

НОДИР НОРМАТОВ

БИСОТ

Қиссалар

Ҳикоялар

**«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2012**

УДК: 821.512.133-32
КБК 84(5)7
Н 79

Н 79 **Норматов, Нодир**

Бисот: Қиссалар, ҳикоялар/ Н. Норматов. –
Тошкент: «Sharq», 2012. – 448 б.

Ушбу сайланмага ёзувчи Нодир Норматовнинг турли йилларда ёзилган ҳикоялари, қиссалари киритилган. Уларда XX асрнинг иккинчи ярмида Сурхон воҳаси қишлоқларида бўлиб ўтган драматик воқеалар, турли хил тўқнашувлар, замондошимизнинг изтиробли кечинмалари ва орзу-умидлари акс этган.

ISBN 978-9943-00-904-2

УДК: 821.512.133-32
КБК 84(5)7

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти, 2012.

НОДИРНИНГ ОЙТОШИ ЁКИ СУРХОН РУҲИ

Ўзбекистоннинг умумхалқ маданияти ранг-баранг маданиятлар бирлашуви-ю жамулжамидан ташкил топган. Ҳозир Конституция бўйича вилоят деб атайдиганимиз Шимол ва Жануб, Ғарб ва Шарқда жойлашган, олис тарихий йўлларни босиб келаётган ҳақиқий маънодаги ўлкаларнинг ҳар бири бугунги улуғ маданиятимизга ўз такрорланмас улушларини қўшиб келганлар ва ранг-барангликлардан иборат ягона маданиятимизни яратганлар. Чунончи, мисол учун умуммиллий маданиятимизда Сурхон руҳи, Хоразм руҳи, Қорақалпоқ руҳи, Бухоро, Фарғона, Самарқанд, Жиззах ва Ҳоказо руҳи яшнаб, гуркираб туришини ҳеч ким инкор этолмайди. Вилоят тарихан олганда, ўлкалар руҳининг улуғворлиги ва ўзига хослигидан умуммиллий ўзига хослик ва улуғворлик юзага чиқади. Бу хислатлар мамлакатнинг тасодифий бўлмаган азалий улуғворлигидан бир далолатдир.

Ўтган асрнинг олтишинчи йиллари ибтидосида бирин-бирин ҳавас қиладиган фаолликда пайдо бўлган ёзувчи Шукур Холмирзаевнинг асарлари умуммиллий адабиётимизга Сурхон ўлкаси руҳи, Сурхон кишилари характерлари, Сурхоннинг (қадим Чағаниён ва Кушон, Бақтра) бетакрор воқелигини олиб кирди. Адабиётимизда бу шунчалар таъсирчан, жўшқин ҳодиса бўлдики, айни бир пайтнинг ўзида ва изма-из Менгзиё Сафаров, Рўзи Чориев, Тоғай Мурод, Усмон Азим, Эркин Ўзам, Нурислом Тўхлиев, Сирожиддин Саййид, Мирзо Кенжабек, Эшқобил Шукур, Шафот Раҳматулла, санайверсак, то янги бўғиндан Шодмонқул Саломгача Сурхон руҳини ўз асарларида изчил ва ранг-баранг бадийят ҳамда концептуалликда давом эттириб, барқ урдириб, мавжлантириб бордилар. Етмишинчи йиллар бошида бу улуғ сафга пошхурдлик Нодир Норматов шахдам кадамлар билан келиб қўшилди. У журналистика, санъатшунослик, бадийий наср соҳаларида ғайрат ва муҳаббат билан ишлади – сермахсул ижод қилди.

Бир қарашда уни юқорида номлари саналган адиб, шоир, санъаткорлардан ажратиб олиш қийин. Ҳар ҳолда уларсиз ва айниқса, Шукур Холмирзаев, Менгзиё Сафаров, Тоғай Муродларсиз уни тўла тушуниб етиш мумкин бўлмаган ҳол. Бу

номларни, уларнинг асарларини бир-бирига боғлаб турадиган мустақкам ришталар кўп. Риштанинг маркази эса Сурхон рухидир. Биз биламиз, бундай дейиш нисбий: лекин бу рух, Сурхон-Чағаниённинг жуда қадим тарихий маданияти, халқ оғзаки ижоди, ёрқин дostonчилиги, эртакчилиги, кўшиқчилиги – бахшичилик анъаналари, Хитой, Ҳинд, Ажам, Юнон, Рум маданиятлари билан чамбарчас боғланган томонларидан ўсиб, булоқ бойлаб чиқади. Улардан қувват олади. Сурхон руҳининг асосий мазмуни ва йўналиши – жўмардлик, тантилик, дўлворлик, ҳақчилик, дарвешоналик, очиклик ва тиккаликда. Бу адиблар шу ўлка халқининг шу пайтгача инкишоф этилмаган, асрларча тамомла кўриқ бўлиб ётган яширин кирраларини очдилар ва ўзбек характерлари оламларини бойитдилар. Ўзбекликнинг илгари кўрилмаган олтин кирраларини йўндилар ва чархладилар. Шундан Сурхон-Чағаниён-Кушон-Бактра бизга янада тушунарлироқ бўлди.

Дунёда энг ўткир ва инсонга нисбатан энг кескин ёзувчи бу – Шекспир. Ўткирлик, кескинликда ҳеч ким унинг олдига тушолган, ундан ўзиб кетолган эмас. Шу боис кескинликнинг инъикоси бўлган барча қаҳрамонлари – Лир дейсизми, Отелло, Ҳамлет, Яго, Макбет, Ричард III дейсизми, ҳаммаси ва ҳатто гўрков, соқчиларгача, инсоният тасаввурида бадний-ҳаётий тимсол – мағрица қаҳрамонлар худди қалам-найза билан чизилмагандай, балки болта билан ойтошдан йўнилгандай таассурот қолдирадими, замон-замонлар ўтса ҳам, ҳеч хира тортмай, ич-ичидан нурланиб туради ва боз устига, зиёси янада кучайиб боради.

Камтарин адибимиз, журналистимиз, улус рассом Рўзи Чориев ҳақида гўзал бир ҳужжатли биографик роман ёзган санъатшунос Нодир Норматовни Вильям Шекспирга қиёсламоқчи эмасмиз. Аммо Шекспирдаги эҳтиросларнинг жўшқинлиги, сермаънолиги ва буларнинг бари жуда ўткир болта билан йўнилганлиги, очиклиги ва табиийлигидан алланима хусусият Шукур Холмирозоевга қандай ўтган бўлса (хоҳ, онгли ва хоҳ интиутив), худди шундай Нодир Норматовнинг қиссалари, хикоялари, эссе асарларида ҳам шундай кўзга чалиниб туради. Унинг 1981 йилдаги илк «Бисот» қиссаси ва 1991 йилда нашр этилган «Баригал» деб номланган романи адиб Саид Аҳмаднинг назарига тушди. Устоз Нодирни алқади. Бу романда Нодир прозада янги хат топишга уринган, унда мажозийлик ва реаллик чатишиб кетгандай. Табиат бизнинг ҳар қандайимиздан кўра очикроқ, ҳар қандайимиздан кўра тантироқ, сирлироқ, донороқдир. Нодир ҳеч шак-шубҳасиз бир нарсага эриша-

ди: у табиий одамларни табиий қилиб тасвирлайди ва инсон қисматлари, характерларини тоғ ўрмонбегининг аниқ ҳаракат қиладиган болтаси билан тарашлайди. Шунинг учун у чизган характерлар, уларни шакллантирган воқеалар, муҳит, шароит манзаралари ниҳоятда ёмби, ва қабарик. «Бисот» қиссасидаги Қобил лашқар, «Дарахт тагидаги одам»даги лаборант, муаллим Эсонбой, «Муқаддас балиқлар эгаси»даги зоология ўқитувчиси Ўтамурод, «Жазо» асаридаги Майрам, «Исмоил тоға тарозиси»даги Раимбой ва Қудратов, «Ёзги момақалдиروق»даги Маматмирзо, «Қар момо»даги Аъжуба кампир – булар ва уларнинг ён-атрофидаги одамлар бари ўта табиий ва очик, қабарик характерли одамлар. Уларнинг ҳатолари, олийжанобликлари, фожиалари, драмалари ҳам қабарик. Нодир Норматов уларни заррача безаб-бежаб, чиройли қиламан деб ўтирмайди, бунга ҳатто андак бўлсин, уриниш ҳам йўқ. У табиий ҳодисаларни табиий мақомини топиб чизади. Шу ҳолос. «Чизиш» сўзи Нодир Норматовнинг бадиий усулига ғоятда мос, бу усулни росмана характерлайди. У батафсил узоқ тасвирдан кўра чизишни яхши кўради, зеро, чизишда ҳам чизиш бор – Нодир характер қирраларини кесма пунктир билан чизади. Воқеалардан воқеалар шундай кесма пунктирларда туғилиб бир-бирига ғулув билан уланиб боради. Бунда табиийки, баёнда парокандалик хавфи ҳам туғилади, воқеанинг боши, давоми ва охирига боғланмай қолиши эҳтимолдан холи эмас. Аммо ёзувчи қандайдир ўзига маълум ҳикоя қилиш заҳираларини бизга билинтирмайгина қўллаб, сюжет ва композицияда яхлитлик, бутунликка эришади. Кесма пунктир воситасида ҳикоя тарзида эришилган бутунлик – Нодирнинг ёзувчилик маҳорати ва бадиий услубининг ўзига хос, уни бошқалардан ажралиб турадиган кўзга кўринарли қиррасидир. Мабодо уни табиий услуб деб аташ ва юритиш мумкинмикин? Яъни, ҳаёт ва табиатнинг ўзи қандай бўлса шундай ёзиш манераси. Музработ даштлари, Кўхитанг тоғлари, Зарабоғ, Пошхурд, Вандоб каби тоғлар ораликларидаги қадим-қадим кишлоқлардаги табиий минг йилларча устувор бўлган ҳаёт тарзи қандай эса, шундай чатма услуб.

Нодир воқеалар ва қисматлар тугунларини бир-бирига табиий ўнғаштириб, биридан иккинчисини худди илгирга илгандай тортиб чиқариб борадики, ўқувчида ростакан кизиқиш уйғонади, у бошини кўтармай воқеалар, тақдирлар оқими пўртаналарига сел оқизган улоқдай шўнғиб кетади.

Қадим Сурхоннинг Кўхитанги, Будрачи бўлади-ю, сир бўлмайдами? Нодирнинг қаҳрамонлари табиат кучоғида

яшаб, албатта, ундан мўъжиза кидирадилар, мўъжизаларга чин юракдан ишонадилар. Сирли балиқлар, фусункор мовий ёнғоклар, кўк тошлар, уч юз-беш юз йиллик дарахтлар, юз минг йиллик чумолиларнинг, қушларнинг тилга кириши, одам билан сеҳрсоз мулоқотларда коинот ва кўҳна ҳаёт жозибаларини очишга уринишлар – булар ҳам Нодирнинг табиий бадиий тилида ўз фусункор ечими ва оҳанрабо урғусига эга.

Филжумла, Нодир Норматов «Бир куни чумоли бўлиб...», «Кўктошлар», «Ойтош» каби фусункор хикояларида ғайобатга талмех йўсинида ишоратлар қилиб ўтадики, ўқувчи буларни Кўхитанг асрорангиз табиатининг нозик ҳодисалари каби ўпкаси тўлиб қабул қилади ва холисанилло таъсирланади.

Нодир Норматов ўз асарларининг воқеалари ичида яшаб, болалиқдан ўсган, уларни ўз бошидан кечирган, иштирокчи бўлган ва юрагига жуда чуқур сингдирган. Ҳақиқатан ҳам, ёзувчиликнинг тақдири – унинг болалигининг тақдиридир. Биз болалигимиз қандай бўлса, шундай ёзувчимиз. Ёзувчи ўз болалигини умрининг охиригача тасарруф қилади. Инсоннинг бошидан кечадиган барча катта-кичик воқеалар болалиқнинг нодир хислатига эгадир. Болалиқ воқеалари алаҳоқибат шоир-адибнинг доимий илҳом ва завқ манбаига айланади. Нодир асарларида биз буни яна бир қарра жоңли гувоҳи бўламиз.

Нафсиламрга, ҳеч ажаб эмасдирки, бир қарашда одми ва дағал, мутлақо йўнилмаган, рандаланмаган бўлиб кўринадиган ранг-баранг ҳодисалар туғма нафосатнинг нафаси текканда, мўъжизакорлик мақомига етади ва ўзига рому ошуфта этади.

Ёзувчи, журналист, санъатшунос Нодир Норматовнинг асарлари шундай хусусиятга эга.

Сурхонни билмаган, кўрмаган одамлар ҳам бу асарларни ўқиса, шундай хулосага келадики, дарҳақиқат, бу ўлкада бебаҳо ойтош каби ич-ичидан нурланиб турадиган одамлар яшайди.

Нодир уларга мўъжиза каби қарайди, улар ҳақида ой гардишига қараб, фол очгандай ойбитиклар ёзади.

Иброҳим Ғафуров.

6 ноябрь 2010

ҚИССАЛАР

БИСОТ

*Отам Нормат Алимардоновга
бағишлайман*

1

Сурхон – Шеробод водийсининг кунботарида бепоён Музработ дашти ястаниб ётади. Унинг сувсиз, яланғоч бир қисми Октоғ этакларига бориб туташади. Даштнинг ана шу қисмини айтмасангиз, колгани деярли ўзлаштирилган – ҳар ўн-ўн беш чакирим масофада хўжалик уйлари қад кўтарган, дашт бағрини қок ёриб ўтган кенг, текис йўл ёқасида эса чинорлар, мирзатерак, акас, жийда ва ихота дарахтлари бўй чўзган. Баъзан даштга хос бўлмаган мевали дарахтларнинг юкидан эгилган шохлари кўзга ташланади. Буларни беш-олти йил бурун Кўхитанг тоғларидан кўчиб келган кишилар экишган.

Музработ даштининг ўзлаштирилаётган ана шу охирги қисмида ташкил этилган катта бир хўжалик аҳли асосан кўхитангликлар. Улар урф-одатлари, тўю маросимлари, шеваси билан бошқалардан ажралиб туришади. Истараси иссиқ, баланд бўйли, очиккўнгил ва сахий бу одамлар айни пайтда хийлагина такаббур, ўжар, ўз устларидан кула олиш-у ўзгаларни киши билмас калака қила билиш одатлари билан ном қозонишган.

Улар орасида ёши етмишлардан ошган, бир чол ҳам бор эди. Ҳамкишлоклари унинг отини «Қобил лашкар» дейишарди. Одамлар бунинг сабабини сўраб-суриштирганда, улар чол ҳақида хоҳ яхши бўлсин, хоҳ ёмон, бирор жўяли гап айтишни лозим топишмасди. Шунга қарамай, атрофдагилар бу лақаб тарихини тез орада билиб олишди. Чол аслида одамови, камгап, ўзи ёки қавму қариндошлари ҳақида ҳеч кимга бир оғиз сўз

демаган бўлса ҳам, лекин «Қобил лашкар» деб ном олганини бир даврада айтиб қолибди. У ёшлигида Барот калнинг тўдасига қўшилиб, босмачилик қилган экан. Қишлоқдаги қариндошлари бўй-йўлдан қайтармоқчи бўлиб: «Уялмайсанми, талончилик қилиб юргани?!» дейишса, у: «Қанақанги талончи бўлай, мен ахир ислом лашкариман-ку!» – деган экан аллақайси мутаассиб маддоҳдан эшитган гапини соддалик билан такрорлаб.

Қобил кейинчалик оқ-қорани таниб, тўдадан қочиб келганида ҳам бу гап ҳамқишлоқларининг эсларидан чикмаган экан шекилли, ўша-ўша уни «Қобил лашкар» деб атай бошлашибди.

Бундан икки-уч йил муқаддам Қобил лашкарни хўжалик марказидан йигирма беш чақирим наридаги янги ўзлаштирилаётган ерда ўрнатилган бензин қуядиган пунктга қоровул қилиб қўйишди. У ўша йилиёқ ишхонаси ёнидан кичкинагина уйча қуриб олди. Кулбаси шундоқ йўл ёқасида эди. Шу сабабли ҳам кишин-ёзин кечаси чироғи ўчмайдиган бир уйча кимсасиз даштда адашганлар учун бир белги, тўғрироғи, бир илинж бўлиб кўринарди.

2

Бугун ҳам у, одатдагидек, кеч кириши билан чироғини ёқиб, деразани тўсиб турган эски дарпардани суриб қўйди. Ўзи дамлаган юмшоққина ошни эски сопол косага сузиб, эндигина бир-икки чўқим олган ҳам эдики, кўчадан машина сигнали эшитилди. Чол дарҳол ўрнидан турди, биров кутиб қолишини ёқтирмасди. Сочик билан қўлини арти-да, қозикдаги эски пахталигини эгнига илиб, ҳовлига чикди. Дарвозанинг темир илгагини тушириб, кия очганида, икки киши унга рўбарў бўлди. Бу йўловчилар ҳам бошқалар каби саломаликдан сўнг ундан одатдаги нарсани сўрашди. Чол эса «Бензин йўқ», дегандек бош чайкади. Шунда шляпа кийган пакана киши унинг тирсагидан тутганча ялина бошлади:

– Умрингизни берсин, лашкар бова, бир ёрдам

килинг. Хотиним машинада тўлғок тутиб ётибди, марказга элтяпмиз...

«Оббо, бу шопир халки хўб мўлтони бўлади-да, – деб ўйлади чол. – Бензин халтаси ярим бўлдим, додлашга тушади».

– Бензин ўзи йўқ-да, – деди уф тортиб. – Йўловчи-пўловчи машиналардан сўранглар.

Келганлар бир-бирларига маъноли қараб олишди.

– Ҳеч бўлмаса, икки сатил беринг, – деди новчаси овозини баландлатиб.

Чол бош чайқади:

– Қўйинглар шу гапни. Яхшиси, уйга киринглар, чой қайнаб турибди. Ичиб кетасизлар...

– Чой эмас, бензин сўраяпмиз, бова, – деб тўнғиллади пакана киши. – Қўркманг, рози қиламиз!

– Йўқ, дедим-ку...

– Бу босмачини биламан, бермайди! – деди новча йигит чолга ўқрайиб.

– Билсанг, бўлди, кетавер!

Қобил лашкар шундай деди-ю каттик мушт зарбидан девор томонга йиқилди. Новча йигит тепасига келиб, тасма билан унинг қўлини боғлади, шериги эса чолнинг киссасидан шода калитини олди.

Қобил лашкар узала тушганча санаб ётди: машинага уч челак ёнилғи қуйишди. Ҳаммасидан ҳам унга алам қилгани шу эдики, иши битгач, улар чолнинг қўлларини ечиб қўйишни унутишмади. Ана энди ундан зўрлик билан бензин олиб кетишганига ким ҳам ишонарди?!

Шунинг учун ҳам Қобил лашкар бу тўғрида ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очмасликка қарор қилди.

Машина жўнаб кетгач, чол оғрик зарбидан ҳамон инқиллаб қоровулхонага кираркан, «Майли, ўз қўлим билан берганим йўқ-ку! – деб ўйлади ювош тортиб. – Шундай экан, ҳеч кимнинг олдига юзим шувут эмас».

Қобил лашкарнинг чаккаси бигиз санчилганга ўхшаб оғрирди. У, мабодо бигиз билан уришмадимикан, деган хаёл билан чўтир юзига белбоғини авайлаб тегизиб ҳам кўрди. Бигиз суқилганда, унинг оғриғидан ёмон оғрик дунёда йўқ. У буни яхши билади.

Бу воқеа қоратегинлик босмачи Барот калнинг тўдасига қўшилган куниёқ бўлган эди. Тўғри, бигиз унга эмас, отини «ислом лашкари»га беришдан бош тортган Азиз мулланинг кўзларига санчилган бўлса ҳам Қобилнинг юраги ўйнаб, кўзи тиниб кетган эди. Ўшандан буён «бигиз» деган сўзни эшитса ҳам сесканиб тушади. Бўлмаса, неча йиллар ўтди, эҳ-хе...

Қобил лашкарнинг бир нарсага ақли етмасди. Нега одамлар уни уришди? Ахир у умр бўйи хизматини ҳалол бажариб келди-ку? Дарҳақиқат, чолнинг одати шундай: у ҳамиша ўзи тобе бўлган одамнинг буйруғидан чикмасди. Агар бошлиғи унга: «Отанг гуноҳ иш қилди, ундан воз кеч», – деса, албатта, тап тортмай рози бўларди. «Мен умрим бўйи хизматимни ҳалол бажараётиман, одамлар шунинг учун ҳам ёмон кўради», дея нолиб қоларди у баъзан танишбилишларига.

Чол чўлда яшайдиганларнинг кўпчилигига отнинг кашкасидай танилган, кўрмаганлари ҳам уни овозасидан билишарди. Бу миш-мишларнинг сабаби эса битта: чол бензин сўраб келган одам отаси бўлса ҳам, бошлиғининг ижозатсиз, бир томчи ҳам бермасди. На пулга кўнарни, на ялиниб-ёлворишга. Шу сабабли узоқ-яқин қариндошлари у билан борди-келдини аллақачон йиғиштириб қўйишган. Аммо чол бунга парво қилмасди. У ёлғиз бир кишига – хўжалик директорининг шофёрига бензинни ижозатсиз берарди, лекин унга ҳам ўжарлик қиларди: «Директирди ўзи келсин ё бўлмаса, бошлиғимдан қоғоз келтир!»

Қобил лашкарнинг саводи бўлмаса ҳам, ҳамиша бериладиган битта қоғозни яхши танирди. Директор ҳам, бошлиғи ҳам унга ўрганиб кетган, ҳатто шундай кишилар борлигидан мамнун эдилар. Айримлар унинг юзига туфлаганларида ҳам, етти пуштини қолдирмай сўққанларида ҳам чол пинагини бузмасди.

Чўл шароитида, айниқса, хувиллаган даштда битта бензоколонка борлигидан ёқилғи тугаган ҳар қандай машина шофёри ҳам тўғри келиб Қобил лашкарга ялинарди. Қобил лашкар эса, албатта, ўз навбатида

бошлиғидан коғоз келтирса, бензин беражагини маълум киларди. Мабодо бошлиқ аллақаёққа кетиб қолган бўлса, худо урди деяверинг, кутишдан бошқа чора йўк...

Чол кечаси қаттиқ мушт еган бўлишига карамай, эртаси куни ҳам бензин сўраб келган йўловчи шофёрларга ҳеч нима бермади. Кичкинагина хонасида ёнбошлаб ётаверди. Шу ётганича кунни кеч қилди. Қалтак зарбидан анча тоби қочган эди. Умрида биринчи марта хўрлиги келди. Қари одамни шундай уришадими, бетавфиқлар! Сўкса ҳам гўрга эди.

Аммо у одатдагидек, бетон деворли ҳовлини икки марта айланиб чиқди. Тикан босиб ётган дашт тарафга бориб, ётган баҳор эккан ниҳолларидан хабар олди. Уларга сув куйди. Лекин кўп ўтмай тинка-мадори куриб, изига қайтди.

– Соли полвон кўрса, устимдан кулмасин тагин. Ўзимни сал ўнглаб олай, – деб қўйди юзига доғланмаган ёғдан сураркан.

Соли полвон – унинг янги бошлиғи. Бундан икки ой бурун келган бу ишга. Ёши қирқларга борган бу йигит ҳам Кўхитанг томондан, лекин бўлак кишлокдан. Чол уни илгари танимасди. Лекин Соли полвон чолни биларкан. У аввалига директордан чолни ишдан бўшатишни сўради, аммо иложи бўлмади. «Ўрганиб кетганмиз, кўяверинг, чолнинг зарари тегмайди», деди директор. Шундан сўнг Соли полвон у билан муомала қилишга мажбур бўлди. У баъзан гўшт кўтариб чолнинг уйчасига келар, бирга овқат қилишар, баъзан Соли полвон кистаб қўймагани учун Қобил лашкар ҳам «юз грамм» отиб кўяр эди. «Ҳар ҳолда, бошлиқ, сўзини ерда қолдириш яхши эмас», дерди у ўзича.

Чол ётиб қолган куннинг эртасига Соли полвон ундан хабар олди. «Тобингиз йўк бўлса, мен ўзим кечкурун ковордок қилиб олиб келаман», дея меҳрибонлик қилди. Кетар чоғида ҳовли чеккасидаги ўзи ўтирадиган хонага ҳам печка ёқиб қўйишни тайинлади.

Окшомга яқин бу гап чолнинг эсига тушиб, ўрнидан турди. Печкага ўтин қалаб қайтгач, ўз хонасида примус

ёқди. Одатдагидек, декчада шўрва қайнатиб кўйди. Сал хотиржам бўлиб, нос чекди-ю, носковогининг тикинини йўқотиб, кайфияти бузилди. «Кўз сабил ҳам кўрмай қолади шекилли», дея уф тортарди чол хонада қакқайиб турган ёлғиз каравот тагида тикинини қидираркан диққати ошиб.

Эшик тақиллаганда, чол носковок тикинини энди-гина топиб, хурсанд бўлиб ўтирган эди. Хурсанд ҳам бўлмасинми, тикин нуқрадан қилинган, уни уруш йиллари меҳнат батальонида бўлганида бир тожик берган эди. Ўша тожик унинг бошлиғи эди.

Соли полвон ёлғиз эмас, бир киз билан кириб келди.

– Ўтирибсизми, бова, э, яшанг!

– Бир нав, жиян, – деди чол унинг ҳамроҳига хайрон бўлиб қараркан.

– Ҳа, бова, мени танимадингизми? – деб сўради киз кулимсираб.

– Кўрганга ўхшайман...

– Кўшни хўжалиқдан, – деди Соли полвон, – механизатор. Машхур механизатор! Мукофотга «Жигули» олган. Бало киз.

– Унчалик эмас, – дея ўнғайсизланди киз. Кейин чолга юзланиб деди: – Машинага запчас олиб қўйган экан бу киши. Шунга келган эдим...

– Бу йил бизди хўжаликка келаман деяпти Ҳалимаой... Шундайми? – Соли полвон кизга қараб илжайди.

– Ана бу бошқа гап. Хўжаликка асли шулар керак, – дея кизнинг ўрнига жавоб қилди чол.

Соли полвон Ҳалимани эргаштириб, чеккадаги хонага кириб кетди. Дам ўтмай Соли полвон қайтиб чиқди, машинасидан, кази, колбаса ва бир шиша арак олиб чолнинг хонасига кирди.

– Бова, озроқ овқатдан сузинг. Икков бир ўтириб ичайлик... Кизнинг қорни тўк экан. «Емайман», дейди.

Чол бу гапдан хурсанд бўлиб кетди.

Соли полвон унинг олдидан чиққанда, деразадан Зухра юлдузи энди кўринган эди. Чол бир оздан сўнг бурчакда турган обдастани олиб таҳорат қилгани ховлига чиқди. Ҳаммаёқ жимжит. Бетон девор оша

олисдаги посёлка томонда кўп қаватли уйларнинг чироқлари кўринди. Чол Соли полвоннинг хонаси ёнидан ўтиб бораркан, беҳос ичкаридан каттик-каттик чиқаётган овозни эшитиб, жойида тўхтаб қолди.

– Уялмайсизми! – дерди киз йиғи аралаш ҳикиллаб. – Отам тенгисиз-а! Кўлингизни олинг!

Бирдан овоз жимиб, нимадир шарақлади. Чол нари кетди. У таҳорат олиб қайтаркан, кизнинг энди кичкирган товушини эшитди. Нафасини ютиб, бир зум қарахт бўлгандек қотди. Ёпирай, Соли полвон киз болага ёпишдимикан? Йўғ-э?! Жуда ёш киз-ку?... Ундай деса бу бакир-чакир... Нега Соли полвон уйтади?

Чол эшик рўпарасига келиб, атай йўталди, кейин аста:

– Соли полвон, хў, Соли полвон! – деб чақирди.

Соли полвон шахт билан эшикни очди:

– Ҳа, нима гап?! Боринг! Иззатингизни билиб ўтираверинг!

Чол бирдан бўшашди, каловланиб, ерга қаради, сўнг гуноҳ қилиб кўйгандек, ўз хонаси томон судралди. «Туф-туф-э, одамди имонини қочирди бу Соли полвон!» деб ғудурлади.

Чол уйига кира туриб, биринчи марта шу одам – ўз бошлиғи хато иш қилаётгани ҳақида ўйлади: «Қизим тенги нарса-я, уят, уф... Нима бўлса бўлди, менга нима? Мен нима кила оламан? Шартим кетим, партим қолган бўлса...»

У қаравотига секингина чўқаркан, кизнинг ваҳимали кичкириғини эслади: «Шўрликни бир бало қилиб кўяди бу Соли... раҳматли қизим тенги экан...»

Қобил лашқар марҳум кизи Барнони эслади. Гўё Барно чирқираганча: «Ота, ёрдам беринг, отажон!» деб илтижо қилаётгандек туюлди. Чол оғир тин олди. Кўп ўтмай яна кизнинг кичкириғи эшитилди. Ажабо, овоз ҳам шунчалик ўхшаш бўларканми?

Чол бир зум ўзининг итоатгўйлигини унутди, юраги эзилиб, бурчакка тикилди, деворга суяб кўйилган ов милтиғига кўзи тушди-ю шартта ўрнидан турди.

Ҳа, Соли полвонга милтик билан пўписа қилади! Ичида-ку, ўки йўқ, барибир у кўрқади!

Чол негадир бирпас тўхтаб қолди – у ҳали ҳам иккиланарди. Охири, милтикни кўтарганча сассиз юриб ховлига чиқди.

Эшик олдига етганида, ичкаридан бўғиқ товушлар эшитила бошлади.

– Полвон, хў, Соли полвон! – дея эшикни милтик кўндоғи билан урди.

Эшик кия очилиб, ичкаридан яримяланғоч, ширакайф Соли полвон ўкдек отилиб чиқди. Қобил лашкар чўчиб, ўзини четга олди.

– Қизни кўйиб юборинг, полвон! – деди Қобил лашкар бўғиқ товуш билан. – Бўлмасам... – У милтикнинг учини Соли полвонга қараб тўғрилади.

Соли полвон аввалига чолга, сўнгра милтикка қараб қотиб қолди. Лабларини мушти билан ишқаларкан:

– Бова, аҳмоқлик бўлди ўзи... Кўйинг, – дея шивирлаб.

Чол «хўп», дегандек бош қилкиди-да, милтигини тушириб унга нимадир демокчи бўлиб яқинлашди. Яқинлашди-ю, каттиқ тепкидан бурчакка учиб тушди. Соли полвон энгашиб, ердан милтикни оларкан, чолнинг тепасига келиб важоҳат билан ўқрайди.

– Эй, босмачи чол! Сен мени билмас экансан! Сенга ким кўйибди гапиришни!... Ўзинг-ку, даврида маза қилиб ўтгансан! – деди у пишқириб. – Яна бир оғиз ғинг десанг, кўлимда ўласан! Одамлар ҳам, ҳукумат ҳам раҳмат дейди. Ё сени бирон марта яхши одам деб айтган киши борми ўзи? Ҳе, онангни... Ё сени қизингми бу?!

Анчадан кейин у Қобил лашкарни ўрnidан турғазди. Чол яна урармикан, деб кўрккан эди, лекин у негадир:

– Бова, бўлгани бўлди, – деди мулойим тортиб. – Оғзингизни юмиб юринг... Қизга тегмадим, лекин жим юринг... Қиз барибир ҳеч кимга айтолмайди, шарманда бўлишдан кўркади. Сиз... Сизни ҳам хурсанд қиламан...

Соли полвон милтикни олиб, ичкари кирди.

Кўнгли вайрон бўлган чол деворга суяниб турарди: нима учун бу мазах, бу ҳақорат? Нега полвон уни, ювош, касалманд бир кишини уради? Ахир... ахир,

Қобил лашкар унга ёмонлик истагани йўқ-ку? Унга шунчаки бир пўписа килмокчи, тўғри йўлга солмокчи эди-ку? У бўлса... Эҳ, номард!

Қобил лашкарнинг боши айланди, беихтиёр ёнини пайпаслади. Мана, пичокни топди. Пўлат пичок! Соли полвон эшик томон бурилганда, Қобил лашкар пичогини кинидан чиқариб, секин ўрнидан турди, сўнг шахт билан олдинга отилди ва... кўзларини чирт юмганча полвоннинг орқасидан шартта пичок санчиб юборди. У «Их!» деганча деворга суяниб қолди, жон талвасасида бошини эшик киррасига урди-ю уйча олдидаги ариқчага кулаб тушди.

Қобил лашкарнинг юрагида бир оғриқ пайдо бўлди. Лекин у кўп эмас, бир лаҳзагина давом этди, холос. Кейин, чол бирданига тетик, айна пайтда совуққон бўлиб қолди. Мияси аниқ ишлай бошлади. «Нима бўлса ҳам киз кўркмасин», деб ўйлади у ва тўғри хонага кирди.

Хона устидаги тўшак устида қўллари боғлиқ, оғзига рўмолча тикилган киз типирчилаб ётарди. Чол гарангсиб, унга тикиларкан, хайрон бўлиб қолди. Бу киз — Барно эмас-ку? Ҳатто унга ўхшамас ҳам экан... Боя полвон билан келганида, юзини кўрган эди, лекин унда ҳеч нарсани ўйлагани йўқ. Фақат йиғлаганда овози Барнога ўхшаб кетаркан. «Барно! Қизим, сени деб килдим шу гуноҳни! Бунинг овози сеникига ўхшар экан. Сенга ҳеч яхшилик қилолмаган эдим. Ўйлабманки, бу сенсан, мени ёрдамга чакиряпсан... Кечир, кизим, қарилик курсин! Нима бўлса бўлди. Одамлар кечирар... Кечир-маса ҳам, иложим қанча?! Лекин умрим бўйи ҳеч кимдан кўрмаган яхшиликни сендан кўрганман. Ҳамма отангдан жирканганда сен жирканмадинг, ҳамма маломат қилганда, сен доимо кўнглига қарадинг. Дунё кўзимга тор кўринган чоғларда ҳам, дардга йўлиқиб ётиб қолганимда ҳам кунимга сен ярадинг, доимо кўнглимга қарадинг, юрагимга қувват бердинг. Олдимда уйни тўлдириб юришингнинг ўзи мен учун қандай давлат эди! Эй, кун кўрмаган кизим!»

Ўшанда у Қоратоғ каналидан энди кишлокка қайтган эди. Туғилган ерингдан хоҳ узоқ, хоҳ қисқа муддат бўлсин, четда юриб, бир куни қайтиб келсанг, йўқотган азиз нарсангни топиб олган одамга ўхшаб қоларкансан. Лекин кишлокда сени кутиб олувчи бирор кадрдонинг бўлмаса, яна алланарсасини йўқотган одамга айланасан. Қобил лашкар ҳам бундан ўттиз йил муқаддам бир бор ана шундай ҳолатга тушган эди.

Уруш энди тугаган эди. Ёши ўтганини назарда тутишдими, уни урушга олишмаган эди. У меҳнат батальонида бўлди. Қоратоғ каналида ишлади. Уруш тугаши билан кўплар қатори у ҳам шоду хуррамлик билан она кишлоғига қайтди.

Ўша куни район марказидан азонда йўлга чиққан одам, оқшомга яқин кишлокка етай деганда, қирдан-ўримдан қайтаётган бир гуруҳ хотин-халажга дуч келди. Улар Анжирли булок бўйида кўшиқ айтиб, вақтичоғлик қилиб ўтиришарди. Буни кўриб, Қобил лашкар бир нафас хайрон бўлиб турди. Назарида гўё ҳеч қачон уруш бўлмаган-у бу ерларга ҳатто унинг акс садоси ҳам етиб келмагандек туюлди. Бу ҳол кўнглини ҳатто бир қадар кўтариб юборди. Бирининг эри, бирининг ўғли, бирининг отаси урушда ўлган бу аёллар ўзларини ўзлари овутиб, нотавон кўнгилларини юпатиш учунгина шундай қилиб юришганини Қобил лашкар кейин – кишлокка борганида англади.

У йўл устида туриб, аёллар даврасига синчиклаб разм солди: хотинини излади. Лекин улар орасида Ойгул йўқ эди! Унинг юрагига бирдан ғулғула тушди.

Аёллар Қобил лашкарни ариққа яқин келиб қолгандагина пайқаб, пир этиб учган қушлардек, дарҳол ўринларидан туришди, беихтиёр тизилишиб, навбат билан, бирин-кетин келиб, унинг иссиқдан терлаб кетган кадок қўлларини ушлаб кўришишди, очик чехра билан сўрашишди. Кўнгил сўраш, ҳамдардлик билдиришни ўрнига қўя олди бу аёллар! Яхшики, шулар бор эди.

бўлмаса, Қобил лашкар ўша куни ич-этини еб, ўзини қаёққа уришини билмаган бўларди.

Қобил лашкар қишлоққа етгунча, йўл-йўлакай ҳамма гапни улардан билиб олди: қишлоқдан урушга кетган ўн беш эркакнинг учтаси омон қайтибди. Меҳнат батальониға жўнаганларнинг бариси қайтиб келибди, кўплари колхоз маркази – Зарабоққа кўчиб ўтишибди. Қобил лашкар Ойгулни сўраганида, аёллар бараварига жимиб қолишди. Фақат Орзиқул темирчининг хотини Кумуш очигини айтишга журъат қилди: Ойгул икки ой аввал етти яшар кизчаси Барнони ташлаб, Кўхитангнинг ортига – ота юртига яширикча кетиб қолибди...

Қобил бевафони излаб у ерга боролмасди. Борса Ойгулнинг туркман қариндошлари уни омон кўйиш-маслигини яхши биларди.

Қобил лашкар бу нохуш хабардан гангиб қолмади. Аёллар унга сўз билан эмас, бошни айлантирувчи қарашлари билан ҳам тасалли беришди, унинг юрагига янги бир ҳислар тўлқини оқиб киргандек бўлди.

У кечқурун кизини олиб келгани акаси Каримнинг ҳовлисига қараб жўнади. Ҳовлига етмасдан бурун, сал берироқдаги тутга суяниб, нафасини ростлади. Шундагина баданига титроқ кирганини, тиззалари ҳам билинар-билинмас қалтираётганини пайқади. Уни безовта қилаётган нарса на қизи, на акаси, на дўст-ёрлари билан кўришиш ҳаяжони эди. Қобил лашкар мана шу сой қирғоғида неча йиллардан бери қад кўтариб турган пахса деворли ҳовлини кўриб шу ҳолга тушган эди. Ахир бу ер фақат акаси Каримнинг эмас, бир пайтлар Қобилнинг ҳам уйи, ҳовлиси бўлган, у шу уйда туғилган, шу ҳовлида ўсиб улғайган. Лекин бу ҳовли-жойда ҳақи йўқлигини Ойгулни олиб қочиб келган пайтларидаёқ билган эди. Ўшандан кейин бу ҳовлидан жудо бўлди. Сой бўйидаги ялангликдан ўзига уй қурди, атрофини пахса девор ва қалов тош билан айлантириб олди. Лекин туғилган ҳовлисидан ҳеч кўнгил узолмасди, ҳадеб боргиси келаверар эди. Баъзан томга чиқиб, туғилган уйига соатлаб тикилиб ўтирарди. У ер Қобилнинг янги ҳовлисига нисбатан пастликда

бўлганидан яккол кўриниб турарди.

Ҳозир ҳам ана шу кадрдон, айни пайтда бегона ховлига кириб бораркан, болалик хотиралари, онаси пишириб берадиган лазиз таомлар, отаси билан подадан хориб-чарчаб кайтган дамлари хаёлидан лип-лип ўта бошлади...

У ховли ўртасида, тугдона дарахти тагидаги супада акаси Карим бакирокка дуч келди. Акаси ундан олти ёш катта, аммо укасидан анча ёш кўринарди. У ҳорғин товушда салом берди, акаси ўтирган жойидан кўзгалмай алик олди. Улар куруккина сўрашишди. Кейин акаси урчуксоп ясашга киришди. Қобил лашкар эса, янгаси билан бирпас суҳбатлашишди-да, кизини эргаштириб хувиллаган уйига кайтди.

Акаси ҳам, кавму кариндошлари ҳам Қобил лашкарнинг бир пайтлар Барот кал тўдасида бўлгани учун у билан борди-келди қилишмас, ҳали ҳам алланарсадан ҳадиксирабми ёки унинг қайсар феъл-атвори сабабми, тўй-маъракаларига ҳам деярли аралаштиришмас эди. «Ҳукумат кечирди, менинг холимни тушунди, лекин булар... буларда тарикча шафқат йўк! – деб кўнглидан ўтказди Қобил лашкар йўл-йўлакай кавму кариндошларини айблаб. – Майли, тақдиримда бордирки...»

Ота-бола уйга кириб, ерўчокка жимгина олов ёкишди. Қобил лашкар сафар халтасидан колбаса, пишлок, бўлка нон чиқариб, дастурхонга қўйди, сўнг олов ёруғида кизига тикилганча жим қолди.

– Ота, булардан озроқ беринг, Карим бобомникига ҳам олиб борай, – деди Барно бир маҳал.

Қобил лашкарнинг энсаси қотди. Лекин кизининг раъйини қайтармади, озроқ колбаса, бўлка, пишлок кесиб бериб, акасиникига жўнатди.

«Онасига тортибди бу нодон киз, – деб ўйлади у. – Кўнгилчанлик бошингга бало келтиради-ку...»

Қобил лашкар Ойгулнинг кетиб қолганига кўп ҳам қайғурмади. Ўзига хотинининг меҳри йўқлигини биларди. «Куч – билакда, бола – белда, хотин – йўлда, дейдилар-ку, дея ўзини овутди ўша окшом. – Уни

йўлдан топиб олган эдим, яна топилар...» Қобил Ойгулни Барот кал тўдасида санкиган кезларида, тоғнинг орқасидаги туркман овулидан олиб қочган эди. Ойгулни деб у Барот кал билан ғижиллашди, шундан сўнг ундан юз ўгириб кишлокка қайтди. Барот кал Қобилдан ўч олиш мақсадида орқасидан қувиб келганида, кизиллар қўлига тушиб қолди. Лекин буни Қобил уюштирган эмас эди. У ўша пайтда Орзикул мерганнинг отасиникида яшириниб ётарди. Бир ҳафтадан сўнг Ойгул унга кўникиб кетди, у билан яшайверди. Уч-тўртта бола туғиб берди. Аммо биронтаси турмади. Ниҳоят, Барно дунёга келди. Қобил лашкар ўғил кутгани учунми, унга ортиқча рўйихушлик бермасди...

Барно бобосиникидан қайтиб келганда, Қобил лашкар ўчокбошида ўтирганча, кимир этмай шуларни ўйлар эди.

Ота, уйқум келяпти, – деди Барно бир маҳал.

Қобил лашкар ўрнидан туриб, жой солди.

Туни билан ухлаёлмай чиқди. Унга энди алам киларди. Шунчалик жонини жабборга бериб ишлади, туғилган еридан узоқларда машаққат чекиб юрди. Мана энди бутун бошли кишлокда уни кутадиған, бир оғиз ширин сўз айтадиған одам йўқ. Қавму қариндошлар ундан қўлини ювиб, қўлтиғига урган. Ҳаттоки, туғишган акаси ҳам бир пиёла чойни раво кўрмади-я! Унинг гуноҳи нима? Барот калга қўшилганими? Ахир у Барот калнинг қора ниятларини қаердан билибди? Адашди. Ҳукумат кечирди. Лекин мана бу кишлок, мана бу одамлар-чи? Булар нега кечирмайди?!

Қобил лашкар туни бўйи ана шундай чалкаш саволларга жавоб топмок бўлиб, бедор тонг оттирди.

Эрталаб эса, ертўлага яшириб қўйган қора милтиғини топиб, овга чиқиш баҳонасида кўнглини ҳам ёзиб келиш тараддудига тушди. Каклик-паклик отиб келмаса, уйда ҳеч вақо йўқ. Қозон қайнамаған уй – уйми? Одамлар, Қобил энди хор бўлади, деб ўйлашса керак. Йўқ, хато қилишади. Мана, қараб туришсин, у энди аёли бор уйдан ҳам эпчилроқ, эплироқ бўлиб яшайди!

Сувли дара бу ердан уч-тўрт чакирим келади. У ерда каклик кўп. Қобил лашкар бир пайтлар тоғларда ёлғиз ўзи юраверишга одатланиб кетган эди. Лекин ҳозир кизини уйда ёлғиз қолдиргиси келмадими, негадир уни ҳам овга эргаштириб жўнади.

Ота-бола кунбўйи Сувли дарада каклик овлашди. Кечга яқин қишлоққа қайтишаркан, Қобил лашкар ўзига болта кераклиги эсига тушиб, Музбулок ёнидаги ҳовлига бурилди. Аслида, бу ерга кадам босиш нияти ҳам йўқ эди-я, лекин шу кунларда унга болта ниҳоятда зарур эди. Эрталаб доимо омборхонада турадиган болтасини роса излаб тополмади.

Уй эгаси – Орзикул темирчи қутилмаган меҳмонларни кўриб, хурсанд бўлиб кетди. У чапдаст, хушфеъл, лекин бефарзанд киши эди. Барнога кўзи тушгач, меҳри товланиб, кўярда-қўймай уларни уйига олиб кирди. Қобил лашкар унинг ширакайф эканини дарров пайкади. Шунинг учун ҳам бу ердан тезроқ жилиш пайига тушди. Лекин Орзикулдан қутулиб бўлармиди?!

Темирчи хотинига буюриб, ўн қилоча келадиган улок гўштини Қобил лашкарнинг кўз олдида қозонга солдирди, ёғоч сандикни очдириб, нимаики ширинлик бўлса, барини Барнонинг олдига тўқдирди. Хотини унинг айтганларини мик этмай бажарарди. Қобил лашкар бу аёлнинг сабр-токатига, одамлар бир бурда нонни қизганадиган пайтда, саховатпешалик қилганига қойил қолди, унга бир оғиз илик гап айтгиси, «Эй, Қумуш, сенга яратганнинг ўзи фарзанд ато этсин, қўнгли очик эринг билан қўша қаригин», дегиси келди. Лекин негадир истихола қилди.

– Қани, гапир, лашкар, – деди Орзикул пишқириб. – Қаерларда бўлдинг?

– Қоратоғда, – деди Қобил лашкар. – Канал қазидик.

– Мен сендан икки ёш кичик бўлсам ҳам фронтга олишмади, – деди Орзикул ўқсиб.

– Э, шу ерга керак бўлгансан-да, Орзикул, – деди Қобил лашкар. – Ҳамма билади, темирчи – қолхознинг қўл-оёғи, керакли одам...

Орзикул оғир тин олди, кейин Барнога юзланди.

– Қани, ол-чи, буларнинг ҳаммаси сенга, – деди у дастурхон устидаги тутхолва, қора майиз ва бир бўлак чакмоққандни кўрсатиб. – Ҳозир гўшт ҳам пишади. Амакингникида оч қолмадингми, ишқилиб. У аканг бўлса ҳам, – деди у Қобил лашқарга юзланиб, – ўлгудек очофат. – Кейин хотинига буйруқ қилди: – Бир коса мусаллас олиб чиқ.

Кумуш ёғоч косада мусаллас келтирди.

Қобил лашқар ҳарчанд эътироз қилмасин, Орзикул унга ўзи тайёрлаган қўлбола мусалласдан қуйиб берди.

– Очигини айтсам, кўнглинг кенг одам экансан, – деди Орзикул унга. – Хотининг ташлаб кетибди-ю, сенинг эса парвойинг палак. Мен бўлсам, юрагим ёрилиб ўлардим...

Қобил лашқар индамади.

– Ҳечкиси йўқ, – деди Орзикул яна. – Барибир бола туғиб берибди-ку. – У пиёладаги мусалласни бир кўтаришда симириб, устидан совиган чой хўплади. – Мана, бизди хотин бўлса, қувласанг ҳам ташлаб кетмайди. Чунки бола туғиб бергиси йўқ... Тўғрими, Кумуш?

Орзикул бир чеккада чой қуйиб ўтирган хотинига мастликдан телбаникидек олая бошлаган кўзларини тикди. Кумуш унинг бу гапларига ўрганиб кетган шекилли, индамай ўрнидан туриб, ўчоқбошига кетди.

Орзикул хахолаб кула бошлади. Қобил лашқар мусалласдан озгина хўплаб, мақсадга кўчди.

– Болта йўқ, – деди Орзикул кўзларини чакчайтириб. – Болта берсам, одам ўлдирасан... А, лашқар, тўғрими?

Қобил лашқар урушдан олдин ҳам унинг бу одатини биларди. Ўзи хушчакчак, меҳнаткаш бу йигит кишлоқ тўйларида озрок ичиб олса, бас, даврани роса қизитарди. Гавдасига ярашган катта қорнини силкитиб, қўлларини чапараста қилганча завқ билан ўйнарди. Лекин сал ошиқча ичдими, бўлди, ўша куни уйда хотинини қалтақлар, кейин сой йўлига чиқиб қолдан тойиб йиқилгунча яланғоч чопиб юрар эди. Одамлар уни йиқилиб қолган жойидан топиб, уйига судраб элтишарди. Шу бўйи у беш-олти ой ичмай кетар, кейин эса яна нимадир сабаб бўлиб илгариги аҳволига тушар эди.

Орзикул Қобил лашкарга яна куйди.

Бўлди, бас, – деди Қобил лашкар. – Энди ўзинг ҳам ичма...

– Э, – дея қўл силтади Орзикул, сўнг хумдай оғзини очиб, мусалласни симирди. – Қойилман, сенга! – деди у лабини артиб. – Хотининг кетибди-ю, кўнглинг ёздагидай... Тўғри қиласан. Мана, мен ҳам хотинимни хайдайман. Ишонмайсанми?!

Орзикул энди каттиқ маст бўлиб колган эди.

– Хайдайман, дедимми, хайдайман... Ҳозир хайдайман! – У деворга осиглик камчини олиб, ҳовлига чиқди.

– Ота, амаким янгамни ўлдириб қўяди, – деди Барно кўркиб.

Қобил лашкар индамай, пиёладаги совиган чойни хўплади.

Ота-бола ташқарига чиққанда, Орзикул хотинини отига куч билан миндираётган эди. У Қобил лашкарга ўқрайиб қаради-да, отни кишлок томон елдириб кетди. Қобил лашкар хуржун ва милтиқни елкасига ташлаб, кизини эргаштирганча сой сўкмоғига тушди. Улар икки чақиримча юришгач, муюлишда отини етаклаб қайтаётган Орзикулга дуч келишди.

– Унга айтинглар, – деди Орзикул гўлдираб, – қайтиб келмасин. Қайтиб келса, оёғини уриб синдираман! Бошқага уйланмоқчиман... Уни талоқ килдим... Уч талоқ!

У қаҳр билан яна нималардир демокчи бўлди-ю Барнога кўзи тушиб, юмшаб колди. Сўнг бошини куйи эгиб, уйи томон жўнади.

Улар кишлокқа якинлашганда, харсангтош панасида инграб ётган Кумушни кўриб қолишди.

– Ота! – деб йиғлаб юборди Барно. – Кумуш холамини уйимизга олиб кетайлик. Бўлмасам, Орзикул амаким уриб ўлдириб қўяди.

Қобил лашкар кизининг гапидан сўнг, харсангтош томон бурилди. Қамчи зарбидан юз-кўзи моматалок бўлиб ётган Кумушни бориб даст кўтарди. Аёл унга норози киёфада қараб қўйди-ю индамади.

– Кумуш, юринг, кишлокка борайлик, – деди Қобил лашкар.

Аёл бошини сарак-сарак килди.

– Холажон, юринг бизникига, – дея йиглаб ялинди Барно. – Юринг. Хўп, дея колинг, жон хола!..

Кумуш Барнога тикилиб турди-да, бирдан бошини куйи эгди, сўнг кишлок томон бир-икки кадам босди-ю, аммо калкиниб, йикилиб кетаёзди. Қобил лашкар уни оҳиста суяб, кишлокка олиб кайтди.

Барно ўша кундан бошлаб унга ўта меҳрибон бўлиб қолди. Қобил лашкар эса индинига кишлокнинг чала мулласини келтириб, никоҳ ўқиттирди. Мулла у билан кўчада хайрлаша туриб, шундай деди:

– Иним бахтингиз бор экан, шундай хотинга дуч келибсиз. Орзикулни биласиз, феъли маълум, ичса Кумушни уйдан ҳайдайти. Бир куни мен уни тутиб олдим-да, қаттиқ гапирдим. «Ажраладиган бўлсанг, яхшиликча ажраш, талок қўй», дедим. У бўлса нима дейди денг: «Э, мулла ака, у билан ажрашолмайман. Уям мени ташлаб кетолмайди. Мана, йигирма йилки, шу аҳвол. Ичсам, кўнгли қолсин, деб савалайман-да. Уям бир бахтини синаб кўрсин, дейман, мен ҳам... » Ана шундай, Орзикулнинг дарди ёмон... Буёғига энди Кумушни авайлайсиз.

Қобил лашкар орадан бир ҳафта ўтгач, Орзикул кўшни кишлокдаги бир бева аёлга уйланганлигини эшитди. Бу гапни Кумушга айтган эди, у Барнони бағрига босиб узок йиғлади. Барно кўчага чиқиб кетгач, у Қобил лашкарга кўнглини очди:

– Барно бўлмаса, бу уйда бир кун қолмас эдим, – деди у бошини куйи эгганча. – Унинг юз-кўзига кўзим тушса, кўнглим юмшаб кетади. Нимага шундай, билмайман. Бир сеҳри бор шу қизингизди. Мунчокдай кизчасини етим қилди-я, онаси.

Ўша куни Кумуш уйда исирик тутатди, кир ювди, ҳовли тозалади. Кечкурун эса, жойни биринчи марта бирга солди.

Қобил лашкар бундан ўттиз йил бурун шу тарика яна хотинлик бўлиб қолган эди.

Кумуш келгуси езда ўғил туғиб берди. Ундан кейин туғилган бола эса шамоллаб ўлди.

Орзикул иккинчи хотинидан ҳам фарзанд кўрмади. Шундан сўнг уни ҳам кўйиб юборди-ю ичкиликка мук-касидан кетди.

Қобил лашкар кишлок дўконида қоровул эди, шунинг учун ҳам аракка келганида тез-тез кўриб турарди. Бир куни ана шу Орзикул сабаб бўлиб, Қобил лашкар ҳам тўйиб ичди.

Якшанба куни эди. Окшом пайти. Дўкон барвакт ёпилганлиги учун бир пиёла чой ичиш бахонасида уйига келган эди. Чойини ичиб, отланаётган эди, ҳовлисига Орзикул кириб келди. У отидан тушмай Қобил лашкарни чақирди.

– Ҳў, лашкар! Нега ишни ташлаб, бу ерда юрибсан? Дўкони ким пойлайди?

Қобил лашкар айвонда жағи айрилган этигининг тагини михлаб ўтирарди.

– Ҳозир бораман, Орзикул! Арак керакмиди? – дея бақирди у жойидан кўзгалмай.

– Ў, инсон! – деди Орзикул ғўлдираб. – Ўласанми, бир пиёла чой ич, десанг!.. Қачон мундай одам каторига кирасан? Акангга ўхшаб, мунча зикна бўлмасанг?.. Ахир мен сенга хотинни ҳам бердим-ку!..

Қобил лашкарнинг тиззаси қалтиради, оёк остида ётган узун заранг таёғини олиб, ўрнидан турди.

Кумуш бу пайтда ҳовли чеккасидаги дорга кир ёяётган эди. У Орзикулнинг келганини аллақачон кўрган, иложи борица ўзини панага олишга уринар эди. Шу тобда кўнглида Орзикулга нисбатан ачинишдан кўра, нафрат кучлироқ эди. Лекин Қобил лашкарнинг кўлидаги таёкни кўриб, шошиб қолди. Қобил лашкар хотинининг ҳаракатларини зимдан кузатиб турган эди, кейин Орзикулга андармон бўлиб, Кумушга эътибор ҳам қилгани йўқ.

– Бошингни янчаман, сени, – дея ғазаб билан Орзикул томон хезланди у. – Яхшиси, кет бу ердан!..

Орзикул жўрттага қилгандек, отдан тушиб, деворга суянди. От жонивор бир нимани сезгандек бетокат типирчилаб, турган ерида депсинди.

Кумуш кўлидаги кирни ерга улоктирди-да, шартта Қобил лашкарнинг йўлини тўсиб чиқди. Орзикул уни кўрди-ю бошини ҳам қилди, кейин алам билан шивирлади:

– Шунга... шунга туғиб бердингми, Кумуш?! Шу аблаҳга-я?! Бу одам эмас-ку!

Қобил лашкар унинг гапини аниқ-таниқ эшитди, газаб билан таёқни кўтарганча дарчага якинлашди. Лекин каршисидан чопиб чиққан Кумуш унинг кўлидан таёқни аранг олди-ю боғ томон ирғитди. Қобил лашкар, кўзлари чакчайиб унга ўкрайди. Кумуш жонҳолатда унинг кўкрагидан итариб юборди.

– Ҳали шунаками?! – деб вишиллади Қобил лашкар алам билан. – Ҳали менга кўл кўтардингми?!

Кумуш унга ўгирилиб ҳам қарамади. Орзикулнинг кўлтигидан тутиб, отга мажбурлаб миндириб юборди-да, сўнг остонага ўтирганча уввос тортиб йиғлади: «Шу бечорага фарзанд берсанг, нима киларди, эй худо-йим!...»

Ўша окшом Қобил лашкар овқат ҳам емай дўконга жўнади, кечаси сўраб келадиганларга олиб кўйилган шишалардан бирини очди. Бир ўзи бир шишани яримлатди, тун оғанда уйига қайтди. Кайфнинг зўри билан хотинига аччик-аччик гапирмокчи, бутун газабини тўкиб солмокчи эди. «Бу хотин ўзидан кетди! Чала ўлик бўлиб ётганида Қобил йўлдан олиб келгани эсидан чиқди! Яхшиликка ёмонликми энди?!» деб ўйларди у алам билан.

Уйи билан дўкон ораси юз кадамча келади. У бир зумда ховлига етиб келди. Даричани очиб, айвонга ўтмокчи бўлган эди, оғилхонада кўйларнинг дупир-дупир чопиб, безовта бўлаётганини пайкаб қолди. Бундай қараса, бир баҳайбат ит оғилхонанинг пастак туйнугига бошини сукканча, кўйларни зир югуртираётган экан. Қобил лашкарнинг газаби келди. Қоровулликда олиб юрадиган заранг таёғини аста кўтариб, дарчага якин борди. Ит зўр бериб бошини орқага тортарди. Қобил лашкар итнинг боши туйнукка қисилиб қолганини пайкади. Итни ҳолдан тойгунча савалади.

Лекин унинг нега ирилламаётганига, шунча калтакка бардош бериб турганига ҳайрон қолди. Заранг таёқ зарбига ҳатто ҳўкиз ҳам дош беролмасди. Қобил лашкар кундузги кўнгилсизликнинг ҳаммасига гўё шу ит айбдордек, сўкина-сўкина саваларди. Ниҳоят, у ҳолдан тойди, чўзилиб ётган итга ҳам қарамай, уйга кирди. Ёлғиз ўзи тиканга ағанагандек, мижжа қокмай тонг оттирди.

Эрталаб ўрнидан тургач, ит эсига тушди. Аста юриб оғилхонага борди. Бундай қараса ... бир бўри ўлиб ётибди! Пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди. Бўрининг бақрайиб қолган кўзларидан чўчиб, орқасига қайтди, бир-икки кадам ташлади-ю, кўз ўнги қоронғилашиб кетди. Эшик кесақисига суянганча қотиб қолди, юрай деб ҳарчанд уринса ҳам юролмади – бир оёғи, бир қўли ишламас эди.

Атрофга аланглаб, сурувдан қайтган ўғли оёғи синган қўйни эшик олдида эшакдан тушираётганига кўзи тушди.

Омон! Бу ёққа кел... – дея базўр товуш берди у.

Омон қўйни кўтариб, унинг олдида келди.

– Қўйни қўйиб турсанг-чи! – деди Қобил лашкар уни жеркиб. – Мени уйга олиб кир... Мазам қочди.

Омон отасини айвонга ётқизиб, оғилхона олдида қайтди. Қўйни ичкарига киргизаётиб, бўрини кўрди-ю оғзи ланг очилиб қолди. Кейин ҳамма ишини ташлаб, шаша-пиша бўрининг терисини шилишга тушди.

Барно унинг эшагини миниб, хўжалик маркази жойлашган қўшни кишлоққа доктор чақиргани кетди.

Ўзбекчани тоза гапирадиган кекса лазгин докторни тоғ оралиғида яшовчилар неча йиллардан бери билишарди. У Қобилни синчиклаб кўздан кечиргач, асаб томирлари қаттиқ кўркувдан шикастланганлигини, бу дардни даволаш ниҳоятда мушкул эканини рўйирост айтди.

– Шаҳар касалхонасида ётсангиз ҳам бўлади, – деди у Қобил лашкарга. – Лекин даволашлари қийин... Бу дарддан шифо топиш одамнинг ўзига боғлиқ. Томирларни силаб-силаб, оёқ-қўлларни уқалаб туриш керак. Шунда ҳам бир-икки йилсиз тузалиб кетишингиз дар-

гумон. Ўйлаб кўринглар... Агар истасангиз, шаҳарга йўлланма ёзиб берман.

Қобилнинг шаҳар касалхонасида ётишга ҳуши йўқ эди. Шаҳарда унга ичи куядиган бирор кишиси бўлмаса. Ёши олтмишдан ошганда, энди қаерга ҳам боради? Йўқ, ҳеч қаерга бормайди! Ўлса, шу кишлоқда тинчгина ўлади.

У уч хонали уйнинг кичкинагина хонасида тўшакни калин солдириб, ётиб олди.

Ташқарида эса, Кумуш ўғли Омон билан даҳанаки жанг қиларди:

– Нега мунча очкўзсан? Отанг бу ерда касал ётса-ю, сен бўри терисини кўтариб овулма-овул тентираб юрсанг!..

Чўпонлар расмига кўра, кимки янги ўлдирилган бўри терисини кўрсатса, ўшанга бир кўй ёки эчки берилади.

– Нима, ёмонми? Югурмай-елмай ўнта кўйлик бўлиб олдим, – деди Омон дағал товуш билан. – Биров берармиди буни?

– Одамлар нима дейди, ахир, – дея кўрка-писа гап кўшди Барно. – Ахир ҳамма биледи-ку, отам уни ит гумон қилиб ўлдирганини...

– Ҳамқишлоқлар номига ҳам доғ келтирдинг! – дея норози бош чайқади Кумуш.

– Кўйинг, эна, шу бўлмағур гапларни! Ҳозир табармусулмон¹ деган гап йўқ, – деди Омон. – Ҳаммамиз совет граждани...

Қобил лашкар деразадан уларнинг гап-сўзларини эшитиб ётаркан, Омоннинг бунчалик пишиқлигига хайрон қолди. «Ё тавба, пуштикамаримдан бўлган ўғлимнинг феъли акамнинг феълига тортибди-я», деб ўйлади у.

Қобил лашкар Кумушни чақириб, хаёлига келган бу фикрни айтмоқчи бўлди-ю, аммо қуйи лабигина кимирлади, холос. Кечга бориб, бир кўзи ҳам юмилмай

¹ *Табармусулмон* – «Табар» сўзи форсча бўлиб, «болта» демакдир, яъни болта билан бўйсундирилиб, мусулмон бўлган деган маънони англатади.

қолди. У кўркиб кетди, ичида калима қайтарди. Сўнг барини тақдирдан кўриб ётаверди. «Қилмишларим яратганга ёкмаганки, пу кўйга солди», деб ўйлади на-домат билан. Туни билан тавба-тазарру килиб чикди.

Кейинги ҳафта ўгли армияга кетди. Отаси касал бўлгани учун унинг чакирув муддатини баҳоргача узайтиришмоқчи эди. Қобил лашкар кўнмади. Беихтиёр эсига Орзикул тушаверди. Гўё у: «Аканг ҳам, сен ҳам одам эмас. Мана энди, кўряпман, боланг ҳам...» деяёт-гандек бўлаверди.

Қиш кирди. Қобил лашкар энди Барнога суяниб қолди. Тўғри, у бовул қилса, тагини Кумуш тозаларди. Лекин оёк-қўлини укалашга қолганда, негадир бу ишни Барнога буюрар, ўзи эса қўлини ҳам тегизмасди. Уму-ман, Кумуш у билан ковушган йиллари ҳам тўшакда мана шундай совуқкон эди.

– Сен менга ҳеч эл бўлмадинг-бўлмадинг-да! – деди Қобил лашкар бир куни носини туфлай туриб. – Хотин бўлиб, сен ҳам шундай бир оёғимни укаласанг экан.

Кумуш индамади.

Қобил лашкар дардга чалиниб ётиб қолганидан сўнг, бир нарсага ақли етди – қизи Барнодан бошқа ҳамма ундан ҳазар қилади. Яхшиям бахтига шу бор экан.

Лекин қиш кунлари унинг ҳовлисига келди-кетди кўп бўлди. Бир-бирига кавму қариндош бўлиб кетган бу кичкина кишлокнинг одамлари Қобилни барибир ҳали унутишмаган экан. Балки, уни сўнгги марта кўриш хаёлида келишгандир. Буниси Қобил лашкарга қоронғи эди. Уни кўргани кўп одам келди, аммо ақаси келмади.

Қиш ҳам ўтди, аммо Қарим бакироқдан ҳамон дарак бўлмади. Қобил лашкар ақасининг келишидан умидвор эди. «Наҳотки бир қориндан талашиб тушган оғаси ҳол сўрагани келмаса! Йўқ, келиб қолар», деб ўйларди у. Бироқ бу тахмини тўғри чиқмади. Тешик кулок эшит-таркан, ақаси қайси бир маърақада: «У менга ини эмас, ўлса, ўлигига бормайман», деганмиш. Қобил лашкар бу гапни онда-сонда кириб турадиган мулладан эшитиб инграб юбораёзди. «Кўраимиз! – деди у ичида алам би-лан. – Мен ҳам ўлигини кўрмай туриб ўлмайман!..»

Бу воқеадан сўнг у тўнини тескари кийиб, ўта инжик бўлиб колди. Буни ўзи ҳам биларди, лекин наилож! Ҳисоб-китобли дунё бу! Ҳали ўлмаса кўради! У нафақасининг бир тийинини ҳам рўзгорга харж қилмай, кизини бозорга юбориб, янги сўйилган гўшт, хўроз, тухум олдириб, ҳаммасини ёлғиз ўзи ейдиган бўлди. Кўргани келган одамлар ул-бул нарса келтирса, рўйирост ўз хонасига қўйдирарди. У урушдан олдин ертўлага милтиқ билан ёнма-ён яшириб қўйилган тилла зебигардонни ҳам энди кизига бермасликка қарор қилди. Бу зебигардон унга онасидан мерос эди. Онасининг жон бераётиб, айтган бўғик, гуноҳкорона товуши ҳали-ҳали ёдида. У ўша кунни ҳамма билан розиризолик тилашиб бўлгач, Қобилнинг ўзини алоҳида чакитирди-да, ёнидаги қўшни аёлдан уларни холи колдиришларини сўради.

Қобил ўшанда энди ўн иккига тўлган эди.

Онаси ёстиғининг тагидан алланарса олиб, унга узатди.

– Бу тилла зебигардон, болам... Онамдан мерос. Пешонасида ёлғиз қиз эдим, шунинг учун менга колдирган эди. Худо менга қиз бермади. Бирор кун келиб қиз кўрсанг, унга берарсан. Момосининг зебигардони унга сеп бўлсин. Бисотбошинг шу бўлсин, болам.

Қобил зебигардонни кишлокдан анча наридаги Зараутсой ғорига элтиб яшириб қўйди. Ҳар йил қизил гул байрамида ғорга бориб, унинг жойида бор-йўқлигини текшириб келарди. Бу қадимий зебигардоннинг нафис нақшларини узоқ-узоқ томоша қилиб ўтиргач, аста кишлокка қайтарди.

Ўшанда онаси нима учун зебигардонни акасига эмас, унга бергани ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Қобил ёшлигида ориқ, касалманд бола эди. Эҳтимол, онаси шуни назарда тутиб, унга кўп мурувват қилгандир. Қобил лашкар буни энди, орадан неча йиллар ўтиб, дардга чалиниб ётганида хотирлади, негадир ўпкаси тўлиб кетди.

Қобил лашкар зебигардонни кўп йиллар ўзи ётадиган хона бурчагига кўмиб қўйганди. Уни фақат кизига

сеп қилиб беришни ўйлаб қўйган бўлса-да, акасининг ўша гапини эшитгач, кўнглида бошқача ният туғилди. Ётиб кўп ўйлади. Узоқ иккиланишлардан сўнг шундай фикрга келди: унинг бирор-бир бадавлат, ичи қуядиган қариндоши бўлса эканки, мана шундай яхши-ёмон кунда жонига ора кирса... Ҳа, илож қанча! Ўзинг учун ўл етим деганлар. Ажаб эмаски, ягона бисоти бўлган шу зебигардон боши ёстиққа етганда жонига ора кирса...

Бир куни кекса лазгин доктор яна бир хабар олишга келганида Қобил лашкар унга зебигардонни кўрсатди. Доктор зебигардонни кўриши билан кўзлари чакнаб кетди.

– Ажойиб буюм, – деди у зебигардондан нигоҳини узмай. – Сотасанми?

– Йўқ, – деди Қобил лашкар. – Мени оёққа тургазанг бас, тузалган куним сенга совға бўлади шу.

Кекса лазгин доктор Қобилнинг шартига кўнди. Эртасигаёқ у қишлоққа кунора қатнай бошлади, доридармон топиш учун эса тоғ орқасига – Туркменистоннинг Говурдок шаҳрига тез-тез тушиб турарди.

Қобил лашкарнинг ётиб қолганига олти ойдан ошса ҳамки, ҳали-бери тузаладиганга ўхшамасди. У энди аҳволига анча кўниккан, энг муҳими, қаҳратон қишдан соғ-омон чиқиб олган эди.

Баҳор кунларининг бири эди. Барно унга айвонга жой қилиб берди. Пешинга яқин эшикдан кўшни қишлоқлик Нусрат бобо билан мулла кириб келишди. Гангир-гунгур суҳбат қуриб, чой ичиб ўтиришди. Кетар чоғларида мулла Қобилга қараб деди:

– Қобил ука, шу Барно қизингни Алиқулнинг ўғлига берсанг, деб келган эдик. Ўғлини биласан, ёмон йигит эмас. Армияни ҳам битириб келди. Нима дейсан?

Қобил лашкар ҳеч нима дея олмади.

– Уйдагилар билан маслаҳат қилиб кўрайлик, – деди ниҳоят чайналиб.

– Хўп, маслаҳат қилиб кўр, биз тагин келамиз, – дея ўрнидан турди мулла.

Улар кетгач, Қобил лашкар Кумушни чақириб, уни совчиларнинг гапидан хабардор қилди.

– Яхши йигит, – деди Кумуш. – Берса бўлар...

– Барнонинг ўзидан сўраб бил-чи, нима деркин, – деди Қобил лашкар.

Эртаси куни Кумуш Барнонинг гапини етказганда, Қобил мум тишлаб қолди. Барно: «Отам тузалиб кетмагунча, ҳеч кимга тегмайман», депти. Қобил: «Балки бу Кумушнинг гапидир, – деб ўйлади. – Барно кетса, ҳамма оғирлик менга тушади, деган хаёлда айтаётгандир...»

Йўқ, Кумуш алдамаган экан. Қобил лашкар кизини олдига чақиртирганда, у кизариб-бўзариб, «Ота, аввал сиз тузалинг, кейин...» дея тезда чиқиб кетди.

Қобил лашкар бир ҳафтадан сўнг иккинчи марта келган совчиларга шу гапни айтди. У ўша кунлари кизидан кўп миннатдор бўлиб ётди, баъзан ҳеч кимга билдирмай йиғлаб ҳам олди. Қари лазгинга зебигардонни ваъда қилиб қўйганига каттик афсус чекди.

У бир куни даҳшатли туш кўрди: Ўзи ўлдирган бўри уйига келганмиш. «Қани, чик бу ёкка, Қобил!» дебди у. Қобил лашкар бўрининг гапирганига хайрон бўлибди. Бундай қараса, танаси бўриники-ю, боши Барот калники эмиш. «Ҳа, танимадингми? – дебди у тишини ғижирлатиб. – Мени унутиб юбординг, Қобил... Эсингдан чиқармаслигинг учун ҳозирча бир оёғингни еб кетаман...» У шундай деб Қобил лашкарга ташланибди. Қобил лашкар ниҳоятда кўркиб уйғонди. Деразада чирок милтиллаб ёнар, ташқаридан ёмғирнинг шовиллаб ёккани эшитилар эди. Вужуди кўркувдан титраб ётаркан, тўсатдан шол оёғи кимирлаётгандек туюлди. Ҳатто қўли ҳам кимирлагандек бўлди. Ўша куни эрта-лабга қадар мижжа коқмади.

Эртаси куни ғалати ҳол юз берди: кечаси кўрган туши сабаб бўлиб, у олдига кирган ҳар бир одамни кайсидир ҳайвонга ўхшата бошлади.

Ўша куни унинг хонасига биринчи бўлиб кизи Барно кирди. У отасига ювиниш учун офтобада сув келтирган эди. Қобил лашкар юзини юваркан, кизининг узун бўйини, коп-қора шахло кўзларини. Чаққон ва енгил қадамларини буғуга ўхшатди. У чиқиб кетгач, хо-

тини Кумуш чой олиб келди, пойгакка ўтириб куяркан, Қобил лашкар унга синчиклаб разм солди. Кумуш кўпроқ говмиш сигирга ўхшаркан. Йирик гавдали, катта кўзлари ғамгин бокади, ўзи ҳам мулойим, унча-мунчага жахли чиқмайди.

Шу кунни олдига бошқа ҳеч ким келмади. Лекин Қобил лашкар хаёлан кўп кишиларни солиштириб ётди. Ўғли Омоннинг ғўдайиб туриши-ю, шахт билан бо-ришлари ёввойи чўчкани эслатди. Акасининг киефаси эса, кўзи қонга тўлган букани ёдига солди. «Ажабо, нима бало, одамлар ҳам бир замонлар шунақа хайвон бўлганмикан?» деб пичирлади.

Кейинги ҳафта у ўрнидан туриб юрадиган бўлди. Икки ҳафтадан буён бедарак кетган қари лазгин доктор буни кимдандир эшитиб, шоша-пиша келиб қолди.

– Ваъдангиз эсингиздами, Қобилбой? – деб сўради доктор чой ичиб ўтирар экан.

– Эсимда, – дея хаёлга чўмиб жавоб қилди Қобил лашкар. – Айтганимни бераман. Лекин бир тилагим ҳам бор...

– Қани, хўш? – қари лазгин сабрсизлик билан унинг оғзини пойлади.

– Сурувда ўн бешта кўйим бор, барини сизга берсам-у, зебигардон менда қолса... Нима дейсиз шунга?

– Йўк, йўк! – деб юборди қари лазгин. – Бошида келишган эдик-ку?

– Тўғри, келишган эдик, – деди Қобил лашкар маъюс тортиб. – Лекин бу зебигардон онамдан ёлғиз ёдгорлик эди. Уни мана шу қизим Барнога қолдиришни ният қилган эдим...

– Бўлмайди, Қобилбой, – деди доктор бош чайкаб. – Мен сизни лафзи ҳалол одам деб биламан.

Қобил лашкар ҳеч нарса деёлмади. Сандиқчасини очиб, зебигардонни олиб берди.

– Соғлик бўлсин, Қобилбой, – деди қари лазгин. – Умр одамга бир марта берилади. Хўп, соғлиқда кўришайлик!

У зебигардонни пахталик шимининг чўнтагига солиб чиқиб кетди.

Қобилнинг назарида унинг орик, баланд гавдаси, кўзларининг ўйнаб туриши илонга ўхшаб кетди.

Қобил лашкар энди соғайиб бораётган эди. Ўша куни бир йил мобайнида биринчи марта гуллаб ётган йўнғичкапояга ўзи бориб қайтди. Кейин Барнога тугдона дарахти тагига жой ҳозирлатди. Атрофга сукланиб қараркан кўнгли нимадандир шод, руҳи енгил эди. Бундай яхши кунлар унинг ҳаётида кўп бўлмаган. Онаси тириклигида – ўн икки ёшигача мана шундай енгил, беғам кунларни кўрган эди. У пайтда – ҳали ақлини танимаган пайтда бундай кунларнинг кадрига етмаган экан.

У дарахт тагида ёнбошлаб ётганча кунни кеч қилди.

Қобил лашкар ўзини анча ўнглаб олгач, баъзан кўчага чиқадиган, бир-ярим тўй-маъракаларга ҳам кириб чиқадиган бўлиб қолди. У одамларга ҳали дунёдан умиди кўплигини, ўзини ўзи эплашга қодир эканини англатиш учун ҳам шундай қиларди. Ана шундай жойларда Қобил лашкар акасига бир неча бор дуч келди, эл катори кўришган бўлди-ю, ундан нарига ўтмади...

Кунларнинг бирида акаси дўкон мудури Хидир чўлок билан билан кутилмаганда унинг уйига кириб келди. Қобил лашкар, акам мен билан ярашгани келибди, деб ичида хурсанд бўлди. Хотинга дастурхон буюрди, ўзи чой қуйиб, уларнинг сўзига кулоқ тутди.

Меҳмонлар чой устида муддаога кўчишди. Гапни Хидир чўлок бошлади.

– Гап бундай, Қобилбой, – деди у томоқ кириб. – Сени бир гапдан хабардор қилайлик деб олдингга келдик. Иккаламиз ҳам, мана, бир кам олтмишга чиқдик. Мен ҳам эрта-индин пенсияга чиқиб қолсам ажаб эмас. Сен ҳам дўкон қоровули бўлиб, оз эмас, кўп эма, ўн олти йил хизмат қилдинг...

Қобил гапнинг нишаби қаёққа кетаётганини билмай ҳайрон бўлиб ўтирарди.

– Сенинг ётиб қолганингга ҳам, мана, бир йилча бўлди. Хабаринг бордир, ўтган йили ўрнингга акангни олган эдик... Мана, аканг шохид, омбордаги ўн беш қоп унни каламуш кемирибди, иккита гиламни ҳам расво қилган.

Қобил лашкарнинг акаси олтмиш бешларга кирган бўлса-да, кўринишидан ҳали тетик эди. У бақувват кўллари билан соқолини тутамлаб ўтирар, хамроҳининг ҳар бир гапини маъқуллагандек, бош кимирлатиб қўяр, бунга сари Қобил лашкарнинг гаши келар эди.

– Мана шуларнинг зарарини аканг тўлади. Сен касал ётганинг учун, билдирмайлик, деди. Мана, ўзиям ўтирибди. Ишонмасанг, сўра. «Энди, Қобил минг килса ҳам укам, пенса ёшига етганда, шарманда бўлмасин», деди аканг...

– Уруғимиз иснодга колмасин, дедим, – деди Карим бакирок салмокланиб.

– Мен каламушларга эмас, омборга қоровул эдим, – деди Қобил лашкар кескин. – Улар учун жавоб бермайман. Ўзингиз дорилашингиз керак эди искаладни.

– Биз ҳаммасини зақуни билан аниқладик, – деди дўкон мудир. – Тўғри, дорилашни бошқалар қилиши лозим. Лекин сен каламушлар омбор деворини тешганини хабар қилишинг керак эди...

Қобил лашкар ғазабдан қалтиради-ю чурк этолмай қолди.

– Энди, ўтган ишга саловат, ука, – деди акаси мулойим товуш билан. – Мана, мен тўладим... Лекин энди сен ҳам зикналик қилмайсан.

Қобил лашкар ерга қаради.

– Мана, беш-ўнта қўйим бор, керагича ол, – деди у жавдираб. – Ўғлим армиядан келса, уйлантираман деб юрган эдим. Бу ёқда қизим ҳам... бўйга етган. Балки қарзимни кейинроқ узарман-а?

– Айёрлик қилма! – деди акаси. – Хидирбойдан яширадиган сирим йўқ. Ўша, Барот қал билан шерик бўлиб юрган пайтингда орттирган тиллаларни биз билан баҳам кўрасан...

Қобил лашкар қарахт бўлиб қолди.

– Кетинглар, – деди у товуши титраб, ранги оқарганча.

– Менга қара, Қобил, ойни этак билан ёлиб бўлмайди. Мана, Хидирбой қўшни кишлоқдан эшитиб келди: лазгин дўхтирга тилла зебигардон берибсан-ку?..

Қобил лашкарнинг афти бужмайди, юрагида оғрик пайдо бўлди.

– Билиб қўй, Қобил, эртага яна келаман. Ўйлаб кўр. Йўқ десанг, милисага хабар қиламан, – деди акаси таҳдид билан.

– Келиб юрма, – деди Қобил лашкар. – Сени ифлос одам эканингни билардим-у, лекин бунчалика боради деб ўйламаган эдим... Майли, кўлингдан келганини қил, лекин уйимга бошқа келма!

Чақирилмаган меҳмонлар бу гапдан сўнг дарҳол ўрнидан кўзгалишди.

Акаси эртасига келмади. Лекин индинига икки-та милиция ходими ва прокуратурадан бир терговчи келди. Улар бир ҳафта бўлим бошлиғининг уйида туриб, Қобил лашкарни, Кумушни ва Барнони алоҳида-алоҳида сўроқ қилишди, ҳовлини тит-пит қилиб, олтин излаб кўришди. Тополмагач, Қобил лашкардан: «Менда ҳеч қандай тилла йўқ», деган мазмунда тилхат ёздириб кетишди.

Шу бир ҳафта ичида Барно қаттиқ озиб кетди. У Кумушнинг юпатишларига карамай, «Отамни қамаб қўйишса, нима қиламан?» дея кечалари йиғлаб чиқар, «Шу отамдан бўлак менинг кимим бор, ахир?!» деб ич-эттини ер эди.

«Отам ёмон одамми, эна? Ахир у ҳеч кимга ёмонлик қилмайди-ку?! Нега уни ёмон кўришди?» деб сўрарди у.

Кумуш Барнони яхши кўрар, лекин унинг отасини ёқтирмас эди. Буни Барно ҳам ич-ичидан сезиб юрарди. Нега шундай?! Нега бунча бағритош бу одамлар?! Мана энди, қариган чоғида отасини қамаб қўйишмоқчи! Отасининг яшириб қўйган тилласи бор эмиш. Агар тилласи бўлса, Барнодан яширармиди? Ҳеч бўлмаса, унга янги қўйлак, янги пальто олиб бермасмиди? Отаси билади, ахир унинг пальтоси йўқ, ўгай онаси тикиб берган эски камзулда юрибди...

Кумуш қизга узок-узок унсиз тикилиб турар, «Тўғри, отанг ҳеч кимга ёмонлик қилмайди, лекин бирор кимсага яхшилик ҳам қилмайди!» деб айтолмас эди. Унинг бу фикрларини Қобил лашкар ҳам сезиб юрарди.

Тафтиш тугагач, Барно тўсатдан ётиб колди, хадеганда иситмаси тушавермади.

Қобил лашкар эртаси куни эшагини миниб, қари лазгинни чакириб келди. У Барнони текширгач, укол килди, бир талай дори-дармон бериб кетди. Орадан яна икки кун ўтди, аммо Барнонинг иссиғи ҳалиям баланд эди.

Қобил лашкар қари лазгинни яна олиб келди. Бу сафар у: «Энди шаҳарга олиб тушмаса бўлмайди, мен шаҳар касалхонасига хабар қиламан», – деди беморни синчиклаб текширгач.

Эртаси куни шаҳардан янги «Тез ёрдам» машинаси келди. Лекин йўл бузук бўлгани учун ховлининг олдига келолмай, сой бўйида колди. Барнони «Тез ёрдам»нинг шофёри ва лазгин доктор суяб, машинага элтишди.

Уйда Кумуш ёлғиз колди. «Мол-ҳолга қараб тур, – деб тайинлади Қобил лашкар хотинига. – Мен эртаиндин келаман».

У ўша куни Барнони касалхонага ётқизди. Уйига қайтаётиб, лазгин докторни шаҳар касалхонасининг дарвозаси олдида учратиб колди.

– Дўхтиржон, – деди Қобил лашкар ёлвориб, – бир нарса сўрасам майлими?

– Хўш, хўш? – дея унга синовчан тикилди доктор. – Нима гап?

Қобил лашкар бир зум нафасини ростлаб, муддаога кўчди.

– Тўғрисини айтсам, дўхтир, яна ўша гап... Бир кеча уйингизга бормоқчи эдим. Нима десангиз розиман, жон дўхтир, зебигардонни қайтиб беринг. Қизимга аталган эди... Мен аҳмоқ бўлмасам, ўзимни ўйлайманми! Мана шу ишимга қизим касал бўлиб колди. Онамнинг васиятини буздим... Раҳмингиз келсин.

Қари лазгин лабини чўччайтирли:

– Хўш, ўрнига нима бермоқчисиз?

– Нима десангиз, майли. Мана, ўнта қўйимни берман. Сотсангиз, пулига бир эмас, иккита зебигардон олса бўлади. Бу, энди онамдан ёдгорлик эди, дўхтиржон...

– Бўпти, – деди қари лазгин. – Қизингизни бахти очилсин, майли. Фақат, қўйларни эртага уйга ҳайдаб келинг.

Қобил лашкар уни дуо қилди. Ёш боладай уйга севиниб қайтди.

Эртаси кун и ўнта қўйни қўшни кишлокка – қари лазгинникига ҳайдаб борди. Зебигардонни олиб келгач, кичкина чарм чамадончасига солиб қўйди-да, ўзи Қумуш билан шаҳарга – касалхонага жўнади.

Йўлда у қизининг қандай ётиб қолганини Қумушдан эшитди-ю, бағри ўртанди. Шундай фарзанди борлигига севиниб, енгил йўталиб қўйди.

Икки ой давомида эру хотиннинг оёғи шаҳар касалхонасидан узилмади. Учинчи ой бошида у оламдан ўтди.

Қобил лашкар унинг етгисини ўтказгач, қари лазгин келиб, Барнонинг қандай дардга йўлиққанини айтиб берди.

– Биласизми, қизингизнинг бурни учиди хол бор экан. Ана шу хол кўркувданми ёки тирналишданми ўсиб, катталашган, кейин эса ракка айланган, – деди у бош чайкаб. – Шундай дуркун қизга ёпишди-я бу дард!

Қобил лашкар унинг гапини эшитаркан, раҳматли онасининг бир гапини эслади: «Хол – бу ўзи бир хусн, лекин, аслида, илон. Агар кўзгатиб, одамни нобуд қилади...»

«Рак» дегани шу илон экан-да», деб ўйлади Қобил лашкар белбоғининг учи билан кўз ёшини артаркан.

Қизнинг киркени ўтказгач, у кекса бир чўпоннинг маслаҳатига кўра, бир ҳафтага тоққа чиқиб кетди. Чўпонга қўшилиб, сурув орқасидан юрди, кўнглини ёзди. Тоғдан тушгач, кишлокда тургиси келмади. Ўша кунлари кўпгина ҳамқишлоқлари Шеробод даштига кўчишаётганини кўриб, Қобил лашкар ҳам хотинига «Даштга кўчамизми?» деб кенгаш солди. Лекин Қумуш ҳеч қачон кетолмаслигини айтганда, Қобил лашкар энди ҳақиқатан ҳам ўзининг ёлғиз қолганини англади. Олам кўзига қоронғи кўринди. Хотинига: «Насибамиз қўшилмаган экан, энди сенинг бошинг очик», деди-ю ховли-жойини унга ташлаб, ўзи даштга кўчиб кетди.

Дашт шамоли, кенгликлар, янги одамлар ўксик кўнглидаги ғамга бархам бергандек бўлди. Лекин Барнони эсласа бас, кечалари йиғлаб чиқарди. «Мени деб жувонмарг бўлди шу киз!» – деб ўйларди у ўзини айблаб. Шундай пайтларда у ўзига ўлим тиларди. Бирок, ёдига акаси Карим бакирок тушиб колса, дархол нияти ўзгарарди. Ана шунда акасига касдма-қасд яшашни ис-таб коларди.

У бир кун бензоколонка олдидаги водопровод-да юз-қўлини чайиб қайтаётган эди, унинг ёнида Орзикул темирчига дуч келди. У очик юз билан Қобил лашкарга кўл бериб кўришди. Унинг ранги тиник, кўллари равшан, уст-боши озода эди. Қобил лашкар уни кўпдан буён бундай ҳолда кўрмаган эди. Яқинда ҳамқишлоқларининг биридан Орзикул Кумушни уйига олиб кетганини эшитган эди. «Сени ёлғиз ташлаб кўймайман, ўлсам, ундан кейин майлими», деганмиш у Кумушга.

– Ўзингни оғзингдан эшитай деб келдим. Унинг жа-вобини берганмисан?

Қобил лашкар унга ғамгин бош ирғаб, тасдик килди-ю тезда уйига кириб кетди.

Бошқа нима ҳам дея оларди? Ким билибди шундай бўлишини!...

Қобил лашкар Орзикул билан учрашгандан сўнг, икки йилгача қишлоққа қадам босмади. Ўғли Омон армиядан қайтгандагина борди. Кейинги йили Омон-ни уйлантирди, лекин ўзи даштда колди. Орадан бир йил ўтиб, тўнғич невараси туғилганда, Қобил лашкар ўзининг «пайғамбар тўйи»ни бериб, «Қобил бова» бўлиб олди.

4

Чол механизатор кизнинг тепасида тик қотганича турарди. «Бу киз бегона бўлса, мен нима қилиб юриб-ман гуноҳга ботиб? – деб ўйлади у ниҳоят. – Ўзим-ку, ҳукумат олдида шундай ҳам гуноҳкорман...»

Киз ҳушига келган бўлса-да, бирок кўзларини чирт

юмганча, инграрди. «Б... бор эдими бунга, эркак кишининг оркасидан эргашиб!...»

У кизнинг кўллари ечмоқчи бўлди. Аммо дарҳол фикридан қайтиб, дераза ёнига келди. Баданига титрок кирди. Энди бутун важоҳати ўзгарган, калин оқара бошлаган қошлари остидаги киприксиз кўзлари чакчайиб кетган эди. «Нима қилиб кўйдим, қариган чоғимда аристон бўламанми?! Ўлигим ҳам ўша ерларда қолиб кетади-ку!» дея ингради чол. У бир зум ўз кишлоғини, тоғларини кўз олдига келтирди. «Сени бирор киши яхши деб айтганми ўзи? Ҳатто пуштикамарингдан бўлган ўғлинг ҳам айтмайди!» – дея Соли полвоннинг гапларини эслади. «Ҳеч бўлмаса, ўғлимнинг олдида юзим шувут бўлмасин, – деб ўйлади у. – Айтаман, барини айтаман. Ўз ўғлим-ку, тушунар, англар. Кейин, майли... Ўғлимга учрайман. Қишлоғимни, она юртимни охирги марта кўрай. Кетиш керак, хозироқ кетиш керак...»

Қобил чол қайтиб кизнинг тепасига келди. Кўллари ечиб, ўрнидан турғазди. Қиз кўзларини очиб унга қаради-да, ўкириб йиғлади.

– Ўзингни бос, кизим. – деди чол. Сени деб мен ҳам гуноҳга ботдим. Соли полвонни чавақладим. Бўлар иш бўлди... – У энтиқиб кетди, кўзларидан оққан ёшни енги билан артди. – Гапимга қулоқ сол. Сен бу ерга келганинг ҳам йўқ. Ҳеч нарсани кўрганинг ҳам йўқ. Тузукми?

Қиз ҳамон гарангсиб, сочларини тузатаркан, индамади. Чол гапини яна қайтарди. Қиз йиғлаб, бош силкиди.

Ҳовлига чиқишди. Чол ариқ ичида ётган Соли полвондан хабар олмоқчи ҳам бўлди, лекин икки кадам юриб, яна ортига қайтди. Соли полвон ётган ариқ томонга қаради-да, киздан сўради.

– Машина сеникимми?

– Ҳа, – деди киз ердан кўз узмай бораркан.

– Кўчага чиқанер. Мен орқангдан чиқаман.

Чол уйчасига кириб, эски қутини олди. Ўлимлигига йиққан пулларини, тилла зебигардонни, ўзи тиккан мўккисини олди.

Киз машинада чолни бетоқат кутиб ўтирарди.

Қобил чол дарвозани кулфлаб, машинага ўтирди.

Бензоколонка чўл қўйнида кимсасиз қолди.

– Сентирга борасизми? – деб сўради киз секин. Чол кизга хўмрайиб қаради. – Бова, қаерга хайдай? – деди киз яна.

– Катта йўлга элтиб ташласанг бўлди.

Катта йўл бу ердан анча олис, кирк чакирим келади. Чол ана шу йўлдан ўзининг тоғ кишлоғига, ўглининг уйига бормоқчи эди. Қишлоқ яқинида аллақандай кон очилаётгани учун кечаю кундуз йўловчи машиналар катнаб туради. Чол эски ҳовлисига охириги марта киш ўртасида борган эди. Ўшанда тоғда совликлар энди кўзилаётган пайт эди. Ўгли Омон армиядан қайтгандан буён чўпон. У отасини айттириб юборган экан. Қобил лашкар унга ўн кун ёрдамлашди. Барра гўштини соғинган экан, ўн кун роса маза килди. У яна бир оз турмоқчи эди-ю, ўгли билан учрашиб қолди. Яна шу ланъати бензин туфайли... Ўгли билан ишлайдиган зоотехник йигитга чол бензин бермаган экан. «Нима, зоотехник бўлса ўзига, менга ўтказиб қўйгани борми», деди у ўғлига. Ўгли ҳам қизишиб кетди.

– Ота, одамгарчилик борми ўзи сизда?! Ўшанинг орқасидан-ку, кун кўриб юрибман! Икки-уч қўйни ўлди деб, акт килади, ёрдам беради... Сиз бўлсангиз, бир сатил безинни аяйсиз!

Чол ади-бади айтишиб ўтирмади – индамай жўнаб қолди.

Қобил чол шуларни эслаб хомуш бораркан, кизнинг ҳиқиллашидан ўзига келди. Аммо индамай ўтираверди. «Қилғиликни килиб, энди йиғлайсанми, касофат! Шу мошинни ҳам наҳс босган ўзи», деб ўйлади ижирғаниб.

– Тўхтат! – деди у бирдан.

Киз машинани тўхтатди. Чол тушиб қолмоқчи бўлди, бир зум ўйлаб турди. Ташқарида шамол эсяпти. Осмон булутли. Чолнинг кўнгли яна ғаш тортди. Машинани айланиб, нарироқ борди-ю яна изига қайтди.

У бор гапни ўғлига айта олмаслигини энди тушунди. Тушунди-ю ичидан зил кетди. Нахотки, дардини

хеч кимга ошкор этолмаса? Кимга айтсин, акаси Карим бакирокками? Йўк, унга айтгандан кўра ўлгани яхши!

Тўғри, унинг дарди бедаво, хеч кимга айтолмайди ҳам. Кимга айтсин, Орзикулгами? Орзикул ёмон одам эмас, лекин ўзи билан ўзи овора. Кумушга айтсинми? У яхши хотин, лекин Қобил лашкарнинг кўнглига тушунолмайди. Ҳамқишлоқларига айтсинми? Улар Қобил лашкарни ҳамон ўша «талончи» деб билишади. Эҳ... Барно... Барно бўлса, бўлак гап эди...

Қобил чол машинага ўтириб, эшикни карсиллатиб ёпди-да:

– Ҳайда! – деб буйрук қилди.

Қиз кўз ёшларини артиб чолга қаради.

– Бова, энди мен нима қиламан? – деди у мунғайиб.

Чол индамади. Бир оздан сўнг қиз яна хикиллади:

– Сиз нима қилардингиз қўшилиб... а? Сизни камашади энди.

– Ҳайда! – деб хириллади чол. – Э, хайдасанг-чи, бадбахт.

У бир зум кўзларини юмди. Тўғри айтади! Нега ҳам шу ишга бурнини суқди? Нимадан бошланди ўзи? Ҳа, мана бу қизнинг овози марҳум қизиникига ўхшаб эшитилаверди. Шундан сўнг у чидаб туролмади.

«Нималар кил қўйдинг!» деб нола қилди у.

Катта йўлга етганларида, қиз машинани тўхтатди. Чол машинадан тушмоқчи бўлди-ю қизнинг ғамгин термилиб турганини кўриб, бирпас тўхтади.

– Бова, – деди қиз ўзини қўлга олиб. – Фақат мени ёмон деб ўйламанг. Илтимос...

Қобил чол унга анқайиб қаради.

– Сизни кўпчилик ёмон одам дейди. Мен эса, сиздай бовам бўлса, ғурурланиб юрардим.

Қобил лашкар кулоқларига ишонмади. Нима деяпти бу қиз?

Мен... мендай боваси бўлса... ғурурланади? Нима учун? Уни кутқазгани учунми? Ахир кизига ўхшаб кетгани учунгина кутқазди-ку? Борди-ю, ўхшамаганда-чи? Қутқазармиди? Ахир... у кизига ўхшамайди-ку? Лекин кутқарди-ку?

Қобил лашкарнинг назарида, яхши қизларнинг бари Барнога ўхшайди. Бировнинг кўзи, бировнинг хусни, бировнинг қилиғи, бировнинг феъл-атвори, яна бировнинг нимасидир... Мана бу қизнинг эса товуши Барнонинг овозига ўхшаб кетади.

– Отинг Ҳалима эдими? – деб сўради Қобил лашкар бирдан юмшаб.

– Ҳа, бова.

– Энди гап мундай, қизим, – деди у ўйчанлик билан. – Биладан, сенга оғир. Чанг ютиб, пашша-чивинга чидаб игу даштда юрибсан. Бундай оғир ишга баъзан эр-как ҳам дош беролмайди. Яхши қизга ўхшайсан, кўзинг айтиб турибди, болам. Сендан биргина тилагим шуки, турмушга чикиб, фарзанд кўрсанг, отини Барно кўйгин.

Қиз унга хайрон бўлиб қаради.

– Бу раҳматли қизимнинг оти, – деб тушунтирди чол.

– Турмушга чиқмайман, бова, – деди қиз кўзини ерга тикиб. – Укаларим бари ёш. Уларга қарашим керак. Онам бултур таффот¹ уриб ўлди.

– Ундай дема, болам, – деди Қобил чол. – Ёшсан, ҳали пешонангга нималар ёзилмаган, борақол, қизим.

– Раҳмат сизга бова, – деди қиз ғамгинлик билан.

Қобил чол бир ўйланиб турди-да, чана машинага кирди.

– Бирпас шошма, қизим. – У чарм халтачасини олиб, ичидан тилла зебигардонни олиб унга берди: Кўксингни тўлдириб юрсин.

Қиз довдираб қолди.

– Бова, ҳеч кимга айтмайман. Ҳеч нима керак эмас менга, – деди у шошиб.

Қобил лашкар қиздан хафа бўлмади.

– Қизим тенги экансан, умринг ўхшамасин, – деди товуши титраб. – Бу нарса унга насиб қилмади. Ёш кетди. Унинг учун ҳам сен таккин.

Қиз хиёл иккиланиб турди, кейин чолнинг гапи астойдил эканини пайқаб, зебигардонни кўлига олди, бирпас тикилди-да, йиғлаб юборди.

¹ Таффот – офтоб урганда сув ичавериб, қорни шишиб ўлиш.

– Энди кетавер, – деди Қобил чол. – Бахтингни берсин.

– Мени кечиринг, бова, – деди киз кўз ёшларини рўмолча билан артатуриб.

Киз жўнаб кетди. Қобил чол эса, токка элтувчи йўл четида машина кута бошлади. Лекин хаёли ҳамон кизда эди. «Йўк, ёмон кизга ўхшамайди. Зебигардонни берганимга хайрон қолди, бояқиш. Бу чанг-тўзону жазирамада тентираб юравериб, дунёда шундай нарсалар борлигини ҳам унутиб юборган бўлса керак».

Қобил лашкар зебигардонни унга берганига ачинмади. Фақат бир нарсага – онасидан қолган бисотнинг келиб-келиб бегона бир кизга насиб этганига хайрон қолди. Зебигардон Кумушга ҳам, Барнога ҳам, келинига ҳам буюрмаган экан. Нима учун? Ҳатто Ойгулга ҳам... Ойгул! Қобилга кўниқиб яшади, лекин хотиндай эмас, тутқундай яшади. Келини... келини унга етти ёт бегона эди, келин бўлгач ҳам, етти ёт бегоналигича қолди. Мана бу киз эса бир оғиз ширин сўз билан унинг кўнглини тоғдай кўтариб юборди. Қобил лашкар бундай сўзга қачонлардан буён илҳак эди. Ўша сўзни ниҳоят бугун эшитди!

У йўловчи машина келаётганини кўриб, шоша-пиша қўл кўтарди. Машина сал нарига бориб тўхтади. Шофёр энгагиб, кабина эшигини очди. «Оқтошга, болам», – деди Қобил чол ва энди машина зинасига чиққанида, шофёр таниб қолди.

– Тушинг, – деди у ўқрайиб. – Тушинг!..

Чол нимадир демокчи эди, унинг вазоҳатини кўриб, шапқи қайтди. Шофёр кабина эшигини қарсиллатиб ёпди-да, жўнаб кетди. Қобил чол бирпас гаранг бўлиб қолди.

«Буниям менга иши тушган экан-да», деб ўйлади у, кейин оғир хўрсиниб, яна йўл этагига кўз тикди. Шу тахлит ярим соатча турди.

Ниҳоят, шағал ташийдиган ағдарма машина унинг ёнида тўхтади. Рус шофёр йигит камгап эканми ёки чарчаганми, «Садись, бабай», – деди-ю то қишлоққа етгунча мик этмади. Чолга бу нарса айни муддао эди. Шу

тобда унга ҳеч қандай гап-сўз ёқмас, тезроқ ўғлиниқига етиб олишни ўйлар эди.

Машинадан тушгач, Қобил лашкар чап кўлдаги тор кўчага бурилди, сой ёқалаб тепаликка чиқди. Унинг эски ховлиси шу ерда эди.

Аллақачон баҳор кирган бўлса ҳам, бу ерларда уюлиб ётган қор энди эрий бошлаган эди. Аммо қолнинг димоғига болалиқдан таниш тупроқ иси, тоғу тошлар хиди урилди. Бу кадрдон бўйларни киши қаттиқ изтироб чекаётганда айниқса кучлироқ туяди... қол меҳнат батальонидан қайтганида мана шу омихта хидларни биринчи бор сезган эди. Кейинчалик эса билинмай кетди. Мана, ҳозир ҳам худди ўша пайтдагидек бўляпти... Қол атрофга хомуш боқаркан, хаёлидан: «Аристон бўлсам, қайта кўра оламанми, йўқми?» деган ўй кечди-ю титраб кетди.

«Токка – ғорга чиқиб кетаман, – деб қарор қилди у. – Топишолмайди. Умримдан бир-икки йил қолган бўлса ҳам, эмин-эркин яшай...»

У Барот қал билан тентираб юрган пайтларида кўп сирли, хилват ғорларни билиб олган. У ерларда ов қилиб яшаш ҳам мумкин. Ўғли гоҳида нон-пон келтириб турса, бас. Фақат... фақат ўғли кўнармикан, «Ўғлим-ку! – дея ички бир илтижо билан шивирлади қол. – Кўнади...»

5

У зимистон кўйнидаги боғни оралаб, фонус илинган очик айвон томон юрди. Қари ит – Кўкбой қолни узоқданок таниб, думини ликиллатди, кейин келиб унинг оёқларига тумшуғини суйқади. Қол муздек қўли билан итни сийпалади. Бир пайтлар у ўғли Омоннинг сурувда юрадиган энг севимли ити эди у. Умр бўйи шу хонадоннинг хизматини қилиб ўтаяпти. Келини ҳам, неваралари ҳам унутишмайди: дам овқат, дам сув беришади, дам тагини тозалашади. Ишқилиб, хизмати-га яраша иззат... Қолнинг бирдан кўзи ёшланди. У ҳам шу кишлоқда тинчгина яшаса бўлмасмиди?! Мана энди қариган чоғида...

У секин ичкарига кириб борди-да:

– Келин! – деб чақирди. – Ҳў, Омон!

Келини товуш эгасини таниди шекилли, дарҳол кайнотасига пешвоз чиқди. Чирокни ёкиб, меҳмонхонага кирди. Чол орқасидан эргашди.

– Келинг, ота, – деди келини кўрпача тўшаркан. – Эсон-омонмисиз?

– Шукур, – деди Қобил лашкар шоша-пиша. – Зарур иш билан келган эдим. Омон қани?

– Сентирга кетгандилар. Кеч келаман деб эдилар. Мен ҳозир...

– Чой кўйиб юрма, болам, – деди Қобил лашкар. – Чарчаганман. Жой солиб берсанг бўлди. Эртага азонда кетаман. Ота юртимни кўриб келмоқчиман... Бўлса ковордок гўшт, нон-пон килиб, хуржунга солиб кўйинглар.

Келини бош ирғаб чиқиб кетди.

Чўпон оилалари кўпинча янги сўйилган гўшт сақлашмайди, ёкка коворилган гўштни сирланган идишларда сақлашади. Нонни эса, шамолда котириб чойга ивитиб ейишади. Чолга ана шуниси маъқул келади.

Чол ўрнига кираркан, ўғлининг келиб қолишини кутар, кўнглидаги гапларни унга тўкиб солишни истар эди. Бироқ Омон ҳадеганда келавермади. Чол қанча ётганини билмайди, кўзи илинган экан, бир пайт ўғлининг товушидан уйғониб кетди. Қулок солди.

– Этикни торт! – деб буйрук килди Омон хотинига. – Отам яна келдими?

– Ҳа, – деди хотини.

– Жонга ҳам тегди. Дастидан уялиб ўлар бўлдим...

Эй, бу чўликчи келмадими?

– Йўк... индин келармиш. Укаси айтди.

Кейин даҳлизда товушлар тиниб қолди. Чол энди ухлай олмади. Бошидаги ёстик тош бўлиб қолганга ўхшайди. «Омон, ўғлим, – дея хаёлдан унга гапирди чол. – Сенга айтадиган гапларим кўп эди... Афсус!»

Йўк! Энди ўғлига дардини айтмайди, айтолмайди. У отасини ёмон кўради. Шундай экан, нима ҳам дерди?...

Қобил лашкар Соли полвонни эслади. «Соли полвон

укам, ҳамма гап ўзингдан ўтди-да. Ахир, ўзинг ўйлаб кўр... Э, мияси айниган чол, нима деяпсан? Сен уни ўлдирдинг-ку!»

Ниҳоят, уни чарчок элитди.

Тонг-сахарда ўрнидан турди, ёнғок тагидаги арикчада ювинаркан, челак кўтариб, сигир соғиб қайтаётган келинини кўрди. Келини хуржунга гўшт, нон солиб кўйганини, Омоннинг ҳали ухлаб ётганини айтди.

– Келин, майли, Омонни уйғотиб юрма. Ҳай, айтганча, қора милтиғини ҳам олиб бергин. Асли ўзимники... Унга бериб кўйган эдим, кўнглингга келмасин. Йўл олис, келин. Милтик дорисини ҳам унутма.

У келинига ўзининг келиб кетганини бошқаларга айтиб юрмасликни ҳам тайинлади.

6

Чол жундан тўкилган хуржунни елкасига ташлаганча йўлга чиқди. Унинг йўли энди кенг, равон йўл эмас, сўкмок, тепаликлар, чангалзор ва нишабликлар оралаб борар эди. Қўлида ҳасса. Ҳасса ҳам одатдагидек эмас, учи айри, бир томонига узун мих ҳам қоқилган – қорли ерларда аскалади.

Қобил лашкар кишлок тугаб, дара бошланган ерда бирпас тўхтаб колди. Кўз ўнгида яна марҳум кизи Барно гавдаланди. Ана, иккаласи Орзикулникидан қайтишаётибди. Йўл четида эса ўласи қилиб калтакланган Кумуш... «Ота, – дейди Барно ёлвориб. – Кумуш холамни уйимизга олиб кетайлик... Бўлмаса, Орзикул амаки ўлдириб қўяди». Қобил лашкар Кумушни суяб йўлга тушади. Барно отасига миннатдор бўлиб қарайди... Қобил чол ўша кундан бошлаб унинг кўзларида аллақандай ўзгариш рўй берганини эслади. Қизнинг кўзлари энди унга мулойим, меҳрибон боқарди.

Қобил чол каттик ух тортди-да, жадал юриб кетди.

У ёввойи олчазорлардан ўтиб бораркан, бир нарсага хайрон бўлар, ана шундан хўрлиги келар эди. У аслида ўз жиноятдан эмас, одамларнинг: «Хув фалончи яна шундай қилибди», деб айтишларидан, уларнинг нафрат

билан карашларидан кўркиб қочиб борар, «Нега мени бунча ёмон кўришади?» деган фикр уни кийнар эди.

Барот калга кўшилганида, ўз ихтиёри билан гуноҳ қилгани йўқ-ку! Азбаройи омилиқ, лакмалиқ. Ундан сўнг ҳам, қайда бўлмасин, ўз ишига итдай содиқ бўлди-ку! Факат Соли полвонни ўз ихтиёри билан пичоқлади. Аммо уни одамлар илгари ҳам ёмон кўришарди-ку! «Гуноҳим нима?» деб бош қотирарди чол эзилиб.

Э, ҳаммасининг падарига лаънат! Бир кун бўлса ҳам ана шу тоғда эркин, беминнат яшаб ўлади!... Нима қилибди. Илгари тўрт-беш ойлаб бир ўзи қўй боқиб тоғларда юраверарди-ку! Қандай яхши эди ўша кунлар...

У энди бўлажак уйи – ғорни, у ерда қандай тирикчилик қилишини ўйларди. Каклик, қийик овлайди, ёввойи чилонжийдалардан нон қилади, сув бўлса бор... Тоғ ёнбағирларида лалми бугдой ҳам ўсади. Тоғ оркасидаги туркман қишлоқларидан нон келтириб турса ҳам бўлади. Овлоқ қишлоқлар жуда кўп... Жуда бўлмаса, ўғлиникига келиб кетади. Нима бўлганда ҳам, ўғли-ку!

У бир бута тагида ўтириб дам олди. Пастда булокча бор экан, уч-тўрт бўлак гўшт ва яримта нонни шошилмай еб олди, кейин соқолини сувга ботирганча, қониб сув ичди. Сувнинг ҳовурига бирпас қараб турди-да, пастликка кўз ташлади. Яқин орада бўй чўзган Туз тоғига – Тузқонга кўзи тушгач, қувониб кетди. Бир-икки бўлак туз олиш керак. Тузмисан туз-да, ўзи!... Илгарилари у факат шу ернинг тузини ишлатарди. Бу ерда тузнинг ҳам ҳар хили бор: новвот туз, ок туз, қизил туз, юрак туз. Энг асили – юрак туз. Тузларнинг қаймоғидан бўлган. Ўзиям худди юракнинг рангига ўхшайди.

Чол ўша томонга қараб юрди. У бораётган манзил – Туз тоғи сўнгги йилларда портлатилиб, туз олинар, машиналарга ортилиб, шаҳарга жўнатилар эди. Бу тузнинг шаҳар бозорларида ҳам нархи қиммат – қиллоси йиғирма тийин. Яқин қишлоқларда яшовчи одамлар бунни пайкаб, шу ердан туз ташишга тушди. Ўзбошимчалиқ билан ўмаришларга чек қўйиш учун Тузқонга қоровул

хам кўйилди. Қоровул Тузконга кириладиган тор сўкмок устидаги кулбада эрта баҳордан то кеч кузгача яшарди. Қишда эса бу ерга ким ҳам келарди, дейсиз.

Қобил лашкар ҳозир ҳам уй ёнидан ўтиши керак эди. Аммо у пусиб ўтишни хаёл қилиб борарди. Қоровул келиб-кетувчиларга беш-ўн кило тузни шундай ҳам бериб юборарди. Қобил лашкар буни биларди-ю, бироқ ҳеч кимга кўринмаслик ниятида эди. У уйнинг орка томонидан ўтиб бораркан, аввал йўл устида турган «Газик»ка, кейин пастликда баланд овозда гаплашаётган икки кишига кўзи тушди. Ўзини харсангтош панасига олди.

– Йўқ, шошманг, бир бошдан айтинг, – дерди шляпали киши соқолли кишига.

Қобил лашкар уни овозидан таниди: қишлоқ Кенга-шининг раиси.

– Нимасини айтай, – деди қоровул, – сиз ўзингиз ҳал қилинг-қўйинг-да...

– Нима бўлганини биз билайлик-да, ахир... Аризан-ғизда ҳаммасини аниқ ёзмагансиз.

– Неварам ёзган эди. Майли, айтаман... Бу ерда рабочийлар ишларди. Ўшалардан биттаси – Ҳакимжон билан ота-ўғил тутиндик. Қизим Ҳадича ҳам синглисидай эди. Шу Ҳакимжон Назар деган ўзидан кичик бир болани ишга олиб келди. Ўзи орага тушиб, Ҳадичани Назарга берайлик, деб кўймади. Тўй қилиб бердик. Мавсум тугаб, Назар Ҳадича билан ўз қишлоғига кетди. Тинч яшаб юришган эди. Кейин бир марта тутинган акаси Ҳакимжон Ҳадича билан Назарни кўргани борган экан. Назар уйда йўқ экан. Ҳакимжон Ҳадича билан суҳбатлашиб уйда ўтиришган экан, кампир келиб дод-вой кўтарибди. Ўғлига, Ҳадича билан Ҳаким бирга ётган экан, деб, худони ўртага солибди. Шу-шу, қизим хўрликка чидай олмай, яна қайтиб келди.

– Назаржон Ҳакимжоннинг Ҳадичага «Сени ҳеч унутолмайман!» деб ёзган хатини топиб олибди-ку? – деди қишлоқ Советининг раиси.

– У ёғини билмайман... Ишқилиб ажралишди-да...

– Энди нима дейсиз?

– Нима бўларди, ё келиб боласини боксин, ё пулини тўласин...

– Нега ЗАГСдан ўтказмагансизлар?

– Куёвнинг ўзи, кейин ўтамыз, ҳозир эскича қила-верайлик, деди. Қишлоқ Кенгашини ўзингиз биласиз, озмунча йўл эмас, саксон километр ахир...

– Қизингизни ўзи сельсоветга бир борсин. Йигитни ҳам чакиртирамиз. Қизингиз қаерда ўзи?

– Ўқишга қираман, деб Термизга кетган.

– Келса айтинг, борсин...

Шляпали киши машинага қараб юрди. Қоровул эса жойидан жилмай, то машина кетгунча қараб тураверди.

Қобил лашқар қоровул уйига қайтиб кириши билан йўлни тўсиб турган темир тўсин остидан ўтди-да, юқорилади. У порглашдан бўлакланиб ётган туз тошлар орасида хийла вақт кезиб юрди. Унга озгина бўлса ҳам юрак туз керак эди. Хуржунини қумдек уюлиб ётган туз қатламига кўйиб, негадир тиз чўкди. Туз тоғининг осмонга бўй чўзган залворли чўкқилари ғоят пок, ғоятда суюмли бўлган алланималарни солди. Кўз ўнгида онаси хамир қораётганда бир бўлак тузни сувга солаётгани, отасининг сизир охурига туз қўяётгани намоён бўлди. «Эй, тузу насиба, ўзинг мени кечир! Мен, ахир...»

Чол ҳўнграб йиғлади. Рўпарасидаги қизғиш туз тошлари яна қон тусини эслатди. У энди бу ердан тезроқ, нима бўлса ҳам тезроқ кетишини ўйлаб ўрнидан турди. Икки бўлак туз топиб, хуржунга солди. Сўкмок йўлга чиқиши билан муюлишда қоровул чолга дуч келди. Энди ўзини панага олиш фойдасиз эди.

– Э, э, биродар, – деди қоровул. – Келинг Тузқонини зиёрат қилай дебсиз-да.

– Ҳа, шундай, бир айланиб...

Қоровул «Кўп яхши-да», деб унинг гапини маъқуллади, сўнг уйига таклиф қилди. Қобил лашқар унинг меҳрибончилигидан анча хурсанд бўлса-да, узр айтди. «Раҳмат, шошиб турибман, – деди, – Термизга ўтишим керак...»

– Э, шундайми? – дея суюниб кетди қоровул чол. – Ундай бўлса, сиздан илтимос... Шу десангиз, бир неварамиз бор. Кўкрак эммай қўйган. Нукул, ҳалиги бор-

ку, магазинда пачка килиб сотадиган, ха, ўшандан сут килиб берамиз. Бугун-эрта охири тугаб қолади. Пошхурдга кирганда магазинчига айтиб ўтсангиз. У жияним бўлади. Боя шўро келганда ёдимдан кўтарилибди. Ўша пачкалигидан юбораркансиз, денг, биродар.

Қобил лашкар нима деярини билмай қолди. Ахир у мана бу тоғ чўққиси томон кетди-ку! Пошхурд эса йўл устида. Бу ердан олтмиш чакирим келади.

– Хўп, денг, биродар, сиздан ҳеч нима кетмайди. Ўзим борардим-у, кампирим касал... Онаси гўдакни ташлаб Термизга кетиб қолди, киз бўлмай бир қисим туз бўлгур.

Қобил лашкарнинг бутун вужуди титраб, тили базўр калимага келди.

– Майли, айтиб ўтаман, – деди хуржунини у елкасидан бу елкасига оларкан.

Чол қоровулга ваъдани беришга бериб қўйган, энди сўзининг устидан чиқмаса, мана бу норастанинг ҳам гуноҳига қолишдан кўркар эди. Пошхуртда борса, битта-яримта таниш чиқмасмикан? Одамларга кўринмагани тузук эди...

У Тузқондан уч-тўрт чакирим юргач, дашт йўлига чиқди. «Бормасам бўлмайди, – деб ўйлади. – Ким ҳам таниб ўтирибди?.. Таниса ҳам кўргилик...»

У тез-тез ўтиб турган йўловчи машиналарга лоқайд қараб ўтирарди. Ниҳоят, навбатдаги машиналардан бирига қўл кўтарди.

7

Қобил лашкар йўл устида қурилган дўкон рўпарасида тушиб қолди. Шофёр бола унинг берган пулини олмади, «дуо қилсангиз бўлди, бова», деди. Қобил лашкар «Омон бўл, болам», деб дўкон томон қадам ташлади.

Бу ерларда эрта кўкламнинг нафаси сезилиб қолган. Дўкон олдидаги сайхонликда майсалар эндигина ниш ура бошлаган. Бир неча киши дўкон яқинидаги офтобрўяда ўтирганча гурунг қилишар, олдиларида уч-тўрт консерва, иккита арақ очиб қўйилган эди.

Қобил лашкарнинг шу тобда кўнгли орзиқиб кетди. Қани у ҳам шулардек бемалол ўтириб балиқ тано-вул қилса... Чол консерва балиқларини яхши кўрарди. Уларни чайнамасдан ютса ҳам бўлади-да, мулойимгина, бунинг устига мазали...

У дўкон ичига қадам қўйганда, сотувчидан бўлак ҳеч ким кўринмади. Бу ер ташқаридан кўра совук, ичкаридан совун ва туз хиди анқир эди.

Сотувчи пештахтани кўтариб, ташқарига чиқишга тараддудланаркан, чолга кўзи тушди:

– Келинг, бова?

У чолнинг сўзларини истар-истамас эшитди.

– Эсингиздан чикмасин-а, болам, – деди чол гапини тугатаркан.

– Э, боласини ўша занғар отаси унутгандан кейин, бизга нима?

Қобил лашкар унга ағрайиб қаради.

– Бораверинг, етказаман, – деди сотувчи тўсатдан юмшаб.

Чол кўнглини тўқ қилиб, ташқарига чиқди. Дўкон четидаги даврада гурр этиб кулги кўтарилди:

– Дунёнинг ишлари шундай, укам...

Қобил лашкар бегона, беғам одамларга қараркан хаваси келди.

– Кеча Музработда бир воқеани эшитдим. Бир чол эшитганларинг бордир, бензоколонқачи чол, бир полвон йигитни пичоклабди. Айтишларича, пичоқ баданида санчилган бўйи қолгани учун полвон ўлмаган эмиш...

– Чолни ушлашибдими?

Қобил лашкар сергак тортиб, олдинга интилди.

– Йўк! Қизиғи шундаки, йигит танишларига: «Чолга даъвом йўк, ўзимдан ўтди», деганмиш...

Қобил лашкар бу гапни эшитди-ю, қулоқларига ишонмади. «Ёпирай, нималар бўляпти ўзи?» У мадорсизланиб, тоғ томонга қаради. Энди унинг юргиси ҳам келмас, фақат шу майса устига узала тушиб ётгиси келар эди.

1978 йил.

МУҚАДДАС БАЛИҚЛАР ЭГАСИ

(*Кичик қисса*)

Бало хавфидан балонинг ўзи яхшироқ.

Халк маколи

1

Уйлангандан бери қўлига челақ ушламаган зоология муаллими Ўтамурод Курбонов бир неча кунки, кўни-кўшнилари хайрон қолдириб, сув ташишга чиқади. Қишлоқнинг у яшайдиган гузаридаги келинчаклар бунга биринчи бўлиб эътибор беришди, бу уларнинг булок бўйидаги суҳбатида ҳар кунги муҳокамага айланди. Суҳбат якуни эса: «Келгинди келин нағмаларини энди чиқаряпти, ичидан пишган экан. Бекорга беш йил ўкимаган-да. Ҳали кўрасизлар, у ҳали Ўтамуроднинг бўйнига ҳам миниб олади», – деган гапга бориб такаларди.

Бу гапнинг учини Мунира ҳам эшитган экан шекилли, бир куни челақ кўтариб, индамай даҳлиздан чиқаётган эрига: «Кўя қолинг, сувга ўзим бораман», – деб қолди.

Ўтамурод бу гаплардан ўзини билмаганга солди.

– Сув келтирсангиз, ана сатил кўп, – деб кўчага чиқиб кетди.

Қишлоқда «эркаклар сув ташимасин» деган тақиб йўқ. Аммо у илгари бу ишни қилмаганда. Шунданми, одамлар энди ажабланишарди. Сўнг, бунинг сабабини ўзларича шарҳлашарди. Лекин, ҳеч ким бунинг асл сабабини билолгани йўқ. Онаси ва хотини эса бу гапларга алоҳида эътибор бермаганлари учунми, Ўтамурод ҳам бепарво эди.

Агар ҳозир нишабликдан бир-бир қадам ташлаб келаётган Ўтамуродга энг яқин одами учраб, бирпас суҳбатлашайлик деса, рози бўлмасди. У шошилинич иш билан кетаётгани йўқ, албатта. Ёзнинг бундай илик оқшомларида қандай иш бўлиши мумкин? Тўғри, по-

дадан қайтган сизга ўт ўриш керак. Аммо бу иш онасидан ортмайди. Овқат пишириш эса Муниранинг бўйнида. Ёзда қилинадиган энг зарур иш: молхона-ю ўтинхона томи сувалган, қишни чиқарадиган ўтин, сиз учун хасхашак тўпланган.. Шундай бўлган, у қаёққа ҳам шошарди?

Аммо, у бугун шошиб борарди. Иккала кўлида челақ. Ҳовуз томонга – у ерда балиқлар бор... Ҳа, дарвоқе, ҳамма бало мана шу балиқлардан бошланди.

Ўша кунни Ўтамурод мотоциклда тоғ орқасидаги кўлга бориб, балиқ овлади. Кечқурун хотини, ўзи ва қизчаси дастурхон бошида ўтириб, ковурилган балиқни паккос туширишди.

Мунира дастурхонни йиғиштирар экан:

– Ширин балиқ экан. Онангизга ҳам озгина элтиб берсангиз, яхши бўлар эди, – деди. – Қани энди ҳар ҳафта есанг... Кўл узок-да...

Ўтамуроднинг онаси эса ҳовлидан сал наридаги чорбокка кўчган, факат эрталабки пайт хабар олади.

Қишлоқда балиқ кам. Ҳовузда бор-у, заҳарли. Сойдаги эса кичик.

Одамлар ҳовуздаги балиқларга нон, ул-бул емиш ташлаб, ўйнашни яхши кўришади. Айниқса, болалар учун бу ҳовуз нақ улкан аквариум вазифасини ўтайди. Қишлоқ атрофи тап-тақир тепалиқлар-у қирлиқлардан иборат, бу ерларда сув ниҳоятда тақчил, одамлар ҳар йили сел кўмиб кетадиган булок кўзларини очишади, бир амаллаб, экин-тикин қилишади. Шу сабабми, ҳовуздаги балиқ ҳам қадим-қадимдан кўп эъзозланиб келади. Илгари бундай ҳовуз ҳар гузарда бўлган. Ҳозир уларнинг кўпи аллақачон кўмилиб кетган. Узок бир йили улардан бирини бўлим бошлиғи тикламоқчи бўлди. Гап кўпайди. Ўша пайтлар динга қарши ташвиқот кучайган, худосизларнинг каттаси шаҳар-у қишлоқ юриб, азиз авлиёларнинг қабрларини буздириб юрган давр эди. Бошлиқни хўжалик мажлисида муҳокама қилишди: бу одам дин пешволарига шароит яратиб бермоқчи, ҳовуз тикланса, зиёратгоҳ қуришади, одамлар яна зиёратга боришади, дейишди. Хусусан бу

гапни энг аввал хотини Мунира катта йиғилишда айтган. Ўтамурод эса бундай ишлардан узоқ юради. Хотиним атеист, ўз бурчини бажараётибди-да деб кўяди. Қишлоқда ҳовузлардан фақат биттасигина обод, суви йил бўйи қуримайди. Бу ҳовуз Ўтамуродларнинг ҳовлисига яқин, аммо жуда пастликда. Унда баликлар гужғон сузиб юради.

Очик деразадан кирган шамол эшикни тарақлатиб, очиб юборди. Ўтамурод дераза канотларини ёпмоқчи бўлиб, ўрнидан турди. Аммо ҳадеганда ёлавермади. Деразадан юлдузлар мавжида оқариб кетган осмонни кўриб, бирпас мафтун бўлиб қолди. У хурсанд эди. Шукурлар бўлсинким, мана мурод-мақсадига етиб яшаётир, хотинининг, қизчасининг ҳар бир сўзи унинг меҳрини англлатиб турибди. Бир эркак учун ҳузур-ҳаловат шунчалик бўлар-да. Кимсан, қишлоқда обрў-эътиборли ўқитувчи, бировга мухтожлик ери йўқ, экиш-тикиш, қуриш ўзининг кўлидан келади, уйига меҳмон келса, иззат-икром кўрсатишга уйда ҳамма нарса етарли.

Бир пайт Мунира уйку аралаш кўзларига рўмолини текизганча ёнига келди.

– Онангизга балик элтиб берасизми?

Ўтамурод хозирок онасидан хабар олмоқчи эди, қизчаси ёнига келиб, унинг тиззаларини кучоқлади.

– Энди сен ухла, – деди Мунира қизчасига. – Қара, кеч бўлди.

– Ҳовуздаги баликлар ҳам ухлайдими?

– Улар ҳам ухлайди, – деди Ўтамурод.

– Қанақа қилиб ухлашади, кўрпалари борми?

– Бор, – деди Ўтамурод дераза ёнида турганча.

– Кўрсатинг.

– Эртага кўрсатаман, хўпми?

Қизча хурсанд бўлиб, онаси жой солган хонага кетди.

Ўтамурод бир пайтлар ўқувчилик йилларида ҳовуздаги баликларга бориб ялинганлигини хотирлади.

– Бир пайтлар мен ҳам шу ҳовуздаги баликларни яхши кўрганман, – деди у хотинига. – Айниқса «Баликчи ва олтин балик» ҳақидаги эртақни ўқиганимдан сўнг.

Бир марта синфдош кизни бошкага олиб бераётганларида, балиқларга арзимни айтиб, йиғлаганман ҳам... Одам ҳам шундай содда бўладими денг...

У кулиб гапираркан, хотинининг ковоғи осилганини кўрмай давом этди:

– Ўша ҳовуздаги балиқларнинг айримлари ҳозир 20 ёшдан ҳам ошгандир.

У яна хотинига бу ҳафта баликка бормокчи эканлигини айтиш учун оғиз жуфтлаган эди, улгурмади. Худди шу пайтда, яъни у дераза канотларини ёпаётган чоғида хотинининг мингиллаган товушини эшитди.

– Баликка айтадиган бошка арзингиз колгани йўкми?

Ўтамурод унинг товушида рашк эмас, ҳатто ноз эмас, йўк-йўк, унинг ўша ишини айбга йўйувчи, камситадиган бир оҳанг сездди. Мабодо у шу гапни нозу араз билан айтганида, Ўтамурод шундай жавоб кайтарган бўлар эди: жоним, баликка айтадиган гапим, арзим бор ҳали. Унга мен: бизнинг пари-пайкаримиз яна бир киз-у бир ўғил туғиб берсин, унинг висолдан бир нафас бўлса ҳам мени жудо қилма, деб арз қилардим.

Ҳа, майли, эхтимол хотини бу гапни бошка бир сабаб боис айтгандир. Кунни кеча қайнонаси йўлакда бўрондан қулаб тушган қари терак устидан ҳатлаб ўтаман деб йиқилган эди. Ўтамурод ўша теракни бир четга судраб қўймагани учун хотини шундай киноя қилгандир. Ундай деса, хотини унча-мунчага парво қилмайдиганлардан-ку. Ҳатто, қайнотаси келганида, Ўтамурод уни автобусгача кузата олмади, шунда «Тўғри қиласиз, дарсни ташлаб бўлармиди, колаверса, уларни ёмон ўргатиш керак эмас», деган шу Мунираку. Умуман, бу аёл билан турмуш курганидан бери ораларидан майда-чуйда гап ўтган бўлса ҳам, Ўтамурод ўзини бахтли ҳисобларди. Нега деганида, бу аёл ҳамшиша бўлиб ўтган араздан ёки можародан сўнг, жилмайиб гап бошлар эди. Ўтамурод то ярим тунгача ана шу жилмайишни кутди, аммо бу нарса рўй бермади.

Ўтамурод шу боис кечаси аввалгидек тинч, яхши ухлай олмади. Кейин арзини айтиб йиғлаган ўша

балиқларни, ўша ҳовузни тушида кўрди. Тонг сахарда уйғониб негадир ўтаётган умрини ўйлади, сўнаётган юлдузларга қараб, кўнгли бузилди. У эрталаб хотинининг жилмайиб пешвоз чиқишини яна кутди, аммо хотини жим эди. Сўнг ўзини бечорахол ҳис қилди. Тушини эслаб, беихтиёр балиқларни кўргиси, ўша ҳовуз бошига боргиси келди. Челақларни дахлиздан олиб, кўчага чиқаётганида ҳам, хотини унга эътибор қилмади.

Мана, шундан буён ҳар куни у ҳовуз бўйига боргиси келади. Қиладиган иши – балиқларга нон увоқларини ташлаш. Бу эрмак унга завқ бағишлагани майли-я, аммо кўнглида бир нимагадир умидворлик пайдо бўлгани қизиқ. Нимага умидворлик эканлигини ўзи ҳам англаб ета олмасди.

Мана, у бугун ҳам кўлига челақ – сатил олиб, кисса-сига ҳозиргина хотини тандирдан узган нондан куйик бўлагини солганча, ҳовуз томон борарди. Тепаликнинг зинасимон қилиб ўйилган сўқмоғи ҳалигина кетма-кет олиб ўтилган челақлардан тўкилиб қолган сувдан бир оз тойғанчик бўлган. «Ҳализамон қуриб қолади», – деб ўйлади Ўтамурад.

Сўқмоқ каттик, қурук тупроқли эди. Унча-мунчага нам бўлмайди. Эрта баҳорда ҳам қор қишлоқда биринчи шу тепалиқда эрийди. Нега десангиз, қунгай бет. Тоғ орқасидан мўралаган қуёшнинг илк нурлари аввало қишлоқнинг шу тепалиғи, кейин ҳовуз ўртасида белига ботиб турадиган бобочинорнинг тепа шохларига ва сал наридаги қабристон олдидаги Авлиёота мазорининг пештокига тушади. Қишлоқнинг энг баланд гузари бўлган бу жойлар узок-узоклардан ҳам кўриниб туради.

Ўтамурад ўй сурганча, нишаблиқдан тушаркан, челақнинг бир чети сўқмоқ чеккасида турган харсангтошга тегиб, тарақлаб кетди. Бор-е, деб, челақни отиб юборгиси келди. Аслида у челақнинг ўзидан ҳам балдоғини ёмон кўрар, болалиқ чоғларида сув ташиганида, кафтида челақ балдоғидан қонталаш излар қолгани ҳали эсидан чиққани йўқ. Айниқса қиш кунлари қийин бўларди. Ўшанда икки опаси эрга тегиб кетган, ёлғиз она-бола рўзғор бошқарарди. Ўтамурад болалиғи-

да, энг кийналган чоғларида тепаликдан кабрстонга карар, шунда мархум отасининг бир пайтлар, сен ўгил боласан-ку, ўгил бола йиғласа уят бўлади, деганини эслаб, яна ўзини дадил тутарди.

Аммо, челакарни барибир ёмон кўриб қолди. Ҳозир ҳам ҳовуз бўйига челақсиз борарди-ю, одамларга балиқларни яхши кўришини билдириб қўйишдан уяларди. Кап-катта одам, эси кирмади-кирмади дейиш-майдимми? Ахир у ҳовузга сув олиб келиш учун эмас, балиқларни томоша қилгани, кўргани бораётир-ку.

У челагини булок бўйидаги яллок тош устига тўнкариб, киссасидан нон бўлагини олди. Ушок қилиб, сув йўлига ташлади. Нон ҳидини сезган балиқлар ҳовуз томондан оқимга қарши сузиб, нон увокларига ёпирилишди. Балиқлар унга шу қадар яқин келишдики, қўлини узатса, етарди. Улар бу саховат эвазига турли рақслар қилишиб, яна орқага қайтишди. Унинг кўзи энди етиб келган семиз, канотларини секин кимирлатаётган балиққа тушди. У ҳамиша кечикиб келади. Шу сабабдан ҳам унга озгина нон сақлаб қўяди. Гарчи, бу ҳовузда захарли «маринка»дан бўлак балиқ яшамаса-да у, мана шу думи кумуш рангига ўхшаш бир балиққа бир пайтлар «олтин балиқ» деб ном қўйган эди. Ким билади, эҳтимол бу ўша балиқдир. Бу балиқ бошқалардан тўқ-қизил ва тумшуғининг оқ-сариклиги билан эътиборини тортганди. «Олтин балиқ» ҳам Ўтамуродни яхши таниса керак. Бир пайтлар, кўп эмас, етти йил аввал, у Ўтамуроднинг сирларини тинглаган. Эвазига ҳамиша нон билан сийланган. Эсида, ўшанда энди мактабни битириш арафаси эди, ўша куни севган кизини бошқага унаштирганларида у, ҳовуз бўйига келиб, мана шу – ўзи ном қўйган «олтин балиқ»қа дардларини айтган. Аммо ҳеч қандай мўъжиза содир бўлмади. Шундан сўнг, у Робияни овлок ерда учратиб «энди нима қиламиз» деди. Робия, бу ердан кочиб кетайлик, деганида, «яхшилаб ўйлаб кўрайлик», – деди шошиб. Ўтамурод бу ҳақда энг калин жўраси – Содикқа оғиз солган эди, «нима, тентак бўлдингми, Робия кимга фотиҳа қилинганини биласанми? Карим чол-

нинг ўғлига! Чол сени дуойибад қилиб ташласа нима қиласан? Робия эса хўжанинг қизи», – деб кўрқитди. Шундан сўнг... ҳаммаси барбод бўлди. Ўтамурод Робиянинг олдига бормади. Мана, шунга ҳам етти йил бўлибди. Бу йиллар ичида унинг ҳаётида нималар содир бўлмади: шаҳарга кетди, олий маълумотли бўлиб қайтди. Дунёда неки бўлса, бари ўзгарди! Фақат, мана шу, болаликдан кадрдон бўлган баликлар ўзгармабди. Буни у яқинда хотини билан бўлган ўша суҳбатдан сўнг, англади.

У шу кунларда ниманидир йўқотгандай, нималарни топгандай эди. Бу нималар эса баликларга айланди. Шунгача унинг назарида балик – бор-йўғи боши ялпок, икки мунчок кўзи, каноти ва думи бўлиб, суюлтирилган кислородда нафас оладиган сув ости жониворларидан бири эди. Нафақат балик, атрофини куршаб турган мавжудот ва табиат унинг кўзига шундай кўринар, ўқувчиларига ҳам илмий нуқтан назардан шундай туншунтирарди. Энди эса... баликлар болалигида билган баликларга айланган эди.

У ҳовуз бўйлаб кадам ташларкан, тепаликдан келаятган икки йигит ва похолдан тўқилган шляпа кийган бир қизга кўзи тушди. Новчароғининг қўлида қармоқ ва тўрхалта. Улар ҳали Ўтамуроднинг олдига етиб улгургани ҳам йўқ эди-ки, Авлиёота мозори томондаги сўкмоқда Карим чол ва бир неча қариялар кўринди.

– Хўш, нима қилмоқчисизлар? – қичқирди Карим чол ҳовузга яқин келиб.

Энди ҳовузга қармоқ ташлашга шайланаётган баланд бўйли йигит жавоб қилди:

– Балик овласакмикан деб турибмиз, бобо.

Карим чол ёнидагиларга маъноли қараб олди:

– Болаларим, бу баликларга тегманглар, – деди важоҳат билан, – есангиз ўласиз... Улар муқаддас мазор баликлари.

– Йўғ-э, – ишонқирамай сўради иккинчи йигит. – Ростдан-а?

– Ҳа-да. Худонинг ғазабини келтирманглар. Бу балиқни ейиш гуноҳи азим.

– Кўй, бўлмаса, Самад, – деди ёнидаги ҳамроҳи – бўйнидаги кип-кизил маржонини ўйнаб турган киз, – кераги йўқ.

Ўтамурод чолнинг бир оғиз сўз билан нотаниш меҳмонларга таъсир ўтказганлигидан лол қолди. Карим чол атрофидагиларга мағрур қараб қўйиб, «шундай, бўлсин, азизлар», – деб қўйди. Ўтамуроднинг жини кўзгади. Аслида у ҳам бу меҳмонлар ҳовуз балиқларини овлашларини сира-сира хоҳламас эди. Аммо қачонлардан бери юрагининг бир четида ётган эски адовати аланга олди-ю, челақни ерга қўйиб, балиқчаларнинг олдига борди.

– Ёлғон гап бу, – деди у атрофдагиларга эшиттириб. – Бу маринка балиғи. Ичидаги қора пардаси тозаланиб ейилса, ҳеч бало урмайди.

Унинг гапи тўғри эди. Маринка балиқлари тоғ қишлоқларда – булок ва ҳовузларда кўп бўлар, уларга азалдан тегинишмасди. Фақат бўлак шаҳарлардан келганларгина бунга хайрон бўлишар, аммо улар ҳам маҳаллий халқнинг қўнглига қараб иш тутишар, балиқларга тегишмасди. Ўтамурод қишлоқларида шундай балиқлар борлигидан ич-ичдан ғурурланар эди.

Карим чол унга қараб, ўқрайди. Меҳмонлар эса, Ўтамуроднинг гапига эътибор бермай, аста кета бошлашди. Ўтамуроднинг алами келди.

– Шошманглар.

У чакқонлик билан йигитнинг олдига келиб қўлидан қармоқни олди-да, сувга ташлади. Атрофдагилар бир зум лол бўлиб қолишди. Ўтамуродга ҳеч ким оғиз очолмай, унинг азамат, барваста гавдасига жим қараб туришарди. Ниҳоят, пўкак сув ичига тортилди. Ўтамурод қармоқни кўтарди. Қармоқ нималигини билмаган бу жониворларнинг энг катталаридан бири илинган эди. Удуми билан Ўтамуроднинг қўлини каттик урди. Ушбу пайтда, Ўтамурод заррача ҳам балиққа ачинмас, эшонни бир бошлаб, шармандасини чиқарай, деган фикр тинчлик бермасди. У балиқни қармоқдан чиқараркан:

– Мен зоология ўқитувчисиман, – деди ниҳоят меҳмонларга, – юринглар уйга, балиқни сизларга еб кўрсатаман. Ҳеч нима қилмайди.

– Яхшиси сиз юринг, – деди мехмонлардан новчаси. – Биз геологлармиз. Ҳов, ана, чимзорда чодир тикканмиз.

– Бўпти, ҳозир, уйга сатилни ташлаб, бораман. Бемалол қовуриб турунглар. Фақат, баликни ёрганда, қора пардасини тозалаб ташланглар.

У шаҳдам қадам ташлаб уйга қайтди.

2

Карим чол кеч пайти боғ оралаб, Ўтамуроднинг онаси – Ойим холаникига кетиб борарди. У Ойим хола ўтган куни ҳовлидан чорбокка кўчиб кетаётганини узоқдан кўрганди. «Кампир бало, ўтовини ҳар йилгидек ўрикзор ва бодомзор орасидаги ялангликка тиктириб, ёлғиз яшайди, – деб ўйлади чол. – Қаригани ҳам йўк. Бало чикди бу аёл!»

У ёшлигида Ойимни яхши кўрганини, аммо Ўтамуроднинг отаси эпчиллик қилиб, уйланиб олганини эслади. «Нега тортинчоклик қилдим, ўшанда?» ўйлади у. Чол Ўтамуроднинг отаси ўлгандан сўнг ҳам, унинг олдига бир неча марта келди. Бу пайтда унинг ҳам хотини қазо қилганди. Карим чол ўтов ёнига келганда, димоғига ёнаётган шувокнинг хиди урилди. Аммо, ичкаридан ҳеч ким кўринмади.

Ўтов орқасида ўтириб, бўйра устига ўрикларни ёпаётган Ойим хола қадам товушларини эшитиб ўрнидан турди.

– Кираверинг, – деди у чолни таниб.

Карим чол бош силкиди. У ичкарига кирди-ю, озода, шинам ўтов ичида бир зум тик туриб қолди. Орқасидан Ойимхон ҳам кириб келди. У кузда ёкиладиган ўчок яқинига келиб ўтирди. Улар юзига фотиҳа тортишди.

– Тани жонинг соғми, Ойим, – деди Карим чол.

– Шукур, – жавоб берди Ойим хола. – Ўзингиз бардам юрибсизми?

– Ҳа, бир нав.

Орага жимлик чўкди. Ойим хола туриб дастурхон ёзди. Чол гапни нимадан бошлашини билмай хорғинлик

билан ўтов белдовларига тикилди. Кейин керагада илиғлик хумчага қаради.

– Ҳалиям шу хумча бор эканда, – деди у.

– Ҳа, раҳматли чолимдан ёдгорлик, – деди Ойим хола. – Кўзимга яқин бўлсин деб, шу ерга қўйибман.

– Сан худбинсан, Ойимхол, – деди чол. – Фақат ўзингни яхши кўргансан. Эрингни эса, йўк. Яхши кўрмасдинг.

– Нимага ундай дейсиз? Ё тавба... – ҳайрон қолди Ойим хола. – Қўйинг шундай гапни. Қани, нондан олинг?

У ташқарига чиқиб, тош ўчоқда шақирлаб қайнаётган кумғондан чой дамлаб қайтди.

– Нимага дейсанми? Эрингни эслаб, бир худойи ҳам қилай демайсан. Ўзим бўлсам дейдиганлар хилидансанда. Элдан айрилиб, яшайсан... Яхши эмас...

– Элдан айрилиб, нима қилибман?

– Нима қилибман, дейсанми? Мана, мисол учун, – деди чол Ойим хола узатган пиёлани оларкан: – Ҳозир кишлоқда ҳеч ким ўтовда яшамайди. Сан бўлсанг, кишин-ёзин ўтовингдан чикмайсан. Тўғрими?

– Нима қилай, печкалик уйда бошим оғриydi, тез шамоллаб қоламан...

Чол оғзига жиззали нон солганди, эриб кетди.

– Уям майли. Ишлатадиган ёғинг магазинники эмас, – деди тамшаниб. – Фақат жувозники. Ҳатто, бугдойни ҳам томоркага экдириб, тегирмонга торттириб ейсан. Нима учун? Эл қатори бўлгинг келмайди. Ўзим бўлай дейсан. Буни ҳеч ким билмайди деб ўйлайсанми?

– Неча йиллардан буён биринчи марта келдингиз. Шу гапларни айтганими?.. Хўп, майли, сўрадингиз, айтаман. Ким узок яшашни ўйламайди. Ҳар кимни таъбида. Элдан бўлса ажралганим йўк, тўй, азада, яхши-ёмон кунда қўлимдан келганини қиламан. Тўғри, номоз ўқимайман. Вақтим йўк...

– Вақтим йўк, дема, Ойим.

– Рост. Меҳнат дегани-ку, яхши. Мана сиз ҳеч далада эркакка ўхшаб ишлаганмисиз? Йўк! Бунинг ўрнига фақат номоз ўқийсиз...

– Қўй, Ойимхон, ман бу гап учун келганим йўқ, – ух тортди чол.

– Нима учун? Қариган чоғингизда ҳам, яна менга теккин деб келдингизми?

Кулиб юборди.

– Жудаям шадлод аёлсан-да, – деди. – Ҳали ҳам эсингда экан-да... Тўғри-да, эринг раҳматли бўлганда ёш эдинг... Билмайман ўшанда менга нима учун тегмадинг? Ахир, қариганда кишига маҳрам керак-ку.

– Сизни яхши кўрмасам, нима қилай, – деди Ойим хола тутундан ёшланган кўзини енги билан артаркан. – Нима бўлса, Худодан кўрдим.

Чол унга бирпас узун, кайрилма қошларини чимириб турди-да, секин гапирди.

– Ойим, ман бир иш билан келдим. Ўғлинг кеча яхши иш қилмади. Ҳовуздаги муқаддас балиқлардан ушлаб ковуриб еди. Унга айтгин, бориб мазорга тавба-ю тазарру қилмаса, бирор кори-хол бўлмаса деб кўркаман.

Ойим хола бу гапни эшитиб, ерга қаради.

– Ўғлим бирор нарсани биларки, шундай қилган.

– Ойим, нима сен ҳам гуноҳга ботмоқчимисан?

– Йўқ, ман уни яхши иш қилипти демайман. Худо унга ақл бермаган бўлса, бандаси нима қила оларди?

– Ҳар ҳолда мани гапларимни ўйлаб кўр. Ойим, – деди чол ва ўрнидан кўзгалди.

3

Ўтамурод дераза канотларини ланг очиб, ташкарига қаради.

Тонг отган. Одамлар қатор кетган уйларнинг энг чеккадагисини оқлашаётган эди. Гулбарги аҳолиси об-ҳаво йилнинг учдан икки қисмида иссиқ келишини ҳисобга олиб, уйларини оқлашади, яъни қор совуғини эслатиб турувчи оҳакни афзал кўришади. Шунинг учун ҳам баҳор охирлаши билан гуллари тўкилиб бўлган дарахтлардан сўнг бир оз кўримсиз бўлган ҳовлилар яна чирой оча бошлаганди. Утамурод бунга эмас, балки

паст-баланд уйларнинг гоҳ сомон лой билан сувалган, гоҳ кўкимтир шифер билан ёпилган томларига эътибор килди: ўзича мамнун бўлиб, дераза олдидан нари кетди. Агар у ушбу дақиқада Сариккуш тепалигидан қараганида, бунчалик хурсанд бўлмасди: негаки у ердан кишлокнинг барча уйлари катори ўзининг ўтган йил битказилган кизил тунукали, кизил деворли уйи яққол кўринарди. Қисқа қиш кунларида кўзга гулхандек бўлиб кўринган, кишлокда яққо ягона бўлган бу уй ҳозир, иссик ёз кунда ковжираган лолани эслатарди. Ўтамурод бундан тўрт йил бурун Кавказда ҳарбий хизматни ўтаган. Худди мана шундай томи кизил тунукали, девори кизил рангли уйларни Кавказда кўрган. Ўшанда хаваси келган эди. Орзуси амалга ошди: ниҳоят, шундай уй курди. Онаси: кўй ўғлим, раҳматли отанг ҳам, аждодларинг ҳам бунақа уйда яшамаган, эл катори кургин деб унга танбеҳ берди. Ўтамурод эътибор қилмади. Онаси ҳамиша ўтовда яшагани учун бошқа хархаша қилмади...

Мунира эса: менга барибир, нима бўлса ҳам, тузук яшайдиган уй бўлсин, деди.

Ўтамурод ташқарига чиққанида сўрида онаси ўтирганини кўрди. У келини Мунира билан чой ичиб ўтирарди.

– Эртарок турсанг бўлмайдами, ўғлим? – деди онаси, – ё тобинг йўқми?

– Кеч ухлаган эдим, – деди Ўтамурод.

– Балик еб, тоби қочганми деб хавотир олиб, келдим... Ростдан ҳам ўша балиқдан едингми?

Ўтамуроднинг кўнгли ғаш бўлди. Онаси ҳар қандай вазиятда ҳам унинг жигига тегадиган гап айтмас эди. Унга нима бўлди ўзи? Эсида, у ўқувчилик йилларида бир пиёниста билан кимор ўйнаб, кўй ютқазганида ҳам дашном бермаган, фақат: хафа бўлма ўғлим, энди иккинчи марта қилмасанг, бўлди, деган.

– Нима бўпти... Едим. Ё чолнинг кароматига сиз ҳам ишонасизми? – деди Ўтамурод.

– Йўқ, болам, унинг учун эмас. – Ойим хола ўғлига бошдан-оёқ разм солди-да, сўзида давом этди. – Мана

шу муқаддас балиқларга яқин кунгача мен емиш ташлагани борардим. Илгарилари отанг ҳам борган... Бир куни эрталаб, сани ҳам балиқларга емиш бераётганлигини кўриб, ман бормай кўйдим... Билардим, болалигингда ҳам шу балиқларни яхши кўрардинг, уйдан топган-тутганингни уларга ташлагани борардинг.

Ўтамурод сири очилган кишидек қизариб-бўзариб уфк томонга ўгирилди.

Ҳа, мана гап қаерда экан? Бургага аччик қилиб, кўрпани куйдиргани яхши иш бўлмабди. Аммо у бу ишни бекорчиликдан ёки эрмақдан қилгани йўқ, ахир. У Эшондан ўч олиши керак эди. Ахир, унинг илк муҳаббатини барбод қилган, Робияни ўглига олиб берган шу одам-ку. Нима бўлганида ҳам у ўша куни Карим чолнинг устидан ғалаба қозонди: уни фош қилди. Бу ғалаба нашвасини онаси тушунса экан? Йўқ, буни унга тушунтириш кийин.

– Ҳа, болам... Ана шу балиқларни одамлар уруш пайтларида, оч-яланғоч қолишганида ҳам ейишмаганди, – деб гапида давом этди Ойим хола. – Энди сан ебсан, шунга хайронман, ўғлим...

– У пайтларда одамлар бу балиқни ейиш мумкинлигини билишмаган. Бўлмаса, кўйишармиди, – деди Ўтамурод.

– Болам, сан оч қолаётганинг йўқ эдики, шу балиқдан есанг. Бунинг оқибати яхши бўлмайди, – Ойим хола коматини ростлаб, пастга тушди. Ўрикнинг сийрак шохлари орасидан тушган офтобдан озғин, чўзинчоқ юзини дока рўмоли билан тўсаркан: – Бедазор чанқаб кетибди, сув кўйинглар, – деди ўглига. – Ман опангдан хабар олиб келай. Боласи касал эмиш...

У бошқа гапирмай, икки девор оралиғига дарвоза вазифасини ўтовчи кўндаланг кўйилган ёғоч тўсин томон йўл олди. Ўтамурод онасининг хали тик, чайир гавдасига караб қоларкан, абжир, ҳеч оғири тушмас онаизори борлигини ҳозир ҳис қилди. «Ўғил бўлиб унга нима яхшилиқ қилолдим», – деб ўйлади у. Балиқларга у ҳам емиш бераркан-да...

Ўтамурод шу дамда онасининг қўлларидан ўпгиси, у билан ғурурланишини ўзига айтгиси келди..

Хотини унга чой узатаркан:

– Ҳеч тинч юрмайсиз-да, – деди. Сўнг кўшиб кўйди: – Аммо, ажаб қилибсиз, чол бир таъзирини ебди...

Ўтамуроднинг энсаси қотди.

– Сизнинг вазифангиз эди бу! Атеист деган сал шундай жон куйдириб ишласа экан...

Хотини пинагини бузмай жавоб қилди.

– Атеист балик овлаб, тарғибот олиб бормаиди...

– Нимага балик овлаб экан?.. Ман чолнинг гапи нотўғрилигини исбот қилмоқчиман...

Ўтамурод кеча геологларни қойил қолдириб, ковурилган баликни паққос туширганлигини эслаб, беҳузур бўлди, беҳафсала чой хўплади.

Қизик, кўчага чиқсаям, уйдаям бир неча кундан буён шу гап. Одамларнинг бошка иши йўқми?.. Хаёлидан шу фикрни ўтказаркан, ичи қизиб кетганлигини хис қилди. Кеча тўйда ўша чолни кўриб, бир қарич ўсиб олдиан ўтди. Бекор қилди-да шуниси? Ёши улуг киши билан ўчакишиб нима қиларди?

4

Робия кутубхонани кулфлаб, уйга қайтмоқда эди. Сой бўйига етганда, қайнатаси айтган гап эсига тушди. Кеча у «Келин, шу, ҳайвонлар ҳақида ёзилган китоблардан олиб келинг» деб тайинлаган эди. – Нега керак бўлиб қолди экан бунақа китоб? – ҳайрон бўлди Робия ўзича. Чунки қайнатаси дostonчиликка, табобатчиликка ва дин ҳақидаги китобларга қизиқар эди. У орқасига қайтиб, қишлоқ совети идораси олдига энди етган ҳам эдики, уни кимдир чақирди.

– Дугооон!

Робия ўзидан сал нарида, йўл четида – автобус бека-ти учун қурилган соябон тагида билагига сумкача осган Охистани кўрди.

Робия унга қараб чопди.

– Чўлқувархон, бормисиз? – деди Робия уни кучо-

ғига оларкан. – Юр, кутубхонага бир кириб чиқайлик, кейин уйга борамиз.

Иккаласи суҳбатни совутмай, идорадан сал нарида жойлашган кутубхонага киришди.

– Мунча коронғи, чирокни ёқиб юбор, – деди Охиста. – Нима киласан шу диққинафас жойда ишлаб?..

– Жим тур... Бир китобни топай... Ҳозир...

– Китобга ўчлигинг ҳалиям қолмаптида. Олим бўлармидинг... Ўқишга-ку бормадинг?

– Олим бўлмоқчиман...

– Ола? Эндими? Эҳ, қандай яхши ўқир эдинг, – афсусланди Охиста. – Мана, ман техникумни битириб олдим.

Робия зоология китобини кидираркан:

– Болангни нега олиб келмадинг? – деди гина килиб.

– Э, кизикмисан? Эрта-индин пахта терими бошлади. Зарил иш билан келган эдим.

– Ҳая, сен ҳозир донгдор механизаторсан-ку... Газетада ўқиб турибмиз. Боланг нечта бўлди?

– Учта бўлди.

– Уларга ким қарайди?

– Ким? Эрим бор, онаси бор, қарайди-да... Ишлаганимдан кейин бокишади-да.

– Ким ишласин деяпти сени... Эрингми?

– Қаерда-а? – деди Охиста лабини буриб. – Эрим ҳам, онаси ҳам норози.

– Болаларингни катта қил. Кейин ишларсан, – маслаҳат берган бўлди Робия. – Она меҳрига тўйиб ўссин. Ёки енгилроқ бир ишга ўт.

– Қизикмисан... Кейин Тошкенту Москваларга бориш қайда? Пахта терганим дуруст. Обрўйим яхши... Ҳамма ерда ҳурмат килишади.

– Эринг-чи?

– Ўша шўртумшук кадримга етмайди.

– Топдим! – қувониб кетди Робия.

– Нимани?

– Китобни. Зоология китобини.

– Мен ўйлабманки...

– Бўлди, кетдик...

Улар кўчага чикишди. Атроф тиник сиёҳ рангга бўялгандек эди. Соё томондан чигирткаларнинг чириллаши эшитилар, ой шундоқ Тузтоғ тепасида осилиб турарди.

– Шу пайтни бирам яхши кўраман, – деди Оҳиста хўрсиниб.

– Мен ҳам. Ҳализамон юлдузлар ўйини бошланади. Қараб тўймайсан уларга. Ўша ерларни ҳам бориб кўрсанг, киши...

Энди иккаласи ҳам жим қолди. Нималарнидир гапиргилари келарди, аммо салқин шабада оғушида тун сеҳридан тиллари лол эди.

Карим чол сўрида ўтириб чалоб ичаётган эди, бирин-кетин Робия ва Оҳиста кириб келишди. Оҳиста ним эгилиб салом берди. Чол ундан онаси ва болаларини сўрагач, Робияга юзланди.

– Топдингизми, келин?

– Топдим.

– Баракалло!

Улар Карим чолни холи қолдириб, Робиянинг хонасига киришди.

– Қайнатанг ҳам китоб ўқийдими?

– Ҳа-да. Гоҳо ман ўқиб бераман.

Робия синфдошини ўтиргизиб, ўзи елиб-югуриб хизмат қилишга тушди. Қайнатаси мол-қолларга ўзи қарабди. Шўрва ҳам солиб қўйган экан.

– Қайнаталик бўлиш ҳам яхши экан. Менинг ҳам қайнатам бўлганида, уйда миждов гап кам бўларди-да, – деди Оҳиста дугонаси қайтиб кирганда. – Эшонбова кампири ўлиб, ўзини анча олдириб қўйипти... Эринг ҳалиям кўп ичадими?

– Ичади. Шу, дугонажон, агар эшонбова бўлмаганда, бу ерда бир кун ҳам турмасдим.

– Э, унга қараб ўтирасанми? Турда кет. Агар сени хуснинг манда бўлса эди, ўзим билардим. Ҳалиям ўн олтига кирган қиздайсан, дугон...

– Оҳиста!

– Мен ҳам чиройлиман-у, фақат эримга ёқмайман...

Бошқалар оркамдан итдай эргашади... Гапирсам гап кўп, – ух тортди Охиста. – Дунёга бир келасан, дугон...

...У ётар олдидан Робиянинг кўлидан ушлаб гап бошлади:

– Онам пенсияга чиқмокчи... Урушдан олдин ишлаганликлари хақида справка керак экан. Архивда йўқолиб кетибди. Эринг кадрлар бўлимига бошлик-ку. Айтгин, тўғрилаб бера қолсин.

– Дугон, ўзинг айтақол. У мани гапимга кирмайди, – деди Робия. – Рост..

Чирокни пуфлаб ўчириш ўйнашди. Охиста бир пуфлашдаёқ ўчирди.

– Нафас деганлари мана шундай бўлади, бу– ку чирок, қанча эркакни олдимдан пуфлаб учириб юборганман, – деб шараклаб кулди у.

Робия ҳовли этагида эди. Балхи тутнинг эгри шоҳига чамбаракда сутли товоқ осилган, шуни олаётган эди. Қайнатасининг каттик-қаттик гапираётганини эшитиб қолди. Эрталабдан ўзи бир гап бўлдим буларга? Ҳар куни шу. Ота-ўғил бир кун йўкки, жанжал қилмаса. Робия юраги безиллаб, сўри томон қадам ташларкан, эри Раҳимбердининг масхараомуз киёфасини кўриб, энсаси қотди.

– Уялмайсанми, бетавфик? – деди Карим чол депсиниб.

Робия сутни сават тагига кўйиб, кайтди-да, «нима гап» дегандек сўри ёнида тик турган қайнатасига разм солди.

– Ўтиринг чойга, – деди Робия қайнатасига. – Ё ширчай ичасизми?

Карим чол келинига қаради.

– Кўрмайсизми бу имонсизни? Уялмайдиам. Даҳлизда туриб, бу беимоннинг Охистага «хужжатни икки юз сўмга тўғрилаб бераман» деганини эшитиб қолдим. Астаффирулло! Ўқиган, тушунган деб ким айтади буни. Шариат ҳам, ҳукумат ҳам ҳаром йўл билан пул топишни қоралайди. Ахир...

– Ким айтди сизга бу ишни ҳаром деп. Ман бировни хожатини чиқармокчи бўлсам-у, сиз бўлсангиз...

– Ҳа, пулсиз битириб бўлмас эканми? – киноя қилди чол. – Ҳамма билади-ку, Охистанинг онаси колхозда ишлаганини.

– Билмаган ишга сиз аралашманг...

– Ёмон йўлдан қайтариш ҳар мўминнинг қарзи. Дўзахий бўлма дейман...

– Қўйинг шу гапларни...

– Нима? Сан нокасни дириктирингга ҳам, бошқасига ҳам бораман. Ўлсам ҳам порахўрлигингга йўл қўймайман...

– Бўлди, қўйинг-э, – Раҳимберди қизариб, каравот четида ерга қараб ўтирган Охистага юзини бурди. – Ишнинг югур-югури кўплиги учун шундай дедим. Тўғрими? Агар 44-йилгача иш стажи бўлса, икки киши гувоҳлигида ҳужжат ёзиб бериш мумкин. Фақат хўжалик архив йўқолганлиги ҳақида справка бериши керак. Ундан сўнг комиссия тузамиз. Ўзингиз югуришингизга тўғри келади. Ман иш тез битсин учун шундай дегандим...

– Майли, бир-икки кун қолиб кетарман, – деди Охиста.

Робия уятдан қизариб, сўрининг бир четига ўтирди. Чол эса чой ҳам ичмай кўчага чиқиб кетди.

– Эшитдиларингми, Ўтамурод ҳовуз балиғидан епти. Ҳеч бало урмапти. Отам бўлса, ҳаммага жар солиб, бу балиқни ким еса ўлади деп юарди, – деди Раҳимберди истеҳзо билан.

– Йўғ-э, – ишонмай сўради Охиста, – ростдан ҳам ептимми?

– Ҳа-да. Геологлар шу балиқдан овламоқчи бўлишган экан, отам қўймапти. Ўтамурод ҳам бор экан. У ёлғон, балиқ ичидаги қора парда олиб ташланса, зарари йўқ депти. Ўзи эса кеча геологларнинг чодирда пишириб епти.

Робиянинг чой тўла пиёлани ушлаган узун-узун бармоқлари билинар-билинемас титрарди.

– Илмини шунга кўрсатипти-да, – деди у секингина. Раҳимберди чойини ичиб, ўрнидан кўзгалди.

– Ўтамуродни кўрсанг айт, эшонбовадан келиб узр сўрасин, – деди Робия эри кетгач. – Мен айтсам... Ях-

шиси, сан айта қол. Бахонада ўзини ҳам кўриб кетасан. Ҳар ҳолда синфдош-ку...

– Майли, – рози бўлди Оҳиста, Иини... Қуръони каримни ўқияпсанми?

– Ўқияпман.. Ҳа, эшонбова ҳаммасини оз-оздан шарҳлаб, тушунтириб бераптилар.

– Нима, отинбиби бўлмоқчимисан?

– Йўқ, – деди Робия ўйчанлик билан. — Биласанми, эшонбовадан фақат Қуръонни эмас, Шарқ адабиётини ҳам, кўп нарсани ўрганса бўлади. У кишини ҳурмат қиламан. Форс тилини, эски ўзбек тилини биладилар. Саришталик одам, катта-кичикни сизлаб гапиради. Қара, ҳовлини гулзор қилиб юборган. Қушларни яхши кўришини айтмайсанми? Шундай раҳмдил одамки...

– Аммо сани ўғлига зўрлаб олиб берган-ку...

– Йўқ. Эшон бова совчи қўйганида, кимдир онамга «рози бўлинг, бўлмаса, эшоннинг фели ёмон, Ўтамуродни ҳам, қизингизни ҳам дуойибад қилиб ташлайди» деган экан...

– Қўй-э, дутон... Ҳай, шунга ишониб юрибсанми?!

5

Ўтамурод мактабга ўтди. Спорт майдончасида қўл тўпи ўйнашга бир киши етмай турган экан, қўшилди. Шай бўлиб, ўйинга киришди. Ракиб ўйинчилардан бири – Содик гап отди:

– Ўтамурод, балиқ еб, балодай бўлиб кетибсан-ку?

– Ҳа, энди, гўшт сотиб олиб юрамизми, текин балиқ турганда, – деб жавоб қилди оппоқгузарлик Бойбўта.

Ўтамурод бу гапни эшитиб, сесканиб тушди. Бўшашди, ўзига қайтарилган тўпни майдон ташқарисига уриб юборди.

– Ия, балиқ еган киши шундоқ ўйнарганми? – ҳаммани кулдирди Содик. – Бизлар ҳам ҳали балиқ овиға борамиз деб юрибмиз-ку.

– Балиқ яхши нарса, – базўр кулиб жавоб қилди у. – Аммо, ҳовуздаги балиқларни овлаш керак эмас. Уларни томоша қилишнинг ўзи гаштли. Гўзаллик!

– Гўзалликни пишириб еб бўлмайди, Ўтамурод, – деди Содик.

– Маладес, Содик, – деди кимдир.

Ўтамурод энди ўйинда тез-тез хато қилар, фикрлари ҳам пала-партиш эди. Ростдан ҳам мана шуларга ўхшаш худобезорлар балиқларни овлашса, унда... ҳеч нима қолмайди-ку, – деган фикр кўнглидан кечди-ю, эзилиб кетди.

У ўйиндан чиқиб, булок бўйига тушди. Орқасидан Содик чиқиб келди.

– Мунча ковок-тумшугинг осилган, Ўтамурод? – хайрон бўлиб сўради у. – Бирор еринг оғрияптими?

– Йўк.

– Унда якшанба куни бизникига ҳашарга келасанми? Янги уй қурмоқчиман. Кечаси ғишт қуямиз...

– Майли...

Ўтамурод бирпасда унинг бу гапларидан ийиб кетганлигига ўзи ҳам хайрон қолди. Кўнглидаги ғубор кўтарилди.

Ўтамурод тушдан сўнг ҳовуз бўйига келди, атрофда ҳеч ким йўк. Бир неча кунки, бу ерга кадам босишга журъат қилмай юрганди. Зора, ҳалиги воқеа сал бўлса ҳам одамларнинг хотиридан кўтарилса. Фақат бугун ҳовуз бўйига чиқишга аҳд қилди: кўнгли шуни тилади.

Бир-бир кадам босиб, атрофни айланаркан, ҳовуздан пастда-арикчада сигирни сувлатиб турган Робияни кўриб қолди. Худди бир мўъжизани кўргандек, бирпас унга тикилиб қолди. Қизик, бугун Робиянинг шаффоф булок сувидек юзи негадир совук, бир нуқтага тикилган, гўё ҳеч кимни сезмаётгандек эди. Эғнида яшил кўйлак, бошида кизил дуррача, қояда порлаб турган бамисли лолодек. Ўтамурод Робияни бошқага турмушга чиқиб кетганидан бери ўйламай кўйган, учрашиб қолганларида ҳам худди ораларида ҳеч нарса рўй бермагандек, шундай бўлиши табиийдек, муомала қилади. Бошқача бўлишини тасаввур ҳам қила олмайди. Ўтган ўтди-кетди. Ахир инсон ҳаётга бахтли яшаш учун келади. Мана, Робиянинг турмуши жуда яхши – икки ўғилнинг онаси, ўзи кутубхонада ишлайди, эри

билан ахил. Айтишларича, у эрини ниҳоятда ҳурмат қилармиш, яхши кўрармиш. Эри ҳам уни бошига кўтараркан. Бу гапларни Ўтамурод бегонадан эмас, ўз онасидан – Ойим холадан эшитган. Аммо ўзи-чи, ўзи? Ўзи ҳам бахтиёр эди, шод-хуррам яшаётган эди. Йўк, у Робияни сира ўйлагани йўк, у ўзининг ўсмирлигини, балиқларга арз айтиб юрган ғаройиб кунларини эслаган, шундан андак ғалати ҳолга тушган эди.

«Робия ҳам ўша кунларни ўйлармикан», деб хаёлан ўйларди Ўтамурод Робиядан кўзларини узмай.

– Менга эмас, ҳовузга қаранг, – деди у Ўтамуродни кўриб.

Ўтамурод шундай нозик, шундай латиф турган Робиянинг бу қадар совуқ сўзидан таажжубланиб, ҳовуз томон юрди. Қиргоққа яқин келиб, сувга қаради-ю, даҳшатли манзаранинг гувоҳи бўлди. Сув юзасида майда-майда ўлик балиқлар калқиб ётар, тиниқ ҳовуз худди дарз кетган ойнадек кўринарди.

Унинг кўзлари тиниб кетди. Ўзини зўрға босиб, Робия томонга бошини бурди.

– Сойда қапа тикиб яшаётган ошналарингизни иши бу, – деди Робия киноя билан.

– Ёлгон, ким айтди сизга?

– Оҳиста кўрган экан... Ўшалар ҳовузда бир балони портлатишди, деб айтди, манга.

Оҳиста уларнинг собик синфдоши, бир неча йилдан бери чўлда. Онаси Ўтамуродларга ҳамсоя. Оҳиста ўтган кун даштдан қелганлигини онаси айтаётган эди.

Бу сўзлар Ўтамуродга «шунча йил ўқиб, бўлганингиз шу экан-да», – деб айтилгандек туюлди. Робия сигирини олдига солиб ҳайдаб бораркан, яна бир орқасига қараб кўйди-да, муюлишда ғойиб бўлди.

Ўтамурод ўнинчи синфни битириш чоғида, Робиянинг хотира дафтарига «Ҳақиқий инсон бўлиш учун олий маълумотли бўлиш лозим. Ҳаммамизнинг мақсадимиз шу, Робия», – деб ёзган эди. Ҳозир шуни эслар экан, пешонасидан тер чиқиб кетди.

Ўтамурод кўп ўйлаб ўтирмай, чимзорга ўзларини «геологлармиз» деб атаган кимсалар олдига қараб жўнади.

Сой ичкарисига қараб кетган чимзор чеккасида худди айик полвонга ўхшаб кекса балх тути кўринди. Унинг нақ тепасида Зухра юлдузи билинар-билинас жимирламоқда эди. Ўтлоқнинг покиза, майин ҳавоси Ўтамуродни бирдан ҳаяжонлантириб юборди. «Нима бўлди менга ўзи? – деб ўйлади у. – Худди чимзорни кўрмай юргандай турибман».

У эслади: ҳа-я, шу кишлоқда яшаб, яқин йилларда бу чимзорга қадам босмаган экан?.. Тўғри, у бирор иш билан чимзорни йўл-йўлакай кўриб ўтган бўлиши мумкин. Аммо, завқ билан, мана бундай ҳаяжон билан ўтлоқда юрмаганига анча йил бўлган. Унда мактабда ўқирмиди?!

Ўтамурод ўзидан чап томонда тикилган чодирни кўрди-ю, нима мақсадда келганини эслади.

Чодир ёнидаги ирмоқча ёнида ўша таниш киз балик тозалаб ўтирарди. У Ўтамуродни кўриб, жилмайди.

– Мана, сиз айтгандек қилиб, балик тозалайпман... Яхши бўлди келганингиз...

Ўтамурод унга нафрат билан қараркан:

– Шерикларингиз қани, – деб сўради.

– Чодирга қиринг. Қўлдош ўша ерда...

Ўтамурод тўғри чодир томон юрди.

Ичкарига қирганда, ўзини тунов куни Қўлдош деб таништирган йигит газак тайёрлаётган экан.

– Э, келинг...

Ўтамурод унга хўмрайиб тикилди-да, тиз чўкди.

– Хўш, хизмат, – деди Қўлдош унинг ташриф буюрганини ошқора ёқтирмай.

– Сизларнинг кимлигингизни билмоқчиман, – деди Ўтамурод дангал.

– Сизга айтгандик, шекилли, – илжайди Қўлдош.

– Қани, ҳужжатингизни кўрсатинг...

– Тушингизни сувга айтинг, – совуқ жавоб қилди Қўлдош.

Ўтамурод узун қўлларини чўзиб унинг ёкасида бўғди.

Қўлдош бундай бўлишини сира кутмаган шекилли ранги оқариб, унинг чақчайган кўзларига қараркан:

– Тўғриси айтсам, биз саёхатчилармиз, – деди титраб. – Дам олиб...

– Саёхатчи? Нимага ҳовузда динамит портлатдинглар? Бундай қилиб балик егунча, гўнгни титганларинг дуруст эмасми?

Ўтамурод ёмон сўкиниб олди-да, таҳдидли овоз билан уқтирди:

– Эртага ҳам сизларни шу ерда кўрсам, териларингни шилиб, сомон тикаман...

Ўтамурод унга яна бир ёмон ўқрайиб қаради-да, ташқарига чикди. Ўн қадамча нарида елкасида милтик осган иккинчи саёхатчи йигит кутиб турганлигини кўриб, хушёр тортди. Бошини қуйи солиб, аста у томон қадам ташлади.

Йигит жанжалдан хабардор экан, шекилли, бирдан елкасидан милтикни олиб, Ўтамуродга ўқталди:

– Ҳозир пешонангдан отайми, эшак! Сен кимни кўрkitмоқчи бўласан, а?

Ўчок бошидан ҳалиги қиз буни кўриб турган экан, овози эшитилди.

– Кўй, Алик, нима қиласан уни хафа қилиб...

– Майли, кечираман... Қани, туёгингни тезроқ шиқиллат?

Ўтамурод унинг ёнидан ўта туриб, эпчиллик билан оркага қайрилди-ю, шиддат билан рақиб қўлига тепиб юборди. Қўлидан милтиғи учиб кетган йигит юзини буриши билан гарданига гурзидек мушт келиб тушди-ю, чалқанча тупди. Ўтамурод унинг тепасига келди.

– Эрталабгача бу ерда кораларингни кўрмай, – деди у хотиржам овоз билан. Кейин бир четда ётган милтикни олиб, уйига жўнади.

6

Эрталаб Ўтамурод Содикниккига хашарга бормокчи бўлиб турган эди, ҳовлига Оҳиста кириб келди.

– Ёшариб кетибсанми, Оҳиста, – ҳазиллашди Ўтамурод унинг ўзига жуда оро берганлигини кўриб.

– Қаерда, – кулди у. Кейин қўлларини кўрсатди. –

Қара, илгариги нозик кўллар каерда дейсан... Дағал бўлиб кетди...

– Қани уйга кир. Бу ер офтоб...

– Шошиб турибман... Бир оғиз гапим бор эди.

– Хўш.

– Тунов куни ховузга динамит қўйиб портлатишганини кўриб, юрагим пак этиб ёрилай деди.

Ўтамуроднинг энсаси қотди.

– Сан баликни еб кўрсатмасанг, шундай бўлмас эди, – деб сўзини давом қилди Оҳиста.

– Уларнинг ўзлари ҳам аҳмоқ эмас, баликнинг фаркига боришади, – деди Ўтамурод.

– Улар энди кетишди... Қишлоқдагилар-чи? Боя кўрдим иккита бола балиқ овлаб ўтиришибди.

– Йўғ-э, – ишонмади Ўтамурод.

– Хуллас, Робия айтдики, – Оҳиста бирпас жим қолди.

– Нима деди? – сабрсизлик билан сўради Ўтамурод.

Оҳиста мугамбирлик билан илжайди.

– У сани эшонбовадан бориб тавба қилишингни тайинлаб юборди.

– Робия бекорларни айтибди, – деди Ўтамурод кизариб. – Бир камим шу эди...

– Синфдошлик хурмати шундай қилакол, – деди Оҳиста негадир ёлвориб.

Шу пайт боғ йўлида челакда узум кўтариб келаётган Мунира кўринди.

– Хотининг хали ҳам чиройли, – деди Оҳиста негадир хурсанд бўлиб.

Ўтамурод индамади. У хотинига Оҳистани таништирди.

– Келинг, – деди Мунира. – Қани, уйга кирайлик.

Оҳиста унамади, онасининг пенсия пулини тўғрилаш учун югуриб юрганлигини айтиб, узр сўради.

– Ойим холамини бир кўриб ўтай дегандим, йўқ эканлар, – деди у ёлғондан.

«Шу гапни нима кераги бор эди, – деб ўйлади Ўтамурод. – Ахир, онам ҳар ёзда боғга кўчишини ҳамма билади-ку.

Эр-хотин Оҳистани кўчага кузатиб кўйишди.

– Нимага келган экан бу чўлқувар, – деди Мунира истехзо билан. Унинг овозида рашк эмас, факат бир ни-мадан иргангандек нафрат сезилди.

Ўтамуроднинг Оҳистага раҳми келади. Уни яқин бир қариндошига турмушга берган эди, эри майпараст чиқиб колди. Шундан сўнг, бу жувон тўрт-беш сўм пул топай деб механизаторликка ўкиди. Жуссаси нозикки-на киз чўлда шу кадар дағаллашиб кетибдики, лабига сурилган лабиоб ҳам, кўзларга кўйилган сурма ҳам уни бундан халос кила олмасди.

– Оҳиста менга насиҳат бергани келибди, – деди Ўтамурод бошини чайкаб. – Балиқ овлаганим учун эшонбовадан узр сўранг деб келипти. Бир баликка шун-ча гап. Одамларга нима бўлган ўзи, а?

Ким бўлипти бу ўзи... сизга насиҳат бериб, – деди Мунира қошларини чимириб.

– Синфдош-да, синфдош, – деди Ўтамурод кулимси-раб.

Мунира баттар олов олди:

– Аввал ўзини эплаб олсин синфдошингиз. Чўлда механизаторлик билангина эмас, енгилоёқликда ҳам таниқли экан.

Ўтамурод бу гапдан норози бўлиб, ковоғини солди.

– Нима кераги бор шу гапларни, – деди у энсаси котиб.

– Ишонмасангиз, ана «Муштум»ни ўқинг. Эрининг хатини босишибди. Хотиним механизатор, аммо оналик бурчини ўтамаяпти деб ёзибди эри.

– Бўлса бордир, – деди Ўтамурод. – Аммо бесабаб ҳеч нарса бўлмайди. Биз ана шу сабабни билмай гапи-ришимиз нотўғри.

Мунира эрини энди кўраётгандай орқасидан караб колди. Ўтамурод шу тобда тўхтаб, унга караганида, бу баҳс узок давом этишини яхши биларди. Шунинг учун орқасига ўгирилмади.

«Нимага тушунмайсан Ўтамурод? Ахир сен одамларга балик ови учун катта йўл очиб бердинг-ку. Энди бу ҳовуз балиғидан умидингни узавер. Кишлоқда бор-йўғи битта ҳовуз бўлса... Шунинг балиғини куриштишмоқчи. Бу ҳовуз балиқларини кишлоқнинг беш юз хўжалигига бўлиб берганда, ё биттадан тегади, ё тегмайди!» Ҳовлидаги тол соясида ўтириб, шуларни ўйларкан, эзилиб кетди.

Энгил шабада тол баргларини шилдирадиб ўтди.

– Оҳ, оҳ... яна озгина шабада бўлса эди... Қачонгача ҳаммага тушунтириб чиқаман бу гапларни, – ўйлади Ўтамурод алам билан. – Яхшиси... Карим чолга балик еб касал бўлдим, сиз ҳақсиз деб айтаман. Робия ҳақ... Шундан кейин одамлар чолнинг, Ўтамурод балик еб касал бўлди дегандан сўнг нима ҳам қила олишадими? Қизик, нега одамлар чолнинг сўзларига кулок солишадими-ю, унга эса... йўқ. Агар у «одамлар, балиқни овламанглар, бу кўнгил очар жой-ку» деса кулок солишмайди. Нега?

Ўтамурод онаси боя ташлаб кетган ҳандалакни сўйиб, бир каржини оғзига солди-ю, кўнгли озиб кетди. Юраги сиқилиб, ҳовли яқинидаги сойга тушди. Қуёш тафтидан ер кизиб кетибди. Айниқса, тошлар. Саратонда. Қуёш ҳам осмонда узок туриб қолди. Қани тезроқ кеч кира қолса! Чунки Карим чолнинг олдида қоронғида боргани маъқул. Ҳеч ким кўрмайди. Дарвоқе, биров кўрди нима-ю кўрмади нима? Барибир, унинг Карим чолга тавба-тазарру қилганини одамлар эшитади-ку. Шундай бўлса ҳам... Ҳеч ким йўғида тавба қилгани тузук. Ҳаммасидан ҳам, эшон одамларга муқаддас балиқларни тутишга йўл қўймаса бўлгани. Унга факат шу керак.

Қуёш ботгунга қадар уйга кириб, дераза ёнидаги қаравотга мукка тушиб ётди.

– Бир балиққа шунча машмашами? – деди хотини кечки пайт уни тунд кўриб. – Геологлар билан муштлашибсиз.

Ўтамурод ёнига келиб ўтирган хотини томон ўгирилди.

– Биласанми? – деди у ниҳоят, – шу, кўз кўяман деб, кош чиқариб қўйдим. Карим чолга ўчакишиб, бе-кор қилдим.

– Хе, Худо кўтарсин ўша чолни, – қўлини бепарво силтади Мунира, – эсингиздан чиқдим, оналарини айнитиб, ўқишга борадиган қизларни йўлдан қайтартирган?

– У бошқа гап... Тинч арининг уясига чўп тиксанг, ҳамма ёғингни талайди...

– Қўйинг шу гапни, отаси...

Ўтамурод бирпас жим ётди-да, ниҳоят бўғик, аммо катъий товушда гапирди:

– Карим эшоннинг олдига бораман. Тавба қилдим, баликлар муқаддас экан, дейман...

– Эсингизни едингизми? – кўрқиб кетди Мунира. – Ахир... ҳамма устимиздан кулади-ку. Мен нима деган одам бўламан унда. Балиқларингиз учун...

– Ҳеч нима бўлмайди, – унинг сўзини бўлди Ўтамурод.

– Унда... билиб қўйинг. Ўша суюк оёқнинг гапига кириб чолнинг олдига борадиган бўлсангиз, кетаман...

– Ўзинг биласан, – деди Ўтамурод, – аммо ман чолга тавба қилишим керак... Бўлмаса, ҳовузда балик қолмайди...

Шундай деб у жаҳл билан ўрнидан турди.

– Тозаям одамига теккан эканман-ку... Шўрим курсин...

Хотини терс бурилиб кўз ёши қилди.

Ўтамурод ихтинди, тирнокларига зиркирок киргандай бўлди. У хотинини чиқиб кетишини узок кутиб ётди.

– Йўк, ман барибир кетаман бу уйдан, – хотинининг товуши бу сафар дахлиздан эшитилди.

Унинг одати Ўтамуродга маълум. Айтдим, қилмай қўймайди. Ўтамурод Мунира билан институтда бирга ўқиб юришган пайтларини эслади. Қандай хушфёъл, мулойим эди у! Ўтамурод хотинининг уйдан кетишини

хам, Робиянинг гапани ерга ташлашни ҳам истамасди. Айникса, Робиянинг аламли нафрат аралаш тикилганини эслаб баттар ўртаниб кетди. Ҳа, у ахир муқаддас балиқларга, беғубор болалигига хиёнат қилмадимми? Бир пайтлар нари сойлик қизча – Робияга «муқаддас балиқлар»и борлиги билан мактанган, у эса «манга ҳам кўрсат» деганида, аввалига кўнмай, кейин «майли юр, факат, нон олиб кел» деган шу Ўтамурод эмасмиди? Ўшанда Робия тўққиз-ўнларга кирган қизалок бўлса, Ўтамурод ўнларга кирган эди. Шундан кейин у ховуз бўйига тез-тез келадиган, шундан буён Ўтамуродга бошқача қарайдиган бўлганди. Кеча эса... Робия унга биринчи марта ёмон қаради. Ҳатто Ўтамурод кўрқоқлик қилиб Робияни олиб қочмаганида ҳам бундай қараган эмас. Наҳотки у ҳам Ўтамуроддек балиқларга ўрганиб қолган бўлса?

«Гап ўрганиб қолганида ҳам эмас, – деб ўйлади у. – Шу балиқлар бўлмаса, қишлоқнинг нимасидир кемтик бўлиб қолади».

У тун бўйи чолниқига боришни ўйларди. Аммо у ўрнидан тургиси келмас, тўғрироғи боришга журъат қилолмасди.

Ўтамурод тонгга яқин мизғиб, туш кўрди. Тушида балиқлар унинг атрофини ўраб олишганча, «сен бизни нобуд қилдинг» деб қичқирармишлар. Уларнинг танаси балиғ-у, бошлари одамникидек эмиш. Ўтамурод кўрқиб уйғонди. Ёнида хотини беозор пишиллаб ухларди. «Бу хамиша шундай, тинч ухласа, қорни тўқ бўлса бўлди, – хотини ҳақида фикр юритди у. – Одамзод қизиқ, факат бошига бирор ташвиш тушсагина, бошқаларнинг қандайлигини ўйлайди. Хотинимни шунча институтда бирга юриб, мана энди билаяпман».

Дераза олдидан зулмат чекиниб, тонг ёриша бошлади. Қўшни ховлидан кетма-кет хўроз қичқирди. Ўтамурод ўрнидан турди. Чирокни ёқиб, электр устарада сокол оларкан, ойнада ўзини кўриб, хайрон бўлди. Кўзлари киртайиб қолибди. Юзи ҳам заъфарон тортган.

У қийиниб, ташқари чиқаётган ҳам эдики, юмшоқ

каравот ғижирлади. Мунира узун сочларини олдиға ташлаб ўтираркан:

– Кунтуғардан отланибсиз, йўл бўлсин, отаси, – деди бепарволик билан.

Ўтамурод очигини айтди:

– Кечаги гап-гап...

Муниранинг ранги кув ўчди:

– Билиб кўйинг, мен ҳам...

– Ўзинг биласан, – деди-ю, Ўтамурод уйдан чикиб кетди.

8

Муюлишда эски, сатҳига ислимий нақш ўйилган дарвоза кўринди. Ўтамурод у ерга етгунча анча кийналди, нимагадир қадами унмасди. Дарвозанинг нақшлари нақадар чиройли, қадимий бўлмасин, Ўтамуроднинг кўзига бало-казодай кўринди. Дарвозалар! Уларнинг ҳар бири ўзгача олам калити. Уларнинг қайси бирига кирмоқчи бўлсанг, унинг кулфини ўз калити билан очиш кераклигини унутма. Дарвозалар ҳақида кўшиқлар ҳам бежизга тўқилмаган:

Кўшканотли дарвозангни

Кунда бориб рандалай,

Ҳолларингдан ўзим ўргилай...

Ўтамурод радиодан тез-тез тараладиган бу кўшиқни ўқинч билан эсламоқда эди.

У ниҳоят дарвоза қаршисида тўхтади. Сўнг дарвоза тиркишидан мўралади: ховли саҳнида шафақдек кизариб ўсиб ётган хиналар кўринди. Ҳовлига кимдир сув сепаяпти. Унинг камзул остидан кийилган қизил кўйлак этаги тонг шабадасида аста хилпирарди. Эшоннинг яқин орадан: «келин, товукларга ҳам сув бериш эсингиздан чиқмасин», деган товушини эшитиб, Ўтамурод ўзини қўлга олди.

– Эшонбува, хў эшонбува! – деб чақирди .

Ичкаридан шип-шип этиб, қадам товушлари эшитилди. Бирпасдан сўнг дарвоза занжири олиниб, Карим эшон кўринди. Ўтамурод салом берди.

– Ха, Ўтамурод, тинчликми жиян? – У мулойим кулимсиради.

– Касалман, бува, – очигига ўтди бирдан Ўтамурод. – Гуноҳимдан ўтсангиз деб келгандим.

Чолнинг юзида мамнун бир ифода сезилди.

– Қани, нимага турибсиз, ичкари кириңг!

Ўтамурод ичкарига бир-икки кадам ташлади-ю, тўхтаб колди.

– Яшириб нима киламан, ўша куни баликни егандан бўён тобим йўк, – у шундай деркан, ер супураётган Робиянинг ялт этиб караганини кўрди.

– Энди бўтам, эгилган бошни қилич кесмайди дейдилар... Оллонинг паноҳи кенг. Ихлос лозим сиздан... Ихлос, халос дейдилар...

Тавба қилдим, бова... – гуноҳкорона пичирлади Ўтамурод. – Одамларга ..балиқларга озор бериш гуноҳлигини шундай ...айтинг...

– Албатта, бўтам...

– Манавини олиб кўйсангиз, – Ўтамурод киссасидан ўн сўмлик пул олиб узатди.

– Йўк, Ўтамуродбой, тавбангиз астойдил бўлса, шусиз ҳам инobatга ўтади, – деди Карим чол унинг кўлини қайтариб.

– Алатта, – деди Ўтамурод. – Раҳмат сизга. Ишим зарил, ман борай .

– Майли бўтам, боринг. Худо хоҳласа, отдай бўлиб кетасиз, – деди Карим эшон, – мен сиз учун Худодан гуноҳингизни сўрайман.

Ўтамурод кўчага чиқди-ю, енгил нафас олди. Бу унинг тавба-ю тазарру қилганиданми ёки Робиянинг раўйини қайтармаганиданми, билолмади. Кўча жимжит. Унинг, Робиянинг қараши мулойим эди, шуни эслаб яна севинди.

Гўё бу ишини қутлагандек, йўл устидаги мусича «ку-ку» лаб юборди. Ўтамурод юрагининг бир четида яшириниб аламини кўзгамасликка тиришар, яна нима-лардандир кўркаётганлигини сезиб турарди.

Уйда эса ўзини кўнгилсиз воқеа қутаётганлигини яхши билар, шунинг учун ҳам энди шу нарса тез содир бўлишини истарди.

Ховлига кираркан, энг аввало шу ҳақда ўйлади. Мунира стол устида кўйлагига дазмол ураётган экан.

– Чолниқига бордингизми? – сўради у Ўтамурод уйга кирган заҳоти.

– Ҳа, кўнглим энди жойига тушди...

– Беоуз, – деди Мунира секин, – обрўимизни бир пул килдингиз...

– Ҳеч нима бўлмайди, – деди Ўтамурод хўмрайиб.

– Билардингиз-ку, кенгашда мени дириктирликка сайлашмоқчи эканликларини... атайлаб шундай килдингиз! – Мунира йиғлаб юборди. – Разил одам экансиз...

Ўтамурод унга бакрайиб караб қолди.

– Шундай денг, – деди у аранг.

– Ҳа! Хотиним мендан юқори вазифа бўлмасин деб шундай килдингиз!

– Унда тўғри қилибман, – тутоқди Ўтамурод.

– Бўлди, бу уйни энди елкамни чуқури кўрсин! – Мунира энди жаҳл билан тез-тез дазмол боса бошлади.

Ўтамурод ташқари чикди. Онаси ўчоқ бошида ўтириб қозонни қатрон қилар, кизчаси унга гирдиқапа-лак бўлиб, кунга тесқари қурилган ўтинхонадан чўпчак ташиш билан овора. Ҳеч гапдан хабарлари йўқ. Иккаласи ҳам юмуш билан ҳалак.

Ўтамурод иккаласини бирпас кузатиб тураркан, уларнинг ҳам бир-бирига омонат эканлигини эслаб эзилди. Уларнинг бир неча соатдан сўнг айрилишларини кўрмаслик учун ўзига пана жой излар, қаерга боришини билмас, бўғзига нимадир тиқилгандек эди. Ахири, сой бўйини мўлжал қилиб, кўчага чикди. Ҳозир унинг хаёлида факат кизчаси эди. Унинг тақдири нима бўлади? Ёки бориб хотинига «кўй, хафа бўлма, уйдан кетма» десамикан? Аммо у энди ҳеч қачон қолмайди. Ахир у директор бўлмоқчи эди. Энди бўлолмайди! Сабоби, эринг субутсиз, – деб уни мазах қилишади. Мен эшондан мағбулиятга учраган бўлсам, нима кипти. Аммо бир балонинг олдини олдим. Аммо кураш олдинда, бу мағлубият менга сабоқ бўлди, ахир. Ҳа, мактабда, ўқитувчилар олдида шундай дейман. Тушунишса, тушунишар.

Ўтамурод ортиқ ўйлашни истамади. Аммо шу топда алланималарнидир истар, лаблари ёш болаларникидек чўччайган холда тош йўлдан кетиб борарди.

Сой бўйидаги мирзатеракларнинг кўчалари шамол эпкинида секин тўкилиб, саёз оқаётган сув юзига қўнар, сал нарироқда хўжалик сурувини ювиш учун қилинган сепояга бориб йиғиларди. У ерда етти-саккиз яшар чамасидаги кип-яланғоч бола канордан қилинган қўлбола тўрда балик тутиб, сал берироқда ўзи ковлаб қўйган ховузига қўйиб юборарди.

Бу ерлар ҳам Россия каби сувга бой бўлса эди, деб орзу қилар эди у.

Ўтамурод харсанг тош устига ўтириб, уни кузатаркан, хаёлига келган фикридан қувониб кетди. Балик овининг нақадар гашти бор! Мана шу сойда ҳам ширин балиқлар кўп. Аммо майда. Чунки, ҳар йили баҳорда сойга сел келиб, балиқларни йўқ қилиб юборади. Агар хўжалик томонидан кишлоқ этагидаги сайхонликда ховузлар қазилса, борми, роса маза бўлади. Бир томондан сув тўпланиб турса, иккинчидан халқ учун оромгоҳ.

Ўтамурод қувониб ўрнидан турди. «Маладес, укажон, – деди у хаёлан ховузча бошида ўтириб олган яп-яланғоч болага. – Сен шу ишинг билан қанча нарсани бизга ўргатиб қўйдинг. Афсуски, биз сизларнинг эрмакларингизга кўп эътибор бермаймиз».

У шу куни окшомгача кишлоқ атрофини ўраган тепаликларда тентираб юрди. Кечқурун уйига қайтаркан, кўнгли яна ғаш бўлди. Ҳовли бўм-бўш, ҳеч ким кўринмасди. Девор кемтигидан чорбоққа ўтди. Онаси урчук йигириб ўтирган экан.

– Кетдими? – сўради Ўтамурод гуноҳкорона товушда.

Онаси жавоб бериш ўрнига пикиллаб йиғлади.

– Она, қўйинг, – деди Ўтамурод. – Ўша, сизнинг йиғингизга арзимаёди.

– Нимаси ёмон унинг? Унинг кулиб туриши минг тиллога арзир эди!..

Кампир астойдил хафа бўла бошлади.

– Якка-ёлғиз келиним ...

– Биламан, сиз кулонғич одамларни яхши кўрасиз...
Факат ўшани яхши кўрманг... – куйиниб гапирди
Ўтамурод.

– Агар у сизни ҳурмат қилса, қайтиб келади...

Кампир шу сўздан сўнг бир оз тинчланди.

У тонгда чўчиб уйғонди. Тушида Робия билан
ётганмиш-у, хотини тутиб олган эмиш. Ё тавба, тушда
хамма нарса бўлаверарканда. Унгача Ўтамурод тушлар
уйдирма эмас, уларда ота-боболардан ҳар бир киши-
га ўтган минг йиллик зарраларнинг гоҳида ўзлигини
кўрсатиши, деб ўйларди. Ким билади, унинг ўзида ҳам
қанча аждодларнинг хаёли зарралари яшайди. Бу одам-
ларнинг қанчалари доно, эҳтимол қанчалари кўрқок
бўлгандир. Ўтамурод ирсият ҳақида китобларни қанча
кўп ўқимасин, негандир шу фикрида қолган.

У эриниб ўрнидан турди, кун ёйилиб кетибди.
Ҳовузча казиб, ичига балиқча ташлаётган кечаги яп-
яланғоч бола эсига тушиб, чуқур хўрсинди.

1979 йил.

ДАРАХТ ТАГИДАГИ ОДАМ

1

Эсонбой эрталабдан боғ айланди, юриб-юриб ҳов-
ли деворига туташ жойга келди. Бу ерда каттагина
майдонга соя солиб ётган бир туп улкан бобоёнғокка
юзма-юз бўлди. Уни яйраб томоша қилди. Ногоҳ юра-
ги ҳаприқди. Сўнг, аллатовур бўлиб, сесканиб кетди.
Ич-ичидан йиғига ўхшаш бир нима тўлиб келди, у
бўғзига тикилгандай, ихранди, вужуди титраб, энтиқди.
Қўл чўзиб, олдинга юрди, дарахтнинг тарам-тарам тана
пўстлоғини силади. Унга айбдордек тикиларкан, ўз-
ўзидан пичирлаб гапираётганлигини ногоҳ ўзи пайқаб
қолди..

«Эй улуғ дарахт! – деди у шивирлаб. – Ҳар сафар ол-
диндан ўтганимда, нега мунча юрагим тез-тез уради?
Нега сени кўрсам, мунча хаёлпараст бўлиб қоламан?

Сенга қараб туриб, нега кўнглимда бир гап айланаверади: ҳар бир дарахт, ҳар бир ўт-ўлан, ҳар бир тоғ-тошда биз билмаган олам яширин эканлигини барчага айтгим келади! – Эсонбой жингалак сочларига илашган ҳазонбарғни олиб, унга кўз ташлар экан, – сўзида давом этди. – Эҳ, нега биз буни англашга уринмаймиз! Мана, сен – улуғ дарахт, мени тинглай оласан. Олдинга келишим билан сенда ўзгариш сездим, демак, мени тинглаяпсан. Шу жиҳатдан устунлигинг бор. Мен эса сени тинглай олмайман, хотирангда яшириниб ётган, кўрган-билганларингни эшита олмайман, бу заифлигимни тан олмоғим керак-да!

Эсонбой бирпас тин олди. Сўнг, туйкудан уйғониб кетгандай, атрофга аланглади: «Болалигимда гул-гиёҳлар, дов-дарахт билан суҳбат қуриб юрардим. Кейин, катта шаҳарга жўнадим-у, бетон деворлар ичида узок қолиб кетдим, йиллар ўтаверди, аввалги хаёл-парастлигим йўқолиб кетди. Ўзимни анча олдириб қўйдим. Шаҳарда юриб, худди пўпанак босган нарсага, ўргимчакни тўрига тушган қушга ўхшаб қолганимни энди сезиб қолдим, эй улуғ дарахт! Мен бир кунмас, бир кун бу ерга, кишлокка бутунлай кайтаман. Аммо қачон, буни билмайман. Бу гапларни айтишга айтаяпман-у, аммо негадир бу гап ваъдалигича қолиб кетишидан кўркаман. Нега шундай?»

Эсонбой чор-атрофга соғинч билан тикилди, болалигида кўрган серфайз боғни хаёлан тасаввур қилди. Аммо энди катта Қорабоғда аввалгидек боғлар йўқ. «Ўзимиздан айб ўтди, болаларни, ёшларни ўз холига ташлаб қўйдик, боғларга қарамокни ўргатмадик, ўзимиз ёмон қаридик». Бу гапни ҳар гал келганида, қўшниси Инок чол такрор айтади. Яна у айтадики, ҳамма пул пахтада, завод-фабрикада ишлаганники, шунинг учун кўплар боғларни писанд қилишмайди. «Боғларни қаровсиз ташлаб қўйилгани етмагандай, энди тоғлардаги ўрмонни ҳам дам олиш баҳонасида хароб қилишяпти», деди чол. «Ҳа, одамлар дарахтларни фақат мева солганидагина эшлашади, – деб ўйлади Эсонбой.

Бобоёнғок барглари унинг бу фикрини маъкуллагандай, шамолда шитир-шитир килди.

Мана шу бобоёнғокнинг меваси хўб сермағиз, есанг егудек, ҳар гал келганида ундан олиб кетай дейди-ю, Ўғай онадан истихола қилади. «Нима бало, ёнғок кўрганинг йўкми, Эсонбой?» – дегандай норози қараши аниқ. Тўрт-беш кило олганинг бир тараф-у, ўша Ўғай онанинг кош чимириши бир тараф.

Эсонбой дарахт тагида тентиб юрди, бир-икки дона ёнғок топиб олди, чакмоқчи бўлиб турганида, ишқомдан узум узиб қайтаётган Ўғай она кўриниб қолди.

– Ёнғок қоқилмай қолибди-ку, опа, – деди Эсонбой.

– Кўп ёнғок сувга оқиб кетди, – деди Ўғай она ариққа кўз қирини ташлаб. – Қолгани бир ҳалта чиқадими, йўкми... Ишкилиб, кишни чиқарса, гўрга эди...

Ўғай онанинг бу гапи Эсонбойнинг ёнғокдан умидвор бўлмаслигига ишора. Ёнғокда-ку ҳосил жуда мўл.

Эсонбой ҳайрон бўлди. «Ў, опа, нима қиласиз ёлгон гапириб. Ахир, бир соат бурун сиз эмасми, ариқ қирк кундан бери чиппа куриб ётибди, деган. Ариқда сув бўлмаса, ёнғок қандай оқиб кетади? Бу гапларни кўнглидан ўтказди-ю, аммо айтмади. Лекин бу гал қандай бўлмасин, шу ёнғокдан озроқ уйига олиб кетмоқчи.

У яшаб қолган шаҳарда ёнғокзор бўлмаса ҳам, бозорларида ёнғок сероб. Тошёнғок ҳам, галвирак ёнғок ҳам, ёнғок мағзи ҳам, ҳар туридан топилади. Лекин Қорабоғнинг ёнғоғидан йўк. Ҳамма гап шунда. Эсонбой-ку, кишлогининг ёнғоғини ўлиб қолса мақтамас, дастурхонда бўлса ейди, бўлмаса йўк. Лекин Саодат (унинг маликаи беозори) ёнғок деса, ўзини томдан ташлайди. Қорабоғ ҳақида гап кетса, ёнғоғининг таърифини айтавериш, ҳеч кимнинг оғзини очирмайди. «Хотиним-ку бегона жойдан бўла туриб (хотини асли қаршилиқ), Қорабоғнинг ёнғоғини мактадими, демак, бу гапида жон бор», деб ўйлайди Эсонбой.

Хотини Эсонбой ҳар сафар кишлокқа жўнаётганида, фақат «ёнғок опкелинг» дейди. Бу гал жўнар пайти эса

негадир оғиз очмади. Эсонбой кулиб туриб, хотинининг бу гапини эсига солди. «Кўйинг, айтмайман энди, яхшиси Олой бозоридан бориб оламан», – деб ўпкalandи Саодат.

Эсонбой ҳеч қачон хотинига ёнғоқ опкеламан, деб ваъда бермайди. Аммо кишлокка борса, танишбилишларидан сўраб-суриштиргани ёнғоқ бўлади. Ҳаммаси ваъда қилади, лекин натижа йўқ. Қайта сўраса, ёнғоқ ҳам гапми, деб писанд қилишмайди.

Саодат айтган гапнинг устида Эмин бор эди, у навбатдаги футбол ўйинини кўргани етти юз чакирим наридан Тошкентга келган кун эди. (Эмин Эсонбойга синфдош. «Пахтакор»нинг мухлиси, баъзи-баъзида, стадионда менинг йўқлигим билиняпти, деб, эринмай-нетмай футбол кўргани шаҳарга келиб кетади. Қорабоғдан Москвага, Олимпиада ўйинига борган яккаю ягона шоввоз ҳам шу). У Саодатнинг гапидан хафа бўлгандек, сўз котди: – Ундай деманг-э, келин, биз сизга ёнғоқ топиб беролмасак, Қорабоғда нима қилиб юрибмиз. Мана, катта хўжайин кишлокка борсин, ўзим энг сара ёнғоқдан бериб юбораман. Қолаверса, Эсонбой унибўсган ховлида ёнғоқнинг энг зўри бор, кўргандирсиз, келин.

Эминнинг бу гапларидан Эсонбойнинг энсаси котган бўлса ҳам, тек ўтирди. «Номард, айтиб нима қиласан, кўнглингда бўлса аллақачон олиб келардингда», деган гапни хаёлдан ўтказди. Лекин, минг қилса ҳам меҳмон-да, меҳмоннинг қўлига қарама, деганлар.

Саодат ўқитувчи, кўп китоб ўқиган, билимдон бўлса ҳам аёл кишида, гўллиги бор, Эминнинг гапларига лакка ишонди, аввалги шаштидан қайтди. Майли, унда текинга эмас, ҳеч бўлмаса пулга олиб келинг, деб Эсонбойга қайта тайинлади. Эмин яна гапга тушди.

– Уят-э, келин, сиз учун пулга... Ҳе, йўқ, Қорабоғ ёнғоғи пулга сотилмайди,– деди тантанавор,– бизга кўйиб беринг.

Қишлоқда ёнғоқни килолаб эмас, доналаб сотишларини ҳам Эминдан эшитишди. Йигирма донаси бир сўм экан.

– Ростини айтсам, келин, бу ишни битта-яримта сўққабаш чол ёки кампир қилади. Мабодо, кимда-ким ёнғок сотса, бола-чақасининг ризкини кийибди, деб гап қилишади. Биласиз-ку, қорабоғликлар жудаям серфарзанд халқ. Томорқасида нав-нихол кўпайтирмас, лекин уйи бола-чақага тўлиб туришини яхши кўришади.

– Қорабоғ халқи ҳам анойи эмас, – деди Саодат қулиб. – Улар қўйган нарх ҳам шаҳарники билан баб-баравар келади. Лекин барибир, кишлокникидан сотиб олсак, ютамиз. Фақат, илтимос, бу сафар ўз пулимга келтирасиз.

– Агар Эсонбой бу катла ҳам алдайдиган бўлса, мендан эшитадиганини эшитади, келин. Йўқ, яхшиси, ўзим сизга қўл билан оппа-осон чақса бўладиган ёнғоклардан топдириб юбораман, – деди Эмин.

Ана шу гап чакки бўлди. Саодат, биров ваъда берди-ми, тамом, шу гапга ёпишиб олади.

Эсонбой хотини тайинлагани учун эмас, Ўгай она ёлғон гапиргани учун, қасдма-қасдига шу ёнғокдан олиб кетмоқчи эди. Лекин бу ниятини пардалаб айтди: сизга ўзим ёнғок қоқиб бераман. Бўлмаса, колгани ҳам сувга оқиб кетмасин.

Ўгай она ўзини эшитмаганга солди, «ўт ўрай» деб ўзини бедазорга урди. Эсонбой энди катъий бир фикрга келди: Ўгай она хоҳ хафа бўлсин, хоҳ хурсанд, у ёнғокни қоқиб беради, беш-олти килосини ўзига ҳам олади. У тўғри уйга қайтиб, кийим-бошни алмаштирди-ю, яна чорбоққа келди. Теракнинг эрта баҳорда кесиб ташланган шох-шаббасидан ёнғок қоқишга узун калтак қилиб олди. Бир четдан туриб пастки шохларидан ёнғок қоқа бошлади.

Дарахт жуда баланд, жуда баҳайбат эди. Инок чолнинг айтишига кўра, ёши уч юз йилдан ҳам ошган. Эсонбой табиатшунос бўлса-да, ёнғок соҳасида шуғулланиб кўрмаган. Лекин у Инок чолнинг кўп гапларига ишонади. Фанда маълум: ёнғок уч юз йил эмас, тўрт юз йил ҳам яшайди. Чол ҳеч бир китобда йўқ гапларни топиб юради. «Ёнғок кўп хосиятли дарахт, – дейди у. – Ҳатто Искандар Зулқарнайн ҳам Ўрта Осиёни ёнғок ту-

файли забт этган. Сафарда озик-овкат ўрнига, ўн йилга етадиган ёнғок ғамлаб юрган. Шунинг учун ҳам ҳар қандай шаҳарни узок камал қила олган». Чол бунақа гапларни жуда кўп биледи.

Куёш ботай деб колди. Эсонбой нафасини ростлаш учун навбатдаги йўғон шохга ўтирди, увишган оёғини осилтириб ликиллатди. Пастга қараб олди: хазонлар устида ёнғоклар анча кўпайган. Осмонга каради, шу тобда дарахтнинг энг юкори тепасида, айри шохнинг учида бир жуфт ғалати ёнғокни кўрди. Ёнғоклар ҳар доимгидек яшил эмас, кумуш рангда эди. Катталиги эллик вольтли жажжи чироқчадек келади. Эсонбой: «Ёнғоклар куёш ботаётгани учун шундай ранг берарми-кан, балки ҳавонинг ҳозир пастки катлами – тропосферада мовий нурлар одатдагидан кўп тўлгандир. Балки, чарчаганим учун кўзимга шундай кўриндимми?» – дея хаёлидан ўтказди.

Ерга тушгач, у яна дарахт тепасига каради. Ёнғоклар гира-шира кўзга ташланди. Бирдан момосини, унинг бир китобини эслади. Эсонбой ўшанда – ўн икки яшар бола – мана шу дарахтдан йикилиб, оёғи лат еб, ёнғокни кўрарга кўзи йўк бўлиб ётган маҳалида кампир унинг оёк-қўлини силаб-сийпаб, китоб ўкиб берган. Китобнинг кизил хошияси-ю, кулранг жилди, кумушранг ёнғоклар хақидаги бир хикояти аниқ эсида. Кумушранг ёнғоклар одамга бахт ато этади, дейилган эди унда. Демак ўша китобда ёзилганлари чин гап экан-да. Агар... Унда бу ёнғоклар... Фанда янги кашфиёт бўлади.

Эсонбой ҳаяжонланди. Шу топда гўё оламда ундан бахтиёр киши йўк эди. Кумуш ёнғокларнинг борлигига нега ишонмасин? Ахир тоғли Кўхитанг зонаси кашфиётлар, мўъжизалар макони. Бу гап бир ой бурун марказий газеталарда кетма-кет эълон қилинган эди. Эсонбой худди ана шу хабарлар туфайли ўз кишлоғи – ўзи туғилиб ўсган Кўхитанг зонасига икки ой муддат билан сафарбар қилинган. Матбуот хабарига кўра, қасноярсклик ғоршунослар Кўхитангда ажабтовур ғорларга кирганлар, қайси бир ғор ичидаги чоҳда мўмиёланган одамлар-у ҳайвонлар жасадларини топишган. Иккин-

чи бир мақолада айтилишича, Кўхитангда бошқа бир экспедиция аъзолари фанда номаълум, одамлар тилида «сув хўтиги» деб ном олган ажойиб кўрбаликлар-у игуанодон турига онд динозаврларнинг излари қолган метин катламларини кўришган. Фанлар академияси эса бу йил турли йирик мутахассислар жалб этилган «Аср экспедицияси»ни тузишмоқчи. Хуллас, Иттифок матбуоти Кўхитанг номини машхур қилиб юборди. Марказий матбуотда Кўхитанг номи шов-шув бўлиб турган бир пайтда, Эсонбой аввалги ишхонасидан бўшаб, янги жойга ишга ўтган пайти эди. Сектор мудирининг Кўхитангдан эканлигини эшитиб, суҳбатга чақирди. Суҳбат қисқа бўлди: фанда нега Кўхитанг илмий жиҳатдан ўрганилмаган? Бунинг асл сабаби нимада?

Эсонбой ўз фикрини айтди: бу тоғлар Туркменистон ва Ўзбекистон оралиғида жойлашган, айни пайтда иккала республика учун ҳам чекка ҳисобланади. Балки, шу сабабдан ҳам унга кам эътибор берилгандир.

Сектор мудирининг қисқа жавобидан мамнун бўлди, шу билан бирга ўз мақсадини ҳам баён қилди. Республика академияси томонидан Кўхитанг зонасига экспедиция ташкил қилиниши кўзда тутилмоқда. Эҳтимол, унга раҳбарлик қилишни ўзи бевосита зиммасига олар. Унгача, яъни баҳоргача, Эсонбой шу ҳафтадан бошлаб, Кўхитангга сафарбар қилинади. У биринчи галда экспедиция борадиган маршрутларни тузиши, маҳаллий аҳолидан турли маълумотларни тўплаб, ёзиб олиши лозим.

Сектор мудирининг муҳим сирини айтмоқчи бўлгандек, тилла гардишли кўзойнагини олиб, Эсонбойга синовчан тикилди. «Мақсадимиз, – деди у сирли жилмайиб, – туркман олимларидан ўзиб, тезкорлик қилиш». Сектор мудирининг гап охирида фан ҳам мусобакадай эканлигини, бундай рақобат фақат яхши натижа беришини таъкидлаб ўтди. Эсонбой унинг ишончини оқлашга сўз берди.

Мана, сафарнинг илк натижаси – кумуш ёнғок. Бу ҳазилакам кашфиёт эмас. Эсонбойнинг қувончи чексиз эди. Нимагадир, ушбу дақиқада ёнида момосини кўргиси келди. Агар тирик бўлганида Эсонбой унга ал-

батта шундай деган бўларди: Момо! Энди билдим, сиз авлиё, китобингиз тилсимот экан. Сиз айтган кумуш ёнғокни кўрдим. Лекин унга қандай қилиб эга бўлиш шартлари ёдимдан кўтарилган, сиз уни яна бир марта айтиб берсангиз!

Кампир бир пайтлар Эсонбойга кулранг жилдли китобни ўкиб олсин деб, араб алифбосини ўргатмокчи бўлди. Аммо отаси кампирни сўкиб берди, «ёш бола-ни хурофотга бошламанг», деди. У ҳар қандай китобни, агар зер-у забари бўлса, тамом, хурофот-бидъат деб ҳисоблар эди. Эсонбой кеч бўлса ҳам бу имлони ўрганди, аммо, минг афсус, ўша сеҳрли китоб энди қўлдан бой берилган. У момо вафотидан кейин ҳам ўймақори сандик ичида турарди. Ўғай она «эски сандик уй хуснини бузади» деб, уни сомонхонага чиқартириб ташлади. Сомонхона эса тасодифан ёниб кетди. У шундан бери кумуш ёнғок тўғрисида ҳеч бир хабар учратмади. У қанака китоб эди? Уни ким, қачон ёзган – бу Эсонбойга қоронғи. Эҳтимол, ўша китоб дунёда ягона нусхада бўлгандир. Яна ким билади дейсиз.

«Кумуш ёнғокқа эга бўлишнинг беш шарти бор»,– дерди кампир. – Кумуш ёнғок бахт келтиради. Аммо уни кўрган киши то узиб олмагунича, ҳеч кимга буни айтиши мумкин эмас. Бундан ташқари, кумуш ёнғокни қўлга киритишнинг бошқа шартлари ҳам бор. Бунга амал қилмаган фалокатга йўлиқади.»

Афсус, момоси китобдан ўкиб берган ана шу шартларни Эсонбой унутган. Кумуш ёнғокни узганда, аллақандай гиёҳни қўлга ўраб олиш керак, бўлмаса у заҳарли, одамни ҳалок қилар эмиш. Қандай гиёҳ, ким билсин? Ёнғок етмиш хил дардга даво, шифо бўлармиш. Хуллас кумуш ёнғокни узиш учун шартларни билмасанг, бариси бекор. «Эҳтимол, отам билар»,– деб ўйлади Эсонбой. Йўк, отаси бундай хикояларни уйдирма деб билар эди, эшитишга ҳам тоқати йўк эди. Балки амакиси билар бу шартларни. Момоси ҳар қалай уни «ўлсам, чироғимни ёқадиган шу», деб умид қилар эди.

Эсонбой жадал қадам ташлаб, уй томон кетди.

Боғ кенг, атрофи лойдеворлар билан ўралган, аммо каровсиз эди: йўлни қоратиканлар босиб кетган, узум вайишлари кулаб ётар, ариқдан балчик хиди келар эди. Ўн беш йил аввал, у ўқишга кетган йиллари боғ анча тузук эди. У бу боғни яхши кўрарди, ичидан чиккиси келмасди, нима иш бўлса берилиб бажарар эди. Момоси унга: «Мени яхши кўрсанг, шу боғдан кадамингни узма» дер эди ҳар гапининг бирида. Момосининг айтишича, бу боғ бир пайтлар Ҳакберди деган бойники бўлган. Эсонбойнинг бобоси шу боғда чоракорлик қилган. Кейин, инқилоб деб аталмиш тўнтариш рўй бергач, бой афғонлар юртига кетган, боғнинг ярми Эсонбойнинг бобосига теккан, колгани колхоз ихтиёрига ўтган. Боғни қоқ иккига бўлиб турган қалин ёввойи жинжак ўт босган пахса девор бор. Момоси шуни кўрсатиб, фахр билан гапиради: «Мана шу бармоқ излари бобонганики, болам». Момоси Бобо ҳақида кўп нарсалар айтиб берган бўлса ҳам, Эсонбой мана шу бир туп ёнғоқ билан боғлиқ воқеаларни кўпроқ эсда сақлаб қолган. Момонинг айтишича, девор ёнида бўй чўзган мана шу бир туп ёнғоқнинг икки йўлдоши кесилиб кетган. Эсонбойнинг бобосига ер-боғ теккан йили у ана шу уч туп ёнғоқни кесиб ташламагани учун суд қилиниб, колхоздан ҳайдалган.

Ўшанда момоси ёшгина жувон, қўлида ҳали қорин сочини тўкмаган гўдак, яъни Эсонбойнинг бўлажак отаси бор экан. Бир куни Бобо, у пайтда қиркка қирган қирчиллама эркак, уйга хафа бўлиб қайтади. «Қани, болани кўтар!» деб буюради Бобо хотинига. Момоси «қаёқка» деб сўрамайди ҳам. Эгнига мурсагини ташлаб, эрининг оркасидан эргашади. Бобо уни тўғри чорбокка, уч туп ёнғоқ олдига бошлаб боради.

Ўша кунларда «феодализмни таг-томири билан йўқ қиламиз» деган гаплар чиккан эди. Туман катталаридан бири, феодализмнинг қолдиғи сифатида, бойлар ҳовлисида қолган ёши улуғ дарахтларни ҳам кўпориб ташлашни буюрибди.

Орадан кўп ўтмай, икки милиционер бокка тўрт аррачини бошлаб кириб келишади. Бобо билан момоси

ҳам икки дарахтни жон-жаҳди билан Ҳимоя қилишади. Шундан кейин милиционерлар Бобони олдиға солиб, идораға олиб кетади. Бобо кета-кетгунча момоға тайинлайди: «Хотин, ёнғокни кестиргани қўйма!»

Момо эса қўлидаги гўдакни учинчи ёнғок тағиға қўйиб, ўзи қўриқлаб турган ёнғок танасини маҳкам кучоқлаб олади. «Аввал мени тилкаланглар, кейин майли» деб йиғлайверади. Келганлар чақалоқ «қўриқлаган» ёнғокни арралашади. Аррачилардан бири сал эслирок эканми, ҳар тугул шерикларига қараб: «Қўйинглар, кетдик, шундай улуғ дарахтни кесиб нима қиламиз, бўлди-е, мен иккинчи бундай ишға қўл урмайман», – дейди аёлнинг фарёдиға чидай олмай. «Бизға бу ишни ишониб топширишган, бўлмаса ўзимиз ҳам моянасиз қоламиз-ку», – дейишган қолганлари.

Бобо «феодализм илдинини қўпоришға тўсқинлик қилгани учун» суд бўлиб қолхоздан ҳайдалди. Лекин, оқибат шу бўлдики, ҳеч ким дарахтларға тегмади. Бобо иккинчи ёнғок омон қолганини эшитиб, қўп севинади. Ҳатто, дард тегиб, бу ёруғ дунёни тарк этаётган чоғида ҳам, момосиға ана шу икки туп ёнғокни ёмон кўзлардан асра, деб васият қилади. Момоси бу гапларни Эсонбойға айта туриб, «менинг ҳам сенға васиятим шу болам» дерди.

– Хўп, момо, хўп, қўнглизни тўқ қилинг, – деган эди ўшанда Эсонбой.

Йўқ, Эсонбой қўш ёнғокнинг бириға посбонлик қила олмади. Ёнғокнинг бири, девор ортида қолгани кесилиб кетди. Бобо бир замонлар ҳикоя қилган ўша дарахтни жувозкаш Рўзиев кесиб қўйди. У киши ҳам бу қилмиши учун қолхоз клубида суд қилинди. Эсонбой ўша йили мактабни битираётган эди. У ҳам судда гувоҳ тариқасида иштирок қилди. Ҳофизаси ўткирлигими ёки бобосидан хотира бўлган улуғ дарахтнинг қесилганлигидан қаттиқ таъсирланганлиги сабабми, ишқилиб, ўша кунлар бир умрға қалбида парчинланиб қолган.

Илгариги қолхоз клуби катта эмас, фақат саҳнаси пана қилинган, деворларидан кип-қизил бўлиб пишган тоғолча шохлари осилиб тушган.

– Жувозкаш Рўзиев, нега шундай улкан ёнғокни кесдингиз, – сўрайди суд раиси. Унинг юзидан баджаҳллиги шундай билиниб туради.

Жувозкаш Рўзиев улардан чеккада. Омонат стулда ўтирганича йиғилганларга қарайди, индамайди, кейин клубнинг девор томонига ўтирилади.

Ўрнингиздан туриб гапиринг, – дейди суд раиси.

– Мана шу тоғолчани мен эккан эдим. Мана, меваси шундай мазали денг. Агар есангиз, онадан қайта туғилгандай бўласиз.

Суд раиси бирпас унинг гапини англамайди, кейин клуб деворидан осилиб турган тоғолчани кўриб, негандир аччиғи чиқади.

– Мен сиздан тоғолчани эмас, ёнғокни сўраяпман, ёнғокни, – дейди у ўшкириб.

– Агар сиз бу тоғолчани еб кўрганингизда ... билар эдингиз, – дейди жувозкаш ҳамон девор томон қараб.

Суд раисининг тоқати тоқ бўлади.

– Ёнғокни сўраяпман, – дейди у столни муштлаб.

Жувозкаш бўлса ўтирганларга бирма-бир қараб чиқади.

Шу... жувозкунда учун кесган эдим, дейди у.

Нега рухсатсиз кесасан? – судьянинг овози янада бандлайди.

– Тоғолча жувозкундаликка ярамайди. Тол ҳам, – дейди жувозкаш йиғламсираб.

– Нега рухсат олмадинг дейман? – Судья баттар хуноби ошиб ўрнидан туриб кетгудек бўлиб бакиради.

– Рухсат? Рухсат... рухсат... – жувозкаш ниманидир кўзлари билан излайди. Рухсатми? Рухсатни... рухсатни... – У ўзича бир нима деб мингиллайди.

Нима? – дейди суд раиси.

Жувозкаш ёшли кўзлари билан кимгадир қараб олади-да:

– Рухсатни... ёнғокнинг ўзи берган эди, – дейди.

Ҳамма қаҳ-қаҳ отиб кулади. Ҳатто унга нафрат билан қараб турган Эсонбой ҳам кулгиси кистаб, илжаяди.

Майнавозчилигингни қўй, – дейди суд раиси.

Ўтирсам майлими, оёқларим шишган, касалман, – дейди жувозкаш.

Суд раиси аччикланиб, қоғозга энгашади. Кейин ёнидагиларга бир нима дейди. У ниҳоят бошини кўтариб, жувозкашга канчадир пул жарима солинганлигини эълон қилади.

Жувозкаш хўнграб йиғлайди.

Эсонбойнинг ёдида қолгани шу. «Ажаб замонлар экан, ўша пайтда бир туп дарахт учун ҳатто қамашгача жазо берилар эди, ҳозир эса бутун бошли боғни хароб қилган киши эса, жазо ўрнига муқофот олади», – дер эди Иноқ чол бу воқеани эслаганларида.

Эсонбой ҳалигача ич-ичидан қуйнади. Момосининг васияти бесамар қолганидан эзилади.

Мана бугун ўша уч туп ёнғоқдан ёлғиз қолгани олинди бирпас тураркан, момоси хотираси учун барпо қилинган ёнғоқзорни эслади.

Эсонбойнинг бу ташаббусини хотини Саодат эшитиб, ўшанда роса қулганди: «Қўйинг-э, ўша ёнғоқзорингиздан ҳам бизга бир кило ёнғоқ тегиши гумон. Туғилиб ўсган ҳовлингизда уч юз йиллик ёнғоқ бор, деб мактанасиз-у, лекин, бирор кило келтирай ҳам демасиз». Эсонбойнинг аҳди қаттиқ эди, икки йил бурун хўжалиқ боғига келиб, ёнғоқ эктирди, боғ барпо қилди. Аммо у ҳали ҳосилга кирганича йўқ.

2

Туш пайти бўлди. Қуёш осмонни худди девордай оқартириб юборди. Эсонбой қатта тол тагида отаси билан чой ичиб ўтирар эди. У қачонлардир мактаб ҳаваскорлик тўғарагида ижро этган Навоий ролини эслади: «Астрободнинг бир қуни йилнинг тўрт фаслига тенг. Кеча ёмғир ёққан эди, бугун қарасанг чарақлаган офтоб». Кўҳитанг ҳам худди шундай: ҳозир куз бўлсада, қуёш чарақлаб турибди. Кечаси эса совуқ деб ўйлайди Эсонбой. Тўғри, бу ерда ўзини Навоий каби сургунда деб ҳис қилмайди. Аксинча, ҳазин юрагида шодлик ўти ёнади, ўзида зўр ирода пайдо бўлганлигини

сезади. Хаёлида «сен кимсан, қайси диёрдансан, кимнинг насли-насабидансан» деган савол пайдо бўлади, танбалона уйқусирашлардан халос бўлиб, чоллар даврасини кўмсайди. Улар билан суҳбат куриб, саволларига бир қадар жавоб топгандай бўлади. Бу гал ҳам шундай нияти бор эди, аммо ўтган йил ёмон келди. Кўпни кўрганларнинг анчаси казо қилди. Иноқ чолнинг айтишича, илон йили хосиятсиз келар эмиш.

Эсонбой хаёлида илонни тасаввур қилган эди, кафтини нимадир чимиллатиб тишлади. Сесканиб кетди. Энгашиб кўлига каради: чумоли. Уни авайлабгина олиб, ерга қўйиб юборди. Худди шу пайт Ўгай она катик олиб келди.

– Чумолими? – деди отаси. – Шу жониворни кўрсам, онам раҳматлининг бир гапи эсимга тушади. «Қара, ўғлим, ҳаёт ширин, шунинг учун ҳам мана бу чумоли дон-дунни тинмай ташийди», – дер эдилар у киши.

– Ўлдир-э, – деди Ўгай она Эсонбойнинг ҳаракатини кузатиб. – Шира излаб келганда, яшшамагур.

Эсонбой индамай, чумоли тол танасига чикқунча кузатиб турди. Шабада эсиб, толнинг қуриган попуқлари гиламга тўкилди.

«Тезроқ амакимни топиб, кумуш ёнғоклар ҳақидаги шартларни сўраш керак», деб ўйлади Эсонбой.

Отасидан қандай қилиб амакисиникига боришга рухсат сўраса экан? Кўп йил бўлди, отаси ўз укаси билан қаттиқ аразлашган. Эсонбойнинг эсида, уларнинг сомонхонаси ёниб кетган эди. Ўшанда буни Амакидан кўришган. Ўгай она кенжа қизидан эшитибди: амакиси сомонхона ёнида папирос чекиб ўтирган эмиш. Ўша йиллари амакисининг хотини ўлган, шунинг аламига у анча-мунча ичишга берилган эди. Лекин у бировга озор берадиган, зарар етказадиган киши эмас эди. Шунинг учун Эсонбой, «ёлғон, амаким бу ишни қилмаган», деган эди. «Мен сенга ҳали ёлғончи бўлдимми? – деди Ўгай она шанғиллаб. – Ўша пиёниста амакинг кўзини чапараста қилиб, укангни кўрkitган ҳам».

Орадан кўп ўтмай айбдор топилди. Иноқ чолниқига келган меҳмоннинг икки ўйинқарок ўғли гугурт чақиб

ташлаган экан. Бунн чолнинг невараси кўрган экан. Лекин бунгача Ота укасидан кўп хафа бўлиб юрди, дуч келган ерда уни ёмонлади. Амакиси ноҳақ гапга чидаёлмай, ичиб келиб, Отани сўкиб кетди. Бу ҳақоратга чидаёлмай Ота уни судга берди. Мана шу можародан сўнг улар қаттиқ аразлашган.

Угай она дастурхонни йиғиштириб кетгач, Эсонбой отасининг авзойига каради. У бугун анча хушчакчак, очилиброк ўтирарди.

Амакимдан бир хабар олсам, деган эдим, тоғдан келтирилган гиёҳларини кўрмокчи эдим, – деди Эсонбой ерга қараб.

Ота негадир бу сафар унчалик қаршилиқ кўрсатмади. Унга шошмай тур, деган ишорани қилди. Сўнг, ёнчиғидан бир даста пул санаб «амакингга бериб қўй, нима учунлигини ўзи билади», деди у.

Эсонбой отасидан ҳеч гап сўрамай кўчага чиқди. У ҳайрон эди: нахотки отаси Амаки билан муносабатини тиклаган бўлса. Йўқ, кечагина улар кўчада бир-бирларига рўпара келишганда ҳам индамай ўтиб кетишди-ку. «Унда отам амакимдан қачон қарз олган экан, нега шу пайтгача бу пулни қайтармаган?» – деб ўйлади у. Нима бўлганда ҳам Амакининг ўзидан сўраб билади.

Эсонбой Амакининг уйига келганида, қари тол кўланка солган дарвоза одатдагидек занжирланмаган, ҳовли чеккасидаги ошхонада чирок ёниқ эди.

Амаки тилак¹ ўтидан қайнатма тайёрлаётган экан. Кенжа ўглининг кўзи оғрибди.

– Момом хунарини сизга қолдирган экан-да – деди Эсонбой.

Амаки кулди.

– Йўқ, мен ўт-ўланнинг сирини раҳматли янгангдан билиб олган эдим. Унга онам кўп нарса ўргатиб кетган экан.

– Ҳа, момом кўп нарса билар эди, – деди Эсонбой. – Хат-саводи зўр эди-да.

¹ *Тилак ўти* – Кўхитангда ўсадиган шифобаҳш гиёҳ.

– Ха, – деди Амаки, – кўзлари ожиз бўлиб қолганда ҳам биргина шикояти шу бўлди: «Эсиз, энди китоб ўқий олмайман-да, шуниси алам қилади», деганди.

Амаки Эсонбойни меҳмонхонага бошлади. Амаки-жиян бирпас гурунг қилишди. Амакининг ичида гап кўп экан.

– Қарияпмиз, – деди у ғамгинлик билан. – Акам билан ярашиб олсак бўлармиди? Менинг ундан гинам йўқ. Ўтган гап ўтиб кетди.

Эсонбой кулоқларига ишонмади. У негадир, агар Ота Амакининг олдига бош уриб келса ҳам, юзига карамайди, деб ўйлар эди.

Кеча, – деб гап бошлади Амаки, – йўлда акамни кўрдим-у эзилиб кетдим. Акам бир пайтлар мени деса ўлимдан ҳам қайтмас эди. Кечагидек эсимда. Урушдан олдинги пайтлар эди. Мен ўн-ўн бирларда, акам ўн уч ёшлар атрофида бўлса керак. Ака-ука кечкурун даладан қайтардик. Жаркўчада бизни бир қопоғич ит қувлади. Ит бизга етай деганда акам «ёт!» деб бақирди. Мен ерга юзтубан ётдим, акам устимга энгашиб, мени итдан пана қилди. Ўшанда мен қолиб, акамни ит талади, орқасидан бир парча гўшти узиб олиб кетди. Эҳ, ўша кезлар биз бошқача эдик, аҳил эдик.

Унинг дардли, ғамнок товуши Эсонбойга ҳам таъсир қилди. Нимагадир у ҳам Амакининг фикрига кўшилди. Рост айтади, ака-ука ярашса ёмонми? Агар улар олдинроқ ярашганларида, эҳтимол, Ота ўзининг аввалги ҳалоллик ҳақидаги фалсафасини ўзгартирмаган бўлармиди? Ота яккаланиб қолди. Унинг кими бор ахир? Бошқа оға-иниси бўлмаса? Бир пайтлар у билан ичиб юрганларнинг олди ўлиб, кети ўзларини эглай олмайдиган бўлиб қолган. Балки отаси ҳам ярашишни хоҳлар-у, лекин ўзини дийдаси каттикликка солиб юргандир. Эсонбой балки унинг кадрига етмаётгандир. У Отани ҳамиша ҳурматлаб келган, лекин кўнглини унга ҳеч қачон очиб гапирмаган, ҳамиша улар ўртасида қандайдир бегоналик, қандайдир бир ғов бор. Бу ғов қачон пайдо бўлган, нега у аҳён-аҳёнда шуларни ўйлаб қолади. Балки Ота иккинчи бор уйланганлиги учун

гўдак калби озор чеккан-у ўшани унутолмай юргандир. Агар шундай бўлса, киши улғайганида тушунади, Отанинг ҳақ эканлигига икрор бўлади. Шундай бўлгач, нега у шу кунга қадар Отани ўзига нисбатан бегона сезади? Балки, Ота-болалигида уни уриб-сўкиб юргани учунми? Ахир, ўз боласини уриб-сўккан бир унинг отаси эмас-ку? У кўпдан бери бу боши-охири йўқ саволларга жавоб топа олмайди. Бунга балки унинг ўзи айбдордир. Мана, шунча ёшга кириб, у Отага нима муруват кўрсатди? Дард-азоб чекиб ётган кезларида ундан вақт-бевақт хабар ололдими? Отанинг қўлтиғига кириб, оғирини енгил қилдими? Балки у худбинлиги учун отага якин бўлолмагандир. Шунинг учун ҳам у Отага ёлғон гапирар. Эсонбой Отага кечагина айтган ёлғон гапларини эслади: «Ҳозир икки жойда ишляапман, илмий текшириш институтида илмий ходим (аслида лаборант, холос), университетда ҳам дарс бераман (биология факультетининг кечки бўлимида ҳафтасига икки соат дарс бериши айтилмайди). Хуллас, хурмат-обрў бор, танишбилишлар кўп. Хотинимнинг ишхонасидан янги йилгача квартира беришга ваъда қилишяпти».

Кеча у шу сийқаси чиққан гапларни яна такрорлади. Дунё қизик-да, сен бир ёлғон айтсанг, у сенга икки ёлғон бўлиб қайтади. Мана, Ўғай она ундан ошириб гапирди. Ёлғон бобида у Эсонбойдан ўтиб тушади. «Ҳай, Эсон, сен-ку бу ховлидан чикиб кетиб, отанинг зулмидан кутулдинг. Балога қолган биз. Ўртада беш-олтита фарзанд бор, бўлмаса мен ҳам ҳаё-хув деб бошимни олиб кетардим бу ердан. (Қариқиз бўлиб зўрға эрга текканлигини унутган. Эсонбой эсини танибдики, у бу гапни доим айтгани-айтган, лекин кетиб қолмаган. Данғиллама уй-жой, серхосил, серсув, ертоморқани бошқа аёл ташлаб кетар-у лекин ўғай она ўлиб қолса ҳам кўзи қиймайди). Ўтган ҳафта отанг мени уриб ўлдириб қўяёзди. Ҳалиям, мана, бикинимни ололмайман, зиркирайди», – деди у. Ота бу гапнинг ёлғонлигини билса ҳам, аввал хотинига, кейин Эсонбойга мамнун қараб қўяди. Унинг бу қарашида: «Мана,

кўрдингми, бу аёл мендан кўркади, сизлардек хотинни аяб-сийпаб ўтираманми», деган сохта ғурур яширинган. Эсонбой яхши билади, Ота Ўғай онани ҳеч қачон урмайди, кучи ҳам етмайди – бир кўли чўлтоқ, унинг жуда аччиғи чиқса, чап кўли билан калишини отади. Шундан сўнг у бир ҳафтагача танаю маломатдан кутулолмай юради.

Ўғай она рўзғордаги камчиликларни ҳам гапиравериб чакаги тинмайди. Ҳолбуки, туриш-турмуши, мол-дунёси ҳаммаси етарли.

Эсонбой бир нарсага кизиқарди: Ота-ку, билади, Ўғай она ёлғон гапирди. Аммо у Эсонбойнинг ҳам ёлғон гапиришини билармикан? Балки сезгандир, шунинг учун ҳам кеча, бу сафар Анорхолни ўқишга киргазасан, деб синамоққа айтган бўлса-чи? Ўғай она ҳам, Ота ҳам уни ўқишга қўймоқчи эмас эди-ку.

Эсонбойнинг кўнглидан шундай гаплар кечди. Буни Амаки фахмлагандек, шундай деди:

Бенуқсон киши борми бу дунёда. Отанинг раъйига қараш керак. Урушда қон кечган, кўпни кўрган.

«Амакимнинг гапи тўғри, – деб ўйлади Эсонбой. – Отам қарияпти. Унинг боши оғиб айтган ҳар қандай гапи учун айблаш ярамайди».

Эсонбой Ота бериб юборган пулни эслади, кўйнидан олиб Амакининг олдига қўйди.

Амаки пулни ким бериб юборганлигини эшитиб, ғалати бўлиб кетди. Кўзларида нур, лабларида табассум жилва қилди.

– Бу кунни узок кутдим, – деди у ўйчанлик билан. – Отанг бир кунмас, бир кун шундай қилишига ишонардим.

– Нима, отам пулни бермай кетади, деб ўйладингизми? – сўради Эсонбой.

– Бунинг тарихи узун, жиян, – деди Амаки. – Мен бу пулга зорикқанимдан эмас, отангда... отангнинг инсофга келганидан хурсандман.

– Нима гап бўлган ўзи ўрталарингда? – деди Эсонбой. – Ростини айтинг, отам сиздан пул сўрамас эди, пулга мухтож жойи ҳам йўқ.

Амаки пулни санамади, уни шундоққина жавон тортмасига солиб кўйди.

– Майли, жиян, энди айтаман, – деди Амаки, – шунча йил сир сақлаганим етар. Оқибати яхшилик билан тугади-ку.

Бу воқеа Эсонбой мактабни битирган йили, яъни ёнғок кесилган кезларда рўй берган. Ўшанда ёнғокни кесган киши – жувозкаш Рўзиев эски клубда суд қилинди. Суд ҳайъати айбдордан ёнғокнинг тўрт йилда берадиган даромадини ундириб олишга ҳукм қилганди. Шундан сўнг Рўзиев Амакининг уйига йиғлаб келади: «Жўжабирдай жонман, ёрдам қилинг, айб менда эмас, – дейди. – Ўша ёнғокни кесинга акангиз рухсат берган эди». Амаки унинг гапига ишонмайди. «Ёлғон айтсам, етти болам жувонмарг бўлсин, – дейди. – Акангиз билан омборчи иккаласига колхоз зиғиридан текинга жувозмой чиқариб берардим. Жувозкунда ишдан чиқиб қолган эди, акангиз, «бор, колхознинг қайси дарахти яраса, кесавер», деди. Мен бўлса, одамлар гап қилмасин деб, опамга берилган, лекин рўйхатга киргизилмаган томорқасидаги ёнғокни кесай дедим. Буёғи ўзингизга маълум. Сиз мени боғдан чиқариб юборганидан кейин, акангизни олдига бордим, акангиз бўлса: «Майли, энди кесавер, жуда нари борса, штраф тўларсан, қарашиб юборарман», – деди. Мен бўлса, «шу укангизга сўзингиз ўтмайдими?» десам, «Э, қўй ўша тиржиқни, дарахтга қолганда ҳеч қимни аямайди, фақат, менинг номимни ёмонга чиқармай, ҳамма айбни ўз бўйнига ол», деди. Суд бўлиб ўтгандан кейин, мени уйдан қувиб чиқарди. Илтимос, акангизга айтинг, ҳеч бўлмаса, жаримани бир қисмини тўласин», – деб ялинди жувозкаш.

Шунда Амакининг кўнгли бир нимани сезгандай бўлади. Амаки Отага Рўзиев айтганларини такрорлаб, кейин, «шу гап ростми?» деб сўрайди. «Ёлғон» дейди ота. Унинг бўйнига олмаганини кўриб Рўзиев йиғлаб юборади. Амакининг унга раҳми келади. «Йиғламанг, – дейди унга. – Мана бўлмаса, акамнинг ўрнига мен тўлайман». Шундай деб унинг қўлига икки юз сўм тутқазди, «шу етадими?» деб сўраса, «етади» дей-

ди Рўзиев. Ота индамай чойни ичаверади. Мана, неча йиллар бўлдики, Амаки бу ҳақда ҳеч кимга чурк этган эмас. Рўзиевга ҳам, «бу гапни ҳеч кимга айтмайсан» деб тайинлайди. Орадан шунча йиллар ўтиб Ота Рўзиевга берилган пулни бериб юборибди. Бу деган сўз, Ота ўшанда Рўзиевга ёнғокни кес, деганини бўйнига олиш. Кеч бўлса ҳам гуноҳини бўйнига олибди.

«Ҳа, мана гап қаерда экан. Мана нима учун бечора жувозкаш ёнғокни ким кесишга рухсат берганини айта олмай чайналган, кейин «ёнғокнинг ўзи рухсат берган эди» деб, роса кулгига қолган.

Эсонбой бу гаплардан хангу манг бўлиб қолди. «Ўз отасининг кимлигини билмаган фарзанд фарзандми? – деб ўйларди у ичида. – Ака-ука ўртасида шунча гап ўтибди-ю, мен беҳабар юрибман».

Эсонбой мана шу сирдан хабардор бўлди-ю Отадан кўнгли қолди. У Амаки билан узок гаплашгиси бор эди, аммо унинг кумуш ёнғок ҳақида ҳеч гап билмаслигидан ҳафсаласи пир бўлди. Амаки ёшлигида ғўза чопиқдан, пилла қуртига барг кесиш-у киш қунлари ғўза чувшидан қўли бўшамаган. Онаси унга бир қуни ўша қалин муковали китобдан ул-бул нарсани ўқиб бермоқчи бўлганида, «она, нимага ёшлигимизда ўқиб бермадингиз, энди қаллага кирмайди, мия қотиб қолган», дебди Амаки.

– Момом нима жавоб қилди? – сўз кистирди Эсонбой.

– Нима дерди, «Менинг ҳам ўша йиллари иш-у ташвишдан қўлим бўшамади, кейин, ўша пайтларда, бундай китобларни кўрсалар, обориб камашарди, жон болам», деди... Нимага керак бўлиб қолди бу ривоят ўзи? – деди Амаки хайрон бўлиб.

Эсонбой Кўхитангга оид ниманки ҳикоят-у ривоят бўлса, барчасини йиғаётганини айтди.

– Каттамизнинг топшириғи шу, – деди у. – Кейинги йилда экспедициямиз келади. Шу зонани ўрганамиз.

Амаки бу гапдан хурсанд бўлди, у дуторга хийла чапдаст эди, ўрнидан туриб, асбобни олиб машқ қилди, бу билан ҳикоятни билмаганини айб ҳисоблаб, шуни

ювмоқчи эди. Эсонбой амакисининг қадок қўлларига қараркан шундай хулоса қилди: бунда айб нима, болалиги оғир тахликада ўтган бўлса.

Амакида афтидан ўша даврни фикр-муҳокама қилиш-у кейин нимаики ёрдам лозим бўлса, тайёр эканлигини билиш истаги бор эди, аммо Эсонбой бунга имкон бермади.

– Эрта-индин бафуржа суҳбатлашсак, бугун озрок ёзадиган ишларим бор, – деди Эсонбой ўрнидан тураётиб.

– Эҳ, янганг тирик бўлганда, сенга ҳозир кўп нарсани айтган бўларди, – деди Амаки афсусланиб. – Ҳа, айтганча, Инок бова ҳам кўп гапни билади. Лекин мазаси йўқ. деб эшитган эдим. Балки тузалгандир. Шунга учрашсанг, зарар қилмас эдинг.

Эсонбой бу маслаҳатдан севинди – рост айтади, бу чолда гап кўп. «Инок бова» Эсонбойларнинг кунботар томондаги кўшниси. Эсонбой бу ердан чиқиб тўғри Инок чолниқига жўнади.

3

Инок чол ховлисида йўқ эди. Бир табақали эски, нақшинкор эшигига номига занжир солиниб, бир қарич сим билан чатилган. Эсонбой эсини танибдики, чол ҳарвакт шундай қилади. «Одам уйини эмас, тилини эҳтиёт қилиши керак», дер эди у, бу одатидан ҳайрон бўлганларга. Чол ҳақиқатан ҳам тилини эҳтиёт қилади: Одамлар билар хушмуомалалик, ҳеч кимнинг дилини оғритмасликка уринади. Чол бир пайтлар ҳофиз бўлган. Айтишларича, бир бадахшонлик ҳофиз билан айтишувда саккиз соат кўшиқ айтиб, ғолиб келган экан.

Эсонбой эшик олдидан тезда келавермади. Чол бирор ёқдан келиб қолар деб ўйлади. Кўнглида ҳовлини томоша қилиш истаги туғилди, бўйи тенги пахса девордан узалиб, ҳовли ичкарасига қаради. Хуржуннусха қилиб қурилган ўша таниш уй ҳамон бус-бутун, аммо бу йил оқланмапти. Ҳовли аввалгидек сариштали эмас. Чол кампири ўлганидан бери ичадиган, ёшларга

кўшилиб улфатчилик киладиган бўлган, буни қайси бир йили Эминнинг тўйида Эсонбой ўз кўзи билан кўрди. Лапар айтиб ўйинга тушди, турли-туман ривоятлари билан даврани кизитиб турди.

Эсонбой кўчани бир айланиб, яна бу ерга қайтиб келарман, деган ниятда жойидан қўзғалган ҳам эдики, эллик қадам наридаги ҳовлидан бир бола чиқиб келди. Уни кўриб Эсонбой тўхтади. Қўли билан имлаб болани чақирди. Бола чиққан ҳовлига чолнинг катта кизи келин бўлиб тушган.

Бола етиб қилиши билан, Эсонбойнинг саволини кутмасдан:

– Бобом уйда йўк, – деди, – мактабда семичка сотиб ўтирибдилар.

У бу гапни шундай оҳангда айтдики, Эсонбой «бор чақириб кел» деса, бажонидил бориб келишга тай-ёр эди. Афтидан, бола бобосини яхши кўрса керак ё бўлмаса ҳовлининг ишидан қочишга бирор баҳона ғанимат. Эсонбойнинг иккинчи тахмини тўғри чиқди. Ўша ҳовлидан, боланинг онаси бўлса керак, товуш қилиб, хуноб бўлаверди.

– Сени чақиряптими? – деди Эсонбой болага.

Бола бош қимирлатди. Эсонбой боланинг тезда оркасига қайтавермаганини кўриб, диққат бўлди.

– Боргин энди, онанг чақиряпти-ку, – деди болага.

– Қалампир уздиради, – деди бола ерга қараб.

– Нима бўлибди, онангга ёрдам қилгин-да.

– Томоркамиз тўла қалампир, – деди бола. – Онам ҳаммасини менга соттиради. Дарс қилишга қўймайди.

– Отанг-чи отанг? У киши сотса бўлмайдими қалампирни?

– Отам пахтада, ётарга кетган, – деди бола. – Онам бўлса, қалампирни сотиб пул тўпла, бўлмаса ўқишга қира олмайсан, дейди. Шу гап тўғрими, Эсонбой ака?

Эсонбой ўйлаб туриб қолди. Нима десин?

– Шаҳарда пул керак, – деди у болага. – Ҳаводан бошқасини сотиб оласан. Ўзинг учун керак. Аммо қаллангда ҳеч нарса бўлмаса, пулинг бўлгани билан ҳеч нарса қила олмайсан... Шундай қилиб, бобонг мактабдами? Дарслар тугаган шекилли...

– Иккинчи сменада ҳам болалар ўқишади, – деди у.

Бола яна нимадир демокчи эди, онасининг каргаб чинқирганини эшитиб, бошини солинтириб, оркасига қайтди. «Бунинг ҳам муштдай бошига ташвиш», – деб ўйлади Эсонбой. Бола зехнли кўринади, унинг гапига жуда кизикиб қулоқ солди. Демак, бир гап чиқади.

Момосининг бир гапи эсига тушди. Эсонбой тўрт ёшга кирганда, ўрик гулини тўкканини кўриб, хаммани саволга тутибди: нега ўрик гулини тўкди, нега?

Биров, шамол бўлгани учун тўкилади, деса, биров ёз келгани учун депти. Биров бўлса, дарахт қаригани учун, депти. Аммо у жавобдан сира қоникмаган экан. Момоси бўлса, дарахт энди ўрик қилиши учун гулини тўкди, деганидан сўнггина, Эсонбой хурсанд бўлган экан. Ўриқда довча пайдо бўлгач, Эсонбой пастки шохидан узиб олиб, овқат устида ҳаммага шундай депти: Мана, кўрдингларми, ҳаммаларинг билмас экансизлар, момом тўғри айтибди, ўрик мева қилиш учун гулини тўккан экан.

Момоси бу гапни ўлими олдидан ҳам эслади. «Одамзод аввал гул бўлади, кейин мева, кейин туршакка айланади, болам», – деди у Эсонбойга тасалли бергандай.

Ўшанда ҳаммаёкни баҳор хиди тутиб кетган, ўриқлар роса гулга кирган эди. Момоси арилар гўнгилаб, бол тераётган улкан ўрик тагида ётиб жон берди.

Эсонбой боланинг гапи билан уч юз кадам наридаги бир пайтлар ўзи ўқиган мактабга йўл олди. Мактаб ҳовлисига яқинлашганида, ҳеч кимга эътибор қилмай, гап талашиб келаётган икки кишига кўзи тушди. Улардан бири – ёши элликлардан ошган, доим болаларнинг қулоғидан чўзиб юрадиган муаллим Қурбонов, иккинчиси бўлса Инок бобо эди. Эсонбой ўзини тут панасига олиб, уларни бирпас кузатиб турди. Қурбонов кўлидаги халтачани чолга узатиб, хитоб қилди:

– Бова, бу даргоҳда иккинчи қорангизни кўрмай! Йўқса, хапа қиламан. Неварангиз тенги қизларга тикилиб ўтиришдан бошқа қасмин¹гиз йўқми? Садқаи мана-ви соқол! Семичкани, мана, бекатда сотинг!

¹ Қасбингиз, демокчи (шевада).

У шундай деди-ю орқасига, мактаб ҳовлисига кайтди.

Иноқ чолнинг тухумдек келадиган бурни ерга теккундек букчайиб, энгашиб борар эди. Эсонбойнинг унга раҳми келди, аммо Курбоновнинг гапларини эслаб, ғалати ҳолга тушди. Эсонбой бир хулосага кела олмади: чолни айблаш деса, бу одам хотинсирагани учун ўзи айбдор эмас-ку. Иккинчи томондан, ёш қизларга қараш – одобдан эмас-да. Чол қайси бир йили оёғи енгил аёлларга борган экан, участкавой уни кўлга тушириб, роса беобрў қилибди, бир неча марта пулини шилиб олибди. Ушанда Эсонбой бу гапни Эминдан эшитиб, участкавойдан хафа бўлган эди. «Қари одамнинг пулини тортиб олгандан кўра, тезак териш сотгани тузук эмасми», – деди у Эминга.

Эмин бўлса чолнинг ҳам, участкавойнинг ҳам қилмишини қоралади: иккаласини ҳам олти ойдан турмага камаш керак эди, – деди. Бирини талончи, иккинчиси зинокор, деб сўқди.

– Бу қадар кескин гапнинг нима кераги бор? – деди Эсонбой. – Аввал фикрлаб, гапни фикр тарозисига тортиб, кейин хулоса қилиш керак-да.

Эмин қизик йигит, ўзи спорт муаллими бўлса ҳам, мунажжимликка оид рисолаларни ўқиб юради.

Эсонбой эса бу гапларга унча ишонмайди. «Одамзод ҳар бир ёшда, ҳар бир маълум даврда ўзгариб бораверади. Фақат, ирсиятдан маълум бир айрим хусусиятларгина сақланиб қолиши мумкин. Аслини олганда-ку, инсоннинг туғилишига нафақат юлдуз, балки ҳаво ҳам, куёш ҳам, жамики бутун борлиқ бевосита ёки бавосита таъсир қилади. Шунинг учун одамнинг тақдирини фақат юлдузга боғлаш унчалик ишонарли эмас», – деб ўйлайди Эсонбой. Эмин эса, «йўқ, оғайни, куёш йиллик ҳаракати йўлида ўн иккита юлдузлар туркуми мажмуини босиб ўтганда, унинг нури ўзгаришда бўлади, шунга қараб, ер пўстлоғида ўзгаришлар содир бўлади, бу инсонга ҳам таъсир қилади», – деб уқтиради. «Лекин бу ўзгаришлар одамзодни, ирсиятни бирдан ўзгартира олмайди-ку», – деб эътироз қилади Эсонбой. Охир-

окибатда Эмин уни мунажжимликдан хабардор эмасликда айблаб, гапини бас қилади.

Эсонбой ҳозир эса негадир Эминни ҳақ деб топди. Ахир, китобда кумуш ёнғоклар ҳар юз йилда бир марта пайдо бўлади, деб ёзилган эди. Эҳтимол, бу мўъжиза ҳам куёшнинг ҳаракатлари билан боғлиқдир. Бўлмаса, нега ҳар йили бу мўъжиза содир бўлмайди? Киши онги тез-тез содир бўладиган реал нарса, воқеаларга кўниккан, шунга қараб ҳулоса чиқаради, шуни ҳақиқат деб қарайди. Масалан, дарахт мева тугиши, қор ёғиши, зилзила бўлиши, шамол эсишини табиий деб қарайди, буни реал ҳақиқат деб билади. Чунки инсоннинг қиска умри давомида булар ҳамиша рўй бериб туради. Агар инсон тошбақа сингари узок умр кўрганида, бу умр давомида кумуш ёнғок битганини икки-уч марта кўриш шарафига муяссар бўлгани-да, у бундай ҳолга ҳам реал ҳақиқат деб қараган бўларди. Афсус, унинг умри қатта-қатта муддатда рўй берадиган мўъжизалар олдида жуда қиска. Мангулик олдида эса бундай мўъжизаларнинг рўй бериш муддати қапалак умридек гап. Фақат китобларгина вақтни тан олмай, келажак авлодга мўъжизалардан хабар бериб тура олади. Эсонбой ўқиши керак бўлган ўша китоб аллақачон йўқ. Аммо уни ўқиб қолганлардан – Инок қол бор. У момосининг олдида кўп келиб турарди. Ажаб эмас, у кумуш ёнғоклар ҳақидаги ҳикоятни ҳам ўқиган бўлса.

Эсонбой ушбу дақиқада қолдан гап сўраб, бирор жавоб олиши дарғумон эди, шунинг учун у орадан озрок вақт ўтказиб, қолнинг қазаби сўнишини кутиб, уйига борди.

Қол ҳовлининг ўртасида чўнқайиб олиб, ҳовончада ниманидир туяётган эди. Афтидан аламини оладиган эрмак топилгани унинг шаштини анча туширган эди. Қол эшикдан кирган Эсонбойни аввалига танимай, негадир бир нарсадан хавфсирагандай, эҳтиётлаб қадам босиб пешвоз чиқди. Эсонбойни кўрди-ю юзида синик жилмайиш пайдо бўлди.

Эсонбой чорпоёга чиқиб, у билан ёнма-ён ўтирганда,

чол жиндай отиб олганини сезди. Чол буни билдирмаслик учунми, ўрнидан туриб, ошхона томонга кетди.

Эсонбой дарахт тепасидан учиб тушган иккита зархал, хол-хол япрокни ўйнаб ўтирди. Ҳовлида ҳазин бир жимлик ҳукмрон эди. Ҳовли юзидаги бир хил тусга кира бошлаган эски буюмлар, эски уй, кўхна девор, кекса дарахт, ҳатто Эсонбой эсини танигандан бери мавжуд қадимий ариқ нола килаётгандай туюлди, шунинг учун ҳам унинг кўнгли бу ердан лоақал бирор бир янгиликни кўришни истади. Ниҳоят, кўзлари ўчоқлардан сал наридаги очик айвончага тушди. У ерда кўчма газ баллонлари ётарди.

Чол қайтиб келди-ю Эсонбой енгил тортди. Бу орада Эсонбой ҳали кўчада кўрган чолнинг невараси – бола иссик нон, овқат кўтариб келди.

– Неварам, – деди чол нон синдираётиб. – Катта қизимнинг ўғли.

Эсонбой чолнинг катта қизини яхши эслайди. Чол кўшни кишлоқдан бир кампирни топганида, мана шу кизи тўс-тўполон қилган, кўчага чиқиб отасини қарғаган.

– Кампирим ўлгандан бери тузук овқат емадим, – деди чол бола келтирган ошдан бир-икки чуқим олиб.

Эсонбой чолнинг кўнгли учун таомдан бир-икки марта олмоқчи эди, ош ширин бўлганлигидан охиригача еди. Ош еб тугатилиши билан, бола яна пайдо бўлди. Бу сафар у чой келтирди, бўшаган лаганни қайтариб олиб кетди.

Чол Эсонбойнинг Кўхитангда нимаики дов-дарахт, парранда-ю даррандага оид ривоятлар йиғаетганини эшитиб, бирпас сукутга кетди.

– Сиз биласиз, момоннинг тоғдаги дарранда-ю парранда, гиёҳлар-у дарахтлар ҳақида китоби бўлар эди. Ўша китоб ёниб кетган. Унда кумуш ёнғоқлар ҳақида ҳикоят бор эди. Шу ҳикоятни эслайсизми, бова? – сўради Эсонбой.

– Жиян, – деди чол жуда мулоим товушда, – ўша ҳикоят тилимди учида турибди, Лекин мен уни эслаб олгунимча бир холис хизмат қилсанг.

Чолнинг жилмайиши синик, гунохкорона эди.

– Тортинманг, айтаверинг, – деди Эсонбой хурсанд бўлиб. – Қўлимдан келса...

– Агар сенга бу хикоят жуда зарил бўлса, айтаман, – деди чол.

Бу унинг, эслашим кийинрок, дегани эди.

– Жуда зарил, бова, жуда! – Эсонбой бу гапни айтиб, хато қилганини кейин пайқади.

Чол шарт қўймоқчи – агар ишимни қилсанг, айтаман, бўлмаса йўқ, – демоқчи.

Эсонбойнинг ўйлагани тўғри чиқди – чол ундан кишлоқнинг озиқ-овқат дўконида ишлайдиган Хури сарик исмли бефарзанд бева аёлни ҳовлига амаллаб келтиришни сўради.

– Бир марта мен билан... ҳалиги... хуллас. Келади, – деди чол. – Бекорга эмас, пулини олади... айбга буюрма, болам, менга қолса, шундай қилай дейманми? Иложим йўқ... бўлмаса, қаттиқ касал бўламан.

Эсонбой нима деярини билмади.

– Қариган чоғда мен ҳам гуноҳга ботишни истамас эдим. Нима қилай, ахир, – деб ух тортди чол.

Эсонбойнинг аввалига бу гапдан кулгуси қистади.

– Орага бировни қўшсангиз, иш бузилади, бова, – деб огоҳлантирган бўлди у.

– Сен жиян, бир оғиз айтиб кел, у ёғини қўявер, – деди чол бошқа гап сиғмайдиган оҳангда. – Менга ўша бойбича «агар олдимга ўзингиз келсангиз, гапга қоламан, бировдан айттириб юборсангиз, кифоя», деган.

Эсонбой бу гапдан сўнг енгил тортди. Гарчи бу иш унинг кўнглида ғалати бир ғубор қолдираётган бўлса-да, «ундай бўлса, майли», деб ўрнидан турди.

«Агар қўлимга кумуш ёнғок киргудай бўлса, шу чолнинг мушқулини осон қилишни биринчи навбатда ўйлар эдим», деган фикрни хаёлидан ўтказди.

– Агар ўша бойбича бу ерга келмайдиган бўлса, ҳалиги хикоят эсимга тушмайди, – деди чол.

«Бу чапани чол айтганини қилдирмай қўймайди», деб ўйлади Эсонбой кўчага чикатуриб.

У дўкон томон йўл олар экан, Эмин айтиб берган бир воқеани эслади. Бу воқеа Зарабоғ деган кўшни кишлоқда бўлган. Ниҳоятда бадбашара бўлган бир одамга ҳеч бир қиз тегмапти. Унинг келишган бир укаси бор экан. Уша узок бир кишлоққа бориб, кизнинг ота-онасига ўзини уйланадиган қилиб кўрсатибди. Қиз ҳам тегишга рози бўлибди. Эртаси куни келин чимилдикдан қочиб чиқиб борар экан, «у эмас, у эмас», деб фарёд қилар эмиш. «Менинг ҳам ўша алдамчидан фарқим йўқ, ўзимни Ҳури сарикқа хуштор қилиб кўрсатиб бўлса ҳам, уни чолниқига элтишим керак», деб хаёл қиларди у.

Дўконга кирганида, унинг хушторлик қилишига ҳеч бир ҳожат қолмади. Ҳури сарик Эсонбойни кўриб, севиниб кетди.

– Ўзимнинг укамдан айланай, укажонимдан, – деб уч-тўрт одамнинг олдида кучоқлаб ўпиб олди. Эсонбой бундай бўлишини сира хаёлига келтирмаган эди. У дўконни томоша қилган бўлди. Харидорлар чиқиб кетиши билан Ҳури сарикқа мулозамат қилди.

– Инок бова сизни меҳмонга айтди, – деди у бир оз кизариб.

«Ие, сен қўшмачимисан», деса, нима деган одам бўлади? Ҳури сарик ёмон сўз айтиб қўймасдан, узр сўрамокчи эди, у тезкорлик қилди:

– Бова меҳмондўст, борамиз, – деди у Эсонбойнинг ниятини фаҳмлаб. – Берганини еб-ичиб келаверамиз-да. Сизни ҳам меҳмонга айтдимиз?

Эсонбой эса:

– Ҳа. Агар сиз борсангиз, – деб ихтиёрни Ҳури сарикнинг ўзига ташлаган бўлди.

– Бўлмаса, мен дўконни ёпай. Кун қайтиб қолди. Бовага озроқ гуруч олиб қўйганман. Ҳовлида эди. Бир кириб ўтамин ҳовлига, – деди Ҳури сарик.

– Иш вақтингиз тугадими? – деди Эсонбой у билан кўчада бирга юрмаслик учун.

– Укажон, дўконни керак бўлганда ярим кечагача очиб қўяман. Давлатнинг менда ҳақи қолмайди.

Эсонбой Ҳури сарикнинг уйи дўкондан сал нарида бўлгани учун ҳам ноилож бирга жўнади. Шундай бўлса ҳам, одамлар мени бу аёл билан бирга кўрмадимикан, деган хавотирда эди. Қишлоқ хўжалик тасарруфидаги бошқа қишлоқлардан анча-мунча катта бўлса ҳам, одамлари барибир бир-бирларини яхши танишади. Тўғри, Эсонбойни айримлари танимаслиги мумкин, аммо юз-кўзига қараб, кимнинг фарзанди эканлигини тусмол қилиб билишлари турган гап. Эсонбой нақ отасининг ўзи: ўртабўй, ок-сарикдан келган, кўзлари катта-катта, кулоклари ҳам шунга яраша шалпангрок. Бурни билан лаблари марҳум онасига кетган, киррабурун, юпка лаб. Аммо, бу сифатларидан қатъи назар, у отасига тортган.

Ҳури сарик мабодо, «гуруч анча оғир, сиз ёрдамлашмасангиз бўлмайди» демаганида, ҳовлига кирмаган бўларди. Ҳовлига кирди-ю бирор баҳона топиб бўлса ҳам, куёш ботгунча шу ерда озроқ ўтиришга аҳд қилди. Қоронғида уларнинг бирга борганликларини ҳеч ким билмайди. Қишлоқ кўчалари шаҳардагидек ёруғ эмас.

– Аччиқ чой ичишнинг иложи борми? – деди Эсонбой Ҳури сарикка. – Сал бош оғриб турибди...

– Сиз мехмонхонага ўтаверинг, мен ҳозир тахт қиламан, – деди Ҳури сарик ва ойнаванд айвон томонга кўз учи билан ишора қилди.

Эсонбой айвон ўртасидаги хонтахта устига мевачева қўйилган дастурхонни, ҳаммаёк ясатиғлигини, буфетда ранго-ранг қилиб қўйилган биллур кадаҳлар-у турли-туман ичимликларни кўриб, ўтиришга истиҳола қилиб қолди.

Кўнглидаги ғубор ғашликка айланди. Ҳури сарик атлас қўйлаг-у атлас лозимда кириб келганида, унинг назарида душман пайдо бўлди-ю Эсонбой ўзини мудофаа қилиши керакдай бир ҳолатга кирди.

Ҳури сарик буни сезмадими ёки сезмаганга олдим, у ёк-бу ёкка қараб:

– Қани озроқ ичамизми? – деди.

Эсонбой хавотирланди:

– Яна биров келиб қолса нима қиламиз?

– Дарвоза кулф, – деди Ҳури сарик буфетдан коньяк олиб келаркан.

Эсонбой унинг дам-бадам илжайётганлигини кўриб, норози бўлди, аммо, «менга нима, кулса кулавермайди-ми, ишкилиб, чолниқига борса, бўлгани», деган фикрга келди.

Эсонбой ҳозир Ҳури сарик кишлокчилик одатларидан, харидорларнинг талаб-тортишишларидан, камёб молларни чиким қилмай олиб келиш қийинлигидан хасрат қилади, деб ўйлаган эди, аммо бундай бўлмади. Икки қадах ичилгандан сўнг, Ҳури сарик деразадан боғидаги баланд бир дарахтни кўрсатиб деди:

– Ўша ердан бир ҳафта бурун лайлак йиқилиб тушди. Қаноти синган экан. Дўхтурга олиб борган эдим буни райондаги ветврачга элтинг, дейишди. Районда бўлдим. «Опажон, сигирни даволашга вақтимиз йўғ-у лайлакка бало борми», дейди дўхтур. Мана шундай ичимликдан оборган эдим, захар-зақкумига ичиб, кейин аллақандай малхам қўйди. Аммо лайлак уч кун ўтиб ўлди. Ичи эзилганми ёки бошқа ерими, билмадим. Дўхтурни қарғаб-қарғаб кўмдим, укажон.

Эсонбой бундай караса, Ҳури сарик йиғляпти, чинданми, деб бирпас ишонкирамай турди.

Қуёш ҳали ҳам ботмаган, Эсонбой эса бетокатлик билан қоронғи тушишини кутарди.

Бу орада у икки марта ташқарига чиқиб келди, барги тўкила бошлаган ўрик тагида Ҳури сарик билан яна ичди. Ана шунда у негадир жувон билан бирга бўлишни ўйлаб, «нима бўпти, ҳаммаси кумуш ёнғоқнинг йўлида қилинаётир-ку», деб хотиржам тортди.

У маст бўлиб, қалин кўрпалар устида юзтубан ётганида ҳам шуни ўйлар эди. «Нима бўпти, Ҳури сарик жиндай хунук бўлса. Ҳечқиси йўк», – дер эди у ёнидаги аёлнинг ўпичларидан тўлғаниб. У ёлқинланиб, қизиб кетганида Ҳури сарик чекиниб, қайгадир ғойиб бўлди.

Юзига қўниб учаётган чивинни ҳайдар экан, «шуни хоҳлаган эди-ку, нега келмаяпти бу шайтон аёл», – деб ўйлади Эсонбой.

У ўрнидан турганида, нариги хонада кийимини кийиб, яна ўзига коньяк куйиб турган Ҳури сарикни кўриб қотиб қолди. Ичида ўзини ланъатлади.

– Турдингизми, укажон, – деди Ҳури сарик кулиб. – Ҳа, хапамисиз? Хапа бўлманг, опангиздан. Сизнинг нашангиз етади менга.

Эсонбой хушбўй атир хидидан энтикди, у шарт ўгирилиб чиқиб кетмоқчи эди, бирдан бунинг иложи йўқлиги эсига тушди.

– Қани, бўлинг тезроқ, бованикига кеч қолмайлик, – деди у.

Ҳури сарик бирдан хурпайди.

– Ие, мен сизни йигит десам...

– Ваъда бердингизми, сўзингизнинг устидан чиқингда, опа, – деди Эсонбой ёлвориб.

Ҳури сарикнинг туси ўзгарди.

– Нима, сиз қўшмачимисиз? Агар шундай гапни яна айтар бўлсангиз, хапа қиласиз мени.

Эсонбой ўзини оқлашга тушди:

– Опа, бовага ваъда берган эдим. Бир марта хўп дея қолинг...

Эсонбой Ҳури сарикнинг хўп демаслигига энди ақли етган, шундай бўлса ҳам беихтиёр қайта илтимос қилиб кўрди. Кейин чол пул ваъда қилганини ҳам гап орасида кистирди.

– Нима, сизга пул керакми? – бу гапни эшитиб Ҳури сарикнинг ранги ўзгарди. Уй ичкарасига кириб, бир даста пул олиб чиқди.

– Олинг. Ёлғиз бошимга нима қиламан бунча пулни. Олинг!

Ҳури сарик пулни ерга сочиб, йиғлаб юборди.

– Э, худо, нега сен мени назари паст йигитларга рўпара қиласан, а? Нега?

Эсонбой унинг йиғлаб туришига тоқат қила олмади, тез-тез кийиниб, кўчага чиқди. Теварак-атрофни энди ғира-шира қоронғилик боса бошлаган эди. Эсонбой дили хуфтон ҳолда, чолнинг уйига қараб жўнади. У боягина бошидан кечирган воқеалар юкидан бирмунча гангиган, бунинг устига чол билан бўлажак учрашув-

нинг қандай қилиб бўлса ҳам кўнгилсиз тугамаслиги чораларини ўйларди.

Эсонбой ҳовлига кирганда, чол ўчоқда қозон осиб, чўкка тушиб ўтирар, гуриллаётган оловдан кўзини узмасди.

– Ичкарига қирабер, ўғлим, – деди у Эсонбойнинг келганини кўриб. – Ҳозир товуқ шўрва пишади.

Эсонбой ноилож чироқ ёқиглик хужрага кирди. Уй ичи анча шинам, тоза, меҳмон келишига ҳозирлик кўрилганини кўриб, сал кўнгли ёришди. Деворда турган дутор, унинг ёнида чорчўпга солинган сурат олдида бир муддат тўхтаб томоша қилди. Эсонбой суратда тўйма-тўй юрадиган шу кишлоклик отарчи-сайёр артистларни таниди. Улар орасида чол тизза чўккан ҳолда муком қилиб ўтирибди. Яллачи чолнинг бу туришида катта бир бахтиёрлик, шоду хуррамлик бор эди. Қария ўзининг қариб кўнглини мана шулар билан кўшилиб, обод қилиб юришини Эсонбой энди фаҳмлади. Бахтиёр болалик чоғларидаги тўйларни эслади: ўша пайтларда ҳам чол давраларга чиқиб, пичоқ ўйинини кўрсатар, кимлардир юз грамм ичириб қўйса, яна ўйинга тушиб кетар эди. Аммо уни кўчада кўрган киши кеча тўйда рақс тушган чол шу эканлигига сира ишонмас, чунки у бошқа пайтларда бошини қуйи солиб, тортинчок бир қиёфага кириб юрар эди.

Эсонбой бугун чолнинг ундан аёл келтириб бергин, деб сўрашидан, юзи каттиқлигидан хайрон қолгани йўқ. Унинг бир нарсага ақли етади, чол ўзига иши тушган одамлардан усталик билан фойдаланади. Айримлар чолнинг даврабоплигини назарда тутиб, тўйларга айтадиган бўлсалар, у андак ноз қилади, олдиндан ширинкома ичимликлар, бир зиёфатга етадиган пул бўлса, рози бўлади.

Чол овқат сузди, Эсонбой у билан юз-юз қилгандан сўнг, Ҳури сарик келмаслигини айтди.

– Бу ишингиз бўлмайди, ўғлим, – деди чол чаккасини қашлаб. Агар келмайдиган бўлса, чатоқ-ку...

Чол таомга қўл урмади. Эсонбой шўрвани ичиб бўлгач:

– Энди сизга рухсат, жиян, – деди чол.

Эсонбой бу гапдан сўнг билдики, чол энди ўлиб колса ҳам ҳозир кумуш ёнғоклар ҳақидаги ривоятни айтмайди. Унга ҳикоятнинг ўзи эмас, кумуш ёнғокларнинг узиш шартларини билиш керак, холос. Тўғри, у кумуш ёнғокларни кўрдим деса, чол шартларни айтиши мумкин. Унда Эсонбой кумуш ёнғоклардан бир умрга айрилиши турган гап. Ахир, ҳикоятдаги биринчи шарти шу – кумуш ёнғокни кўрган киши, то уни қўлга киритмагунча, ҳеч кимга айтмаслиги лозим. Иккинчи шартини ғира-шира эслайди: қайси бир гиёҳ билан киши қўлини боғлаб дарахтга чикмоғи керак. Аммо қайси гиёҳ, буниси унинг эсида йўқ. Кумуш ёнғоклар фақат бир кунгина кўзга кўринади, холос. Унинг ихтиёрида эрта азонгача вақт бор: «балки, аммам билар», деб ўйлади у хаёлан. «Биз тиллага кўмилиб яшаётганимиз йўқ, аммо камбағал эмасмиз. Тўрт мучали соғ одам, куч-қуввати бор одам камбағал бўлмайди ҳеч бир дунёда, болам», дер эди аммаси унга.

Бу гапни у Эсонбойга киноя билан айтади. Эсида бор, уч йил муқаддам аммаси кичик келини билан Тошкентга, Эсонбойникига меҳмон бўлиб келишган эди. Худди шундай пайтларда Эсонбой европаликларнинг расм-русумларига ҳавас қилади. Қариндошларининг улар каби келишларидан бир неча кун аввал хабар беришларини истайди. Тўсатдан, ишинг бошингдан ошиб ётганида ёки оила киримининг тайини бўлмаган пайтда меҳмон келиб колса, маза қилмас экан. Аслида Шарқда қадимдан меҳмон бирор жойга борадиган бўлса, аввал ўша хонадонга хабар қилиш анъанаси бўлган-ку. Аммаси Эсонбойнинг тузук меҳмон кила олмаганидан кетар чоғи хафа бўлди, «қишлокка бориб яшасанг бўлмайдимиз?» деди. Эсонбой нима ҳам дея оларди. Қишлокка бориб яшаса, у ўзини эплаб яшаши мумкиндир, аммо, мулоқотлар, муҳокамалар, кутубхоналардан, илмий ҳаётдан беҳабар қолади. Қадимдан аҳли дониш, олиму фозиллар, шоиру ёзувчилар, алломалар бир шаҳарда тўпланиб яшашлари расм бўлган. Бундан мурод – ҳар бир инсон йиғинлар-у бахсларда

иштирок этиб ўзини янада камол топтирган. Эсонбойнинг мақсади ҳам – шу. Аммо бу гапни аммасига уқтиришнинг иложи йўқ, чунки у бўлак ақидалар билан камол топган аёл. У ёмон аёл эмас, аммо у дунёни фақат жисмоний меҳнат қилиб кун кўриш, кун кўрганда ҳам ҳам иззатли, дастурхони тўкин-сочин бўлишидан иборат, деб билади. Бир куни унинг бу фалсафасига жавобан Эсонбой шундай деди: «Бухорода ўтин ёрганга бир танга, ўргатиб турганга икки танга тўланган экан. Одам кўл кучи билан эмас, ақл билан ишлагани катта баҳоланган». Амма бунга кўнган ҳолда, Эсонбойга шундай деди: «Яхши, аммо сен ўн йилдан бери кимга ўтин ёришни ўргатяпсан-у, қани ўша икки танганг?»

Бу саволга Эсонбой жавоб бера олмади.

Эсонбой ўша гаплардан кейин аммасиникига келмай кўйди. Амма бундан хафа бўлгани йўқ, чунки унинг қишлоқдаги ҳовлисида ҳеч ким бўлмас, эри товукбоқар бўлганидан бери, фермага яқин жойга кўчган. Ферма қишлоқдан тўрт чакирим нарида, катта йўл билан борилса саккиз чакирим, эшак йўли билан уч-тўрт чакиримдан ошмайди.

Лекин ҳозир, ушбу дамда бу қоронғида боришнинг ўзи бўладими, деб фикрланди Эсонбой. Тўғри, ҳозир анча ойдин, аммо, паст-баланд кир ердан юриш барибир осон эмас. Эсонбой у ерга бориб келиш йўлини ўйлади. Эминдан илтимос қилса, бас. «Запорожец»да бирпасда ғизиллатиб элтиб кўяди. Аммо бир томони бор: Эмин жуда эзма. Нега шундай кечда фермага бориш кераклигини билмагунча, гап сўрайверади. Унга бирор баҳона топиб кўйиш керак. Аммо Эсонбойнинг бунга сира суяги йўқ, бундай пайтда Саодат бўлса, тузук. Баҳона топишни унга кўйиб берсанг. Яхшиси Эминга, «ҳеч гап сўрамайсан, шунга кўнсанг майли, аммамникига олиб бор, йўкса, кўй» дегани маъқул. «Хўп» деса, тузук. Ярим соатга қолмай ишни битирса бўлади.

Эсонбойни чол кузатиб чиқмади, ёнбош ташлаган ерда кўзларини юмиб, оғзини очган кўйи қолди.

Эсонбой кўчага чиққач, жадаллаб юрди. У шошмаганда ҳам Эминникига беш-ўн дақиқада етиб борса

бўларди. Аммо у энди назарида вақтни бой бераётган-дек эди. Вақтни билиш учун чўнтагидан ручка-электрон соатни олиб, ой ёруғига солиб каради. Кўзи ўтмади. Бу ручка-соат ўрнига кечаси шуъла таратадиганидан олмаганига афсус еди. У бундай япон соатини ўтган куни Термиз вокзалида, Афғонистондан – ҳарбийдан қайтаётганлардан сотиб олиши мумкин эди. Соат уларга арзон тушган шекилли, унчалик қиммат сўрашгани йўқ. Аммо шу нарх ҳам Эсонбойга қимматдай туюлди, ҳали шаҳарга қайтишга қадар пул тежаш кераклигини ўйлади. Кейин, ўша куни шаҳардаги комиссия магазинга митти магнитофон излаб кирганида худди ўшанақа япон соатлари жуда қиммат нархда эканлигини кўриб, вокзалда сотиб олмаганлигига жуда афсусланди. У доимо шунақа, савдо ишларида нўнок. Эсонбой бу сафар курук кетмайин деган мақсадда комиссия магазиндан ручка-электрон соат сотиб олди.

У Эминнинг уйига етиб келганида, ҳовли дарвозаси очик, машина баланд дарахтнинг лампочка осиглиқ томонида турарди. Эмин эса машина устига энгашиб, моторини ечаётганди. Ўчок томондан эса хотини нималардир деб қойинарди. Эсонбой бу гапларнинг оҳангидан билдики, эр-хотин ўртасидан ола мушук ўтган. У беихтиёр эшикдан сал беридаги тут панасида тўхтаб қолди. «Бўлди қил энди, хотин, мана, қайтариб қўяяпман жойига», деди Эмин ёлворгандай. «Сиз нимага бир оғиз айтмайсиз шуни олдим деб. Мен ҳамсояннинг боласини ўғрига чиқариб, онаси билан жанжаллашиб юрсам-у, ўғри ўзимнинг уйимда бўлса», деб хуноб бўларди аёл.

Эсонбой орқага қайтмоқчи бўлди. Эшак тўқими оёғи тагида экан, қокилиб кетди. Оёқ товушини эшитган Эмин кадамини ростлаб, дарвоза томон каради. Эсонбой энди олдинга, Эмин томонга юрмай иложсиз эди.

– Бу мен, Эсонбойман, – деди у қоронғиликдан чиқатуриб.

Эмин уни кўриб, пешвоз юрди. Эсонбойнинг ичкарига кириш тараддуди йўклигини сезиб, унга саволомуз каради.

– Бир жойга бориб келиш керак эди мошин би-

лан, – деди Эсонбой журъатсиз товушда. – Узоққа эмас, Тотлибулокка, аммамникига. Шошилинч иш чиқиб қолди.

Эмин индамай турди. Кейин унинг яқинига келиб шивирлади.

– Хотин билан жанжал қилиб турибмиз. Мошиннинг парраги бузилган. Сотиб олай деса, ҳеч қаерда йўқ. Қир ювиш машинасининг парраги «Запорожец»га тўғри келар экан. Шундай қилдим. Хотин бўлса ўн беш кундан бери қир юволмай овора. Мен унга ҳеч нарсани айтганим йўқ эди. У бўлса парракни ҳамсояннинг бола-си олган деб у билан жанжал қилибди. Кеча бировга мактанган эдим, қир ювиш мошинасининг парраги билан юрибман деб. Хотин бу гапни кимдандир эшитибди. Ҳозир парракни ечиб, хотиннинг кўлига беришим керак. Энди мошин ўликдай гап, оғайни.

Эсонбой ниманидир эсдан чиқарган одамдай орқага чекинди, шоша-пиша узр сўраб қайтмоқчи бўлган эди. Ўчоқ бошидан Эминнинг хотини кела бошлади.

– Эсонбой ака, – деди у бир оз хижолат чеккандай, – нимага бизникига кирмай кетяпсиз?

У Эсонбой билан кўл бериб кўришди, болаларини, оиласини бирма-бир сўраб чиқди. Кейин ўтган йил Тошкентга борганларида Эсонбойни излаб топа олмаганликларини, бирон-бир меҳмонхонадан жой олмай, сарсон бўлганликларини хафа бўлиб гапирди.

– Яқинда яна Тошкентга бормокчи бўлиб турибмиз, болаларга кийим-кечак олиб келмасак, бўлмайди, – деди у.

Эсонбой бу гапдан севинди: бу аёл Тошкентга борса, меҳмонхонадан жой олиш осон эмаслигини билади, шубҳасиз Эсонбойнинг уйини кўзлаб боради. Шундай бўлгач, Эсонбой ҳозир ундан нимани илтимос қилса, йўқ дея олмайди. Шунинг учун у дарҳол муддаога ўтди.

– Шошиб турибман, келин. Ўн беш минутга Тотлибулокка бориб келишим керак. Қир мошиннинг паррагини яна бир озга бериб туриш, – деди у узр сўраган товушда.

Аёл қолди.

– Ошнангизнинг иши курсин, мени ҳамма жойда

ёмонокликка чиқарди, – деди у бош чайкаб. – Сиз сўраб келасиз-у, йўқ дейманми. Юзта паррак бўлса ҳам айлансин сиздан.

Эсонбой келиннинг энди пиширган катламасини еб бўлгунича, Эмин машинасига парракни қайта ўрнатиб кўйди.

Машина кўзгалганида, Эмин одатдагидек, сўроғини бошлаган эди, Эсонбой гапни чалғитиб кўрди, экспедицияга тайёргарлик ҳақида гапирди, нафи бўлмади. Шундан сўнг у норози товушда шундай деди:

– Бу сафар ҳеч нарса сўрамайсан, оғайни. Агар истамасанг оборма, пиёда кетавераман.

Эмин бундай жавобни кутмаган шекилли, бирдан жим қолди.

– Аччиғинг келмасин, сўрадим қўйдим-да. Айтгинг келмаса айтма. Сени шу коронғида пиёда юборадиган аҳмок йўқ.

Эсонбой енгил тортди. Ошна дегани шу-да: сен учун кайғурса, оғирингни енгил қилса. Энди нима бўлса ҳам буни мактамай турай, деб ўйлади Эсонбой. Мактадингми, сендан кўнгли қолади. «Ўлсанг ўлигингга бормайман, агар мени мактасанг», деган сўзни айтадиган мана шу Эмин. Ҳеч кимга йўқ демайди, кўлидан келганича ёрдам қилади. Факат бир айби, ёнғок ваъда қилади-ю, аммо юбормайди. Ҳовлисида йўқ-да. Шундай бўлгандан кейин, бу айбга кирмайди. Бировдан сотиб олиб юборса яхшими? Ўзи серфарзанд.

Машина коронғиликни ёриб олдинга шиддат билан етиб келаётган бўлса ҳам, Эсонбойнинг назарида негадир имиллаб юраётгандек эди. Машина фермага етай деганда, бульдозер бузиб, тупрок сурган тепаликдан ўта олмай тўхтаб қолди.

– У ёғига ўзим пиёда бораман, сен мени шу ерда кутиб тур. Мен ярим соат ичида қайтиб келаман, – деди Эсонбой. – Эҳтимол, ундан ҳам кўпроқдир, агар кутгинг келмаса, кетавер.

Эмин чирсиллатиб чироқни ёққанида, Эсонбой унинг норози бокқан кўзларини кўрди, машина ичида сигарет тутуни тарқалди. Эсонбойнинг кўнглида

аллақандай ғашлик пайдо бўлди, чекишни беш йил муқаддам ташлаб кетганига қарамай, Эминдан сигарет сўради. Эмин нега чекяпсан, деб сўрамади ҳам. Афтидан у Эсонбойнинг биринчи марта опинасидан гап яшириб, бундан хижолат чекаётганини ва ғалати ҳолга тушганлигини тушунган бўлса керак.

– Тез келавермасанг, орқангдан ўзим бораман, – деди Эмин. – Фақат, илтимос, бундай... очилиб гаплаш. Балки бирор ёрдамим тегар.

Эсонбой синикқина кулимсиради.

– Аввал иш битсин, кейин. Тўғри, эртага айтаман, майлими?!

Эминнинг бош силкиганидан сўнг у бирмунча таскин топиб йўлга тушди. Эминни хафа қилган киши барака топмайди. Негаки Эмин шир етим, чақалоқлигидаёқ ота-онасидан айрилган, жуда кийналиб ўсган. Эсонбойнинг отаси ичган пайтлари мана шу Эминни мактар эди: мўмин-қобил, бетга чопмайдиган.

Эсонбой бедазор оралаб йўлни кесиб солди, чироғи милтиллаб турган уй томондан кучук хура бошлади. Эсонбой ялангликка чиқиб, ҳар эҳтимолга қарши кучукдан ҳимояланиш учун ердан тош излаб турган эди, уй томондан шарпа кўринди. Эсонбой овоз берди. У кўринган шарпани почча бўлса керак, деб ўйлади. Аммо шарпага беш-ўн кадам яқин борганида, кўнгли сезди: келаётган одам бегона. Унинг кўнглида, «Поччам каерда колди экан», деган фикр пайдо бўлди. Унинг хавотир олгани бежиз эмас, поччаси кўп ичиб юрди, ҳар каерларда қолиб кетган пайтлари кўп бўлган. Эсонбойга пешвоз чиққан киши уч кадам наридан туриб, «келинг» деди. Эсонбой салом бериб, яна яқин борди. Нотаниш одам унинг харакатини кузатиб турди, айниқса, бу чақирилмаган меҳмоннинг қўлларида бирон шубҳали нарса йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, нияти холис, деган хулосага келди шекилли, саломга алик олди, кўшқўллаб кўришди. Эсонбой бу одамни таниб қоларман деган умидда унга шунчалар тикилса ҳам, барибир танимади. Мутлақо бегона одам, бундай одам унинг кишлоғида бўлиши дарғумон. Эсонбой

кишлоқдаги бу тенги одамларнинг деярли барисини танийди. Унга пешвоз чиққан киши тахминан олтмишлардан ошган эди: негаки, бу ерларда эркаклар пенсия ёшига етгач, соқол қўйишни одат қилганлар.

Эсонбой поччасининг отини айтиб, сўради.

– У киши район кетганлар, – деди нотаниш киши. – Бирор зарил иш бўлса, менга айтаверинг.

Эсонбой сал таажжубланди. Аммаси турганда бу одам нега унинг ҳожатини чиқариши керак? Ахир бу унинг ҳовлиси эмас-ку?

Эсонбой бу сафар аммасини сўради.

– Сиз ким бўласиз? – деди ҳалиги одам.

Эсонбой айтди.

– Жиян, поччангизнинг бошига мусибат тушди, – деди нотаниш киши. – Бугун мен районга тушган эдим. Ҳов, тоғ пастидаги кишлоқда почтачиман. Ҳар ўтганимда, шу ерда кўниб ўтар эдим. Бугун районга тушсам, менга бир таниш киши: товукбоқарни айтиб юборинг, хотини касал ётибди, деди. Мен бўлса ишонмай дарҳол касалхонага бордим. Рост экан. Уч кун бўлган экан касалхонага тушганига... Тилдан қолган, эртагача қолмайди, дейишди менга. Келиб поччангизни айтиб юбордим. Ўрнига ўзим қараб турибман фермага.

– Аммам шу кунларда соппа-соғ деб эшитган эдим-ку? – деди Эсонбой ички бир титроқдан қалтираганча.

– Районга тушган экан аммангиз, келинга сандиқ оламан деб. Бозордан тарвуз олган экан. Шуни еб денг, заҳарланиб, ахволи оғир бўлиб қолибди.

Эркак яна нималардир деди, Эсонбойнинг қалласига киргани йўқ. У шу тобда почтачининг бир нафас сукут қилишини хоҳлар эди. У аммасининг жон талвасасида эканлигини ҳаёлан тасаввур қилар, ана шунда меҳнаткаш, ҳалол бир аёлнинг тасодифан ўлиб кетаётганлигига алами келар эди. У бу аёлни тили аччиқ бўлишига қарамай, чин дилдан яхши кўрар, талабалик йилларида бола-чақасидан орттириб берган пулларини сира унутгани йўқ эди. У яна бир нарсани ичидан тан олади: амма унга, қани сенинг меҳнатинг натижаси, деб таъна қилганидан буён ўзидаги ҳар қандай ланжликка,

дангасаликка исён эълон килган, шундан бери иши анча илгарилаётган эди. Эсонбой паришонхотирлик билан орқага, зулмат кўйнига қайтаётган эди, почтачи унинг тирсагидан тутди.

– Жиян, – деди у Эсонбойнинг кетаётганлигини кўриб... – Шошманг-да, жиян. Энди йўл бўлсин сизга?

Эсонбой бу саволга жавоб бермади, у ўз хаёллари билан банд эди. «Бечора аммам. Боши меҳнатдан чикмаган аммам. Ўқишни тузук билмаса ҳам, китобни яхши кўрган аммам. Онасининг китоби ёниб кетганида, энг кўп куйиниб йиғлаган, шуни деб, туғилган ховлисидан кадамини узган аммам! Нима бўлди сизга», деб ўйларди у.

Почтачини йўтал тутди. Ниҳоят, у Эсонбойнинг енгидан тортганидан сўнг:

– Қани, уйга юринг, – деди.

Эсонбой шундан сўнгина бу ерга нима максатда келганлигини эслаб, баттар ўртанди. Нахотки, кумуш ёнғоқлар уна насиб этмас? У беҳоллик билан почтачига тикилди. Балки шу киши бирон нарса билар, деб ўйлади у.

– Амаки, – деди у чайналиб, – мабодо, сиз кумуш ёнғоқлар ҳақида ҳикоят эшитган жойингиз борми?

Почтачи бу гапни эшитмадими ёки тушунмадими, буниси Эсонбойга қоронғи, нукул уни уйга киришга ундарди.

Шундан сўнг, Эсонбой дами ичига тушиб, орқага Эминнинг ёнига қайта бошлади.

– Жиян, сиз Сами товукбоқарга қариндош экансиз, шу ерда қолсангиз, яхши бўларди, – деди почтаси асл муддаога кўчиб. – Мен эса тонгача қишлоққа бориб қайтар эдим. Чинимни айтсам, кампирим сал ховликмарок, бормасам, тонгача ухламай чиқади.

Эсонбой бу гапдан сўнг икки ўт орасида қолди. Иложи йўқ унинг бу ерда қолишга. Аммо-лекин бу одам юраги тош, ўлакса деб ўйласа керак уни. Етти ёт бегона бўлса ҳам, шу одам поччасининг ховлисига қараб турибди. Манави кеккайма қариндоши бўлатуриб, бир кеча қолишга рози бўлмади, деб ҳаммага айтиши турган

гап. Ҳа, майли. Нима бўлса бўлар. Кумуш ёнғоқларни кўлга киритса, шу амал.

Эсонбой почтачига бу ерда колмаслигини имиллаб тушунтирди.

– Отамни хабардор қилишим керак, аммамнинг ахволидан. Нима бўлса ҳам, амак, бу ёғини ўзингиз эплайсиз, – деди у.

– Ундай деманг-да, жиян, то тонггача ўтирсангиз бас, мен эшакни минаман-у то тонггача қайтиб келаман. – Почтачи бу сафар ялинган товушда гапирди.

Эсонбой бўлса:

– Иложсизман, амаки, иложсизман, – деганча Эминнинг олдига қайтди.

Эмин рул чамбарагига бош қўйиб, энди мудраган экан, машина эшиги очилганда чўчиб уйғонди.

– Иш битдими? – деди у машина юргандан сўнг.

Эсонбой аммаси касалхонада эканлигини айтиб, мунғайди.

– Хоҳласанг, эртага эрталаб бориб хабар олиб келамиз, – деди Эмин унинг холини кўриб.

Эсонбой бунга жавобан миннатдорчилик билдирган бўлса-да, дили хуфтонлигидан товуши бўғик чикди. Хаёлида факат бир гап айланарди: кумуш ёнғоқлар... Имкониятлар бой берилаётир, нима қилиш керак? Аммасининг ахволи бўлса бундай, Эмин ёрдам бера олмаса. Отаси ёки Ўгай онаси ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Амакиси иложсиз. Эсонбой истаса-истамаса шу вазиятга бўйсунушга мажбур. Биргина Инок чол ёрдам бериши мумкин эди. Аммо у ҳам... шарт қўйган. Соат неча бўлди экан? У ўтаётган вақтни қизғаниб, яна ручка-соатини чўнтагидан олди. «Бирпас чирокни ёк, ойдин қилгин», – деди у Эминга.

Эсонбой ручка-соатни ёруғликка солиб кўрди: энди саккиз бўлибди. «Сунбула-ю сунбула, ўраб олай гул билан» деб хиргойи қила бошлади Эмин. Эсонбой бўлса Инок чолни яна бир бор авраб кўндириш режасини тузарди. У аввалига чолниқига бирор ердан ичимлик топиб бориш ҳақида ўйлади, кейин бу фикридан қайтди. Ахир чол бу сабилдан ўзига керакличасини

ғамлаб олган, одамлар дўқондан арок тополмай турган бир пайтда, Инок чол уйида коньяк сақлайди. Бўлмаса, нима тортик қилсин унга. Чол илм кишиси бўлса экан, унга қимматбаҳо луғат олиб бераман деб ваъда қилса. Балки унга мана шу ручка-соатни совға қилгани тузукдир. Тўғри, кўпчилик чоллар қопқоғлик чўнтак соатни ёктиришади. Лекин ажаб эмас, мана шу ручка-соатни ёктириб қолса. «Билиб қўй. Эсонбой, лайлатулкадр кечаси – шу кеча. Агар бор кучингни ишга солсанг, максатингга эришасан». Унинг хаёлида момоси шундай деяётгандай бўлди. Эсонбойнинг кўнглида яна умид учқунлади, миясида ҳафсаласизликка, умидсизликка қарши аллақандай механизмлар ишлай бошлади. Буни у аниқ сизди. Машина деразаси ортидаги қоронғи бўшлиқ, шунчаки бўшлиқ эмас, дарахт тепасида хира шуъла таратиб турган қумуш ёнғоклар маконига айланди. Машинадан тушганида бу ёнғоклар осмон жисмларига – юлдузларга айланиб, Эсонбойни яна ҳушига келтирди. Эмин машинадан тушаётган Эсонбойга нимадир деди, аммо у яхши англамади. Энди эрталаб барвақт районга тушиб келамиз, дедими, ёки, юр, бизникида ётиб қолақол, дедими – билолмади. Уларнинг ўртасидаги одатдаги кучли яқинлик, бир-бирини тезда тушунишдек сезгирлик туйғуси шу пайтда ўз кучини йўқотган эди. Эмин машинасига титроқ шуъла бериб жўнаб кетиши билан Эсонбой илдамлик билан олға интилди. Кўприқдан ўтиши билан ҳовлига негадир боргиси келмади. Боя тузган режанинг амалга ошуви учун ҳали кўп ишлар қилиши керак. У ана шу ҳақда ўйлади. Айни чоқда у Эмин билан хайр-хўшлагандан сўнг, ўзини енгил сезаётганлигидан таажжубланди. Ҳа, Эсонбой унинг олдида қандайдир мажбуриятни сезганлиги учун ўз фикрларини эркин давом эттиришдек имкониятдан маҳрум қилиб қўйган эди. Эсонбой ҳамиша, ҳар қаерда фикрлашга тўсқинлик қиладиган мажбуриятлардан қочишга интиларди. Бугун эса иложи бўлмай қолди.

Ҳозир ҳам у Отага аммасининг оғир аҳволда эканлигини айтиш учунгина ҳовлига бораётган эди. Уйига бир

кадам колганда Эсонбой бу гапни кейинрок айтсамми-кан, деб ўйланиб колди. Ҳали узил-кесил бир қарорга келмаган ҳам эдики, таниш товушдан чўчиб тушди. Катта дарвоза олдида, кўлида калтак ушлаган Ўғай она турарди.

Эсонбой унинг олдига боришни истамади. Беш кадам нарида туриб, Инок чолниқига бир кириб чикмоқчи эканлигини айтди.

– Кейин борасан, мени Каримкулниқига кузатиб кўй, – деди Ўғай она. – Ўлсин бундай инак, яна подадан қайтмади. Қайтган бўлса ҳам, эски жойига кетгандир-да. Каримкулдан олган эдик инакни.

Эсонбойнинг боши қотди. Шошиб турганида энди шу етмай турганди. Она, менинг вақтим йўқ, деб кетиб юборсаммикан? Ана унда... уйда катта ғалва бўлиши турган гап. Аксига олиб, Каримкулларнинг уйи Инок чолниқига нисбатан тесқари томонда эди. Эсонбой ноилож Ўғай она билан бирга сигирни излаб Каримкулниқига кетди.

Эсонбой Каримкулларнинг ҳовлисига яқинлашганида боғча томондан қовуннинг димокни ёрар хиди келди. Паҳсадевор яқинидан оқаётган арик ёқалаб келаятган киши уларни кўриб тўхтади.

– Каримкул, сизми? – деди Ўғай она уни кўриб.

– Ҳа, мен, – деди Каримкул, кейин келиб Эсонбой билан кўришди.

– Яхши бўлди келганларинг, энди ўзим уйларингга бораётган эдим, – деди у. – Қани, уйга киришар.

– Инак яна ҳовлингизга қайтдимми? – деди Ўғай она Каримкулнинг уйига киришни хаёлига ҳам келтирмай.

– Мен... овора бўлманглар, инак бизникида, деб айтмоқчи бўлгани бораётган эдим... Қани, уйингга киришар, бафуржа гаплашармиз, – деди Каримкул.

Ўғай она унамади.

– Бўлмаса, гапнинг пўстқалласи шулки, энди инакни сизга бермайман. Пулни эртага қайтараман, – деди Каримкул.

Ўғай она аввал бу гапга анқайиб турди, кейин унинг чиндан айтаётганлигини фаҳмлаб, товушга зўр берди.

– Нимага бермас экансиз инакни?! Энди унинг ихтиёри сиздан кетган, ҳа! – деди у писанда қилиб.

– Гапингиз тўғри. Лекин сиз ҳам танангизда ўйлаб кўринг-да мундай. Биринчидан, мана уч ой бўлдики, инак подадан ҳовлимизга қайтиб келаётир... Иккинчидан, кенжа қизимиз йиғлагани-йиғлаган, шу инакни қайтариб олайлик, деп. Шу инак унга энчи бўлсин деган эдим. Энди қизимизнинг раъйига қарай мен ҳам.

– Бўлган савдони бузишга ҳаққингиз йўқ, – деди Ўғай она унинг гапини кесиб.

Каримкулнинг аччиғи чиқди.

– Сизга инак йўқ. Қаерга борсангиз, боринг. Шу паллагача молни ўргатиб ололмаган одам, энди ҳам унга эғалик қила олмайди, – деди у. Кейин хафа бўлиб, Эсонбойга мурожаат қилди.

– Ўзингиз айтинг, Эсонбой жиян. Мана сиз ўқиган, тушунган одамсиз. Инак ҳайвон бўлса ҳам, тушунади, ахир. Одам бу қадар тошбағир бўлмаслиги керак-да, жиян.

Одам қайси йўлга амал қилиши керак – виждони айтганигами ёки қонун бўйичами? Бу қийин масала. Эсонбойга қолса, сигирни Каримкулдан қайтиб олмас эди. Нима бўлганда ҳам, сигир шунча пайтдан бери янги эгасига бўй бермади. Йўқ, ҳакамлик қилиш унинг қўлидан келмайди, иккаласининг ҳам кўнглини ранжитмагани маъқул, бўлмаса, орада катта жанжал бўлиши тайин. Эсонбой кўнглидаги гапни айтди:

– Мендан катталар бор. Ўшалар ҳал қилсин, Каримкул ака. Мен ҳозир бир нима деганим билан иккалангиз ҳам рози бўлмайсиз.

У шундай деб шартта орқасига қайтди. Ўғай она эса ҳайҳайлаганча қолди.

Эсонбой қоронғи кўчадан кетиб бораркан, яна бир қарра бояғи ишни ақл тарозисига солиб кўрди. Бундай олганда Каримкул аканинг важи-гапи тош босади, деб ўйлади у.

Ой булут орасига яшириниб, атроф баттар қоронғилашганда, у Иноқ чолнинг ҳовлисига яқинлашиб қолган эди. Чол ҳам энди жаҳлидан тушиб, ўзига ке-

либ колгандир. Нахотки, у шу чолнинг кўнглини овлай олмаса. Соатни кўлига тутқизади-ю жон бова, шу хикоятни, билганларингизни айтинг, дейди. «Йўк, бугун эмас, эртага кел» деса-чи? «Эртага кеч бўлади, мен Ҳисорга кетаман, у ердан эса Тошкентга», дейди. У ўз-ўзига хаёлан ана шундай савол-жавоб қилиб борарди. Чолнинг эшиги ёнига етай деганида, ёмғирнинг элас-элас шовиллаганини эшитди-ю зўриққан асаблари юмшай бошлади, кўнглида бир қадар хотиржамлик пайдо бўлди. Лекин бу ҳолат ёмғир томчилари тўхташи билан яна йўқолди. Эсонбой чолнинг эшиги занжирлаб қўйилганидан баттар алами келди. Бу гал эшик шунчаки занжирланган эмас, унга каламдан йўғонрок чўп тикилган, яъни тузуккина бекитилган эди. Бу чолнинг «мен уйда йўқман» деганига ишора эди.

У девор бўйлаб айланиб юраркан, ховли бурчагидаги, қоронғиликда милтиллаб чирок ёниб-ўчганини кўрди. Чол барвақт ётган кўринадими, деб ўйлади у. Қизик, унда нега эшикни ташқарисидан занжирлаб қўйибди? Эсонбойда энди ўжар бир фикр пайдо бўлди: нима бўлса ҳам чолни уйғотаман. Эзгулик йўлида бугун кимга ёмон кўринсам ҳам майли. Кумуш ёнғокларни кўлга киритгандан сўнг одамлар гап қилишса қилишар, муҳими... мақсад амалга ошса, бас.

Эсонбой ҳозир бир нарсага ўзи ҳам хайрон эди: у хаётида ҳар бир ҳаракатни, ҳар бир фикрни бу қадар мулоҳаза қилишга одатланмаган эди. У фақат соатлар, балки лаҳзалар, дақиқалар билан ҳисоблашар, жуда сермулоҳаза бўлиб қолган эди. Унинг ихтиёрида яна саккиз соат вақт бор. То тонггача у неки гап бўлса, чолдан эшитиб олмоғи шарт. Чол нахотки бирор аёл билан маишат қилаётган бўлса... Эминнинг айтишича, қишлоқда ҳозир енгилтаклар анча-мунча бор эмиш. Бунинг сабаби: қишлоқ йигитлари қишлоқдан уйланмай қўйганликлари, бировлар узок шаҳарлардан, бировлар эса ўқишга бориб хотин олаётганликлари оқибати эмиш. «Мана, ўзингиздан мисол, – деди у. – Қишлоқнинг манаман деган кизи сен туфайли эрсиз қолган эмасмикан? Қизларимиз йигитлардек шаҳарма-

шахар ўқишга ёки саёхатга юришга одатланмаган, агар шундай қилганларида, улар ҳам эрсиз қолмасдилар». «Шахарга кетишган қизларни ҳам биламан, аммо уларнинг кўпи ёмон йўлга кириб кетишган», – деди Эсонбой. «Аммо ҳаммаси эмас, Эсонбой. Мана, фалончи аёл, бир пайтлар қишлоқдан чиқиб кетган экан, ҳозир фан доктори эмиш, Душанбеда», – деди Эмин. «Бўлса бордир, – деди Эсонбой. – Аммо қишлоқда енгилтакларнинг кўпайишига сабаб фақат йигитларнинг етишмаётганлигидан бўлмаса керак». «Сен билсанг, айт сабабини», – деди Эмин. Эсонбой тузук жавоб бера олмади. У бу ҳақда тузукрок ўйлаб, кейин жавоб айтишини маълум қилди.

Бу орада ҳовли ичкарисида – уй деразаси эшигидан зулмат ичига нур қуйилиб, яна тўхтаганида, Эсонбой хушёр тортди. Уй эшиги очилиб ёпилган эди. Эсонбой чолни чақириб олишни лозим топмади. Эшик занжирига банд қилиб ташланган чўпни олиб ташлади. Энди бемалол ичкарига кириб бориш мумкин. Ҳар дақиқа, ҳар сония ғанимат, вақтни ўтказмай чолни кўндириш керак. Эсонбой чолнинг шу дақиқада нима қилаётганлигини хаёлига келтирмокчи бўлиб, энди ҳовли ичкарисига оёқ учида юрган эди, коронгиликда кимдир яна уй эшигини очиб, ичкари кириб кетди. Эсонбой у кимсанинг аёл эканлигига сира шубҳа қилмади. «А-ҳа, чолнинг иши маълум, деб ўйлади у андақ қувониб. – Энди мен безбетлик билан олдиларига кираман-у «қани бова, бова, ўша хикоят, шартларини айтсангиз айтинг, бўлмаса, шу ерда туравераман, дейман». Чол албатта унинг тезроқ кетишини хоҳлаб, уялганидан айтади. У деразадан секин мўралади: кўзи аввало дастурхонга, кейин ароғи яримлаб қолган шишага тушди. Чол эса бурчакда. Жувон қикирлаб кулганида, Эсонбой кулоқларига ишонмади. Нахотки бу... Ҳури сарик бўлса. Ҳа, худди ўзи. Унга унамаган бўлса ҳам, бу ерга барибир келибди. Бир аёлнинг макри қирқ эшакка юк бўлади, деб билиб айтишган, Эсонбой ундан аччиқланмади: балки Ҳури сарик ҳеч ким, ҳатто шу Эсонбой ҳам шу ишдан воқиф бўлишини истамагандир. Эсонбойга нима. Аслини ол-

ганда, Хури сарикнинг шу ерда ўтиргани унга кони фойда. Чол энди кочиб қаерга борарди.

У турган ерида томоғини кириб, товуш бериши билан чол саросимага тушиб қолди. Жувоннинг устига шоша-пиша катта кўрпа ташлади. Эсонбой деразадан узоқлашиб, ўзини дарахт остига олди.

– Бова, – деди у чол ховлига чиқиши билан. – Мана, охир айтган гапимнинг устидан чиқдим. Ҳалиги...

– Ким бу... Эсонбой? – деди чол ғудурланиб. – Тинчликми? Нима гап?

– Ҳалиги... айтган гапимнинг устидан чиқдим. Хури сарик боя менга, ҳозир бораман, деган эди. Келдими? Келмаган бўлса, кеп қолади. Қани, энди ваъда бўйича... Ҳа, озроқ вақтим бор... бирга кутамиз уни. Озроқ ичайлик-да, энди бова...

Чол Эсонбойнинг ҳийласини билмади, у аёл ўз оғзи билан бунга боришини айтган экан-да, деган хаёлга борди.

– Жиян, кир уйга, Хурихон уйда ўтирибди, – деди бирдан юмшаб. – Фақат, сен аввал кўлингни ювиб кел. Мен ҳозир...

Чол дархол уйга кириб кетди.

Эсонбой ичкарига кирганда, Хури сарик тўрда илжайиб ўтирарди.

Эсонбой бу аёлни кўрди-ю энди андак алами келди. Унга қилган муомаласини эслади. Эсонбойнинг бада-нини кизитиб, уни овора қилишнинг нима кераги бор эди? Балки у Эсонбойнинг тилини қисик қилиш учун шундай қилгандир.

Хури сарик уни ҳеч нарса кўрмагандай, очилиб-сочилиб кутиб олди.

– Ҳамза театрининг артистлари келган эмиш. Эшитдингизми? Эртага савхоз клубида «Келинлар кўзғолони» бўлар эмиш, – деди у Эсонбой кўрпачага ўтириши билан.

– Олдин бобойнинг кўзғолонини ҳал қилайлик, – деди Эсонбой илжайиб.

– А, бобойми? Бобой ўзимизники, – деди Хури сарик, – Қани қуйинг-э бобожон!

Инок чол пиёлаларга ароқ куйди.

– Олайлиг-у олдирмайлик, ёв қўлида мўрчани ҳам колдирмайлик, – деди у алёр айтиб.

Эсонбой сездики, агар чол бундан бошка ичадиган бўлса, иш пачава. Ундан ҳеч гап ололмайди.

Чолнинг эса вақти чоғ:

– Оббо, Эсонбой-э, асл жияним ўзинг экансан. Ҳар келганинда бир йўқлайсан, – деб кўярди кайта-кайта.

– Мен-чи, мен, – деди Ҳури сарик нозланиб. – Мен асл жиянингиз эмасманми? Мен ҳам сизни йўқлаб тураман-ку?

– Қизбиби¹ факат асл жияним эмас, асл асал-қандим, шакар-новвотим, – деди чол бош тебратиб.

Давра кизийверди. Эсонбойга колса, тонгни шу ерда ўтказар эди. Бундай фурсат ҳамма вақт ҳам бўлавермайди. Чол тиз чўкиб олди, қўлида ликопча олиб, аста хиргойи қила бошлади. Қўшиқ матни Эсонбойга ёқди. Айниқса, «Менинг жоним сенинг жонинг эмасму, сенинг учун жоним қурбон эмасму», деган ери Эсонбойни тўлқинлантириб юборди. Чол тўсатдан ёнбошига ағдарилиб тушди, бирпас кимир этмай колди. Эсонбойнинг бошидан ҳуши учди: «Кумуш ёнғоқлар нима бўлади?» дея ўйлади. Бундай ётиш чолнинг бир найранги эканлигини Ҳури сарик биларкан шекилли, у бепарво эди. Эсонбойга «кўяберинг», деган имо килди, кейин кўз учи билан шишани кўрсатиб «куй» деган гапни килди. Эсонбой факат сиртдан караганда енгилтак бўлиб туюлган аёлнинг ниҳоятда бахтсиз эканлигини шу тобда пайқади. Бу аёл қанчалик чолга ўзини бепарво кўрсатмасин, уни чин дилдан авайлашга иштиёки борлигини Эсонбой аниқ сезди. Буни у аёлнинг кўзларидан билди. Эсонбойнинг кўнглидан шу фикр ўтди-ю аёлга нисбатан муносабати кескин ўзгарди. Бу ерга келиб Ҳури сарикни танг аҳволга солиб кўйганлигини энди сезди.

– Мен ҳозир кетаман, – деди у Ҳури сарикка чол эшитсин, деган мақсадда овозини баландлатиб. – Бо-

¹ Қизбиби – эркалаш маъносида.

бойдан факат бир афсонани сўраб олишим керак, холос. Жуда керак. Эртага эса вақтим йўқ. Нариги областга ўтиб кетаман.

– Қанақа афсона ўзи? – деди Ҳури сарик хайрон бўлиб.

Чол бу пайтда бошини сарак-сарак килиб, бошини кўтарди.

– Ҳозир эслай олмайман, жиян, – деди у.

– Яна озроқ куйинг, бова дарров эслайдилар, – деди Ҳури сарик.

Эсонбой унга норози бўлиб тикилди.

– Чинимни айтяпман, – деди Ҳури сарик.

Чол ичиб бўлгандан кейин, хакикатан ҳам ҳикоятнинг шартларини эслай бошлади. Чол ҳикоятдаги шартларни тугилмай айтди. Эсонбой кўйнидан ён дафтарчасини чиқариб, эринмай ёзиб ола бошлади.

– Фақат, колган иккитасини билмайман, деди у.

Кизик, у чолдан шартларни ёзиб тугатиши билан кайфи тарқаб кетди. Гўё унда вазнсизлик ҳолати рўй бергандай, қушдай енгил эди. Хонадагилар билан шу қадар тез хайрлашдики, ҳатто Ҳури сарик савол сўрашга ҳам улгурмади. У дарвозадан чикатуриб, чолнинг томоқ кирганини эшитди. Орқасига ўгирилди. Чол чайқала-чайқала, алпанг-талпанг қадам ташлаб келаётган эди.

– Шошма жиян, – деди у. – Сенга айтадиган бир гапим бор.

«Маст, тезроқ кетиш керак олдидан», деб ўйлади Эсонбой.

– Сенга бир сирни айтсам, жиян... Момонгнинг ўша китоби йўқолмаган. Онанг¹ ўтган куни кўчада бегона одамлар билан бир нимани гаплашиб турган экан. Сўрасам, эски китобларни сотиб олувчилар экан.

Эсонбой бирдан ҳушёр тортди.

– Қаердан келишган экан?

Чол бирпас пешонасини тириштириб турди-да:

– Туркманистонданмиз дейишди, – деди.

¹ Ўғай она назарда тугилаяпти.

Эсонбой бўшашиб кетди.

– Нега шуни аввалдан айтмадингиз, – деди у ўпкаланиб. – Онам китобни сотдимми уларга?

– Онанг катта нарх айтган эди, улар ўйлаб кўрайлик, яна бир ҳафтадан кейин келамиз, дейишди. Бошқасини билмайман. Мен сени бундан хабардорсан, деб ўйлабман-да, жиян. Қолаверса, сен у китобни ўқий олмасанг.

– Ўқийман, бова, ўқий оламан, – деди у таънаомуз.

Эсонбой жадаллаб уй томон жўнади. У аввал шу китобни кўлга киритиш керак, қолган ҳаммаси бекор. Ана шу китобда қолган иккита шартни ўқиб билиши мумкин.

4

Бирдан зимистон тун ойдинлаша бошлади. Эсонбой ручка-соатни фонар ёруғига солиб каради: бешга яқинлашибди. Унинг ҳисобида яна икки соат вақт бор. Одам одамни тусмоллаб танийдиган пайт бўлган эди. Ўғай онани қандай уйғотишни ўйлар эди. Кўркиб уйғониб кетса яхши эмас, бакириши мумкин. Ҳовлига кирди-ю бирдан енгил тортди: Ўғай она сахардан аллақандай калтакни олиб тоқзор томон бораётган экан. Эсонбой ўзини билдириш учун атайлаб йўталди. Ўғай она тўхтаб, Эсонбой эканлигини тусмоллаб билди, шеклли:

– Ҳа, бемахалда бундай юриш! – деди.

– Шундай бўлиб қолди, – деди Эсонбой унга яқин бориб. – Ўзингиз-чи! Тинчликми!

Ўғай она зорланган товушда жавоб қилди:

– Ҳамсоянинг кучуги гўштни олиб қочди, яшшамагур. Толга шамоллатиб қўйган эдим.

У боғ томонга юра бошлади.

– Энди қочиб кетди, нимасини қувасиз! – деди Эсонбой.

– Отангни турғизиб, отинг шу кучукни, дедим. Э, қўй, деди. Бир кило гўшт фалон сўм бўлса, – деди Ўғай она тўхтаб. – Бу кучук гўштни олиб қочаверса. Кеча

отанг гўштга деб олиб кўйилган юз сўм пулни кўчада тушириб колдирибди...

Эсонбой унинг гапини бўлди.

– Кўйларингиз кўп, сўйиб еяверинглар-да.

– Э, ўша кўйларни сўйсак, укангни тўйини қандай қиламиз. Тўйга оз чиқим бўладими? Сенинг аҳволинг бу бўлса. Ё укангни ўзинг уйлантирасанми? Эрта-индин армиядан келиб қолади.

Эсонбой шу пайтгача айтилган гапларни қайта эшитишни лозим топмади, сукут саклаб унга ён берган бўлди. Кейин Инок бовадан эшитганларини такрорлади.

– Момонгдан қолган китоб ёниб кетган, Эсонбой, – деди Ўғай она оғриниб. – Инок бова кўрган китоблар отамдан қолган. Пайғамбарларимиз ҳақидаги китоб эди. Кеча ўша туркман келган эди, китобни олиб кетди.

Эсонбойнинг ҳафсаласи пир бўлди, бокка қараб кета бошлади.

– Ҳа, қаёққа, ётмайсанми, – деди Ўғай она. – Ҳали барвақт?

– Калтакни менга беринг, мабодо кучук бўлса, қувлайман, – деди Эсонбой.

Ўғай она калтакни унга берар экан:

– Отангни ҳам уйғотай. Ёнғоққа ҳализамон жиркушлар келиб қолади. Қуш гўшти бўлса ҳам, ҳарнада, бир-иккитасини отсин. Гўшти кўп ширин-да жиркушнинг.

Эсонбой бош силкиб, унинг гапини маъқуллаган бўлди, сўнг боғ томон кетди. Уч кадам юргач, яна орқага қайтди. Ўғай она уйга кирмай туриб, унга деди:

– Нима, энди кунларинг жиркушларга колдими? Кўйинглар-э.

– Жиркушнинг гўштини еб кўрганмисан ўзи? – деди Ўғай она. – Жуда ширин бўлади.

Эсонбой бир пайтлар, ҳали қишлоқ атрофи боғу чорбоғларга бой пайтлари, амакиси жиркуш отган. Ўшанда пишириб ейишганди. Ҳозир жиркушлар Кўхитангда камёб бўлиб қолган. Бунинг устига у азалдан инсоннинг ризки эмас.

– Тиромоҳда жиркуш кўп учиб келади, – деб гапини давом қилди Ўғай она. – Энди бир неча кун отанг жиркуш овламаса бўлмайди. Юз сўм пул йўқолди. Ҳазилми? Бир ойлик гўштнинг пули эди-я.

«Э, ҳа, отаси амакисига бериб юборган пулни йўқотиб қўйдим, депти-да», – деб ўйлади Эсонбой.

– Ўзларинг биласизлар, аммо бу ишларинг яхши эмас, – деди Эсонбой. «Ҳа, майли, отам уйғонгач, унга ўзим айтаман. Амманнинг оғир ётганини ҳам кейин, кумуш ёнғокни қўлга киритгач айтарман» дея кўнглига тугди.

Ўғай она ҳеч нима демай, ичкари хонага кириб кетди.

Эсонбой боғ оралади, ўша бир туп бобоёнғок томон юрар экан, юраги қинидан чиккудай тез-тез ура бошлади. Бу ҳол то ёнғокнинг катта айри шохига чикиб, ўша, тепа қисмида турган кумуш ёнғокларни кўрмагунча давом этди. Кумуш ёнғоклар ҳали ҳам ғалати бир нур таратиб турарди. Эсонбойда ғалати бир ўзгариш содир бўлди. У назарида сув шовиллашига ўхшаш бир куйни эшитгандай бўлди, кўз ўнгида аввал лип этиб момосиннинг нурли қиёфаси пайдо бўлди. Кейин дили тўлиқди-ю ўзини кўз ёшдан тия олмади. Турган ерида кумуш ёнғокларнинг узиш шартларини эслай бошлади.

Инок чол шартлардан иккитасини айта олмади. Ана шу шартлардан бири – кумуш ёнғокни кўрган киши, уни то қўлга киритмагунча, ҳеч кимни бундан хабардор қилмаслиги, сир сақламоғи лозим. Бундан мақсад нима экан? Ҳа, айтайлик, Эсонбой бу сирни ҳаммага ёйганида, ким билади, қанча киши бу ерга ёпирилиб келишини. Дўст-у душман бор, у дарахтга чикиб олгунча қараб туришармиди? Йўғ-э, наҳотки унинг кишлоқда душмани бор? Бўлса бордир. Ким мен сенинг душманингни, деб рўпарасидан чиқарди? Тўғриси айтганда, у кишлоқдаги бирор одамни ўзининг душмани деб айта олмайди. Улар орасида яхшиси ҳам кўп, ёмони ҳам. Аммо унинг душмани борлигини билиши учун... улар билан ёнма-ён яшаб кўриш керак-да. Шаҳарда эса... унинг душмани – демагог бюрократлар, холос. У иш-

лайдиган системада бундайлар тикилиб ётибди. Мана, айтайлик, у Сурхонга сафар қилишдан аввал йўл кираларини олиши лозим эди. У идорасидан ҳужжатларини тўғрилаб, бухгалтерияга борди. Бухгалтер қиз кўкимтир кўзларини лўқ қилиб, «пул бера олмайман. Буйрукда исм-шарифингиз Салямов эмас, Саломов деб ёзилган», – деди. Эсонбойнинг кўлида сафар ҳужжати бор эди, шунга асосан ҳам пул беришса бўларди. Бундан ташқари, институтда бўлак Салямов ёки Саломов йўқлигини шу қиз яхши биларди. Уни беш йилдан бери яхши танийди. Хуллас, у яна ўз идорасига қайтиб боришига тўғри келди. Оз эмас, кўп эмас, идора бухгалтериядан ўттиз чақирим нарида. Шаҳар катта, бино етишмаслигидан шундай қилинган. У идорага қайтиб бориб, машинистка қиз билан айтишди. Қиз бўлса: фамилиянгиз Салямов эмас, Саломов, ўзбек тилида шундай бўлади, деб туриб олди. «Бундан ташқари, – деди у, – нега ҳужжатларни бошқа тилда тўлғазасизлар?»

Эсонбой, паспортимда фамилиям шундай деб ёзилган бўлса, мен нима қилай, деб тихирлик қилиб туриб олди. Хуллас, ўша кун асаби бузилди. Самолётга ҳам кечикиб борди. Кейин, поездда кетишга мажбур бўлди. Мана, биргина бюрократликнинг зарари қанча қимматга тушди унга.

Эсонбой навбатдаги шартни эслади. Чол унга ёнғокни узишда ток пўстлоғидан – зангидан олиб, қўлга ўраш керак, деб айтди. Афтидан, қумуш ёнғок ҳам, женьшень ёки ув деган гиёҳ сингари заҳарли ёки электр-ток зарядига эга бўлиши мумкин. Нима бўлганда ҳам эҳтиёткорлик зарар қилмайди. Ток занги электр токини ўтказмас керак. Нима учун хусусан ток занги экан? Афтидан, ўша даврда хавф-хатардан сақланиш учун фақат ток занги маълум бўлгандир. Эҳтимол, ёнғок ўсган ерда токзор ҳам бўлишини назарда тутгандир. Нима бўлганда ҳам бу шартни бажармок керак, деб ўйлади Эсонбой. У дарахтдан тушиб, токзорга ўтганида аллақандай товуш эшитгандай бўлди. Хаёлига негадир гўшти олиб қочган ит келди, пуштадан кесак топиб кўйди. «Ўша кучук очдирки, бегона ховлига кириб,

гўшт олиб қочган, – деб ўйлади у. – Бўлмаса, ўзини хавф-хатарга қўйиб, ўғрилиқ қилмаса керак. Яна ким билади, балки, шунчаки, ўғри кучукдир. Нима бўлганда ҳам, бу яхшилик аломати эмас».

Эсонбой тоқ пўстлоғидан бир зримини шилиб, яна дарахтга чиқа бошлади. Чоқ айтган учинчи шартни дарахтнинг ярмига чиққанда эслади. Ҳа, кумуш ёнғокни узадиган кун аёл билан қўшилмаслик керак. Бунинг маънисини у энди тушунди: дарахтга чиқиш учун қўп куч-қувват керак. Хайрият, Ҳури сариқ уни бу ишдан сақлаб қолди. Аслида у бугун зино қилиши мумкин эди-ку. Нафсиламинини айтганда, у табиатан бегона аёлларга ўзини қурбон қиладиганлардан эмас эди. Фақат, қаттиқ ичган пайтларида, бу ишдан тап тортмасди. Лекин унга ичиш қайда дейсиз, маоши ҳаминқадар бўлса, бунинг устига ўқиб ёзадиган ишлари бошидан ошиб ётибди.

У энди тўртинчи шартни эслади. Кумуш ёнғокларни узган киши уни тановул қилишга ҳаққи йўқ. Бу, бўзчи белбоққа ёлчимапти, дегани эмасмикан? Э, йўқ. Бу ерда бошқа гап бор. Эсонбой бу ёнғокларда биотокми, аллақандай нурми, бўлса керак, деб ўйлади. Киши ёнғок узган чоғида анча-мунча нурланиши мумкин. Бўлмаса нега ёнғокларни тоқ пўстлоғи ёрдамида узиш керак? Бундан ташқари, ёнғокни фақат шахсий манфаат йўлида ишлатмаслик назарда тутилгандир. Нима бўлганда ҳам жуда пухта ўйланган бу шартлар. Эсонбой ёнғокка эга бўлса, у аввало фан учун ўрганишни мақсад қилиб қўйган. Фан учун дегани – халқ учун дегани. У Эски Жўвадаги дориворлар сотадиган савдогар эмас, ахир. Лекин ... масаланинг бошқа бир томони бор. Айтайлик у мабодо раққа ёки бошқа дардга дучор бўлганида, шу ёнғок ўша дардга даво деб топилса, қараб турармиди? Албатта ер эди. Аммо унда, касал бўлганида, бу дарахтга чиқа олмасди-да. Бу ерда ўша ёнғок эгаси ёнғокни узгунича нурланиши ҳисобга олинган, чоғи.

Нима бўлишидан қатъи назар, ҳозир бу шартга амал қилиши аниқ. Хуллас, у ўзини мана шу тўрт шартга тайёр эканлигини чин дилдан ҳис қилди. Аммо, мо-

мосининг айтишича, китобдаги шартлар бешта эди. Охиргиси қандай шарт экан? Эсонбой эслашга уринди, аммо эслай олмади. «Бу шартни ҳеч ким билмайди, Инок бова ҳам. Шу шартни билмасам нима кипти», деб ўйлади у. Эсонбой энди дарахт тепасига тирмашиб чиқа бошлади. Шамол эсди. Ёнғокнинг баҳайбат, йўғон шохлари гувиллаб кетди.

Эсонбой бир зум тепага, қумуш ёнғоклар сари қаради. Улар ўз жойида секингина тебраниб туришибди. Эсонбой энди аввалгидек юраги ёрилар даражада қувонгани йўқ. Шамол унинг димоғига бир ёкимсиз хид келтирди-ю бурнини жийирди. Кавакдан заҳарли дори - дуст хиди келди. Кейин, Ўғай она тайинлаган гапни эслади.

– Хушёр бўлгин, кавак-павакда илон бўлмасин, тагин, – деган эди Ўғай она кеча Эсонбойнинг ёнғокка чиққанини кўриб. – Ёз кунлари катта бир илон кечаси билан қариллаб чиқарди. Баҳорда уканг кавакка икки сатил дуст сепган эди, жимиб қолди. Дустнинг исига чидамай кетиб қолдимикин?

Эсонбой кавакнинг тиркишидан қаради. Дуст ёнғокка ҳам таъсир қилган шекилли, икки-уч шохлари қуриб қолибди.

У қора терга ботди. Суяклари кизиб кетаётгандай бўлди. Худди жоду қилинаётган кишидек ваҳима билан ёнғокларга тикилди. «Ҳар юз йилда бир марта бунёд бўладиган қумуш ёнғоклар бу! Ҳар юз йилда-я! Эҳтимол, улар ракка даводир. Эҳтимол, ичишга муккасидан кетган кишини бу йўлдан қайтарар ёки мияси шикаст топганлар учун жуда маъқулдир. Қайси бир табибнинг айтишича, қайси ўсимлик меваси инсоннинг бирор аъзосига ўхшаса, ўшанга даво эмиш. Ёнғок мағзи мияга ўхшамайдими? Қумуш ёнғокни қўлга киритган киши истаган орзусига етармиш. Бу ахир эртаққа ўхшайди-ку». Эсонбойнинг хаёлидан шулар кечди. Эсонбой-чи, Эсонбой, у нимани орзу қилади? Ахир, унинг орзуси битта эмас-да! У худди Лукмони Ҳакимдек гиёҳлар, ўсимликлар тилига тушунадиган бўлиб қолса. Бу унинг болаликдаги орзуси. Кейингилари эса... кўп. У

отасига ёлгон гапирмаса. Шаҳарда унга уй-жой бериб қолишса. Булар тагин унинг орзулари. Дўстлариникичи? «Ҳозир, мана шу тобда, Эмин, Амма, Амакижон, ҳамма-ҳаммаларинг ёнимда бўлсаларинг, эҳтимол, бир-галикда ўз орзуларимиз, дарду ҳасратларимизни мана шу кумуш ёнғокларга айтирмидик. Ҳеч киси йўқ, бу кумуш ёнғокларни узиб олсам, ўзим олдиларингга элтаман».

Эсонбой ҳамон кумуш ёнғоклардан кўзларини узмасди.

У бутун диққатини жамлаб, яна юқори томон жилди. Аммо қизиғи шундаки, у қанча юқори кўтарилмасин, ёнғок билан унинг орасидаги масофа қискармасди. «Қорним халакит беряпти», – деб ўйлади у.

У яна юқорига – кумуш ёнғоклар томонга тирмашиб чиқа бошлади. Бу сафар шижоати тез, қарори катъий эди.

Ниҳоят, у охириги, билакдек келадиган тохга чиқди. Кумуш ёнғокларга энди жудаям яқин қолди. Лекин Эсонбой шошмай яна бир оз тин олди. Кумуш ёнғоклар хира ёғдуланиб турарди. Унинг кўнглига ғулғула тушди. «Ие, нариги шохдаги қора нарса нима бўлдийкан? Э, бу жиркуш-ку. Нега у чўчимасдан бундай турибди?» Эсонбой тагин кўзларини кумуш ёнғокларга тикди. Шу кўйи яна баландга интилди. Мана, ўша кумуш ёнғоклар! Ҳозир улар Эсонбойнинг кўлида бўлади. У ёнғокларга кўл узатишдан аввал томчи ташлаган осмонга, кейин кунботар томонга тикилди. Назарида, уфқ томонда момосининг ғира-шира сиймоси кўрина бошлади. У кўлида ўша таниш жилдлик китобни кўтариб келар эди. Ана у Эсонбойга охириги шартни эшитиб ол, болам, дегандек, кўллларини кўтарди. Аммо, Эсонбой буни кутмади. Шунинг учун ҳам момосининг «Болам, ёнғокни узар кунинг уйингда милтиқ саклама, бешинчи шарт шу», деганини эшитиб улгурмади. У шошди. Мана, унинг кўллари кумуш ёнғокларга тегди. Тегди-ю... бирдан... кўзларидан учкун сачрагандай бўлди...

... Худди шу пайт Ота жиркуш овлаш учун бокка чиққан, уч юз қадам наридан туриб, ёнғокка кўнган катта жиркушга қараб, милтиқдан ўк узган эди.

... Эсонбой ёнгоқларни ушлаган кўйи, кўлларини силкита бошлади, назарида у энди канот чиқариб учиб кетаётгандек эди.

1986 йил.

ЖАЗО

1

У тоғорага навбатдаги кирни – коржомани солмоқчи эди, бир нарса жаранглагандай бўлди. Коржома чўнтақларини кавлаган эди, биридан иккита қадимий поппшойи танга чиқди. Аёл энтикиб кетди. Нахотки тилла бўлса? Ҳеч ишонгиси келмади. Кафтига олиб яхшилаб каради. Кейин тишлаб кўрди. Ҳақиқий тиллага ўхшайди. Аёл бир пайтлар – Довулкўрғон атрофида мол бокиб юрганда худди шуларга ўхшаш бир неча танга топиб олганини эслади. Уйидаги бешик, омборхонадаги кетмон, сомонхонадаги ўроқ ўша тиллаларнинг бадалига келган. Раҳматли онаси узоғини ўйлаб иш тутган экан. Тангаларнинг пулига бешала кизига бешик, кетмон ва ўроқ олиб берган эди...

Аёл хали-хануз кувонч аралаш таажжубда; тилла танга деган нарса дуч келган жойда ётаверар эканда? У коржомани авайлаб кўлига олди. Коржома одмигина, қора сатиндан тикилган, унчаям эски эмас. Мархум эри пенсияга чикканида, мактаб маъмурияти бир радиоприёмниг-у мана шу коржомани совға қилган. Радиоприёмник-ку, хўп майли, лекин, коржома беришгани нимаси, деб хайрон бўлган эди аёл. Эри бунинг боисини унга яхшилаб тушунтирган. Эри – Эргаш кунда (мархумнинг лақаби шунака эди, бўш вақт топди дегунча, кунда кавларди) аслида мактаб қоровули бўлса ҳам, эгнидан коржома тушмаган. Унинг меҳнати туфайли мактаб боғи хўп обод эди. Коржома Эргаш кунданинг ана шу хизматини бир қарра эслаш, ҳурматлаш маъносида берилган. Бугун ана шу коржома омборхонанинг бир чеккасидан чиқиб қолди. Уни ювгани олиб

чикса, мана шу тангалар. Аёлнинг боши котди – тангалар қаердан келиб колди экан? У ниҳоят коржомани ювиб бўлди-да, дорга ёйиб қўйди.

Тангалар кунбўйи аёлнинг чўнтагида юрди – қўл тегди дегунча, уни гумонлар гирдобига тортади. У фақат бир нарсани эслай бошлайди: эри бу коржомани сўнгги марта Ойхол бид-биникига кийиб борган, кейин, эри у ердан тирик қайтмаган, уни илон чакиб ўлдирган. Аёлнинг билгани шу. Тангаларни ўша ердан топганми ёки бошқа ердан – унга коронги. «Энди буни сенга нима қизиғи бор, Майрам қўшмижжа, – деб ўз-ўзига сўйлади аёл, – эринг тирик бўлса эканки, ундан сўраб билсанг?»

Кийим кечга бориб қуриди. Аёл унга дазмол босар экан, хаёли ҳалиям тангалар билан банд эди. Агар тангалар эрига тегишли бўлса, нега у айтмаган. Игна топса ҳам ундан бекитмас эди-ку? Аёл ана шунга ҳайрон эди.

У тангаларни яна коржоманинг чўнтагига солиб қўйди. Яхшиси, шу ерда тура-турсин. Унга ҳозир зариллиги йўқ. Тишлари бутун, худди маржондай терилган бўлса. Сотай деса, рўзғори бут, ўғли ишлайди, ўзи ишлайди, иккаласининг топган-тутгани ўзларига бемалол етади.

Хуллас, Майрам қўшмижжа коржомани сандикка жойлади-ю, кўнгли сал-пал хотиржам бўлди.

Эртаси куни Ойхол бид-бид келди. Майрам қўшмижжа ҳайрон: нечук бу бетавфик уни йўқлаб колди экан? Эри ўлгандан бери келмас эди – ё ўзини озроқ бўлса ҳам айбдор деб билганданми, ё иши тушганиданми, буниси унга коронги.

Ойхол бид-бид ҳовлиқиб янгиликни айтди. Онаси Банот мошиначининг кизи Барфинга бир йигит совчи қўяётган эмиш. Банот мошиначи Майрам қўшмижжани маслаҳатга айттириб юборибди. Майрам қўшмижжа уни тинглаган бўлиб, кўрпасини кавиб ўтираверди. Ойхол бид-бид нимани гапирди-нимани гапирмади, иши бўлгани йўқ. Тинглаб ҳам нима қилади, ўша Ойхол бид-бид-да (ўз номи билан бид-бид-да!). Минг йил яшаса ҳам ўзгармайдиган! Йўғ-э, ана унда ҳам ўзгариш бор –

оғзини тўлдириб тилла тиш кўйдирибди. Унга кутлуг бўлсин демасанг, хали-бери кетмайди шекилли.

– Э-ҳа, тилла тиш муборак!

– Ҳа, раҳмат... Ўлиб бўлдим, бу тишларни кўйдир-гунимча. Ёмон дўхтирга тушган эканман, тоза азобим-ни берди.

– Тоза тилла экан.

– Тозасини топмай кўйдираманми?!

Майрам кўшмижжа ҳайрон бўлди; кизил тилладан тиш кўйишмас эди-ку. Қаердан топди экан. Шу пайт коржомадан топилган кизил тилла тангалар лоп этиб эсига тушди. Шошма-чи, Ойхол бид-бид худди шундай тангалардан тиш кўйдирган эмасмикан...

Ойхол бид-бид кетгач, сандиқдан тангаларни олиб, синчиклаб кўздан кечирди. Қизик, унинг тишлари худди шундай тангалардан қилинган. Бу ёсуман бир сирни билади ўзи.

Аёлнинг кўнглига ғулғула тушди. Аввалига ўзини қаргаб олди – нимага ўша Ойхол бид-бидникига эрини юборди? Ахир уни кўярда-кўймай ўзи юборган эди-да. Эсида: Эргаш кунда ўша ховлида роппа-роса бир ҳафта кунда қавлади. Бу бир ҳафтанинг ичида худо билди нималар бўлганини? Эҳтимол, ўшанда эри мана шу ёсуманга тилла тангаларни элиб бергандир, шу билан унинг кўнглини овлагандир. Мана бу иккитани кейинги сафарга олиб кўйгандир. Ҳар ҳолда қари киз бўлса ҳам, киз номи бор. Бунинг устига у киз эмас, нақ шайтоннинг ўзи-ку, эрини йўлдан оздирган бўлса, ажаб эмас. Ҳар ҳолда у бу дунёдан хур бўлиб ўтмоқчи эмас-дир. Эри аввалига кўнмаган бўлса, «Ҳа, Эргаш ака, хотинингизни ҳам унча фаришта деб ўйлайверманг. Бир аёлнинг макри қирк эшакка юк бўлади», деган бўлса-чи? Эҳтимол, у Эргаш кундага Майрам кўшмижжанинг ҳеч ким билмаган сирини очгандир. Ахир Майрам кўшмижжанинг бу ёсуманнинг олдида тили қисик-ку. Шунинг учун ундан кўркади.

Ўшанда улар девор-дармиён кўшни эдилар. Урушнинг учинчи йили. Очарчилик, Майрам кўшмижжа ўша куни одатдагидек, бир ховуч бугдой кўғирмочни пастак

устига сочиб юборди. Шундай килмаса, болалар бир-пасда еб бўлишиб, яна сўрашади. Омборхонада бошқа ҳеч вако йўк. Ўйлаб-ўйлаб, ўпа окшом гунг тегирмончининг уйига борди. Бундай пайтда тегирмончидан бошқа ким ҳам ўзидан орттириб бирор нарса саклай олади. Гунг бева эди, бир йил бурун хотини ўлган бўлиб, икки ўғли урушда. У Майрам кўшмижжани ахволини тушунди – бир чакса унни аямади. Иккинчи мартасига ҳам йўк демади. Кейинги гал эса, уйингга ўзим элтиб бераман, деган имо-ишорани қилди. Майрам кўшмижжа бунди тушунди. На илож – икки боласининг уволига қолмай деди, бир-икки марта гунгнинг кучоғига кирди. Ёпиклик қозон ёпиклигича қоларди-ю, лекин у гунгдан иккикат бўлиб қолган экан. Ҳомилани йўқотиш учун тандирга кириб кўрди, оғир юк кўтариб кўрди – пушти бақувват экан, нафи бўлмади. Бола беш ойлик бўлганида, боғ этагидаги дарахтдан ўрик тераётиб, пастга учиб кетди. Ўшанда ҳомиласи тупди. У бир парча этни ок сурпга ўраб чуқурга эндигина кўммоқчи бўлиб турганида мана шу Ойхол бид-бид келиб қолган эди... Майрам кўшмижжа унга ялинди. «Мени рози қилсанг, сир шу ерда қолади», деди Ойхол бид-бид.

Майрам кўшмижжа унга нима ҳам берарди – уйига сигир кирса, шохига илгудек нарсаи йўк. Шунда Ойхол бид-бид уй тўридаги ўймакор сандикни сўради. Бу сандик раҳматли отасидан қолган эди. Нима қилсин, бўйнида иллоти борнинг оёғи калтирайди. Ҳар томонни ўйлаб, сандикдан воз кечди. Эри урушдан қайтгач, сандикни сўраган эди, уни бугдойга алмаштирдим, деб айтди. Ойхол бид-бид бўлса, кунда-шунда. Майрам кўшмижжа юрагини ҳовучлаб яшади. Кейинги туғилган икки боласи ҳам турмади. Майрам кўшмижжа шуни баҳона қилиб, эрига «бу ерда кўзимга хар бало кўринадиган бўлиб қолди, бошқа ерга кўчайлик», деди. Фақат шу йўл билангина Ойхол бид-биддан узоклашмоқчи эди. Эри қишлоқ юқорисида бўшаб қолган ҳовлилардан бирини қишлоқ Советидан сўраб олди. Урушдан кейин бундай ҳовлилар кўплаб топи-

ларди. Улар ташлаб чиккач, ҳовлига Ойхол бид-бид ёпишиб олди. Шунда ҳам Майрам кўшмижжа йўк, дея олмади. Майрам кўшмижжа кўчиб кетган бўлса ҳам, Ойхол бид-бид уникадан оёғини узмади. Фақат Эргаш кунда ўлгандан бери келмас эди. Мана, бугун у келиб кетди-ю, Майрам кўшмижжанинг яна тинчи бузилди. «Шумоёк», деб қарғади у Ойхол бид-бидни. Майрам кўшмижжа тилла тангаларни кафтига олган кўйи фаромуш ўтирарди. Улар энди кўзига худди лахча чўгдек кўринди. Эти куйгандек сесканди. Тангаларни қайта жойига кўйиб, ҳовлига чикди. Лойсупага ўтириб, туғдонага тикилди. Кўнглида эса бир дунё гаплар. Туғдона одам бўлсаки, уни тингласа, тинглаб унга далда берса. Одамзод шундай бир жумбоқ экан-да. Мана эри. Ўттиз йил бир ёстикқа бош кўйиб яшабди-ю, унинг тилласи борлигини, кўнглида нима гап яширинганлигини билмапти. Яна ким билади, балки Эргаш кунда бир хафтада ўша манжалақи билан оғиз-бурун ўпишиб ҳам юргандир. Эри олтмишни қоралаган бўлса ҳам, бакуват эркак эди. Эркак зотига ишониб бўларканми? Йўк, бекор гап, у ишонар эди, ишониб келган эди, агар мана шу тилла тангалар топилмаганда, бу дунёдан бир умр ишониб ўтар эди. У ўшандай бўлгани яхши эди. Эри-ку, ўлиб кетди, азобга қолган – у.

Лекин унга алам қилгани – эрининг тилла тангаларни бекитиб юрганлиги бўлди. «Балки менга айтмоққа фурсати бўлмай, кейин ёдидан кўтарилгандир», деб ўйлади у. Лекин бу тахминдан кўнгли жойига тушмади, «Топган нарсаи игна эмас-ку, ёдидан чикса», деб куйинарди у.

Кеч кирди. Қуёш ботиб, ой чикди. Майрам кўшмижжа ўғли ишдан келганда ҳам бир ҳолатда эди. Ўғли оқват устида кишлок йўлидан жиғибийрон бўлиб гапирди:

– Э, бу Маржоннинг йўли... Бу йўлда танка чидаш бермаса керак. Йўқса, бир йилда икки рессорни синдираманми!

Майрам кўшмижжа одатда бундай пайтларда ўғлига «Ҳа, энди, ўғлим, ҳамма хўжалик ҳам сизнинг Тузко-

нингиздек саранжом-сариштали эмас», деганга ўхшаш жавоб қилган бўлар эди.

Онасидан садо чиқмагач, Нусрат сал ажабланди, кейин унинг юзидаги изтироб изини кўриб, хушёр тортди.

– Бирор ерингиз оғриётганга ўхшайди, – деди синчковлик билан.

Майрам кўшмижжа уни тинчитмоқчи бўлиб:

– Э, бу шунчаки бош оғрик, – деди. – Ҳозир ўтади-кетади.

Нусрат барибир ҳовликиб кетди, овқатини апилтапил еб олди-ю, кейин бошига чийбахмал кепкасини бостириб, кўчага чиқди.

У ўглининг шу тобда қаерга боришини яхши билади. Майрам кўшмижжа бирор ери оғриси, ё юраги сиқилса, Мерган момонинг гурунгини эшитса кифоя – ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетади. «Лекин бу гал... бу галги оғрик бошқача, ўғлим, – деди аёл ўзича хўрсиниб. – Сен бун билсанг эди. Йўқ, билишингни истамайман, жон болам».

Нусрат уни узоқ куттириб қўймади. Дарров қайтди.

– Мерган момо уйда йўқ экан, – деди у. – Лекин эртага келиши аниқ.

2

Мерган момо Майрам кўшмижжа кир юваётган куни келган эди. У ҳовлига бир бош сукди-ю, дарҳол қайтиб кетди. Уй эгаси дарвозахона йўлагида ўтирган бўлса ҳам, уни кўрмай қолди. Агар у кўчага тесқари ўтирмаганда ҳам, кампирни пайкаши даргумон эди. Кампир Майрам кўшмижжа орқасидан келди, унинг коржомани тиззасига олиб, хаёлга берилганини кўрди-ю, «бечора чарчабди-да, бирпас у билан гурунг қилайин», деб яқинига борди. Унинг кўзи дафътан Майрам кўшмижжанинг кафтидаги тилла тангаларга тушиб қолди. (Бундай тангаларни билиш унга чўт эмас, кулок килинганларнинг уйларини тафтиш қилишда у фаол бўлган, қанча-қанча хазиналарни ўз қўли билан

санаб топширган). Кампир диндор бўлмаса ҳам, ирим-сиримни, урф-одатни ўрнига кўядиганлардан эди. У Майрам кўшмижжанинг кўлидагиларни кўриб, «Эргаш кундадан қолган тангаларни санаяптиёв, хира пашша бўлмайин», деб оркасига қайтди.

У тўғри сойга борди. Бир ариқча сув оқиб ётган катта сой ўзанидан қизиган тош қидирди. Кампирнинг ўн яшар невараси ичкетди бўлган. Иссиқ тош шунга керак. Лекин мурутак мевасидан зўри йўк. Кампир аслида Майрам кўшмижжадан ана шу камчил мевани сўрамоқчи эди. «Эрта-мертан сўрарман ундан, – деб ўйлади у. – Бугунча иссиқ тош элтай...» Лекин сойда каттик қизиган тош йўк эди, кун энди илик, куз кириб қолган эди. Шундай бўлса ҳам, кампир ялпок тош кўтариб, ҳовлига қайтди. У турадиган ҳовли кенг-мўлгина, бир чеккасида катта ўғли, қарама-қарши томонда кичик ўғли уй қурган. Лекин кампирнинг кўнглига кишлокда урф бўлиб кетган бундай чорхонали уйлар ёкмайди. Ичкари хоналарга кирса, ўтириб қолган ҳавосидан нафаси қайтади. Унга эридан қолган икки хонали уй тузук. Уйнинг бир хонаси даҳлиз, иккинчиси ётоқ, айни пайтда меҳмонхона. «Қайсинг кўргинг келса, мана шу кулбаи-каъбамга борарсан. Анави «плон»ингга кириб юрмайман», деб ўғилларига тайинлаб қўйган.

Невараси кампирнинг «кулбаи-каъба»сига ўрганиб қолган. Агар кампирникида ойни тўлдириб тунаса, «қоровул»лик маошини олади, бўлмаса йўк. Бундай қоровулликка неваралар жон-жон деб келишарди. Бу сафар навбатдаги қоровулнинг мазаси қочиб қолди.

Кампир тошни даҳлиздаги газга қўйиб, қўл куяр-қуймас қилиб қизитди. Кейин неварасини ҳол-жонига қўймай, тўшакдан турғазди-да, иштонини ечинтириб тош устига ўтиргизди. Аввалига бола кўнмаган эди, кампир қоровуллик ҳақини сал оширишга ваъда берди.

Мерган момонинг ичкетдини даволаш усули шу. Аввалига иссиқ тошга ўтиргизади. Тош, айниқса, куёнда қизигани ичак намини сўради. Талқон ични яхшилайтиди.

Кампирнинг қорни очган эди. Газга мис чойнакни қўйиб, сув қайнатди, суви қочган нон ивйтиб еди,

новвот шимида. Кампир икки ўглининг қарамоғида бўлганидан, ўзининг уйида қозон осмасди. Иккала келини навбат билан ойма-ой қарайди. У ҳеч қайси келинига «уни қилиб бер, буни қилиб бер» демайди. Ни-майки юборишса, бориға шуқур қилади. Лекин бугун овқатланиш вақти ўтган бўлса ҳам йўқлашмади. У баъзиларга ўхшаб нафс учун жанжал чиқармайди. Бундан бўлагига қайтиш йўқ. «Ҳай, майли, эсларидан чиққан бўлсам, чиққандирман, мана нон, чой бор», ўзини овутди кампир.

Невараси «бўлди энди» деб хархаша қила бошлади. Кампир ичкетди бўлганлар касалхонага тушса, қирк кунсиз чиқмаслигини, агар айтганини қилмаса, дўхтирни чақиритишни айтиб, кўрқитди.

Бир маҳал ҳовлидан бақир-чақир эшитилди. Кампирнинг юраги сикилди. Дераза рафига кўл тираб ҳовлига қаради. Гужум тагида катта келини Анорхол чўнкайиб йиғлапти. Ундан сал нарироғда кўшнилари Неъмат ака. Қудукдан сув олгани чиққан шекилли, ёнида икки сатил бор. Қудук ёнидаги харсангтошда кампирнинг катта ўғли Холмирза ўтирибди. Қўлида катта ошпичок.

– Йўқол кўзимдан, бўлмаса пичоклайман! – деб бақирди у хотинига.

Кампир ҳовлига чиққанида, ўғли воқеани бир бошдан Неъмат акага тушунтираётган эди.

– Яхшими, ёмонми, бир қари онам бор, – деди у бўғилиб. – Унга овқат бер десам, гап қайтаради.

Кампир ўзи туфайли жанжал чиққанидан эзилиб кетди. Эшитмаганга солиб, ёнғок тагига ўтди. У ерда хазон титиб, чумчуқ туширган ёнғокларни терди. Шу баҳонада гап тинглаб ўтирди.

– Онасига энди овқат юбормоқчи эдим, – деди Анорхол Неъмат акага қараб. – Бу сафар балки айб мендан ўтгандир. Лекин ўзининг айби йўқми? Бир сўранг. Яқинда отам келган эди. У киши ойда-йилда келади. Шунда ҳам отамни турткилаб жўнатади. Ахир у отамни беобрў қилиб жўнатса, менга ҳам оғир ботади. Айтаверсам, гап кўп... Зиқналигини-ку, қўяверинг. Яқинда

магазиндан ярим кило чой олиб келган эдим. «Уйда бор эди, нега олдинг?» деб мени роса ҳақорат қилди. Ўша чойни, ана, Қўзивой аканинг хотинига сотиб, олиб келдим. Бу киши бир тийиннинг устига талашади. Хоҳ ишонинг, хоҳ йўқ, кийишга эгнимдагидан бўлак кўйлагим йўқ. Кўйлак олай десам, пул бермайди. Ўғил болаларнинг кўйлак-иштонига ямок солса бўлар, лекин қизларга тўғри келмайди. Уларга кийим-кечак олай десам, алдагани алдаган.

– Йўкол кўзимдан! – деб бақирди Холмирза.

Анорхол Неъмат акага ёлвора бошлади.

– Қўшнижон, у кишига айтинг, ҳеч бўлмаса, болаларимнинг нафақасини ўзимга берсин. Майли, ойлиги ҳам, бошкаси ҳам керак эмас.

У гапдан тинди-да, кўз ёшини рўмолининг учи билан арта-арта уйига кириб кетди.

– Келинни кўп қийнаманг, ҳамсоя, – деди Неъмат ака насихатомуз.

Холмирза ҳам ўз дардини ёрди.

– Бу хотиннинг шариги ишламайди ўзи. Ўн иккита болани боқини ҳазил гапми? Хабарингиз бор, бунинг устига икки қизим ҳам иккита боласи билан уйимга келиб ўтирибди.

Бултур Холмирзанинг икки куёви мотоциклда тўйдан қайтаётиб, гараждан чиқаётган машинага урилган. Улардан бири шу захотиёқ ўлди. Иккинчиси тирик қолган бўлса ҳам, айбдор экан, қамалиб кетди. Эгачисингил болаларини эргаштириб, отасиникига қайтиб келишди.

Холмирза Неъмат акага ойликнинг бир қисми машинанинг эҳтиёт қисмларига кетаётганлигидан шикоят қилди.

– Ўғилчалар катта бўлишяпти, оз-моз пул йиғмасак бўлмайди. Бу хотин бўлса, факат, бугунни ўйлайди, – деди у ковоғини солиб.

Кампир ўғлининг бундан кейин яна нималар дейишини яхши билади, шунинг учун унинг қолган гапларига қулоқ солмади. Қайфияти бузилиб, уйга кирди. Қариган чоғида оёғини узатиб, хузур-ҳаловатда

яшаса экан. Качон карама, бу ҳовлида уриш-жанжал. Ким билади, хали, вақти-соати келиб қазо килса, ўғил-келинлари хурматини ўрнига қўйиб кўмишармикан. Ҳеч бўлмаса, Жаркин момодай килиб.

Бир ҳафта бурун у мозор бошига чикканди. Чолининг кабрига бора туриб, Жаркин момонинг кабрига қўзи тушди. Ўғил-қизлари унинг кабрига қора мармар қўйишибди. Кампир ичидан зил кетди. Попук канд, сакич пуллаб юрадиган кампирга шунча обрў, шунча иззат! Нима, унга, Мерган момога, кимсан, районда биринчи тракторчи бўлган аёлга, комсомолга биринчи бўлиб кирган одамга мармар қўйишса, арзимаптими? Одамлар айб килмайдими; ўша олиб-сотарга мармар топилибди-ю, нонини ҳалол килиб еган Мерган момо хор бўлиб ётибди, деб. Кейин ҳақиқатга ким ҳам ишонарди.

Мерган момо Жаркин момо билан кўп тортишарди. Мерган момо унга «сен зараркунандасан, болаларингни ҳам шундай ўстирдинг, – дерди. – Ҳукуматнинг бағри кенг экан, халиям сенларни турмага ташламай қўйибди». «Ўзинг ҳукуматга нима иш қилиб бердинг? – дерди Жаркин кампир. – Сен бир тирактир ҳайдаб, шаҳар олиб бердингми? Ё шохинг чикдимми?.. Мени болаларимга нима қипти. Бири буфетчи, иккинчиси омборчи. Сенинг болаларингга ўхшаб, шалок машина миниб юришсинми? Э, ундан кўра кўкон арава тузук...»

Ана шу Жаркин кампирнинг маъракасини ўғиллари тўйда килиб ўтказди. Неча марта қозон осилиб, қанча кўй сўйилди. Айтишларича уни дафн этган куни, йиртишнинг ўзигагина уч минг сўм тарқатилибди. Пул бор отасига икки марта йил оши беради, дейдилар. Кампир ўғилларидан, келинларидан хафа бўлиб кетди. Булар бўлса, кунини жанжал билан ўтказишади. Ҳатто, унинг ўлимлигига йиккан пулига ҳам кўз олайтиришдан тойишмайди-ку...

Кампир оладиган олтмиш сўм нафақасининг бир қисмини ўлимликка йиғади, қолгани неваралариники. Қани энди, хазина топиб олса. Кампир хазинага эга бўлгач, ўлими олдидан шундай васият киларди:

Манави тангаларнинг бир қисми Холмирзага, фарзанди кўп, иккинчи қисми, сал озроғи, Каримбойга. Мендан энди рози бўлинглар, дейди. Ана кейин, ўғиллари, айниқса, келинлари унга кўнглидагидек хизмат қилмаганларидан, жеркиб-сўкишлардан кўп пушаймон бўлишади. Улар кампирнинг олдига кетмакет киришиб, кўз ёши қилишади, кечирим сўрашади. Мерган кампир бўлса, «майли, болаларим, мендан рози бўлинглар», дейди. Кейин кўнглини тўқ қилиб, гўрида тинч ётади. Ўғиллари унинг қабрига катта мармар топ ҳам ўрнатишса ажаб эмас. Ўтган-кетганлар эса, мармар лавхада шу сўзларни ўқиб ўтишади: «Ўрнатили онамиз ва момомиз Норғулга ўғилларидан, келинлари ва невараларидан». Одамлар балки Норғул кампирни унча билишмас, яхшиси унинг лақаби билан – Мерган момо деб ёзишгани тузукдир. Мерган момо деб ёзишса, э, ҳа, ҳалиги кампирми, дейишади-да. Кейин у ҳақдаги ҳикояни бири иккинчисига айтиб беради. «Ана шу кампир, – дейди ўша киши, – ўн уч яшарлигида эрга теккан. Нима ҳам бўлиб, эри мардикорликка олиниб, қайтиб келмаган. Бу орада қайнонаси ҳам ўлган. Қайнота билан келин иккови қолган. Келинчак қайнотасини ташлаб кетай деса, кўзи қиймайди. Кейин у ёш боши билан қайнотасига хотин излаб топади. Қайнонаси ўғиллик бўлади. Бола ўн еттига кирганда, ўттизга кирган келинчак унга тегиб олади. Шунинг учун ҳам бу келинчакни одамлар, қайнотасига хотин олиб бериб, узоқни кўзлаб иш тутган экан, дейишиб, отини Мерган келин деб аташибди. Ўша келин, мана шу ерда ётган Мерган – кампир-да!»

Мерган кампир Майрам қўшмижжанинг тилла тангаларини қандай бўлмасин қўлга киритишга аҳд қилди.

Кампир Майрам қўшмижжаникига бир кун ўтказиб борадиган бўлди. Нусрат келиб кетган куннинг эртасиёқ бормоқчи эди, катта келини Анорхол кўрпаликка мағиз тикиб беринг, деб тикилинч қилди. Кампир эса: «Нусратнинг онаси чакирибди, бир бориб келай деган эдим», деб гапни мужмал қилган эди, катта келин хафа бўлгандай бўлди: «Уларникига қадам бос-

мас эдингиз-ку, Майрам кўшмижжа бева бўлди-ю, сиз уникига серкатнов бўлиб колдингиз. Ишқилиб, хазина-пазина топганингиз йўкми, у ерда?»

Аслида, Анорхолнинг ҳеч гапдан хабари йўк, лекин беҳосдан айтилган бу сўз кампирни довдиратиб қўйди. У, келини биров-яримдан Эргаш кунда хазина топганлигини эшитганмикан, деб ўйлади. Ё бўлмаса рост гапни яратганнинг ўзи кўнглига солганмикан? Нима бўлса ҳам шу гапдан кейин гумон қилиб юргани чин бўлиб кўринди.

Катта келиннинг хайрон бўлиб гапиргани бежиз эмас. Мерган момо Эргаш кунда тириклигида Майрам кўшмижжани ойда-йилда йўқласа, йўқларди, бўлмаса йўк. Негаки, Эргаш кунда билан гапи ковушмасди. Қайси бир йили хўжалик олмазоридан кизларга қандай қилиб биринчи тракторчи бўлганини гапириб бераётган эди. Қаердандир Эргаш кунда келиб колди-да, «Хола, сиз кўпам мактанаверманг, сиздан ҳам бир пайтлар кинғирлик ўтган. Бошқа киши гапирса ярашади», деб унинг қитикпатига тегди. Шу-шу кампир Майрам кўшмижжага: «Эринг ўзи ёмон эмас-да, лекин бетга чопарлиги ёмон», дерди. Кампирдан кинғирлик ўтган, бунга асло яширмайди. Урушдан олдин мана шу Эргаш кунданинг амакиваччасини (касби-кори кўкчи эди) ўртаҳол бўлганига карамай, кулоқ қилдириб юборган. Бунга бир оғиз сўз сабаб бўлган. Ўшанда Мерган Эргаш кунданинг амакисини йўлда учратиб: «Ҳорманг, Тўракул», деса, у кўрслик қилган. «Мен Тўракул эмас, Тўрабойман», деган. «Бой бўлсанг, кулоқ қиламиз», деса, «Қўлингдан келганини қил», деган. Кампир унинг ана шу бир оғиз сўзи учун кулоқ қилдириб юборган. Тўғри, унинг оти Тўракул эмас, Тўрабой эди. Мерган момо бунга эътибор ҳам қилгани йўк. Лекин у киши бир оғиз гапдан колмади. Ажаб замонлар эди, ўша пайтда бир оғиз сўз билан инсон тақдирини ҳал қилиш чўт эмас эди. Эргаш кунда мана шу гуноҳи учун кампирни ёқтирмас эди. Кампир барибир уни ҳурмат қиларди. Эргаш кунда ўлганида, Майрам кўшмижжанинг алам-изтиробига шерик бўлган ҳам, иссиқ-совуғига қарашган

хам, ҳаммадан кўп хизматда бўлиб, керагича юпатган ҳам шу Мерган момо бўлди. Анорхол ана шуларни назарда тутаетган эди.

Мерган момо катта келиннинг раъйига қаради – кунбўйи ўтириб пахта савади, кўрпасига мағиз тикди, нима бўлса ҳам келиннинг кўнглини олай деди. Шу иш мобайнида хаёлига бир ўй келди-ю, севишиб кетди. Майрам кўшмижжага хонаки гилам керак эмасмикан? Жуда керакдир-ов. Уйланаман, деб турган ўғли бор-ку. Рози бўлса, ана шу гиламни Мерган момо тўқиб беради. Гиламни унинг ҳовлисида тўқиса, олам гулистон. Тилла тангаларни қўлга киритишга ўнғай бўлади...

3

Майрам кўшмижжа кампирнинг ташрифидан севишиб кетди.

– Йўқлаттирган экансан, қизим, кеч бўлса ҳам бир хабар олай дедим, – деди Мерган момо.

Майрам кўшмижжа кўрпача тўшаб, кампирни тўрга ўтказди.

– Холажонимдан айланай, – деди у кулимсираб. – Сизни йўқлаб бориш биздан лозим эди-ку.

Майрам кўшмижжа кампирга Ойхол бид-бид келиб, кўнглига шубҳа солиб кетганини айтмади. Фақат шу кунларда бир оз юраги сикилаётганлигидан шикоят қилди.

– Нусратни уйлантиргин-қўйгин-да, – деди Мерган момо. – Ёнингда келининг бўлса, юрагинг ҳам сикилмайди. Кейин неvara кўрсанг, зерикшиш нималигини ҳам билмайсан.

Майрам кўшмижжанинг нияти ҳам аслида шундай эди. Лекин Нусрат «шошманг хали, онажон» деб нукул пайсалга солгани солган. Раҳматли отаси ҳам ўғлининг тарафини олиб, «Нусратнинг ўзига кўйиб бер, қачон уйланаман, деб тиқилинч қилсагина рози бўл», деган. Ўғли яқинда, отасининг йилидан сўнг, «тайёргарлик кўриб кўйинг» дегандай бўлди.

Мерган момо бу гапларни эшитгандан сўнг, «Нус-

рат хартугул уйланадиган бўлибди-да», деб севинди. Кейин:

– Шу ўғлингнинг тўйига атаб бир гилам тўкиб берсаммикан. Ўлиб кетсам, Мерган момодан ёдгорлик деб эслаб юрарсизлар, – деди.

Кампирнинг товуши негадир титраб чикди. Бундан Майрам кўшмижжа таъсирланиб кетди. Мерган момо аломат кампир-да! Одамнинг кўнглидагини топиб гапиради. Тўй сепига хонаки гилам камлик килиб турган эди. Айни муддао бўлди. Бунинг устига, Мерган момо тўкиб берса. Кампир кишлокнинг энг зўр гиламдўзларидан бири эди. Энди эса, қаричилик, кўнгли кетса, ойда-йилда бир тўкийди, бўлмаса йўк.

Майрам кўшмижжа фурсатни бой бермай, ичкаридан калаваларни чиқариб кўрсатмоқчи бўлди. Лекин Мерган момо гапни чувалатди. Уйда тинчлик йўқлигидан шикоят килди. Невараларининг кий-чуви бошини оғритиб ташлаган. Ўғли билан келини кунора жанжаллашишмаса, кунни ўтмайди.

– Сенга ваъда бердим-у, шунисини ўйламапман, – деди Мерган кампир ух тортиб. – Нима қилай, шовкин-суронга тобим йўк – кон босимим бор. Бунақада ҳовлида гилам тўкиб бўлармиди.

Майрам кўшмижжа кампирни кўлдан чиқармасликни ўйлади. Мерган момо тўкийман деса, мана ҳовли, кенггина, бир эмас, уч ўрмак сиғади. Қолаверса, кампир шу ерда тўкиса, унинг кўнгли ҳам ёзилади.

Кампир бу фикрни эшитиб, рози бўлди.

– Сен нима десанг, шу, – деди у. – Хоҳласанг, уйингда ҳам кўрикчи, ҳам тўкувчи бўлиб ўтиравераман-да.

Орадан бир неча кун ўтгач, кампир ўрмак кўйди. Майрам кўшмижжа ҳовли саҳнида қатим-қатим тортилган ранг-баранг ипларни кўриб, баҳри-дили очилди, киличнинг ўрмакка тўк-тўк урилиши қулоғига ёқимли куйдек эшитилди.

– Гиламга нақшнинг қайси хили бўлсин? – деб сўради Мерган момо.

Майрам кўшмижжа «Иттовон» нақши ёқимини айтди. Насиб бўлса, кампир тўкиб берадиган гилам келин-

нинг тортиқдорига кўйилади. Бу кампирнинг меҳнатига катта хурмат. Бу гапни эшитган Мерган момонинг юзига табассум ёйилди.

– Хўп, хўп, – деди момо. – «Иттовон»ни хоҳлаганинг, «келиним эрига итдай содик бўлсин» деганинда! Шундайми?

Майрам кўшмижжа кампирга «ҳа, шундай» деб кўяколди. Аммо бу фикр хаёлига ҳам келгани йўқ. Азбаройи бу гапни, шу нақшни ёктиришидан айтди, холос. Кампир халқи кўп кунжков келади, ҳар бир сўзингни жон қулоғи билан тинглаб, мағзини чақади, шунга яраша жавоб излайди. Ажаб эмас, Майрам кўшмижжа ҳам қариганда, шундай бўлса. Шу Мерган кампирга ўхшаса қошки. Саксонни кораласаям, ҳалигача бу кампир ўт-олов. Мана, бир неча кун бўлдики, Майрам кўшмижжа ишдан чарчаб келса, Мерган момо ҳовлини супуриб, овқат, чойгача тайёрлаб кўяди. «Ўзингизни бунча уринтирманг, момо» деса ҳам, кампир ўз билганидан қолмайди. Баъзан, гурунг чўзилиб кетган кечалари шу ерда ётиб ҳам қолади. Унинг бисотида кизик гаплар жуда кўп. Лекин ҳаммасини ҳам айтавермайди. Одатига кўра, қайси хонадонда меҳмон бўлса, ўша оилага тегишлисини топиб гапиради.

Кампир биринчи кунлари гапни Нусратдан бошлади.

– Нусратбой, чалғи воқеаси ҳалиям эсингдами? – деб сўради у.

Нусрат «йўқ» дегандай бош чайқади.

– Эсингда йўқми? Йўғ-э!

У энди ўгирилиб, Майрам кўшмижжадан сўради:

– Майрам, катта кизингни узатганинда Нусрат неччида эди? Ўн учдами?

Кампир чалғи воқеасини хикоя кила бошлади. Марҳум чоли ўша тўйда кўнгли тусаб, дутор чалмоқчи бўлибди. Даврага чой ташиб юрган Нусратни чакириб, «Бизникига бориб кел! Холанга айтсанг чолғуни беради», деб тайинлабди. Нусрат уларнинг уйларига бориб, Мерган холага, «чалғини бераркансиз, амаким айтди», дебди. Мерган кампир ҳам ўйламай-нетмай чолғунинг

ўрнига чалғини бериб юборибди. Ўша куни чоли мулзам бўлиб, тўйдан эрта қайтибди-ю, кела солиб Мерган момони дўппослаб кетибди.

– Ўзимни урдирмаслик учун чолимга-ку кучим етарди, – деди Мерган момо. – Лекин индамадим. Ўзим гунохкор бўлганимдан кейин, калтакка ҳам чидадим. Нусрат-ку, болалик қилиб, сўзнинг фарқини тушунмабди. Қиш куни чалғи чолга нимага керак бўлибди, деб мен фаросат қилмайманми? Ажойиб чолим бор эди-да, жойи жаннатда бўлгур. Комсомолга кирганимда уришмаган, тракторчи бўлганимда гапирмаган чолим, бир марта фаросатсизлик қилганимга роса адабимни берган. Шу-шу, биров бир нима деса дархол гапнинг мағзини қақай дейман.

Нусрат кампирнинг бу гапларидан маза қилиб кулди. Афтидан, унга ҳам Мерган момонинг гурунги ёкиб қолган эди.

Лекин бир ҳафта ўтар-ўтмас, бузуқ теливизорни созлаш бахонасида ўзини четга олди.

Чунки кампир ундан, нима учун уйланмай юрганлигини сўрайвериб безор қилди. Қишлоқнинг хушрўй кизлари бегона ерларга тушиб кетаётганлигини қайта-қайта ташвишланиб айтди. Нусрат бўлса: «Бизга ҳам топилиб қолар»дан нарига ўтмади.

– Шу ўғлинг жудаям уятчан-да, – деди бир куни Мерган момо Майрам қўшмижжага. – Шу томони отасига тортмабди. Эргаш кунда ёшлигидан аломат йигит эди. Буни мендан ҳам кўра сен яхшироқ биласан. Катта боғда сенга олма едириб юрганлари эсингдан чиқмагандир.

Кампир қурғурнинг билмаган нарсаси йўқ экан. У Майрам қўшмижжанинг қизлик пайтида Эргаш кунда билан Каттабоғда кучоқлашиб турганини кўрганлигини айтди. Майрам қўшмижжа ўша боғда Эргаш кунда билан бор-йўғи бир мартагина учрашган, холос. Майрам қўшмижжанинг эсида, ўшанда иккаласи районда олти ойлик муаллимлик курсини тугатиб келишаётган эди. Боғ қишлоқ йўли устида бўлиб, эртапишар тароки олма-ларга эндигина маза кирганди. Улар чанқовни босиш

учун бокка бурилишди. Эргаш дарахтга чикиб, олма коқди. Сархил, тароқи олмалар ер билан битта бўлди. Кейин осмон ҳам олмаларга тўлиб кетди. Ҳавода олмаларнинг хушбўй ҳиди анқиди. Эргаш кунда қизнинг ўзини ҳам олма сингари қўлига олиб эркалади, суйди, бағрига босди. Эҳ, у дамларни унутиб бўларканми? Ўшанда уларни кампир курғур ҳам кўриб қолган экан-да! Ҳатто, Мерган момо улар учрашган жойнинг қаердалигини ҳам тўғри айтди. Боғ қўйнида бир қиялик бор, номини «сув турмас» дейишади. У ерда баланд-баланд ўсган дарахтлар бўларди. Нимагадир, бу навни одамлар «эшак олма» дейишарди. Меваси йирик, шигил бу дарахтлар бошқа ҳеч қаерда учрамасди. Бу дарахтларни қачон ким экканлигини ҳам ҳеч ким билмайди. Ким эккан бўлса ҳам, отасига раҳмат. Лекин бурноғи йил кўп ёмон ниш бўлди. Майрам қўшмижжа бели оғриб «Оби гарм»га кетса, ўша дарахтлар кесилиб кетибди. Дарахтлардан қолган тўнқаларни кўриб, Майрам қўшмижжа яна ётиб қолди. Кейин билса, пахта заводи-нинг директори ўзига бирор хосхона қуришни кўзлаган экан. У яна бу фикридан қайтиб, Етимтоғ ичкарисини танлабди. Ўтган йили ўша директор янги қурилган оромгоҳда ўзини осиб ўлдирди. Майрам қўшмижжа унинг ўлганини эшитиб, заррача ачинмади ҳам. Мерган момо ҳам Майрам қўшмижжанинг гапларига қўшилди. Ўша директорнинг шаънига бир-икки аччиқ-тизиқ гап айтди. Кейин яна суҳбатини тўхтаб қолган жойидан давом эттирди.

– Ўша боғда сенларни кўрганимнинг эртаси куни Эргашни учратиб «олмазорга бориб турибсанми?» деб сўрадим. Андишали йигит эди, – деди Мерган момо ўйчанлик билан. – Холажон, ҳеч кимга айтманг, деб менга кўп ялинди, бечора. Қизнинг номига доғ тушмасин, деди. Мен бўлсам, жўрттага дўк ураман, у бўлса нима қиларини билмайди. Охири, ҳеч кимга айтмайман, деб тинчитдим.

Ҳа, буларнинг ҳаммаси Майрам қўшмижжанинг эсида. Эргаш кунда олов эди. Ана ўшанда, боғ қўйнида ишини пишитиб олган эди. Лекин уйланишга шошил-

мади. Қўли калталиқ килди. Кейинроқ, уйланишга бир сармоё йикқач, тўйлари бўлди. Урушгача иккаласиям ўқитувчилик қилди. Урушдан кейин эса, бу билим билан ўқитувчилик қилиб бўлмаслигини сезишди-ю, иккаласиям ўзларини боғдорчиликка уришди.

4

Одам тушида учса, толен баланд бўлармиш, дейишади. Майрам қўшмижжа кеча Маржон теварагидаги Октоғ устида учиб юрган эмиш. Октоғ унча баланд тоғ эмас, – олд тарафи пахтазор, чексиз-поёнсиз дала, иккинчи тарафи эса, қарғиш теккандек, хувиллаб ётган адирлик. Бу ерлар йилнинг тўққиз ойи давомида ҳам сувсизликдан қакраб ётади. Бу боғ қачонлардир казилиб қўмилаётган коризлардан сув ичади. Мабодо, районда бирор киши қаердан эканлигингизни суриштира, «маржонликман» денг, суҳбатдошингиз дарҳол, «ҳа, анави боғ ёнидаги қишлоқми», дейди. Ана шундай, бу боғни кўпчилик билади. Майрам қўшмижжа шу боғда бригадир. Тушида ҳам у ўша Октоғ устидан тўғри ана шу бокка учибди. Лекин дарахтларда олмалар эмас, тилла тангалар осилиб турганмиш. Майрам қўшмижжа тушининг тафсилотини Мерган момога айтган эди, кампир унинг кўнглини кўтарди: «Қизим, тушинг яхшиликка экан, насиб бўлса, бу йилги хосилинг баракали бўлади», – деди.

Кампир рост айтган экан. Кузаки олмалар пишди. Хосилдан дарахтлар кадини ёйдек эгишган. Майрам қўшмижжа бир-икки марта кампирни ҳам ўша Каттабокка олиб борди. Кампирнинг севинганини айтинг. Унинг кўйлагига олма хиди уриб қолган экан, гилам тўкиб ўтира ҳам, ўзини боғда юргандай ҳис қилармиш. Шундан кейин, кампирнинг иши пича униди. Гиламнинг бир йўлини тўкиб тугатди. Аммо Майрам қўшмижжанинг иши юришмай қолди. Кампир буни сезган экан, уни сўроққа тутди.

– Сенга нима бўлди, ўзи? – деб ҳол-жонига қўймади. У кампирга дардини тўққани билан, мушқулини осон

килармиди? Майрам қўшмижжанинг дарди ҳар олма пишиғида кўзийди. Танида эмас, юрагида. Қанча меҳнат, қанча парвариш килинган олмаларнинг нобуд бўлаётганини кўриб, эзилади. Директорга борса, одатдагидек бир хил жавоб олади: «Хўжалик боғдорчилик эмас, чорвага ихтисослаштирилган, кўп бошни гаранг қилманг», – дейди.

Уч кун бурун ҳам шунга ўхшаш савол-жавоб бўлди.

– Олма нобуд бўляпти, директор бова. Ишчи кучи беринг, – деди Майрам қўшмижжа.

Директорнинг ковоғи уюлди. Ҳозир унинг нима дейиши Майрам қўшмижжага аён. Ем-хашак тўплаш биринчи масала. Қолаверса, ёрдамчи кучларни пахтакор хўжаликларга юборганмиз, дейди. Худди шундай бўлди. Майрам қўшмижжа ялинишга ўтди.

– Ҳеч бўлмаса, хашакдан бригадага қарашли одамларни қайтаринг. Олмани териб олишга бир ҳафтагина етади холос, – деб кўндирмокчи бўлган эди, йўк, директор яна кўнмади.

– Одамларингизни томоркамда ишлатаётганим йўк, – деб таънаомуз жавоб қилди.

Майрам қўшмижжа ҳам ўзини тутиб туrolмади.

– Шунча мева увол бўлиб кетса майлими! – деди аччикланиб.

– Ҳа, энди, кучларингиз етгунча териб турунгларида, – деди директор сал юмшаб.

– Қанака ишчи кучини айтяпсиз. Боғда мен-у қоровул – иккимиз бормиз, холос.

– Хўп, майли, ёрдам қиламиз, – деди директор. – Пича сабр қилиб турунгларида.

Лекин у ваъдасида турмади. Ҳалиям ёрдамдан дарак йўк. Бу ёқда олма нобуд бўляпти. Чунки директор олмадан хўжаликка даромад кам деб, бу иш учун умуман қайғурмасди. Тўғри, район тэйёрлов пункти олмани жуда арзонга сотиб олади. Лекин халққа-чи? Халққа фойдаси кўп-ку. Район чорва билан пахтага ихтисослаштирилгани билан, чорвадор ва пахтакор олма емайди, деб ким айтади? Ана, ҳозир бозор ораласангиз бир кило олма фалон пул. Бу ёқда эса олма нобуд бўлиб

ётибди. Директор бу гапларни билмайдими, билади. Фақат, жонкуяр одам эмас.

Майрам қўшмижжа «ҳеч гап бўлгани йўқ» деб, Мерган момодан кутулмоқчи эди, бўлмади. Кампир гапни бошка томондан олди.

– Шўрлик Эргаш кунда, – деди у гўё афсусланган бўлиб. – Мен сени лаби-дахани бор, туппа-тузук аёлга уйланган десам, адашган эканман. Бунақа «ичимдан топ, гунг» аёл билан шунча йил умрингни қандай ўтказдинг экан-а?

Майрам қўшмижжанинг бошка чораси қолмади. Агар кампирга айтмаса, у ҳеч ҳам тинчимайди. Шунинг учун бор дардини тўкиб солди.

– Шошмай тур-чи, ҳали ишларинг ўнглиниб кетар, – деди Мерган момо. Кейин бирпас ўйланиб шундай деди:

– Эртага бир сатил олмангдан келтир-чи!

Майрам қўшмижжа «кампир невараларига олма сўраётир» деган хаёлга борди-да, эртасига бир челак олма келтириб берди. Кампир ўша куни бир челак олманинг устини дока билан бекитиб, уйига олиб кетди. Майрам қўшмижжа шу куни тўғри мактабга борди. Мактаб директорига учрашиб ундан хашарга ўқувчи сўради.

– Хўжалик боғига денг, – деб такрорлади ёш директор. – Директорингиз ёрдам керак деп, менга айтмади-ку.

– Бу менинг шахсий илтимосим, ука, – деди Майрам қўшмижжа.

Мактаб директори узок ўйланди.

– Опа хабарингиз бор, юқори синф ўқувчилари пахта хашарида, куйи синфларни эса қишлоқ хўжалик ишларига жалб этиш мумкин эмас.

– Ҳеч бўлмаса, бешта-ўнта бола юборсангиз бўларди, – деди Майрам қўшмижжа умид билан. – Олма нобуд бўляпти, ука.

Директор хушламайгина рози бўлди, майли беш-ўнта ўқувчи юбораман, деди. Майрам қўшмижжа

рахмат айтиб, ташқарига чиқаётган эди, директор лукма ташлади.

– Олмангиз яхши пишганми, ўзи?

«Ана холос, ҳозир октябрь ойи-ку. Олма ғарк пишганини яхши биласиз-ку, муаллим. Яна нима қиласиз ортиқча савол бериб». Майрам кўшмижжанинг хаёлидан шу гаплар ўтса ҳам, лекин дилидагини тилига чиқармади, аксинча, худди катта бир янгилик айтиб, уни ишонтирмоқчи бўлгандек, шоша-пиша:

– Олмалар шунақаям ғарк пишганки, қўяверинг, бир яшик юбораман, еб кўриб, бир йилгача канд деганини оғзингизга олмайсиз – деди.

Бу гапдан директорнинг чеҳраси очилди. Ундаги ўзгариш Майрам кўшмижжага қаттиқ таъсир қилди. Негадир, ўзини маҳзун сизди. «Олма керак бўлса, очикдан-очик айтавермайдими», деб ғижинди ўзича.

Лекин у пишиб турган ишни бузгиси келмади. «Хўп, кутамиз энди», деб гапни қисқа қилди.

5

Бугун кўшмижжа ишдан ҳориб келганига қарамай, оғзи кулоғида эди. У кела солиб, уйига кириб-чикиб юрган Мерган момонинг ишларига мақтов ёғдирди. Кампирга гиламдўзликда сизга тенг келадигани йўқ, деди, онам ўрнида онамсиз, деди, устма-уст унинг юз-кўзидан ўпиб, сиз фолчисиз, деди. Кампир ҳам суюниб кетди.

– Ҳа, тинчликми, Майрамой, момонгни бозорга чиқарадигандай қилиб мақтадинг? Мунча хурсандсан, бир кўза тилла топгандай? – деб сўради Мерган момо кулоқларини динг қилиб.

– Тилла ҳам гапми? Бир боғ тилла олмани сотарман бўлдик-ку! Шахсан, райкомнинг биринчи котиби хўжалик директориға: Маржонда ажойиб олмазор бор экан, нега шу пайтгача айтмадингиз. Дарҳол тердириб, пахтакор хўжаликларға жўнатинг, депти. Ана шундай, худо бераман деса, кўшқўллаб бераркан. Бир ёқдан «олмани бегона қилманг» деп тайёрлов пункти ходимлари келиб туришибди.

Мерган момо бу гапдан хабардор бўлгач, ғурур билан мактанди:

– Э, ўша райкомнинг котиби сен берган олмалардан татиб кўрган эди-да!

Майрам кўшмижжанинг оғзи очилиб қолди.

– Ҳали сиз кечаги бир сатил олмани райкомга элтган эдингизми?

Мерган момо кула-кула бор гапни айтиб берди. У ўша куннинг эртасига тўғри райкомга борибди. Райком йўқ экан, лекин Мерган момо қабулхонасидан нари кетмабди. Келган-кетганга ҳам биттадан олма бериб, кўпчиликнинг кўнглини овлаб ўтирибди. Секретарь киз кампирга «Хола, вақтингизни кетказиб бекорга ўтираверманг, райком келгани билан бугун сизни қабул қилмайди, бюро бўлади», деган экан, кампирнинг аччиғи чиқибди: «Фаол коммунист Мерган момони қабул қилмай кўрсин-чи?» – депти.

Хулласи калом, Мерган момо қабулхонада ўтираверибди.

Райком котиби кечга яқин келибди. У қирк беш ёшлар атрофидаги келишган, бўйчан бир киши экан. У секретарь киз ўрнида ўтирган кампирни кўриб, ҳайрон қолибди. Момога салом берибди. Шундан сўнг, Мерган момо ўрнидан туриб, гапни бошлабди:

– Сизга олма келтирган эдим, еб кўрсангиз, – дебди у дабдурустдан ва челақдан бир неча донасини олиб котибга узатибди. Райком котиби ҳиди таъсир қилибми ёки кампирнинг илтимосини ерда қолдирмаслик учунми, негадир кулимсираб, олмани бир тишлабди. Бирикки тишламдан сўнг, кампирга қарабди.

– Ширин эканми? – деб сўрабди Мерган момо.

– Ширин, ширин, – дебди райком котиби ва кампирни ичкарига бошлабди.

– Қани, энди эшитайлик-чи, – дебди райком котиби. – Бу олмалар қаерники?

– Маржонники, – депти кампир. – Ана шу Маржонда қадимдан қолган боғ бор. Олмалари увол бўлиб кетяпти. Ёрдам берсангиз, деб келган эдим.

Котиб кампирнинг ҳамма гапини диққат билан тинглабди. Кейин, шофёрини чакириб, кампирни Маржонга қўйиб келасан, деб тайинлабди. Кампирга эса, «хотиржам бўлинг, момо, бундай ширин олмани увол бўлишига йўл қўймаймиз», депти.

– Ана Майрамхон, Мерган момонг кишлокка райкомнинг мошинасида келди, – деб гапини тугатди кампир.

– Айланай, ўзимнинг момомдан, – деди Майрам қўшмижжа кувониб. – Мен сизни бекорга мактамадим-да.

Кампир пиёва сузиб келди. Ўзи бўлса таомга қўл чўзмади.

– Нега емайсиз? – деб сўради Майрам қўшмижжа. – Ё мактовдан тўйиб қолдингизми?

– Мактов ҳам қари одамга таомдай гап, – деб кулди кампир. – Мени қўявер. Ростини айтсам, кечкурунлари овқат есам, босинкираб чиқадиган бўлибман.

Майрам қўшмижжа овқатни иштаҳа билан еди, сўнг дастурхонни йиғиштира туриб, сўради:

– Менга қаранг, агар райком котиби сизга, боринг уйингизга, тинчгина ишингизни қилиб ётинг, ҳозир пахта кампанияси, ишимиз шундай ҳам бошимиздан ошиб ётибди, деса, нима қилардингиз?

Кампир бу гапга ҳайрон бўлди. Кейин қаътий ишонч билан жавоб килди:

– Ундай калта ўй одамларни катта ишга қўймайдилар.

Майрам қўшмижжа нима деярини билмай қолди. Нима ҳам десин? Аввалги райком котиби калта ўй одам эмасмиди? Худди ўша эмасмиди, катта-кичикнинг фикри билан ҳисоблашмайдиган? Афтидан янги котиб анча тадбиркор кўринади. Ўша собиқ котиб қайси бир йили Майрам қўшмижжанинг бригадаси индивидуал жун топширишни уддаламагани учун, унга кўпчилик олдада ўдағайлаган, шунда Майрам қўшмижжа ҳам тап тортмай: «Менинг жун заводим йўқ, бераверсам, борини топширдик. Қолаверса, мен ферма мудири эмас, боғдорчилик бригадириман», – деган.

Унинг мана шу гапи учун, котибнинг айтишича, хотин-қизлардан бўлганлигини ҳисобга олиб, енгил жазо – хайфсан беришган эди.

Яна бир воқеа эсида. Майрам қўшмижжа бир мажлисда, район советининг депутати сифатида сўзга чиқди. Маржон сингари қадимий қишлоқлар тақдири ҳақида гапирди. У бу масалани кўпдан бери ўйлаб юрарди. Районда қадимий, аҳолиси кўп қишлоқлар бир талай, лекин уларга эътибор йўқ. Нимаики қурилиш, ободонлаштириш ишлари бўлса, фақат янги ташкил этилган хўжаликлар учун. Қадимий қишлоқларда ишчи кучи кўп. Бир қишлоқда лоф эмас, тўксон фоиз хотин-қиз уйда ўтиради. Ҳаммага маълум – улар болачақасини ташлаб чўлга боролмайди. Шундай бўлгач, улар учун гиламчилик ёки ип-калава йиғириш цехи ташкил қилинса, олам гулистон. Бу масала Фарғона водийсида тўғри ташкил қилинган.

Майрам қўшмижжа мана шу фикрларни минбардан туриб гапирди. Лекин унинг куйиб-пишиб айтган гапларига райкомнинг биринчи котиби энсаси қотиб лукма ташлади: «Чўлга одам етмаяпти-ю, бу киши қаердаги талабларни кўйяпти». Унинг бу лукмаси билан Майрам қўшмижжанинг гапи инобатга олинмади. Мана, янги қотиб келди, қиш ўтсин-чи, мана шу масалани у билан гаплашиб кўриш керак. У оқ рўмолининг шокиласини химарганча, шу ҳақда ўйларди.

6

Майрам қўшмижжа ишдан келганда, Мерган момо ховлида одатдагидек ўрмак ўриб ўтирарди. У Ойхол бид-бид уйига айтиб кетганлигини айтди. Кейин нима жавоб қиларкан, дегандай Майрам қўшмижжанинг оғзига тикилди.

Майрам қўшмижжа буни сезди-ю, лекин ҳеч нарса демади, ўрик билан туғдонага тортилган сим дордан ювилган кийимларни йиғди, улар орасидан майда гулли крепдешин кўйлакни ажратиб, дазмол босди. Мана шу кўйлак одмирок. Бошқасини кийиб борса, Банот маши-

начи килдан кийик ахтаргандай, барибир бирор гап топади. Унинг феъли-атвори шундай – сут билан кирган жон билан чиқади. Майрам кўшмижжанинг аслида у ерга бориш кўнглида бўлмаса ҳам, иложсиз – бориши керак. У бўлмаса, Ойхол бид-бид яна ғиди-биди қилиб юради. Ундан юз ўгиргиси, «бор, сиримни очсанг, очавер, тўйдим кўркитишларингдан!» деб айтгиси келади. Лекин бу гапни неча йиллардан бери ўйлайди-ю, айтишга журъат этолмайди. Ўртада ўғли бор, яккаю ягона ўғли. Қизи ҳар ҳолда кўнгилчан. У фақат ўғлидан ҳайиқади, сири фош бўлса, унинг юзига қандай тикилиб қарайди. Бу гапдан сўнг ўғли одамлар орасида қандай бош кўтариб юради? Майрам кўшмижжани кўпроқ мана шу савол қийнайди.

Кампир унинг Ойхол бид-бидникига отланаётганлигини кўриб, ковоғини солди.

– Ундан кўра қизингдан хабар олсанг бўлмайдими, ўғилчаси сарик бўлган деб эшитдим, – деди у гилам тўқишдан тўхтаб.

– Қизимникига кейинги ҳафтада бориб келаман, – деди Майрам кўшмижжа сир бой бермай. – Ойхол билан ҳамсоя турганмиз. Яна айтиб юрмасин, бизни менсимеди деп.

Кампир ҳеч нима демади. Майрам кўшмижжа йўлга чиқди. Бора-боргунча Ойхол бид-бид билан ҳамсоя бўлган дамларини, уларнинг ховлисига қачон биринчи марта кирганини эслади.

У энди келин бўлиб тушган пайтлар эди. Бир куни уни қайнонаси олдига чақирди. «Келинжон, Банот қайчимизни олиб кетган эди, ҳалиям қайтаргани йўқ. Олиб келинг», деди.

Майрам кўшмижжа кўшниникига чиқди. Дарвозаси очик экан, тўғри кириб борди. Ҳовлининг ўртасига келганда, тандир устида ўтирган, соч-соқоли оппоқ бир чолни кўрди. Чол мохоркани газета парчасига найча қилиб тутатар, қўлини шавқ билан қарсиллатарди. Майрам кўшмижжани кўриб оғзидан қоғоз найчани олди, ҳалқа-ҳалқа чиқариб бир терма айтди:

*Маст бўламан бу кеча,
Асп бўламан бу кеча.
Келмай қолса ойимқиз
Хас бўламан бу кеча.*

Майрам кўшмижжа чолнинг наставанд эканлигини эшитган бўлса ҳам, уни кўриб, ақли шошиб қолди. Шоша-пиша орқасига қайтмоқчи бўлган эди, ҳовли саҳнида Банотнинг онаси пайдо бўлди. У чолини қаргаб кетди: «Қани энди, илойим хас бўлиб кетса, бу уйи куйгур». Кейин Майрам кўшмижжани кўриб, кўярда-кўймай уйига бошлади. Қайчини бергач, боғига бошлаб чиқди. Кампир жуда меҳрибон эди. Ўша куни Майрам кўшмижжага бир косани тўлдириб марвартак тут териб берди. Майрам кўшмижжа уй орқасида ўсиб ётган ўсимликни кўриб, кампирдан, «Хола, нима бало, ғўза экдингизларми?» – деб сўради. «Ғўза эмас, наша, – деди кампир. – Кўриб кетгур чолнинг иши бу».

Эсида. Ўша наша гуллаш арафасида милиция ходимлари келишди-ю барини суғуриб ташлашди.

Чол ҳар йили экаверди. Шундан кейин, уни бир-иккича ой камаб кўйишди. Чол тавбасига таянган бўлди, наша экмасликка тилхат бериб чиқди.

Бир куни Майрам кўшмижжа олма тергани дарахт тепасига чиққан эди. Ойхол бид-бидларнинг боғидаги эски саройга кўзи тушди. Бу сарой бир пайтлар колхознинг отхонаси бўлган эди. Унинг кўштабакали дарвозаси ланг очик бўлиб, Майрам кўшмижжа ичида ўсиб ётган нашани кўрди.

Эртасига далада (ўша кезларда тоғ ёнбағирларида пахта экилар эди) кизларга ўйламай-нетмай кечаги кўрганини айтиб юборди. Кўп ўтмай бу гап қанот чиқариб, бутун кишлоққа ёйилди, кейин, органга ҳам етиб борди. Милиция ходимлари келиб, нашани юлиб ташлаганларида, чолнинг жазаваси қайнаб, мияси айниди. Уни қаптархонадаги жиннихонага олиб боришди.

Чол жиннихонадан соғайиб чиққач, кўча эшиги олдида бўйнини кисиб ўтирадиган одат чиқарди. Аммо Майрам кўшмижжани кўриб қолса, жини кўзиб, уятли сўзлар билан сўқарди.

Кампири бўлса, аксинча, Майрам кўшмижжани каерда кўриб колса, «болаларингнинг хузурини кўр, мени бу дахмазадан куткариб, савоб иш килдинг», деб алкар эди.

Чол кўп ўтмай казо бўлди.

Қизлар – уч опа-сингил эса отасининг ўлимини Майрам кўшмижжадан кўриб, кўча-кўйда каргаб юришди. Бу орада кампир кўричак бўлиб, беморхонага тушди. Орадан ўн-ўн беш кун ўтмай у хам бандаликни бажо келтирди. Катта қизининг айтишича, онаси бундан беш йил аввал термизлик бир фолбинга фол очирган экан. Фолбин унга: «Беш йилдан сўнг бир дардга йўликасиз, шундан сўнг кўп ўтмай ёлғончи дунёни тарк этасиз», – деганмиш. Онаси ўша кунни шу гапни эслаб кизига айтибди-ю кечга бориб жон таслим қилибди. Факат Ойхол бид-бидгина бу гапга ишонмабди. Онами дўхтирлар ўлдирди, деб областга ариза ташлаган экан, комиссия келиб, гўрни очмоқчи бўлибди. Банот машиначи билан Қирмиз семиз бунга йўл беришмади. Ойхол бид-бид хам ишнинг бундай бўлишини ўйламаган экан, дархол аризасини қайтариб олди.

Майрам кўшмижжа опа-сингилларни ёмон кўрса хам, аза кунлари белини боглаб, уларнинг гамига шерик бўлди. Мархумани кунора йиғлаб-йўклов айтганларга овқат чикариб турди, ҳамсоячилик урф-одатини жойига кўйди.

Унинг мана шу ҳамдардлигини назарда тутибми, ҳарқалай уч опа-сингил муомаласини ўзгартиришди, Майрам кўшмижжа то Банот машиначи эрга чикқунга кадар, уларникига бориб-келиб юриди.

Банот машиначи онасининг йили ўтмай, Абдусалом деган йигитга турмушга чиқди. Абдусалом кўшни қишлоқдан эди. У кизни олиб кетмади, ўзи ичкуёв бўлиб келди.

Шундан кейин Майрам кўшмижжа бу ховлига кирмай кўйди.

Абдусалом ичкилик деса ўзини томдан ташлайдиганлардан экан. У ўрмон хўжалигида ишласа хам, ку-

нини ховлисида ўтказар эди. Уни йўқлаб уч улфати тез-тез келиб турар, кейин, улфати чор бўлиб, кечқурундан тонггача базм қилишар, бу зиёфатнинг хулосаси, албатта бир-бирини муштлаш билан тугар эди. Баъзан Эргаш кунда эски латта-путтадан тўп қилиб, унга мой шимдирар, кейин белкурак устига қўйиб ёндирарди-да, девор оша уларнинг ховлисига иргитар эди. Бу «ўқдан» Абдусалом ўн-ўн беш кун тинчиб колар, кейин яна ўз билганидан қолмас эди. Абдусаломнинг улфатларини Майрам қўшмижжа яхши танирди. Жарқин момонинг икки ўғли – бири район буфетида, иккинчиси эса колхоз (у пайтлари колхоз эди) омборхонасида ишларди. Учинчи киши эса октошлик бир созанда бўларди. Ана шу созанда Қирмиз билан ўйнашиб, кейин уни хотин қилиб олди. Орадан кўп ўтмай, Қирмиз ундан ажралиб, район раҳбарларидан бирига тегди. Лекин урушдан сўнг, бепуштлиги учун ажралиб келди. Орада Ойхол бид-бид қурук қолди. Жарқин момонинг буфетчи ўғли уйланмоқчи эди, уни чўлоқ деб хоҳламади. Кўп йил йигит танлади, аммо урушдан сўнг ўзи хоҳлаган одам чиқмади. Битта-ярим урушдан жароҳат олиб қайтган одамларга у розилик бермади. Кейин эса кеч бўлди. Ана шундай қилиб, уч опа-сингил бир ҳовлида қолиб кетишди.

Абдусалом урушдан вазмин бўлиб қайтса ҳам, барибир одамга сиёғи ёқмас эди. У аввалгидек базм қилишга чек қўйди, ҳовлини обод қилишга киришди. Хотини уйда ўтириб кийим тикаверганиданми ёки ҳовлининг ноободлигиданми, ишқилиб сил дардига гирифтор бўлди. Духтурлар Абдусалом акага, агар уй-жой, қозон-товоқ тоза тутилмаса, бу дард бошқаларга ҳам ўтиши мумкин, деб уқтиришди. Шу гап туртки бўлдими, ҳарқалай, Абдусалом ака ҳовлини обод қилишга киришди. Шундан буён унинг эси-ҳуши ҳовлида. Ҳатто, қайси бир йили, Тошкентдан меҳмон келган экан, ҳовлини кўриб уям қойил қолибди. «Фақат ҳожатхонангиз нобоп экан», депти. Бу гапни Абдусалом аканинг ўзи кўп йиллар айтиб юрди. Гап охири-

да эса, халиям ҳожатхона қуролмаётганини, тўртта чўп топилмаётганлигидан нолирди. Кўпчилик унинг гапига ишонмасди. Фақат кўнгли учун, «э чатоқ бўлибдику», деб афсусланишарди. Абдусалом ака эса аслида, «биров устимдан ёзмасин» деб ўзини ночорликка солар эди. Йўк, барибир унинг устидан: «Ҳовлиси жуда катта, бир ўзи икки гектар томоркани эгаллаб ётибди», – деган мазмунда ёзишди. Комиссия текшириб кетди. Унинг томоркаси уч хўжаликни экан. Қишлоқ Советининг хўжалик дафтарида уч опа-сингил алоҳида-алоҳида хўжалик эгаси сифатида ёзилганлиги учун ҳеч ким лом-мим демади. Майрам кўшмижжа нима учун уларнинг томоркаси ўртасида баландлиги ярим кулочлик девор номигагина уриб қўйилганлигининг сабабини кейин тушунди. У бўлса опа-сингилларни бир хонадон аъзолари деб юрибди.

Майрам кўшмижжа Ойхол бид-бидга сирини олдириб қўйгач, яна уларнинг ҳовлисига қадам қўйди. Эргаш кунда унга, «Кўй, хотин, ўша ерга борма», деб бир-икки айтган ҳам бўлди. Лекин Майрам кўшмижжа «Ойхол бид-бидникига бориб турмасам, сиримни фош қилади», деб кўрқди. Эргаш кунда опа-сингиллардан ҳам кўра, Абдусаломни ёқтирмас эди. Майрам кўшмижжанинг эсида: қайси бир йили Абдусалом ака Ғалаба куни шарафига ўтказилган тантанали йиғилишда уруш хотираларидан сўзлабди. Ўша йиғилишда Эргаш кунда ҳам бор эди. Абдусалом ўзининг қанча фашист отганини, қанча танк портлатганини, кўрсатган қаҳрамонлиги эвазига олган орден-медалларини уйга қайтишда поездда йўқотганини гапириб, ҳаммани лақиллатибди. Аслида, у кўзи хиралиги туфайли, жанг майдонида қолган ўлжа – қурол-аслаҳаларни йиғадиган қисмда бўлган экан. Унинг йиғилишда тўқиб-бичиб гапиргани Эргаш кунданинг ғазабини келтирибди. Йиғилишдан сўнг, Эргаш кунда Абдусалом аканинг бетига: «Болаларни бундай алдаманг!» – деб айтибди. Абдусалом ака шу-шу Эргаш кундани ёмон кўриб юрар эди.

– Э, хайрият, бундай касофатлар фронт олдида кўп

бўлмаган эди. Юртни сотганлар ҳам мана шундайлардан чиққан, – дерди Эргаш кунда Абдусалом ҳақида.

Майрам кўшмижжа Ойхол бид-бидникига бориб келган кезлари эрига «Абдусалом ака сизни «ҳақиқатчи», камтар киши, бўлмаса урушда кўп ге-ройлик қилган» деди, кабилидаги гапларни етказар эди. Аммо мурасосоз гаплар Эргаш кундага қилчалик ҳам таъсир қилмади, у Абдусалом ака билан ош-қатиқ бўлишни хоҳламади. Лекин бир гал, дарахт кундаларини казиш учунгина уларнинг ховлисига борди. Майрам кўшмижжа қистаб турганидан «йўк» деёлмади. «Хай, борсам, борибман-да, – деди у, – мен Абдусалом билан эмас, кундалар билан тиллашаман-ку».

Майрам кўшмижжанинг хаёлида бир нарса жумбок бўлиб қолган эди. Эри азалдан нима учундир ўша ҳовлига кадам бостиси келмасди. Ё кўнгли бирор нарсани сезармиди. Қизик, у энг шаллақи хотин – Дўндиникига борипдан хазар қилмас эди-ю, лекин шу ҳовлига қолганда, ўзини тортар эди.

Майрам кўшмижжа ҳозир мана шу ҳовлига яқинлашаётиб, ўша мудхиш воқеа содир бўлган кунни хотирлади. Баҳорнинг ўрталари эди. У ўчоқ бошида туриб, энди довучча бўлган ўрикнинг бир неча донасини пиёвага солаётган эди. Ҳали қозон қопкоғини ёпмаган ҳам эдики, чап қовоғи учаверди. Кўп ўтмай, Мерган момонинг Бекмурод деган невараси ҳаллослаб ҳовлига кирди. Бола тутила-тутила Эргаш кундани Ойхол бид-биднинг ховлисида илон чакқанлигини айтди. Бу хабарни эшитиб, Майрам кўшмижжанинг жонида-жон қолмади. Ойхол бид-бидникига учиб бордимми, чопиб бордимми, эсида йўк. Лекин бирпасда ўша ерда ҳозир бўлди. Эрини лой супага ўтказиб кўйишган экан. Майрам кўшмижжа эрининг жонсиз эканлигини кўриб, тахтадек қотиб қолди. Кейин бир фарёд қилди-ю, беҳуш йиқилди. Қолган гапни эрининг еттиси ўтгач, Мерган момодан эшитди.

Ўша куни Эргаш кундани илон чакқанида ёнида ҳеч ким бўлмаган экан. Ҳовлидагилар кеч хабар топишибди. Ойхол бид-бид унга чой олиб борса, Эргаш кун-

да кўзи олайиб, оёғини чангаллаб ётган экан. У Ойхол бид-бидга «илон, илон», дебди-ю, жон берибди. Майрам кўшмижжанинг Эргаш кунданинг ўлими ҳақидаги билган нарсаси шу бўлди.

7

Ниҳоят, у юрак ютиб ховли дарвозасини очди-ю ичкари кирди. Банот машиначи ҳар доимдагидек, хонасида кийим тикиб ўтирган экан. У Майрамни кўриб, ўрнидан кўзгалди, ним табассум билан кўлини узатди. Авваллари-ку, у билан хушламайгина кўришар эди. Биргина Майрам кўшмижжа билан эмас, бошқалар билан ҳам шундай. Айникса, ким олдига келса шунча кеккаяди. Хотин-халажнинг иши унга кўп тушади. Улар магазиндан тайёр кийим-кечак олмайди. Кийимларини маҳаллий шароитга мос қилиб тиктиришади, яъни этаклари узун, энглари кенг, бичим эса ҳар кимнинг таъбига қараб. Қишлоқда ателье деган нарсанинг оти ҳам йўқ. Шундай бўлгач, хонаки тикувчидан азиз бўлган одам йўқ.

Банот машиначи икки кўли тикишда бўлса ҳам, гап сота бошлади. Ҳар галгидек, мижозларнинг инсофсиз бўлиб кетганини, Мерган момонинг катта келини икки жуфт кийим тиккани ҳақиқага оз пул берганлигини айтиб ўтди. Ниҳоят, гап навбати кизи Барфинга келиб такалганида, Майрам кўшмижжа тиззасини иягига қадаб, унинг оғзига термилди. Банот машиначи бўлса, кизига совчи келганлигини, бўлғуси куёв шу ховлига кўчиб келишга рози бўлганлигини айтганда, Майрам кўшмижжанинг юзига бир табассум ёйилди. У энди хотиржам ўтирди, ҳатто бўлажак ичкуёвнинг номини айтмагунча, гап ҳам сўрамади. Банот машиначи, Барфин ўша йигитни хоҳламаётганини айтиб зорланди.

– Барфинни кўндириб беринг, Майрамой, – деди у. – Сизнинг гапингизга киради.

Майрам кўшмижжа унинг гапига жавоб ҳам бермасдан, Барфинни суриштирди. Барфин ичкарида йиглаб ўтирган экан. У Майрам кўшмижжани кўриб суюниб кетди. Йиғлаганининг сабаби, бир соатча отаси билан

уришибди. Отаси «агар ўша йигитга йўк десанг, ок қиламан», деб кўркитибди. «Холажон, отамга тушунтиринг» – кафти билан кўзларини артиб гапирди Барфин.

– Нимани айтай отангга? – деб сўради Майрам кўшмижжа.

Аслида у кизнинг ниятини билиб турарди. Барфин унга «Сиз отамга, ўзим келин қилмоқчиман, деб айтинг», демоқчи эди, айтолмади.

– Айтингки, – деди киз овози титраб, – шу ишни қилмасинлар, ихтиёримни ўзимга қўйиб берсинлар.

– Майли, кизим, отангга айтиб кўраман. Лекин у гапимга кўнармикан, – деган эди, киз бир нарсани тушунгандек йиғлаб юборди. Кейин уни кучоклади-да: – Хўп, соғ, бўлинг, хола, – деб оғир сўлиш олди.

Майрам кўшмижжа бу гапнинг бугунми, эртами, барибир айтилиши кераклигини жуда яхши билар эди. Барфин Майрам кўшмижжани жуда яхши кўрарди. «Тўй бўлсам, бошида сиз турасиз», дерди эркаланиб. Унинг Нусратга кўнгли борлигини Майрам кўшмижжа аллақачон сезганди. Барфин ўзи мулойим, меҳрибон киз. Майрам кўшмижжа баъзан уни эркалаб, Барчин деб ҳам чақирарди. Бир йили Барфин Тожикистондаги қариндошлариникига борибди. У кишининг кизлари устидан кулгандек бўлиб, «Барфин тожикчасига «кордек оппок» дегани дейишибди. Қизнинг ўзи чиройли бўлса ҳам, ранги рўйи ҳинд кизларига ўхшаш қорамтир эди. Майрам кўшмижжа унга, «Хафа бўлма, кизим, мен сени Барфин эмас, Барчин деб чақираман», деган эди. Қизнинг кўнгли тоғдай ўсди.

Кеча у шу киз ҳақида Мерган момо билан жуда кўп гапириб ўтирди. Боякишнинг қулоғи роса кизигандир. Мерган момо ҳам кизни мактаб, ёмонлар орасига адашиб тушган яхшининг ҳолига ачинди. Майрам кўшмижжа ҳозир бошқа нарсани ўйлар эди. Мабодо, Банот машиначи унга, «Қизимни ўғлингизга унаштирсак, буларнинг ёшлигидан бир-бирига кўнгли бор, ҳов болалигида ҳам ўзим ваъда қилган эдим», дейишидан кўрққан эди. У бу хонадон билан қуда-анда бўлишни ҳеч ҳам хоҳламаган эди.

Ушбу дамда Майрам кўшмижжа кизни нима деб юпатишни ҳам билмайди. Ойхол бид-бид кўшни хонадан туриб, уларни дастурхонга чорлади. Барфин, Майрам кўшмижжани айвонга олиб чиқди-да, ўзи қайтиб кетди. Майрам кўшмижжа тамаддини уйида қилмоқчи эди, лекин Банот машиначининг кесатиғидан чўчиди. Майрам кўшмижжа бир марта унинг овқатига қўл урмаган эди, Банот машиначи уни гап билан узиб олди, «Майрамхон биз билан бир дастурхондан овқат ермиди? Касалим юкиб қолишидан кўркади... Э, кўркманг, барибир бу дунёга устун бўлолмаймиз», – деган.

– Барфинга бирор насихат бердингизми, Майрам-ой? – деб сўради Банот машиначи. – Нима дейди, бу ўжар киз, ўзи?

– Қиз сизники, – деди Майрам кўшмижжа ўйчанлик билан. – Шундай экан, мен унга, ундай қил, бундай қил деёлмайман. Бундай ишга, ўзингиз биласиз, ота-онадан бўлак киши аралаша олмайди.

Уч опа-сингил бир-бирига маъноли қараб олишди.

– Ҳа, майли, – деди Қирмиз семиз, – киз боланинг нози бўлади-да. Бунинг устига якка-тангик ўсган фарзанд.

– Ўзимиз кўндирамыз, опа, – деди Ойхол бид-бид. – Қани, овқатга қаранглар.

Шу билан бу мавзуда бошқа оғиз очилмади.

Дастурхон устида уч опа-сингил бир-бирига гап бермай, роса валақлашди. Қирмиз семиз ўтирганларга, Райим кар хотини билан ажрашаётганлигини, худди хушхабар айтгандек қилиб, маълум қилди.

– Йўғ-е, – деди Ойхол бид-бид. – Ўртада саккиз фарзанд бор-а? Қандай қилиб кўзлари қияркан?

– Э, – қўл силтади Банот машиначи, – эркак зоти боланинг кадрили билармиди.

Уч опа-сингил мана шу тахлит ажрашаётган эр-хотинни ярим соатча муҳокама қилишди. Улар фақат эркаклар масаласида бир-бирларини қўллаб-қувватлашмасди. Қирмиз семиз нима бўлса ҳам эр-хотин бир марта ажралиб кетишининг тарафдори, оиласи бузилса хурсанд бўлади. Банот машиначи эса,

эркак зотига итдек бир нарса деб карайди. У бундай пайтларда, албатта, «Эркак зоти устингга чиққанда бах-мал ёпади, тушганида кафан ёпади» деган нақлини айтар эди. Ойхол бид-бид бўлса, бу можарода ким ҳақ, ким ноҳақлигига қарамасдан, дарҳол ўша эркакнинг ёнини олиб гапирарди.

Опа-сингилларнинг бундай суҳбатидан Майрам кўшмижжанинг юраги тарс ёрилиб кетай деди.

– Э, опа, – деди Ойхол бид-бид. – Ўша Райим қар ўнта эркакдан аъло. Бари айб хотинида. Қачон қарасанг, ўзига қарамай юради. Ўтган куни тонг-саҳарда булок бўйига чиқсам, ўша хотин сатил кўтариб келди, бундай қарасам, лозимини чаппа кийибди.

– Йўғ-е, Донохол бундай аёл эмас эди-ку, – деб аччиқланди Ойхол бид-бид. – Тўғри, Донохолнинг ўзига, лозимингни чаппа кийибсан-ку, деб айтмадим. Уялмасин, дедим-да!

«Худо урсаям, Донохолни урди, – деб ўйлади Майрам кўшмижжа. – Қирмиз семиз бу гапни бутун кишлоққа дoston қилиб ёяди, энди».

– Ўша Райим қарни ёнини оляпсанми, – деди Банот машиначи. – Менга унинг қилиғи ойдек равшан. Ёши олтмишга етса ҳам, хотинини ҳар кеча мажбурлар эмиш, мен билан ётасан, деп!

Майрам кўшмижжа номигагина икки-уч марта қовурдоқдан олган бўлди. Дарҳол туриб кетишни эса эп билмади. Унинг энди опа-сингилларга термилиб ўлтиришдан бошқа чораси йўқ эди.

У тўрда ўтирган Банот машиначининг хатти-ҳаракатига, афт-ангорига разм солди. Унинг ориқ гавдаси одатдагидек букчайган. Юзлари девордек оқарган, қовоғини солганча, оғзидаги луқмани чайнаб ўтирибди. Унинг ёнида Қирмиз семиз. Лақаби ҳам ўзига мос, оякатга ружу қўйганлигиданми ёки бепуштлигиданми, семириб кетган. Ҳар галгидек, уям суҳбат давомида оёқ оғриғидан шикоят қилди. «Шунча гавдани кўтарган бечора оёқ оғримасинми?» деб ўйлади Майрам кўшмижжа. Қирмиз семиз опа-сингиллар орасида энг чиройлиси, қошлари қалдирғочнинг қанотидек қоп-қора, сочлари

ҳалиям оркасини тўлдириб турибди. Энг кизиги шуки, кенжа қиз – Ойхол бид-бид иккала опасига қараганда анча қаримсиқ кўринади. Ораларида энг кўп гапирадигани ҳам шу. Энг дангасаси ҳам шу. У гап билан одамни аврайди, ишини ҳам қурук гап билан битиради.

Қирмиз семиз кўпроқ хожатбарорликни яхши кўради. Хотин-халажга камёб молларнинг қайсиси керак – марҳамат. Пулдан бошқа худоси йўқ. Бир марта Мерган момо унга: «Қирмизхон, бундай юрманг, бирор-та бола асраб олинг, эртаги кунда қариб-картайганда, қолаверса, ўлсангиз кўмадиган одамингиз бўлмаса, бариси бекор», – деб насиҳат берган экан. Қирмиз семиз, «Мени пулим кўмади», деб жавоб қилибди. Мерган момо Ойхол бид-бидга ҳам: «Ойхол, нима бало, бу дунёдан хур бўлиб ўтмоқчимисан, ахир бирорта сўккабошга тегиб ол-да», деса, у, «Энди менга эркак иси ёкмайдиган бўлиб қолган», деб жавоб қилибди. У бу гапни йўлига айтади, холос. Эллик бешга кирган бўлса-да, ҳалиям бу дунёдан умидини узган эмас. Буни унинг кўзлари ҳам айтиб турибди. Лекин бу иккала сингил ҳам опаси Банот машиначидан негадир ҳайиқишади. Банот машиначи тили захар, бунинг устига жуда зикна аёл. Майрам қўшмижжа унинг иккала синглисидан ҳам хар ойда рўзгор харажатига тийинматийин пул санаб олишини жуда кўп кўрган. Ҳатто, бир марта Ойхол бид-бид бир сўм кам бергани учун, унинг пулини юзига отиб юборганди.

Опа-сингиллар ҳали-ҳануз уни унутгандек, ўзларича гап сотишар эдилар. Улар Майрам қўшмижжани камгаплиги учун гуруннга тортишмасди. Майрам қўшмижжа уларга тингловчи сифатидагина керак, холос. У ҳам буни билади. Шунинг учун, гўё тинглаётгандек, бўлар-бўлмас гапга ҳам бошини ликиллашиб туради. У уч опа-сингилни қайси бир эртактаги уч бошли аждарҳога ўхшатади.

Майрам қўшмижжа чойдан сўнг, кетишга изн сўради. Кетар чоғида, «Барчинни тўй қилишса, хизматида тайёр эканлигини» айтди. Ойхол бид-бид уни кузатиб чиқди. Дарвозага яқинлашганларида, Май-

рам кўшмижжа ўзи яшаган уй томонга кўз ташлади. «Шу уйни бир зиёрат қилай», деди у Ойхол бид-бидга. Иккаласи уй томон боришди. Уй янгидан яхшилаб оқланган, дераза ромлари бўялган, эшиги эса алмаштириб қўйилган эди. «Бу уй омборхона», – деди Ойхол бид-бид. Уй эшиги қулф эди. Майрам кўшмижжа дераза ёнига бориб, ичкарига қаради. Хонадаги сара олмалар солинган кутиларни кўриб, оғзи очилиб қолди. «Мунча олмани каердан олдинглар, олмазорларинг йўқ-ку,» – деди Майрам кўшмижжа хайрон бўлиб.

Ойхол бид-бид қолди. «Худо бераман деса, бизга ўхшаганларга бераверади».

Бу тоғ орасида фақат Маржоннинг боғидагина шундай олмалар бор, холос. Аммо ҳеч ким бунча олма ўғирлаб келолмайди. Боғ қоровули ўзига мустаҳкам одам. Олма топширувчи Рустамбек ҳам, шофёр Мамат ҳам инсофли одамлар. Қизик, бу олмалар каердан келиб қолди экан?

– Кўп хайрон бўлаверма, – деди Ойхол бид-бид. – Агар шуни билмоқчи бўлсанг, айтишим мумкин. Олмаларни директиринг юборган.

Майрам кўшмижжа анқайиб қолди, лаблари билинар-билинемас пириллади. Мана, нима учун директор бу ишни орқага ташлар экан.

– Нима, ишонмайсанми, – бидирлади Ойхол бид-бид. – Керак бўлса яна юборади. Давлат нархида сотиб оламиз. Абдусалом поччам чўлга элтиб, чакана нархда пуллайдилар. Директиринг олмани бекорга бермайди, ахир.

Майрам кўшмижжа орқага қайтди. Ғазабдан бутун аъзои бадани қалтирарди. Мана, ғап каерда экан? Э, воҳ! Ҳали унинг шунча «чоп-ҳа-чоп» қилиб юрганлари, меҳнати, чеккан заҳмати мана шу аждарҳола учун экан-да. Энг ёмони шуки, у бу сирни ҳам, бу қаллобликни ҳам ҳеч кимга айтолмайди. Ойхол бид-бид шунинг учун ҳам унга бор шапни очик-ойдин гапириб ўтирибди.

У бу ҳовлидан, нимадандир ирганган одамдай, кўнгли айниб, кўчага чиқди.

Ўша кундан бошлаб Майрам кўшмижжанинг кўзига опа-сингиллар уч бошли аждарҳога ўхшаб кўринаверди. Ўтирса ҳам, турса ҳам уларга қандай зарба беришни ўйлайди. Баъзан бу уч опа-сингилнинг бари нобоп чикқанига хайрон бўлади. Буларнинг отаси нашаванд бўлса ҳам, онаси мўмин-қобил, раҳмдил аёл эди-ку? Нега шундай бўлар экан? У юрса ҳам, турса ҳам, ўзига ўзи шундай савол берарди-ю, лекин жавоб тополмасди. Ишдан қайтиши билан яна шу ҳақда ўйлай бошлайди. Аксига олиб, Мерган момодан ҳам икки кундан бери дарак йўқ. Унга ўрганиб қолган экан, окшом пайти кампирни йўқлаб борди. Кампир кичик келиннинг уйида экан. Икки келин Қирмиз семиздан савдогар нарҳда сотиб олган ялтироқ кўйлагини кийиб кўришаётганди. Кампир эса уларни сўраб-тергаб ўтирибди.

– Ҳа, ўша еб тўймасни пул тешиб чиқсин. Одам сиёки йўқ унда, – деб қарғади Мерган момо Қирмиз семизни.

Майрам кўшмижжа гаранг бўлиб қолди. Қаерга борса. Одамлар жўрттага ўша опа-сингилларни тилга олаётгандек туюлди. Уларданам бошқа одам борми ўзи бу дунёда?

У кампир билан чой ичатуриб, ўйлаб юрган ўйини айтди. Нега бу опа-сингилларнинг бирови эмас, иккови эмас, биратўла ҳаммаси шўрпешона? Бири дардманд бўлса, иккинчиси бепушт, учинчиси эса эр кўрмаган.

– Уларни китоб урган, – деди кампир астойдил ишонч билан.

– Китоб? – деб хайрон бўлди Майрам кўшмижжа.

– Эслайсанми, уларнинг бир амакиси бор эди. Тухмат билан қамалиб кетган, – деди кампир.

Майрам кўшмижжа эслай олмади.

– Э-ҳа, у қамалганида сен хали Эргаш кундага турмушга чиқмаган эдинг. Бир ақлли, бир чиройли йигит эди. Одамларни йиғиб, Бедил, Ҳофиз, ҳазрати Навоидан ўқиб берарди. Ўша кишидан бир уй китоб қолган эди. Ойҳол бид-биднинг онаси китобларни кўз

корачигидек асраб юрарди. У ўлди-ю, манави ер ют-кур кизлари ўз хавонига иш тутиб, китобларни оёкости қилишди, тутантирик қилиб ёкиб, адо қилишди. Мен ўшанда уларга, сенларни китоб уради, деб айтган эдим. Мени, фаол бўлган аёлни, «эскилик саркити» деб мас-хара қилишди. Ана шундай, худо ургандан ҳам, китоб ургани ёмон бўлади.

Мерган момо бу гапларни шундай ишонч билан айтдики, Майрам кўшмижжанинг унга ишонгиси келди. Аслида эса, у бари айбни опа-сингилларнинг текинхўрлигидан, ишламаслигидан кўрар эди. Қишлоқда ишламайдиган хотин-халаж кўп-ку. Лекин улар бундай бало эмас. Кампир айтгандай, у ростданам опа-сингилларни китоб урганмикан, деб ўйлади.

Кичик келин кўйлакни тахлаб, бугжамага солар экан, «Дунё ҳам кизик, пул дегани шундайларни излаб топар экан-да», деб кўйди.

Кампир аччикланди.

– Бошингизда гулдай эрингиз бор. Такдир фарзанддан қисмаган бўлса, уларнинг нимаси бор? Пулими? Пул қўлнинг қиридай нарса – келиб кетаверади.

Кичик келин кулиб-кулиб тавба қилди. Кейин гапни Банот машиначи ўғирлаган товукларга бурди.

– Биламан, – деди кампир, пули бўлса ҳам, назари паст аёл. Бўлмаса, ўтган йили бизнинг товугимизни ўғирлармиди?

Кампир ўтирганларга ўша воқеанинг тафсилотини хикоя қилиб берди.

Ўша йили қиш каттик келган эди. Дала-даштда юрган чорванинг анчаси қирилиб кетибди. Кампирнинг катта ўғли, уйда гўшт тортилиб қолмасин, деган максатда инкубатордан ўттизтача жўжа келтириб боқибди. Товуқхона боғ этагида бўлиб, Банот машиначининг ҳовлисига яқин экан. Бир куни Мерган момо товукларни катагига киргизиб, санаб чиқса, ҳисобидан иккита кам. Қайта-қайта санаса ҳам ҳисобидан кам чиқаверибди. Кампир иккала келинидан ҳам, «Бугун товук шўрва қилдингизларми?» деб сўраган экан, улар «Йўқ» дейишибди. Шундан сўнг, Мерган момо Банот

машинанинг ховлисига ўтибди. Унинг товукхонасига қараса, бешта хонаки товуклари каватига иккита оқ товук қўшилибди. Банот машиначи бўлса, бетини без қилиб, Мерган момога, «Товукларингизни кўрганим йўқ. Бу иккита оқ товукни кеча Шерободнинг бозоридан олиб келдим», – депти

Мерган момо хайрон бўлиб, «Бозорда давлат¹ товукларини сотишмайди-ку», – деса, Банот машиначи, «Йўқ, сотаркан», деб ўз гапини маъқуллабди. Хуллас, Мерган момо унга бас келолмай, уйига қайтибди.

Мерган момо бу воқеани ҳамсояси Сарви холага айтиб берган экан, у бўлса, «Кеча Шерободда Банот машиначи билан автобусга бирга чиқдик-ку. Унинг кўлида ҳеч қанақа товук-повуғи йўқ эди», – депти хайрон бўлиб. Мерган момо барибир товукларини қайтариб ололмабди. Нима қилсин, ўғирлаганини ўз кўзи билан кўргани йўқ. Лекин у бир нарсадан ажабланибди. Банот машиначи бир ойлар чамаси товукларни ҳеч қўйвормабди. Авваллари унинг товуклари Мерган момонинг ховлисига ўтавериб, безор қилар экан. Банот машиначи қув аёл-да, ўғирлаган товуклар янги товукхонага ўрганиб кетсин, деган максатда шундай қилган шекилли, деб ўйлабди Мерган момо. Бир бир ярим ой ҳаш-паш дегунча ўтиб кетибди. Бир куни Мерган момо товукларга дон бераётган экан, Банот машинанинг ховлисидан ўша ўғирланган икки товук ўтиб келибди. Улар эски жойини унутишмаган эканми, товукхона ёнидан нари кетишмабди. Мерган момо дарҳол уларни ушлаб, катак ичига қўйиб юборибди. Кейин омборхонадан бир банка бўёқ олиб чиқиб, товукларнинг бир қанотини бўяб, белги қўйиб чиқибди. Кечкурун Банот машиначи келиб, кампирдан йўқолган товукларини сўраган экан, Мерган момо: «Кўрмадим, – депти. – Бизнинг товукларга белги қўйилган. Агар ичидан бўлса, ўзингиз таниб олинг».

Банот машиначи товукхона ичига кириб, товукларни бирма-бир кўриб чиқибди. «Буларнинг ҳаммасини бўяб

¹ Давлат – инкубатор демоқчи.

кўйибсиз-ку, қандай танийман», – депти дами ичига тушиб. Ана шундай қилиб, Мерган момо ўғирланган товукларини яна жанжалсиз қайтариб олибди.

Майрам кўшмижжа бу воқеани эшитиб, котиб-котиб кулди.

9

Майрам кўшмижжа якшанба куни кизиникига жўнади. Боласи сарик касал бўлибди, деб эшитган эди. Қизи бир неча йилдан бери чўлда, хўжалик посёлкасида туради. Невараларига совға-салом, мева-чевани кишлокдан олиб келса ҳам бўларди. Лекин бундай пайтларда кизиникига етиб бориш-бормаслиги гумон эди. Негаки, куз бўлди, дегунча, автобуслар катновдан олинади, ҳамма куч пахтага, хашарга ташланади. Шунинг учун ҳам, бирор йўловчи-пўловчи машина учраса, манзилга етиб олиш мумкин, бўлмаса эрталабдан кечгача йўл устида тухум босган курк товукдай, бир жойда ўтираверасан. Майрам кўшмижжа Тузконгача ўғлининг машинасида келди. Бундан бу ёғига йўловчи бир машинага чиқиб олди.

У кирган посёлка бохори чоғроккина бўлса ҳам, мева-чевага хийла бой экан. Майрам кўшмижжа Денов хурмоси-ю, Қорабоғ аноридан икки кило-икки килодан олди. Яна нимадир харид килмоқчи бўлиб, расталарни айланаётган эди, тўсатдан кўли-кўлига тегмай олма савдосини кизитиб ётган Абдусалом акага кўзи тушди. Шу бўлди-ю юзини терс ўғириб, бозордан чиқиб кетди. Кизиникига бора туриб, бозордан сал нарироқдаги идорага кириб ўтди. Коридор охиридаги «участкавой» деб ёзилган хона эшигини тақиллатди. Аммо эшик берк эди. Орқага қайтиб кетмоқчи бўлган эди, ичкари калит шақиллади. Эшик очилиб, ичкаридан кўзларини ишқалаганча, ёшгина бир участкавой бола чиқиб келди. «Кечирасиз-да, опа, кечаси билан уйку бўлган эмас, – деди у хушмуомалалик билан. – Қани ичкарига марҳамат». Майрам кўшмижжа ичкарига кирди. Участкавой унинг озода кийиниши-ю, ўзини вазмин тутга-

ниданми ёки афт-ангори зиёлинамо кўринганиданми, ҳаркалай, «пахта ҳашарига келган ўқитувчилардан бўлса керак», деб ўйлади. Шунинг учун ҳам у:

– Муаллим опа, ишларингиз яхшими? – деб сўради.

Майрам кўшмижжа ўзининг кимлигини айтмоқчи бўлган эди, участкавой сўзида давом этди.

– Ўн иккинчи мактабдансиз-да. Рўзиев домланинг иши бўйича келгандирсиз. Энди ташвишланмасангиз ҳам бўлади, опа. Ҳамма иш жойида. Уни ҳақоратлаган биргадир бугун-эрта бориб, мактаб коллективидан, қолаверса, домуллодан кечирим...

Майрам кўшмижжа унинг сўзини бўлди.

– Мен мактабдан эмасман, – деди у.

Кейин хўжалик олмагарини арзон-гаров олиб, фойдаси билан пуллаётан бир олибсотарни ҳозиргина бозорда кўрганлигини айтди.

Участкавой уни энсаси қотиброк тинглай бошлади.

– Мен район совети депутатиман, деб тушунтирди Майрам кўшмижжа. – Ҳар ҳолда ҳақим бўлса керак, бундай ишларга аралашишга.

Участкавой бирдан жонланди, ҳатто жилмайиб, уни ўтиришга таклиф этди. Стол устида совиб қолган лиқобчадаги қабобни Майрам кўшмижжанинг олдига сурди.

– Қани ҳамма ҳам сиздай жонкуяр бўлса, – деди участкавой ҳамон жилмайиб.

– Юринг бўлмаса, сизга ўша кишини кўрсатаман, – деди Майрам кўшмижжа. – Фақат узоқдан.

Участкавой бу гапдан ҳайрон бўлди. Майрам кўшмижжа олибсотар сал ўзига қариндош эканлигига ишора қилди.

– Қолаверса, ҳамқишлоқ, у ёғини ўзингиз боппайсиз, ўртоқ участкавой.

Улар кўчага чиқишди. Майрам кўшмижжа бурчакдаги киоска ёнида туриб, участкавойга Абдусалом акани кўрсатди.

– Мен сизни идора ёнида кутиб тураман, натижасини айтарсиз, – деди у участкавойга.

Участкавой қанчалик тез кетган бўлса, шунчалик

тез кайтиб келди. Кела солиб, Майрам кўшмижжанинг кўлига бир қоғоз тутказди.

– Мана, ўрток депутат, – деди у жилмайиб, – бизларда тартиб каттик. У киши олмани ўзининг томорқасидан келтирган экан. Ана, қоғози бор, ўзингиз ўкиб кўринг.

Майрам кўшмижжа кутилмаган бу далилу исботни кўриб, ҳеч нарса демади. Факат қоғозга кўз ташлади. Шаҳодатнома кишлок Советидан берилган эди.

– Унинг боғида олма йўқлигини мен ўзим яхши билман, ука, – деди Майрам кўшмижжа.

Участковой елка қисди.

– Опа, энди буёғи бизнинг иш эмас, – деди у. – Ана, ўзингиз кўрдингиз, хужжати жойида экан. Кечирасиз, ишим зарил.

Участковой уни холи қолдириб, яна идорага кириб кетди.

Майрам кўшмижжа кечга яқин кизиникида куёви Хонтўра билан гурунглашиб ўтирган эди, бир маҳал ҳовлига елкасига хуржун осган Абдусалом ака кириб келди. У чорпояда ўтирганлар билан бирма-бир кўришиб чикди. Тўрга чиқишдан олдин, гилам устига хуржунидан катта-катта олмаларни тўқди.

– Жудаям зўр олма экан-да, – деди Хонтўра ёш боладек севиниб. – Маржондан кўчатини келтириб экиб кўрдим. Барибир сизларникидек бўлмади.

– Тирикчилик-да жиян, – деди Абдусалом ака унинг гапига эътибор қилмай. – Катта-катта егандан кейин, катта-катта топиш керак экан. Бугун бозорда олма унча кетмади. Савдонинг мазаси йўқ. Эртага Шерободга элтсамми, деб турибман. Бу кеча сизникида тунайман-да.

– Бемалол, бемалол, – деб илтифот кўрсатди Хонтўра. – Хоналаримиз кўп... Олма бозорда кетмади, дейсизми? Кўпчилик кундузи пахтазорда... Э, бу Маржоннинг олмаси жуда ажойиб-да!

Майрам кўшмижжа қарсиллатиб олма еяётган куёвига норози тикилди-ю, уйга кирди. Қизига чарчаганини баҳона қилиб, ётиб олди. Ухлаб, ухлагандай ҳам бўлмади, ичини ит тирнагандай ётди.

Абдусалом ака эрталаб чой ичишга ўтирмади, ке-

тар махали эшик олдидан туриб, Майрам қўшмижжани чақирди. Майрам қўшмижжа «Бунинг менга нима гапи бор экан?» деб хайрон бўлиб, унинг оғзига тикилди. Абдусалом ака тишининг оқини кўрсатиб, аллақандай тантана билан гапирди:

– Оббо, келин-эй... Шундай қилиб, мени участкавойга бориб чақдингми? Яхши эмас, яхши эмас. Ҳамқишлоқмиз-а?..

У гапининг жавобини ҳам кутмай, жўнаб колди. «Менинг участкавойга учрашганимни қаердан билдийкин, – деб хайрон бўлди Майрам қўшмижжа. – Наҳотки, ўша участкавой мени сотган бўлса. Йўғ-э...» Ҳар қалай, бу унинг учун сир бўлиб колди. «Барибир сени тинч қўймайман, – деди у мияси қизиб. – Бу сафар марра сеники бўлди, лекин кейинги сафар бўлмаса, ундан кейинги сафар қўлга тушарсан...»

10

Майрам қўшмижжа қизиникига кетган куни Мерган кампир ўрмак ўрмади. Унинг фикри-дарди тиллаларни топишда эди. Кампир ҳали уйга кирмай туриб, тангаларни қайси хонадан излашни ўйлаб хит бўлди.

Майрам қўшмижжа кампирни ўз оиласининг бир аъзосидай билиб, унга хоналарнинг калитини бериб қўйган эди.

Уй эски услубда – хуржуннусха қилиб қурилган, яъни ўртада даҳлиз, икки томони эса хона. Чапдагиси Нусратники. Ундан кейин яна бир хона бор – бу меҳмонхона ҳисобланади. Майрам қўшмижжа тангаларни Нусратнинг хонасига қўймаслиги аниқ. Ўғлига ишонмаслигидан эмас. У отасидек, биров бир нимани сўраса, йўқ дея олмайдиган бўш-баёв йигит. Меҳмонхонага келганда, у ўз номи билан меҳмонхона. Ким ҳам у ерда хазина яширарди? Кампир тилла тангаларни фақат Майрам қўшмижжа яшайдиган хонадан излаш кераклигини тушунди.

Мерган момо мўлжалдаги хонага кирди. Кирди-ю,

бирпас гаранг бўлиб турди. Нима қилсин? Тўрдаги икки қадимий сандикдан бошласинми? Кампир атрофга бир зум кўз ташлади. Эҳтимол, хазина уй деворидаги токчада турган косаи мис ичига қўйилгандир. Кампир курси топиб, токчадан косаи мисни олди, уни ағдариб кўрди. Ҳеч нарса йўқ. Мерган момо таҳмон тагидан сандикларнинг қалитини топди. Сандиклар қадимий, қопқоклари ҳозиргиларга ўхшаб, тепадан эмас, олд томонидан очилар эди. Бу кампирга қўл келди. У сандик устидаги кўрпаларни эндигина кўриб ҳам бўлган эдики, дарвоза томондан кимдир чақираётганини эшитди. У жонҳолатда сандикни қулфлаб, ҳовлига чиқди.

Меҳмонларнинг бири хўжаликнинг бош ҳисобчиси экан. Қаватидаги кишини эса кампир танимади. Турки-тароватидан, кийинишидан бу ернинг одамига ўхшамайди. Ўзи ёш-у, соқол қўйган. Сочиям, энди жамалак тақишга орзуманд кизчаникидек келади. Мерган момо улар билан салом-алиқ қилди. Соқолли киши эса, алифбони ҳижжалаб ўқийдиган болага ўхшаб, «Қани, борми-иси-из, бир кўришайли-ик», – деб кампир томон кучоғини очиб борди. Мерган момо кўрқиб кетди, орқага тисарилди. Меҳмонни маст-аласт бўлса керак, деб ўйлади. Бош ҳисобчи кула-кула меҳмонни таништирди. «Э, хола, кўркманг, бу киши Чори пахсакашнинг ўғли-ку», – деди.

– Қайси Чорининг?

Меҳмон тўхтаб, кампирнинг кўзига тикилди-да, саволга савол билан жавоб қилди.

– Мана шу ҳовлининг олдинги эгасини танирмидингиз? Ўшанинг ўғлиман.

Кампир энди англади. «Э, ҳа, урушдан олдин ўлиб кетган Чори Муродни айтяпти шекилли. Ўшандан икки ўғил қолганди. Шуларнинг биридир», деб фикр қилди.

Бош ҳисобчи меҳмоннинг рассомлигини, туғилган ҳовлисини бир кўриб кетмоқчи бўлганлигини айтди. Кейин у Майрам қўшмижжани суриштирди.

Шу пайт шабада эсиб, уй олдини тўсиб турган мурч райхону нозбўйдан хушбўй хид таралди.

– Ох, оҳ! – деди меҳмон кулочини кериб, чукур нафас олди. Кейин олдинга юриб, ховли сахнидаги ўрмакни кўрди-ю, альбомига ёпишди.

– Хола, кани ўша ерга бориб туринг! – буйрук килди меҳмон кампирга.

Меҳмоннинг буйрук килиши кампирга ёкмади. «Каттакон бўлса ўзига, – деб ичида аччикланди кампир. – Ё менга топшириб қўйгани борми?»

Мерган момо жойидан жилмай, унга караб тураверди. Бош ҳисобчи бир оз ўнғайсизланиб:

– Расмингизни чизмокчи, хола, – деди. – Бу киши ҳар кимни ҳам чизавермайди.

– Расмимни чизмокчи бўлса, ана уйимга борсин, – деди у. Уйда канча медалим бор, қўшиб расмга чизсин. Менинг ким эканлигимни билсин. Гилам нима бўпти, уни кишлоқда ҳамма аёл ҳам тўқийди-да.

Меҳмон кампирнинг гапига ҳайрон бўлди, кейин раъйига бориб, «ҳовлингизга ҳам борамиз, қўй сўясизми, ўзи?» деб ҳазил қилган бўлди.

Кампирга бу ҳазил ҳам ёкмади. Уларнинг кетишини кутиб, бетокат бўлди.

Бош ҳисобчи чой буюриб, ўзлари боғ этагидаги чордевор томон юришди. Улар чордевор олдида узок қолишди. Кампир чой қайнатиб, уларни чақиргани борди. Қараса, бош ҳисобчи дарахт тагида олма еб ўтирибди. Меҳмон бўлса, қўлида калам-коғози билан чордеворга тикилгани тикилган. Кампир аввалига, меҳмон туғилган жойини зиёрат қилиб, ота-онасининг арвоҳига дуо ўқияптими, деб ўйлади. Йўк, чордеворнинг суратини чизаётган экан.

Кампирнинг хаёлига бошка бир фикр келди. Ҳовлининг собик эгаси – Чори Мурод бой бўлмаса ҳам, яхшигина ҳунарманд эди, лекин каттик одам эди. Шу чордеворда унинг тилласи колганмикан? Ўғли балки шу тиллани кидириб келгандир. Эхтимол, Эргаш кунда ана шу тиллани топиб олгандир.

Меҳмонлар кетишгач, кампир дарҳол чордевор томон борди. Атрофини айланди, у – бу ерда ётган сопол синикларни олиб қаради. Уй тўрида колган кандик

ўрнини ковлаштирди. Бир маҳал караса, чордевор томондан Майрам кўшмижжа келяпти.

– Бу ерда нима килиб юрибсиз, момо? – хайрон бўлиб сўради у.

– Тоза кесак қидирдим, – деди у ковоғини уйиб. – Хожатхонага газета кўйибсан. Бу ишинг гуноҳ.

Майрам кўшмижжа кула-кула у билан тоза кесак те-ришди.

Эртаси куни кампир Майрам кўшмижжа ишга кети-ши биланок, дарҳол иккинчи сандикни ковлаштирди. Излаган нарсаси топилмади. Кейин уй бурчакларини кўздан кечирди. Ҳеч каерда йўк. Қани энди нарсаси ол-мадек кўринса-ю, дарҳол олиб кўйнига солса.

Окшом кирди, лекин у на тиллани топди, на ўрмакни ўрди. Кампир энди тилладан умидини узиб, этагини силкитиб қайтмоқчи ҳам бўлди.

Майрам кўшмижжа ишдан қайтди. Дарвозадан кира туриб, йўлакда мункиб кетди.

– Одам мункиб кетган жойда тилла кўмилган бўлармиш, деди кампир ва Майрам кўшмижжа бу гап-дан кейин ўзини қандай тутаркин, деган мақсадда, унинг юзига синчиклаб тикилди. Лекин бирор-бир ўзгариш сезмади.

– Шундай денг, – Майрам кўшмижжа хурсанд бўлиб. – Бўлмаса, ўша тиллани сизга бағишладим. Қазиб кўрмайсизми?

Кампир ҳам ҳозиржавоблик килди.

– Шу ховлидан топсам, бўлдимми?

Кампир бу қалтис саволга, у нима деб жавоб қиларкин, деб қараб турди.

– Майли, момо, топганингиз ўзингизники, – деди у бамайлихотир.

Кампирнинг кўнглида яна илинж пайдо бўлди. «Шу айтганига тилла тангаларини топмай кўймайман», – деб ўйлади у.

Кампир Майрам кўшмижжага чой устида бир хикоят айтиб берди. Ҳикоят мазмуни шундай эди:

Бир кишлокда икки кўшни яшаркан. Бири бой, ик-кинчиси камбағал экан. Бой ер ҳайдаб ўтирса, камбағал

кўшниси нимадир сўраб, унинг олдига чикибди. Кейин, дўнгликка ўтириб олибди-ю, ўзига бино қўйиб гапира бошлабди. Бой ўша дўнгликда, худди камбағал ўтирган ерга тилласини кўмган экан.

– Кўшни, – депти камбағал, – мана кўз тегмасин, сизнинг ойдек қизингиз, бизнинг Алпомишдай ўғлимиз бор. Неча йилдан бери ахил яшаймиз. Биз ҳам насиб бўлса, ердан кўп ҳосил олиб, бойиб кетсак ажаб эмас.

Камбағал эртаси куни ҳам ўша ерда ўтириб, гапини давом эттирибди.

– Биз ҳам бойиб кетсак, кейин сизнинг қизингизга совчи кўймоқчимиз. Данғиллама тўй берамиз. Кейин иккаламиз узоқ сафарларга чикиб кетамиз. Қайтганимизда, неварамиз олдимизга чопиб чикса, бундан ортик бахт борми?!

Бой унинг гапини маъқуллаб ўтирибди-ю, лекин ичидан зил кетибди. «Наҳотки, у менинг хазинам кўмилган жойни билса», деб ўйлабди ваҳима билан. Камбағал уйига кетиши биланок, тезда хазинасини қовлаб олиб, бошқа ерга кўмибди.

Эртасига камбағал яна аввалги жойига ўтирибди-ю, гапи бошқача чиқа бошлабди.

– Э, кўшни, – депти у ҳасрат билан, – сиз ким-у биз ким. Сиз билан куда бўлишга бизга йўл бўлсин...

Бой ана шунда, камбағал аввалги кунлар тагида ётган хазинанинг кучи билан катта-катта гапирганлигини сезибди.

– Ана шундай, тилланинг дами ўткир бўлади, – деди Мерган момо.

Майрам кўшмижжа бу ҳикоятни эшитиб, ҳайрон бўлди.

– Кимдир ўйлаб топган-да буни, – деди – у. Мен ишонмайман. Сиз-чи, момо?

– Буни тилласи бор киши билади, Майрам, – деди Мерган момо.

Мерган момо кейинги икки кун ичида уйнинг ўзи гумон қилган жойларини қайта-қайта кўриб чиқди. Тангалар ҳеч қаерда йўқ эди. У ҳатто, сандикларни ҳам қайта қовлаштирди. Иккинчи сандикни ёпа туриб,

тахлаб қўйилган коржомога кўзи тушди. У ўша кунни, Майрам қўшмижжа тилла тангалар билан ана шу коржомани ушлаб ўтирганини эслади. Коржоманинг чап чўнтагига қўл солган эди, тангалар илашди. Бу ўша тилла тангалар эди. Кампир коржоманинг бошка чўнтақларини ҳам кўриб чиқди. Лекин ҳеч нарса топмади. Кейин коржомани ўз жойига қўйди-да, сандиқни бекитди. «Ўзи тилла тангаси иккита экан-да, – деб ўйлади у. – Майли, шу ҳам катта гап».

Кампир ҳовлига чиқиб, яна ўрмакка ўтирди. Бирпас гилам тўкиди, лекин иши унмади. Эртасига ҳам шу воқеа такрорланди. Сал тўқиса, хато қилади. Иши унмай, кампир жиғибийрон бўлди. Кампир қийналаётганлигини кўриб, Майрам қўшмижжа: «Момо, кўйинг шу ишни, бир-икки кун дам олинг, тўқиш бўлса қочиб кетмас», – деди. Лекин кампир унга кулок солмади.

У ахирги тилла тангаларни қайта жойига қўйди-ю, яна кўнглидагидек гиламини тўқий бошлади. Кампир то гиламни тўқиб бўлмагунча, тангаларга тегмасликка қарор қилди.

Гилам ой охирида тўқиб бўлинди. Кампир гилам ҳақини олмади: «Мендан ўғлингга ёдгорлик бўлсин», – деди. Майрам қўшмижжа ҳам Нусратнинг тўйида кампирга бошдан-оёқ сарупо бериб, шу йўл билан унинг хизматини тақдирламоқчи бўлди.

Кампир гилам битишидан бир кун аввал, тилла тангаларни жойидан олиб, уйига элтиб қўйган эди. У ўзича, тангаларни гилам ҳақиға ҳисоблади. Кампир хурсанд эди. У бу тиллаларни ўлими олдидан икки ўғлига тақсимлаб беради. Ҳар ҳолда, «Мерган момо ўғилларига тилла қолдириб кетибди», – деган миш-мишнинг ўзи катта гап деб ўйлади кампир.

11

Нусрат Барфинни ҳовлига бошлаб кирди. Майрам қўшмижжа айвонда эди. Уларни кўрди-ю, юраги бир нимани сезгандай, «шиғ» этди.

Барфин хўжалик марказида ишларди. Уйга қайтаётиб, баъзан Майрам кўшмижжаникига ҳам кириб ўтарди. Нусрат билан Барфин бирга келган пайтлари ҳам бор. Бундай пайтларда улар иш юзасидан ё раёнга кетаётган, ё бирор йиғилишдан қайтишаётган бўлишарди. Чунки, уларнинг бири Тузконда, иккинчиси эса хўжаликда комсомол комитетининг секретари. Барфин кўпинча у-буни сўраб, Нусратнинг олдига келиб турарди.

Қизнинг бу сафарги ташрифи Майрам кўшмижжани ҳайрон қолдирди. Барфиннинг кўлида каттагина тугун. Ўзини тутиши, қадам босиши аввалгидек дадил эмас, нимаданир ийманиб турарди. Ана, Нусрат тўсинда илинган кулф-калитни олиб, шоша-пиша дарвозага кулф уриб келди. «Демак, Барфин уйдан қочиб келган». Майрам кўшмижжа шу фикрга келди-ю, каттик хаяжонга тушди. Кўлидаги даврачирокни тозалашни ҳам унутиб, улар томон борди. Барфиннинг лаблари пир-пир учди, кўзлари ёшга тўлди. Майрам кўшмижжа у билан қўл бериб кўришди, секингина, «кираверинглар» деди. Кейин бирор ножўя сўз айтишдан ўзини саклаб, дарҳол улардан нари кетди. Бидондан мой олиб, даврачирокка қуйди. Кеча каттик довул бўлган эди, электр симларини узиб ташлади, ҳали-бери ҳам чирок ёнадиганга ўхшамасди.

Кеч кирди. У даврачирокни ёқиб, Нусратнинг хонасига кирди.

Барфин Майрам кўшмижжани кўриши билан, ўрнидан турди. Юзида гуноҳкорона табассум, кўзларида мастона бир нур жилва килди. Майрам кўшмижжа чирокни қўйиб, чикиб кетмоқчи эди, Нусрат уни тўхтатди.

Бундай бир гап сўранг-да, она, – деди у. – Мана, келинингизни олиб келдим. Энди бизни сўкиш бўлмасин.

Майрам кўшмижжа бундай хабарни ўғлининг ўз оғзидан эшитди-ю, кўркиб кетди. Демак... у қизнинг ота-онасидан розилик сўрамай, эргаштириб келибди. Бундай айтганда, олиб қочибди. Ўғлига нима ҳам десин?

– Сизларга нима ҳам дейман? – деди Майрам кўшмижжа бўшашиб. – Сизлар тушунган, ҳар нарсани биладиган одамларсизлар.

У хорғинлик билан бир ўғлига, бир Барфинга каради. Барфин Нусратнинг сал-пал жингалак тортган сочларидан кўз узмай ўтирарди. Нусратнинг кўзларидаги ҳадик йўқолди, у энди айбдорларча жилмайди. «Нодон бола, лоақал мендан, ўз онангдан бир оғиз маслаҳат сўрамадингми!» деб ўксинди у. Одамлар «Майрам кўшмижжа бор-йўғи бир келин қилди-ю, шуниям эплаб, расм-русумини қилиб ололмади», дейишмайдими? Майрам кўшмижжа ўз хонасига қайтди. У ерда озгина кўз ёши қилиб ўтирди. Худди шу пайт дарвоза занжири шиқиллади. Аёл бутун вужудига англаб бўлмас титрок кирганини сезди. Сигир «мў-мў»лагандан сўнггина сал-пал хотиржам бўлди. Ҳатто, подадан қайтган сигирни ҳовлига киргизиш учун ҳам дарвозани очишга юраги бетламаётганини ҳис қилди. Қизнинг ота-онаси, холалари келиб қолишдан кўркаётгани учун ҳам юраги така-пука эди. Шундай бўлса ҳам у Нусратдан калитни олиб, дарвозани очди-да, сигирни ҳайдаб оғилхонага киритди. Унинг дили ғаш эди. Бугун, нима бўлса ҳам, қизнинг ота-онаси келмаслигини истар эди. Фақат шу кеча ўтса бўлгани. Кейин ҳеч ким кизини қайтариб олиб кетмайди. Агар улар бугун келишса, Нусрат ҳам, у ҳам шарманда бўлади. Улар Нусратга тухмат қилишдан ҳам қайтишмайди.

Майрам кўшмижжа оғилхонадан қайтаётиб, деразадан Нусратлар ўтирган ёруғ хонага каради. Каради-ю, бир зум гангиб қолди. У нима ғамда-ю бу икки ошик-маъшук нима билан машғул? Боягина кўзларидан ёш оқизган қиз Нусратга суяниб, калин дафтардан бир нимани ўқиб бераётир. Нусрат ҳам ўзида йўқ хурсанд, қизнинг билакларидан тортқилаб, уни тинглаётир. Майрам кўшмижжа, қиз ўз ёзган шеърларини ўқиб бераётган бўлса керак, деб ўйлади. Шундай маҳалда ҳам уларнинг кўнглига шеър сиққанига ҳайрон қолди. Барфиннинг касб-кори архив тикувчи бўлса ҳам, унча-мунча шеър ёзиб юрарди. Шунинг учун ҳам, хўжалик идора-

сида «Чорвадор» деган деворий газетани ҳам шу киз тайёрлайди. Барфин ҳар байрамда чиқариладиган бу газетада Майрам кўшмижжа номидан мақола тайёрларди. Ёнида эса, албатта, ўзининг ҳам шеъри бўларди. Қайси бир йили область газетасидан ўртамиёна шеърлар ёзиб юрадиган шоир-журналист келган эди. У идорада Барфин билан танишибди. Деворий газетадаги шеърини ўқиб, «Сиздан зўр шоира чиқади», деб мактабди. Шундан бери бечора киз шеър жинниси. Ўша шоир-журналист хўжаликка келиб кетгандан сўнг, газетада Ойхол бид-бидга бағишланган шеърини эълон қилди. Шеър яхши ёзилганми, йўқми, Майрам кўшмижжа айттолмайди, лекин шоир ёлғон гапни шеърга солганига аччиғи келди. Шоирнинг ёзишича, Ойхол бид-бид, гўё урушда бедарак кетган қайлиғига вафодор бўлганлиги учун эрга тегмай юрган эмиш. Кирон келсин бундай шеърга! Ёлғонни ёзган шоир шоирми? Аммо у ичидагини сиртига чиқармади. Ойхол бид-бидни кўрганда, ҳатто, табриклаб ҳам қўйди. Кейинчалик, қачон уни табриклагани эсига тушса, ўзидан-ўзи жирканиб, эзилиб юрди. Хайрият, ўша пайтда Эргаш кунда хотини Ойхол бид-бидни табриклаганини эшитмаган. Хабар топса борми, юзига тарсаки тортмаса ҳам, беш-ўн кунгача пешонасини тириштирган бўларди. Лекин Эргаш кунда Барфиннинг шеър ёзишини мактаб юрарди. Қизнинг мактабда Совет Армиясига бағишланган байрамда шеър ўқиганини кўрган экан, алламаҳалларгача эслаб юрди. «Э, бу Барфин бало экан, шеърни жуда аломат ўқиди. Сал бўлмаса, йиғлаб юборай дебман», деган эди у ўшанда хотинига.

Майрам кўшмижжа дераза ёнида бирпас туриб қолди. Барфин шеърини тугатди шекилли, Нусратнинг пинжиги тикилди. Энди улар товушсиз, сўзсиз, энг содда, кўхна тилда суҳбат қуришаётган эдилар. Шу тобда улардан бахтли киши йўқ. Шу тобда улар ўзлари дунёда танҳо! Гўёки киз уйдан қочиб келмагандай. Гўёки Нусрат кизни олиб қочмагандай. Улар бахтиёр, бамайлихотир ўтиришибди.

Осмонда булут орасидан ой кўринди. Майрам

кўшмижжа айвонга ўтди. Дили сал бўлса ҳам ёришгандай бўлди.

Дарвоза тақиллади. «Ана, Барфинга келишди», деб ўйлади Майрам кўшмижжа. У юрак ютиб, хонасига кирмоқчи бўлган эди, оёғи остида бўш сатил турган экан, унга тўқинди. Сатил даранглаб кетди.

Кимдир дарвозани тошми, темирми, ишкилиб, каттик бир нарса билан тақиллата бошлади. Бу тактукка қарғиш ва сўқинишлар жўр бўлиб кетди. Майрам кўшмижжа бир нарсадан хотиржам эди. Чори пахсакашдан қолган бу баланд девордан унча-мунча одам ошиб ўтолмайди, арчадан ясалган манави дарвозани ҳеч ким бузиб, ичкари қиролмайди. Фақат, уй орқаси – жарлик томондан сўқмоқ бор. Аммо у ердаги дарча ҳам берк. Айниқса, кечаси у ердан ҳеч ким юришга журъат этолмайди.

Дарвоза ҳамон шитоб билан тақилларди. Нима бўлса бўлди, товуш бермаса бўлмайди шекилли.

Хувв, ким у, – Майрам кўшмижжа дарвоза томон қадам ташлади.

Кўчада турганлар товушдан сўнг, бирпас жимиб қолишди.

Сўнгра кўчадан Ойхол бид-биднинг товуши келди. У дағдага билан, агар Майрам кўшмижжа кизни чиқариб юбормаса, оқибати яхши бўлмаслигини уқтириб, дўкпўписа қилди.

– Шошма ҳали, бу буқачанинг бурнидан ип ўтказиб, турмага тикдираман! – деб қичқирди Банот машиначи.

Майрам кўшмижжа ихтиёр қизнинг ўзида эканлигини айтди. Қиз нима деса, шу. Кетаман деса, дарвозани очиб беради, йўқ, деса, иложи йўқ. Лекин Нусрат кизга тўй қилиб уйланади. Бу ёғига кўнгиларини тўқ қилишсин.

– Қуллуғ-е, – деди Ойхол бид-бид. – Қизнинг ихтиёри ўзида эмиш. Ким айтди бунга сенга. Ҳали қизнинг онаси, отаси ўлган эмас. Ҳали отаси билмайди бу гапни. Йўқса, Барфинни тилка-пора қилади.

– Ҳозирок қизимни чиқариб бер! – чийиллади Банот машиначи.

– Барфинни чакир бу ёкка, – деди Ойхол бид-бид. – Икки оғиз гапим бор унга.

– Нима дейсиз? – Барфин айвондан туриб овоз берди.

– Эҳ, жиянгинам, – деди Ойхол бид-бид куйиб-пишиб. – мен сени акли расо, тушунган киз деб юрибман-а. Нимага бизни шарманда килдинг? Ҳеч бўлмаса, мендан ўрнак олсанг бўлмасмиди? Мен шунча мусофир ерларда юриб, бирор йигитга кайрилиб караганим йўқ.

Ойхол бид-бид бундан йигирма-ўттиз йиллар илгари, область марказида олти ойлик ҳамширалар курсида ўқиган. У шуни назарда тутаётган эди.

Майрам кўшмижжанинг кулоғи тагида Нусратнинг дағал, бир парда кўтарилган овози эшитилди:

– Сизга ҳам бирор йигит кайрилиб карамагандирда, – деди у пичинг билан.

Майрам кўшмижжа ўзидан сал нарида чекиб турган ўғлига норози бўлиб каради. Жим турса бўларди-ку. Ўзи бировнинг кизини олиб кочиб келган бўлса, яна тап тортмай, пичинг қилишига бало борми? Нусрат гапи онасига ёкмаганлигини фаҳмлади-ю, тилини тийди.

– Ҳой, тилиннга куйдирги чиккур, – қарғанди Ойхол бид-бид. – Нима бало сен ичимга кириб чикқанмисан? Ё, шоир Шайдойи менга атаб шеър ёзганини билмайсанми? Ана, газетани ўқиб кўр, саводсиз. Йигитим урушда йўқолган. Билдингми? Бевафолик қилмадим – эрга тегмаганим шундан.

– Кўй, шу гапларни! – Қирмиз семизнинг синглисига танбех бергани эшитилди. – Ундан кўра Барфинни чакир. Косапора бўлмаган бўлса, олиб кетайлик.

Банот машиначи Қирмиз семизга ниманидир уқтира бошлади. Кейин яна Ойхол бид-биднинг дўки эшитилди.

– Ҳой, Майрам, кизни чиқарсанг, чиқар, бўлмаса сирингни элга ёяман.

Майрам кўшмижжа энди тахликага тушиб қолди. Ана энди, роса шармандаси чиқади. Кўчада анча одам тўпланганга ўхшайди. Ғала-ғовур, бакир-чакир бўляпти.

У беихтиёр камзулидаги калитга қўлини чўзди. Нима килса экан? Дарвозани очгани тузукдир. Гап-сўз кам бўлади, сир-сирлигича қолаверади.

У дарвоза томон яқинлашган эдики, Барфин кичкириб юборди.

– Хола, очманг!

Ё, тавба, қиз ҳам ота-онасидан шунчалик безадими? Нима бу, қизнинг аҳди қаттиқлигиданми ёки тантиғликми? Майрам кўшмижжа икки ўт орасида қолди.

Дарвоза яна шитоб билан тақиллади.

– Айтдим-ку, ихтиёр кизда деп, – деди Майрам кўшмижжа шикаста овоз билан. – Энди менга нима дейсизлар?

– Сири-ингни очаман! – таҳдидли овоз келди дарвоза орқасидан. Йўкса, дарвозангни оч!

Бу овоз Майрам кўшмижжанинг юрагига санчилиб, акс садо берди. «Сирингни очаман!» Дафъатан, у ичичидан келаётган ғазаб ва нафрат хиссини туйди. Ахир мана шу овоз эмасми, унинг забонини боғлаган, юрагини зардоб қилган! Уни бутун умр муте қилиб, орзу-умидларини чил-парчин қилган! Шу овоз, шу! Энди бу овоз мана шу икки ёшнинг ҳам бахтини боғламоқчи! Йўк! Энди унинг юраги чидамайди. Майли, элга, халққа сири фош бўлсин, лекин мана шу оккўнгил киз ўғли билан бахтли бўлсин!

– Йўк, Барфин энди сизларникига бормайди! – деди Майрам кўшмижжа қатъият билан. – Хомтама бўлманглар, дарвозани очмайман!

Банот машиначи фарёд килди.

– Айтдим-ку, кизимни ана шу Майрам мегажин йўлдан урган, – деб бақирди у.

– Ҳой, Барфин! – деб кичкирди Ойхол бид-бид. – Биласанми, бўлажак қайнонанг кимлигини? Бўлмаса, эшит! Унинг қилмишини фақат менгина биламан.

Худди бирор мўъжиза юз берадигандек, ҳамма бирданига тинчиб қолди. Киши кўнглини ғаш қилувчи жимжитлик чўқди. Фақат бир тарафдан шамол эси-ю,

деворлар тепасидаги тўсик сертикан шох-шаббаларни кисирлатди.

Майрам кўшмижжанинг бутун вужуди кулокка айланди. Энди у ожиз нотавон эмас. Майли, ўша қасамхўр ҳамма гапни айтаверсин. У энди бир нарсага икром эди – бутун умри бўйи сирни яшириб яшаб бўлмас экан. Афсус, минг афсуски, буни у жуда кеч тушунди. Қинғир ишнинг қирк йилдан кейин ҳам қийиғи чиқади, дейдилар. Майрам кўшмижжа сирининг очилишидан эмас, балки ўғлидан кўркаётганди. У билса, нима деркин? Хаёлида факат шу савол чарх урарди.

– Эшит хой Барфин! – деди Ойхол бид-бид товущининг борича кичкириб. – Майрам кўшмижжа сен ўйлагандек фаришта аёл эмас. Уруш йиллари эри кон кечиб юрганида, бу гунг билан маишат килиб, бола ортирган эди. Ўша боласини туғиб, кейин бўғиб ўлдирди. Кўмаётган пайтида устига келиб қолганман. Ишонмасанг, ўзидан сўра!

– Ёлғон! – деб кичкирди Майрам кўшмижжа беихтиёр. Ифлоснинг гапини қаранг. Қачон у болани бўғиб ўлдирган экан! Ойхол бид-бид қандай ҳодиса юз берганини жуда яхши билади-ку. Атайлаб, «боласини бўғиб ўлдирди» деб тухмат қиляпти, яшшамагур. – Ёлғон гапирма, Ойхол бид-бид, – деди Майрам кўшмижжа титраб, – ҳаёсиз!

– Энди сен ҳаёли бўлиб қолдингми, – масхараомуз копиб гапирди Ойхол бид-бид. – Гапим ёлғон бўлса, ўшанда сен нима учун отангдан қолган ўймакор сандиқни менга бердинг? Ё бўлмаса нима учун ҳовлини менга ташлаб чиқдинг? Бекоргами? Йўқ! Сиримни очмасин, ҳеч ким билмасин, деб шундай қилдинг.

Майрам кўшмижжа ҳовли ўртасида серрайиб қолди. Нусрат унинг ёнидан ўтиб, дарвоза томон борди.

– Ёлғон гапирманг, – деди у бўйин томирини қавартириб.

– Ёлғон! Ёлғон бўлса, ана, онангдан сўра!

Нусрат бирпас онасига гарангсиб қаради. Кейин бир-бир кадам ташлаб олдига келди. Унинг кўзлари уятдан ёнган, лаблари жиндай қимтилган эди.

– Шу гаплар ростми? – деди у хурпайиб.

– Ҳамма гапни кейин тушунтираман, ўғлим, – деди Майрам кўшмижжа.

Ўғли энди асабиёна, қўлини паҳса қилганча берган саволни такрорлади.

Майрам кўшмижжа дамани ичига ютди.

– Ҳамма гапни бирданига тушунтиролмаيمان ҳозир, – деди у зорланиб. – Мавриди билан, кейин...

Унинг гапи чала қолди. Ўғли бирпас бақрайиб турди-да, кейин, «Қани, уларга ёлғон денг», деб буюрди. Унинг товушида илтижо, айти пайтда таҳдид ҳам сезилди.

– Энди нима дей сенга, болам, – деди Майрам кўшмижжа овози титраб. – Замон оғир эди. Опаларинг очдан ўлмасин, деб гуноҳ қилган бўлсам қилгандирман. Лекин...

Майрам кўшмижжа гангиб, гапини давом эттиролмади, унинг гайритабиий, гарибона мунгайганидан Нусрат беихтиёр орқага чекинди.

Рост экан-да. – деди у хиркирок товушда. – Демак... сиз... сиз...

Нусрат шартта орқага бурилди, югуриб уйга кирди.

Ташқарида, кўчада Ойхол бид-бид ҳамон Майрам кўшмижжани гўрдан олиб, гўрга соларди.

– Ҳой, мегажин, – деди у яна чийиллаб. – Ўзингку, бир пуллик одамсан. Энди Барфинни ҳам ўзимдай расво бўлсин, деб ўйладингми?! Йў-ўк, канжик, бу ниятингга етолмайсан?!

Майрам кўшмижжа кетма-кет зарбалардан гангиди. Оёқлари қалтираб, ерга мажолсиз ўтириб қолди. Ўғли кўп ўтмай уйдан чиқди, елкасига костюмини ташлаб, айвон тўсинига қапишиб турган Барфиннинг қўлидан тортди. Майрам кўшмижжа унинг аламоқ овозини эшитди.

– Барфин, юр, кетайлик бу ердан. Қани бўл, туғунингни ол. Бу ховли бизга ҳаром энди.

Қиз кўркув аралаш Нусратга каради.

Нусрат унга уй орқасидаги сўкмоқни кўрсатди.

Майрам кўшмижжа ҳамон карахт эди, у ўрнидан туришини ҳам, турмаслигини ҳам билмай қолди.

Дарвоза ҳамон тақиллар, бакир-чакир давом этарди.

– Кетма! – деб фарёд қилди Майрам кўшмижжа. – Кетма, болам!

Дарвоза ортидагилар унинг фарёдини эшитишди. Ховлида бир нарса содир бўлаётганлигини англаб, жи-миб қолишди.

Майрам кўшмижжа бўлса, иккала қўлини ерга тираганча, изиллаб йиғларди.

У кадам товушлари узоклашгани сайин, ҳолсизланиб борарди. Ниҳоят, кадам товушлари тинди.

– Нусрат! – деди Майрам кўшмижжа овозининг бори-чи.

Ҳеч ким жавоб бермади. Дарвоза ортида эса, гангир-гунгур овозлар яна бошланди. Майрам кўшмижжа ҳозир ўғлининг, албатта, бирор шофёр ошнасиникига боришини билиб турарди. У ердан бировининг машина-сини олади-ю, қизни миндириб, Тузқонга кетади. Аммо бунга бирор соатча вақт керак. Бирор соатча! Унгача дарвозани очмайди.

У ўша кечани уйқусиз ўтказди. Ҳайхотдек ховлида ўзи билан ўзи олишиб ётди. У ҳаётида унча-мунча эмас, балки катта бир воқеа рўй берганини биларди. Аслида-ку, қўнгли шу соатни қачондан бери рўй беришини кутган эмасмиди? Ўша Ойхол бид-биднинг таъқибидан озод бўлишни хоҳламаганмиди? Ўз гуноҳига иқроп бўлиш учун унда неча йиллардан бери журъат етишмади. Унинг илк хатоси шу эмасмиди? Мана, ўша иқроп энди бажо бўлди. Бунга ич-ичидан шуқур қиларди. Лекин Нусратнинг кетиб қолгани-чи? У ўғлининг, «Ёлғон денг буларга», деб қилган илтижосини эсласа, юрак-бағри эзилади. Нима қилсин, ўғли бир сўзли, айтдими, тамом, энди ховлига қайтмайди. Отасидек ориятли, отасидек ўжар бу. Майрам кўшмижжанинг эсида бор. Бу воқеа, Нусрат ё ўн икки, ё ўн уч ёшини тўлдирганда юз берган эди. Ўшанда Мерган кампирнинг келинлари пилла курти тутишганди. Улар Нусратни ёрдамга, барг кесишга олиб кетишди. Ўша кезлари Мерган кампир-

нинг келинлари Банот машиначининг боғидан тут барги кесишарди. Нусрат ҳам ўша ердан барг кесаётса, Банот машиначи келиб, «Ҳой, полвон, новдани калта-калта килиб кесма. Тут чўлтоқ бўлиб қолади», дебди. Нусрат югуриб уйга кела солиб, омборхонадан милтикни ўқлаб, Банот машиначини отишга бораётганда, отаси бир амаллаб ушлаб қолган эди. Ана энди бўлса Нусрат унинг қизига уйланмоқчи. Майрам қўшмижжа хаёлан ўз-ўзига савол берди: Агар ҳозир эри хаёт бўлганида Барфинни келин қилишга рози бўлармиди? У энди хона тўридаги эрининг катта ишланган портретига қараб қолди, хаёлга берилди.

Эрталаб туриб, Мерган момоникига борди. Кампир нима учундир, унинг гапларини жуда дилгирлик билан тинглади. Майрам қўшмижжа йиғлай-йиғлай кечани воқеани айтиб, кўнглини бўшатди. Ойхол бид-бидга сир олдириб, гуноҳи қимматга тушганлигини айтди. Энг қизиги шундаки, кампир унинг гунг билан бордикелди қилганидан хабардор экан. У бўлса, буни шунча йиллардан бери сир, деб Ойхол бид-биддан бўлак ҳеч ким билмайди, деб юрибди. Гунгни Қорасувга кўчириб юборган ҳам Мерган момо экан. У ўша гапни Ойхол бид-биддан эшитибди-ю, гунгнинг олдига борибди. «Бу қишлоқдан кет, Эргаш кунда фронтдан қайтса, сени кийма-кийма қилади», дебди. Бечора шундан кейин кўчиб кетган экан. Майрам қўшмижжа бу гапдан баттар хижолат чекди, тиззасини қучоқлаб, бўйнини қисди.

– Бу гапни эринг эшитгани йўқ эди, – деди кампир унинг кўнглида туғилган саволни фаҳмлаб. – Ойхол бид-бид бу гапни фақат менга айтган. Мен унга, «Агар бу гап яна оғзингдан чиққудек бўлса, шармандагни чиқараман», дедим. У беимонни ўз поччаси билан тутиб олган жойим бор. Шунинг учун сен тўғрингда ҳеч қаерда чурк этгани йўқ. Кеча энди, ўзини тутиб туролмабди-да.

Энди Майрам қўшмижжага ҳаммаси аён бўлди. Лекин бундан нима фойда? Фақат ўзининг бунча аҳмоқ, довдир бўлганидан ўқинди. Кампир унинг баттар ўқинганини кўриб, «Нусрат ҳам бир куни ҳамма гапни

тушуниб олар», деб тасалли берди. Майрам қўшмижжа эса ҳамон ўғлини ўйларди. Кечаги ғалванинг окибати яхшилик билан тугадини тиларди.

12

Майрам қўшмижжа Абдусалом ака милицияга ариза берганлигини ўзига келган чакирув қоғозидан билди. Терговга чакирилган кун уларнинг ҳаммаси – Абдусалом ака, Банот машиначи, Ойхол бид-бид, Қирмиз семиз бир автобусда йўлга чиқишди. Майрам қўшмижжа кишлок сўнгидаги бекатда турган эди.

Улар Майрам қўшмижжани кўришлари биланоқ, типратикандай хурпайиб олишди. Айникса, Абдусалом ака.

Автобусда одам унча кўп эмас, йигирма-ўттиз чоғли йўловчи бор эди. Майрам қўшмижжа ҳамкишлокларига салом берди-да, бошқа ҳеч кимга гап очмади. Ёнига ҳамкишлокларидан бири – мақола ёзиб юрадиган мухбир бола ўтириб олган экан, ундан дала ишларини суриштира бошлади. «Ука, тобим кочиб турибди, хозир ҳеч гап сўраманг», деди Майрам қўшмижжа унга.

Мухбир бола хафа бўлгандек, қошларини чимириб кўйди. Кейин ўтирган еридан туриб, олдинги йўловчиларни гапга тутди.

Майрам қўшмижжа кеча Мерган момонинг кичик ўғлидан, Нусрат Тузкон посёлкасида тўй қилмоқчи эканлигини эшитди. Ўғли уни тўйга чакирармикан? У хаёлан тўй окшомини, давра тўрида бўйи бўйига ярашган, гулдай яшнаб турган Нусрат ва Барфинни кўз олдига келтирарди. Қани у келин-куёвга оқ фотиҳа берса, Эргаш кунда ҳаёт бўлса-ю, бу тўйни, бу тантанани ўз кўзи билан кўрса. Кейин Майрам қўшмижжанинг ҳеч ҳам армони қолмасди. Лекин ўйлаганининг бари бўлавермас экан...

У ушбу дамда яна ўша боғни, илк учрашувни, кузани олмалар, биринчи марта ўптириб, кейин юзи олмай кизарган дамларини эслади. «Майрам, сен мен учун байрамсан», деган эди Эргаш кунда ўшанда. Кейин у бу

гапни кўп йиллар давомида айтди. У бу гапни биринчи марта айтганида, ҳали уни Эргаш сағир дейишарди. Кейин у Эргаш ботир бўлди. Майрам ҳалиям унинг учун байрам эди. Эргаш ботирни эл «Эргашбой» дейдиган бўлди. Шунда ҳам у Майрамни ўзи учун байрам эканлигини айтиб турди. Кейин у Эргаш кунда бўлди. Майрам эса ҳамон унинг байрами эди. Майрам фақат одамлар учун «Майрам қўшмижжа» эди. Унинг узун мишжалари икки катор ўтгани учун шундай деб лақаб қўйишганди. Эри унинг номи байрам сўзига уйқаш тушганлигидан хурсанд эди. Агар у Майрам деб аталмаганида ҳам, эри барибир, бир нимани ўйлаб топган бўларди, лекин гап бунда эмас. Гап унинг севилганида. Севилдингми, бас, сен ким учундир байрамсан, ким учун эса ой ёки куёш! Барфин ҳам Нусрат учун байрам! Бунинг лофи йўқ. Майрам қўшмижжа ўз кўзи билан кўрди. Шундай экан, эри ҳам Барфинни келин қилганидан рози бўларди. Майрам қўшмижжанинг кўзи Ойхол бид-бидга тушди-ю ҳаёли бўлинди. Автобус тирбанд бўлмаганига ачинди. Агар одам кўп бўлганида, уни дупманларидан пана қилган бўларди. Ахир бир соат улар билан бир жойда бўлишнинг турган-битгани азобку. Уларга ҳам худди шундай бўлса керак, бўлмаса, нега ҳар сафар унинг нигоҳи бехтиёр қайси бирига тушса, ўшанинг юзи худди аччиқ қалампир сепгандек буришарди. Лекин у афтини буриштирмади. Фақат кўнгли беҳузур бўлди, бедорликда киртайган кўзлари деразага тикила-тикила оғриб кетди. Йўқ, улардан уялгани ҳам, тортингани ҳам йўқ. Фақат нима бўлса ҳам, тергов хонасига боргунча, жанжал кўзгашмаса бўлгани. Шунинг учун ҳам у жим ўтиришни, гап сўраган бир-икки қариқурига эса қиска-қиска жавоб қилишни лозим кўрди.

Банот машиначи бўлса, эри билан бирга гангиргунгур суҳбат қуриб келяпти. Яна дори-дармон ҳақидадир. Балки, тикиш ҳақини кам бергани сўкалптимикан? Майрам қўшмижжа қулоғини динг қилган эди, уларнинг гапини бемалол эшитди. Йўқ, бу гал улар эски сомонхонани бузиб, янгисини қуриш, бу ишни ким удалаши мумкинлиги ҳақида суҳбат қуришарди.

Эри кимнидир айтган эди, хотини маъкулламади. «Кўзи очик, пулни кўп сўрайди» деди. Эри эса, негадир уни жеркиб берди. Майрам кўшмижжанинг оғзи очилиб қолди. Яккаю ягона қизлари қочиб кетади-ю, буларнинг гаплашиб ўтирган гапини қаранг?!

Бужур кал Гултепада автобусни тўхтатиб, йўловчиларга билет тарката бошлади. У Абдусалом акага билет йиртаркан:

– Қани, куда-андалар мундай... биргалашиб йўлга чикибсизлар. Ё тўй олдидан тайёргарликми? – деди.

«Ана бошланди, – деб ўйлади Майрам кўшмижжа. – Энди, Ойхол бид-бид арзу лийдиёсини қилади. Э, Бужур кал, ҳеч нарсадан беҳабардек сўрайсан-а? Биласан-ку, ҳамма гапни. Шу одатинг қолмади-қолмади-да, укам. Сен ҳам ҳар бир гапинг орқасидан қувлайдиган маржонликсан-да!»

Банот машиначи эрининг ўрнига жавоб қилди:

– Қанақа тўй, Бужурбой? – деди у хўмрайиб. – Ўсмоқчилаб сўраманг ундай!

Бужур кал шофёр бўлмаганида, уни ҳозир ўртага олишган бўлишар эди.

– Кўп гапирмай, носдан ол, Бужур, – деди Абдусалом ака. – Ўзинг яхши юрибсанми?

Бужур кал олдидаги носқовоғини оғриниб узатди, гап сўраганига пушаймон бўлди.

– Ўтган галгидек, носнинг ярмини қуйиб олманг, Салом ака, – деди у. – Э, шу одатингиз қолмади-қолмади-да!

– Салом эмас, Абдусалом дегин, шунда саломнинг кули бўламан, – деди Абдусалом ака унинг носқовоғидан ўзиникига нос солиб олгач.

– Э, сиз саломнинг кули бўлгунча, халқнинг гули бўлинг, ака! – деди Бужур кал. – Хўп энди тўй қачон?

– Ўша қутурган буқага қиз бераманми, – деди Банот машиначи. – Уни ушлаб оёғига кишан солдирмасам, отимни бошқа кўяман.

– Э, э, секинроқ, секинроқ, ана у ерда қудангиз ўтирибди, эшитса яхши эмас, – деди Бужур қувлик билан. – Қудачилик – минг йилчилик деганлар.

«Шу гапинг ортиқча бўлди-да, укам. Бу газандалар яна гапни чувалаштиришади. Энди менинг шўрим», демокчи бўлди Майрам кўшмижжа Бужур калга.

– Эшитсин, эшитсин! – деб шовқин солди Ойхол бид-бид. – Ҳангисини боғлаб кўйсин эди, бўлмаса.

У гапини тугатмаёқ, Банот машиначи давом қилди:

– Гапириб нима қиласан буни. Булар одам бўлса, эл-юрт удумини қилиб, совчи-элчи кўймайдими? Йўқ, буни асло ўйламаган! Шуларни шарманда қилай, иснодга кўяй, деган.

Қирмиз семиз ҳам гапни олиб кочди.

– Э, булар калин-палин деган нарсадан кочган. Тўй учун пул керак. Бу шўринг курғурларда пул нима қилсин! Ана шу бетавфик ҳалиям қарзини тўламай юрибди.

Майрам кўшмижжа тишини тишига кўйиб ўтирди. Нима ҳам десин. Ёлғон деди нима-ю, демади нима? Барибир гап чувалади. Лекин Қирмиз семиз болади – Нусратни қарздор қилди. Аслида-ку, Нусрат ундан қарздор эмас. Ўғли шу ёзда Мерган момога кўмир келтириб берган эди. Қирмиз семиз ўша кунлар тор кўчага қараган уйига кондиционер ўрнатган экан. Нусрат билмай қолибди – машина кузови унга тегиб, сал пачоқлаб ўтибди. Нусрат юз эллик сўм бериб, уни тинчитди-да, қолганини кейин беришга ваъда қилган эди.

Қирмиз семиз гапидан тўхтамас эди:

– Бети қурсин ундай эркакнинг!

Майрам кўшмижжанинг чурқ этмаганлиги уни баттар қутуртириб юборди.

Майрам кўшмижжанинг ҳам бардоши тугади. Ахир биров болангни гўрдан олиб, гўрга солса... қайси она чидар экан?

– Қирмиз, – деди у ўзини босишга уриниб. – Аввал ўзинг биронта туғиб, тарбия қилгин-да, кейин қаргагин...

– Ундай бола тукқандан, туғмаган афзал! – кичқирди Қирмиз семиз.

– Ўғлинг Барфинни йўлдан уради-ю, қарғамаймиз-

ми, – деди Ойхол бид-бид. – Бу хали холва, сўкиш у ёқда турсин қаматтирамиз ҳам.

Майрам кўшмижжа бу терговда аникланишини айтди.

– Ўғлинг кизимга арак ичириб, бошини айлан-тирган, – деди Банот машиначи. – Бу нима, жиноят эмасми?

«Вой, куриб кетгур Банот машиначи-ей! Ўғлим кизингга канақасига арак ичирсин? Барфин Норбиби ҳисобчининг туғилган кунига борган экан. Зиёфатда бўлганларнинг бари ўғлим ўтириш тугагандан кейин борганини тасдиқлашди. Лекин сен бунга ишонармин-динг, гўрсўхта», деб ўзича ўйлади Майрам кўшмижжа. Шунчалик бўлса ҳам, у рақибларига мулойимрок муомала қилмокчи бўлди.

– Энди, иккови ҳам ёшлик қилиб, шошиляпти. Лекин бизлар бамаслаҳат иш тутайлик, – деди Майрам кўшмижжа.

Шу гапни бекор айтган экан. Буларга мурасасозлик қилиш – оловга мой сепиш билан баравар бўлди. Айниқса, Абдусалом аканинг жазаваси кўзиди:

– Насихатингни бориб ўғлингга қилгин, қанжик! – деди у бўкириб. – Пайтавангга курт тушганда, ақлинг кирдими? Шошма ҳали, тухуминг билан қуритмасам, юрган эканман...

Майрам кўшмижжа оғзига толқон солгандек ўтирди – бўлмаса улар фақат даҳанаки жангга эмас, балки юлиб-турткилашга ҳам шай бўлиб туришарди.

Автобус манзилга етиб келди-ю, Майрам кўшмижжа енгил нафас олди.

Тергов хонаси ҳам чоғроккина экан, Майрам кўшмижжа яна ўша башаралар билан рўбарў бўлишдан бошқа чораси колмади. Терговчи ёшгина йигит бўлса ҳам, гапи ўткир экан, бир-бирига гап бермай жавраб ўтирган опа-сингилларни дарҳол огоҳлантирди:

– Айтиб кўяй, бу ерда бирорталаринг ножўя ҳаракат қилсангиз, сўкишсаларингиз, шартта турмага жўнатаман.

Кейин у Абдусалом аканинг вазоҳатини кўриб:

– Айниқса, сиз, тартиб сақланг. Ҳали бу ерга кўп катнашингиз керак бўлади! Сабабини ўзингиз била-сиз, – деди.

Терговчи бу гапни, уларнинг кўзини кўрkitиб кўйиш учунми ёки чиндан айтдими, бу ёғи Майрам кўшмижжага қоронғи эди. Лекин у ич-ичидан севинди.

Терговчи бирпасдан сўнг, кўшни хонада олдиндан келиб ўтирган икки ёшни – Нусрат билан Барфинни бошлаб келди.

Майрам кўшмижжа уларни кўриб, қувончидан ўрnidан туриб кетай деди. Иккаловини қучоқлаб олгиси келди. Лекин илож қанча? Улар жиндаққина бўлса ҳам унга хайрихоҳлик билдиришганида шундай қилган бўлармиди. Нусрат ва Барфин терговчи бошчилигида тўрға ўтишди. Шу пайт Банот машиначи ўрnidан сапчиб турди-ю, Нусратнинг сочига қанг солди. Нусрат бу ҳамладан ўзини олиб қочишга улгурмай, Барфин она-сига ёпишди.

– Қўлингизни олинг! – деб қичқирди у.

Банот машиначи терговчининг аралашувидан сўнг, кўз ёши қилиб, ўрнига ўтирди.

– Билиб кўйинг, – деди Барфин дераза томон юзини кескин буриб, – мени тинч қўймасаларингиз, у ёғини ўзим биламан...

Майрам кўшмижжа ағрайиб қолди. Ёпирай, Барфин гапиряптими шу гапни? Мулойимгина, йиғидан бошқасини билмайдиган қиз-а? Бу ёғига Майрам кўшмижжанинг кўнгли тўк бўлди.

Терговчи қиз ёзган тушунтириш хатини уларги ўқиб эшиттирди. Кейин Нусрат ва Барфин билан савол-жавоб қилди. Уларнинг жавобидан шу нарса маълум бўлдики, Нусратни ўтиришга қиз айттириб юборган экан. Лекин йигит зиёфат тугашини кутиб борган. Қочиш режасини ҳам қиз таклиф қилган. Нусрат бўлса, «Ҳеч қаёққа қочмаймиз, ёлғиз онамни ташлаб кетмайман, яхшиси бизникига борамиз, кейин бир гап бўлар», деган.

– Шу гаплардан кейин ҳам, сизнинг эътироз, шикоятингиз борми? – деб сўради терговчи Абдусалом акадан.

– Қизнинг ихтиёри ўзида эмас, – деди Банот машиначи. – Бу юзсиз нимага биз билан бир оғиз маслаҳат қилмади.

Барфин унга ғалати бир қараган эди, онаси негадир жим бўлди.

– Қиз ўз ихтиёри билан йигитга турмушга чикмоқчи экан, бунинг нимаси ёмон, – деди терговчи.

Бу гапдан сўнг, Абдусалом ака, хотини ва сингилларининг нафаси ичига тушиб кетди.

– Сизларга жавоб бўлмаса, – деди терговчи Нусрат ва Барфинга.

Майрам кўшмижжа ўғлим ҳозир ёнимга келади, деб умид қилган эди, йўк. Нусрат қайрилиб қарамади ҳам. Қизнинг тирсагидан ушлаб, хонадан чиқди. Терговчи ҳаммага бир варақ оқ қоғоз бериб, тушунтириш хати ёзишни сўради. Абдусалом акага эса, «йигитга даъвом йўк» деган тилхат ёзинг, деган эди, у кўнмади.

– Ўзингиз биласиз, – деди терговчи, – ҳар ҳолда энди қизни уйингизга қайтариб кетмасангиз керак. Ундан кўра, тўйларини яхшилаб ўтказиб беринг. Ёшлар бахтли бўлишсин.

Абдусалом ака бу гапдан сўнг, чурк этмай қоғозга кўл кўйди.

13

Янги йил кирадиган кун эди. Майрам кўшмижжа ҳеч қаерга чиқмай ўтирди. Борадиган ери йўк эмас, бор. Эрталаб уйга бирга ишлайдиганлардан уч хотинкиз келган эди. «Байрамни бирга кутайлик» деб, уйларига чақиргани келишган экан. «Кечирасизлар, бу сафар кизимникига бормоқчиман» деб, уларни қайтариб юборди. Аслида у кизиникига ҳам бормоқчи эмас эди.

Бу сафар янги йилни тантана билан ўтказиш кўнглига сиғмасди. Бундай олганда-ку, Маржонда янги йилни ҳамма ҳам байрам қилавермайди. Қари-қуриларнинг ярим кечагача кутиб ўтиришга тоблари йўк, улар барвақт ётиб, азонда туришга ўрганишган. Ёшларнинг йўриги бошқа. Майрам кўшмижжа ёш бўлмаса

хам, хар йили янги йилни кутарди. Ўтган ҳафта чўлдан куёви келиб, «Отпускангизни олинг, сизни Хоразмга элтаман», деди. «Хоразмда нима бор», деб ҳайрон бўлди. Куёви Хоразмда бир табиб киз борлигини айтди, «унинг кўзлари рентгендек кўрармиш, кўллари билан шифолармиш, газитда ўқидим», деди. Куёви ҳам кизиқда. Наҳотки, у қайнонасининг дардини сезмаса, билмаса. Агар у ўғли билан ярашса, олам гулистон. Унга ҳеч қанақа табибнинг кераги йўқ. Лекин у куёвига бундай демади. «Майли, фақат янги йилдан кейин борайлик» деб, гапини икки қилмади. Зора янги йилгача, янги йил кунида ўғлим кириб келса, деб умид қилди. Ана шу умидда, у эрталабдан бери бор пазандалик маҳоратини ишга солиб манти пиширди, шўрва осди, лочира ёпди. Дўконга чиқиб, «ошна-пошнаси билан келиб қолса, керак бўлиб қолар», деб у-бу харид қилди. Чори магазинчи, «ха, Майрам опа, уйга мехмон айтдингизми дейман», деб эзмалик қилди. Ким келади қачон, нимага деб эринмай сўради. «Керак бўлиб қолар», деди Майрам кўшмижжа.

Уйга кайтса, дарвозасини Мерган момонинг кичик ўғли тақиллатиб турибди. Уни кўриб, Майрам кўшмижжа севиниб кетди. «Ўғлимдан бирон хабар келтиргандир», деб ўйлади.

– Отпускадаман, – деди у ғамгинлик билан.

– Тинчликми? – ҳушёр тортди Майрам кўшмижжа.

– Сизга келган эдим. Онамнинг аҳволи оғирга ўхшайди. Сизни сўраяпти.

– Бораверинг. Ҳозир етиб бораман, – деди Майрам кўшмижжа.

У харид қилган нарсаларни уйга киргизиб қўйдида, ғизиллаб кампирникига жўнади.

Мерган момо оёқдан қолган бўлса ҳам, лекин тилдан қолган эмас. Майрам кўшмижжа хонага кирганида, у келини билан бурро-бурро гаплашиб ётган экан. Кампир келинга, «Бизни холи қўйинг, айланай», деди. Келини Анорхол Майрам кўшмижжага ғалати бир қарадида, хонадан чиқиб кетди. Кампир ёстик тагидан дока рўмол олиб, Майрам кўшмижжага узатди.

Майрам кўшмижжа дока рўмолнинг тугилган учини очди-ю, иккита қизил тилла тангани кўриб, жимиб колди.

– Танияпсанми, бу тангалар ўзингни, – деди кампир.

– Сиз буни каердан топдингиз? – хайрон бўлди Майрам кўшмижжа.

У тангаларни яна коржоманинг чўнтагига солиб қўйган эди-ку. Ё ҳовли-повлида тушириб колдирганмикан.

Кампир унинг хайрон бўлаётганлигини кўриб, хаста товуш билан тушунтира бошлади.

– Қизим, мен нодонни кечир, – деди у кўзларига ёш олиб. – Бу тангаларни сандиғингдан ўғирлаганман...

Майрам кўшмижжа ишонмади. Кампирнинг бундай қилишига ҳеч ҳам ишонмас эди.

– Йўк, эси оғиб валдираяпти деб ўйлама, – деди кампир. – Рост айтаяпман. Қариган чоғимда гуноҳга ботдим. Мана бир ой бўлдики, на ўлиб ўлолмайман, на тузалиб туролмайман. Нимага дейсанми? Мана шу тангалар учун. Неча марта ўзингга айтай дедим, юзим чидамади. Қариган чоғда қоқилгандан ёмони йўк. Барибир айтмасам бўлмас экан.

– Э, момо, бор-йўғи иккита танга экан-да, шунга шунчами, – деди Майрам кўшмижжа. – Шуларни сизга бағишладим.

Кампир бош чайкади.

– Бу тангаларнинг изи бўлса керак, – деди у Майрам кўшмижжани яна хайрон колдириб. – Лекин колгани сенда эмас, биламан.

Кампирнинг хаёлига ҳам келмаган гапларни айтди. Унингча Эргаш кунда Ойхол бид-бидларникида кунда кавлай туриб, бирор хазина топган. Лекин бу сирни айта олмай ўлиб кетди. Бўлмаса, анови Ойхол бид-бид тиш қўйдирганида шунча қизил тиллани каердан олган.

– Бу ишнинг орқасидан тушгин, – деди кампир, – агар шу сирнинг тагига етмасанг, у дунёи бу дунё рози эмасман. Бу тангаларни милисага элит. Эҳ, аввалги шаштим бўлганида борми, ўзим билар эдим.

Кампир бу гапни айтиб, анчагача жим ётди. Майрам кўшмижжа кўлидаги тангаларни камзулининг киссасига солди. Ўрнидан турмокчи бўлган эди, Мерган момо розилик сўради.

– Кўйинг бу гапларни, – деди Майрам кўшмижжа, – дард бошка, ажал бошка, деганлар. Ҳали отдай бўлиб кетасиз. Мана мени айтди дерсиз.

Кампир унинг гапига жавоб бермади. Майрам кўшмижжа ховлига чиққан эди, катта келин олдига югуриб келди. Қайнонаси нима деганини суриштирди.

– Момо рози-ризолик сўради, – деди Майрам кўшмижжа. Кампир билан ораларида бўлиб ўтган гапни айтиб кўйишдан зўрға ўзини тийди.

Майрам кўшмижжа уйига ғам-ғусса билан қайтди. Бир томондан, у кампирнинг огир аҳволда эканлигидан эзилса, иккинчи томондан, мана бу лаънати тангалар уни яна изтиробга солган эди.

14

Хайрият, кечга яқин дарвоза такиллади-ю, у ёстикдан бош кўтарди. Ташқарида енгил лайлаккор ёғаётган эди. Майрам кўшмижжа ҳавонинг совуқлигига ҳам қарамай, бошига факат рўмолини ташлаб чиқди. Сатин кўйлак остида юраги дук-дук урди: нима бўлса ҳам, ўғли келган бўлсин!

Дарвозани очди. Рўпарасида тугунчак кўтарган Барфин турарди. Очиғи, у келиннинг бу ташрифидан унчалик севинмади. Кейинги кунларда кўнглининг қаеридадир, «мана шу киз туфайли ўғлим мендан юз ўгирди» деган ўй-фикр ҳам йўқ эмасди. Барфин келасолиб, Майрам кўшмижжанинг белидан кучди, икки юзидан чўлпиллатиб ўпиб олди. Майрам кўшмижжа келиннинг беғубор тикилган коп-қора кўзларига бардош бера олмади, кўнглидаги муз бирпасда эриди. Бу муз эриди-ю, ёшга айланиб оқа бошлади.

– Йиғламанг, жо-он хола, – деди Барфин, – ёшлик килдик, кечиринг бизни...

«Нимангни ҳам кечирай, болам, – деб ўйлади Майрам кўшмижжа уни уйга бошлаб кираркан. – Ҳаммасига ўзим сабабчиман-ку».

Барфин уни янги йил билан табриклади. Зар сим чакма қилинган бухори ковуш кийдириб, қайнонасини юргизиб кўрдирди. Майрам кўшмижжа бундан суюнган бўлса ҳам, хаёли ўғлида эди.

– У киши Тошкентга командировкага кетди, – деди Барфин қайнонасининг фикрини уққанча. – Мен эса янги йилни сиз билан ўтказай, деб тўғри келавардим.

Майрам кўшмижжа шунга ҳам хурсанд бўлди. Келинига бирор нарса совға қилиш умидида сандик томон борди. Қалитни оламан деб, камзулига қўл суккан эди, яна тилла тангалар илашди.

– Мана шу сизга кўрмана совғам, – деди у келинига: – Каттаси кейинрок бўлади.

Дастурхон ёзаётган Барфин қайнонаси қўлидаги қизил тангаларни кўриб, ранги девордай окарди. Ўтирган жойидан кимирламади.

– Сизга нима бўлди, қизим? – деди Майрам кўшмижжа ховликиб: – Кўнглингиз оздими?

У тўрға жой солиб, Барфинни дарров ётқизди.

– Шамоллабсиз-да, келин, – деди у Барфиннинг пешонасини ушлаб кўраркан. – Иссигингиз ҳам борга ўхшайди-ку.

У дўхтир чакирмоқчи эди, Барфин кўнмади.

– Кўйинг, хола, – деди у ҳолсизланиб. – Фақат сиз мени кечирсангиз бўлгани...

– Нимангизни кечираман, болам, – деди Майрам кўшмижжа эзилиб. – Қайтанга яхши бўлди, бир болам иккита бўлди.

Барфин бош чайкади.

– Мен бунга айтаётганим йўқ.

– Бўлмаса, нимани айтаёпсиз?

Барфин кўзларини юмди. Тезда жавоб бермади.

– Мени кўрқитманг, айланай келин, – деди Майрам кўшмижжа. – Яхшиси, дўхтир чакирай.

– Йўқ, йўқ, – деди Барфин илтижо билан.

Майрам кўшмижжа телевизор қўйилган тумбочка

тортмасидан дори-дармон солинган қутича олди. Унинг ичидан иссикни туширадиган дори излаб топди.

– Бўлмаса, мана буни ичинг, келин.

Барфин ўрнидан туриб, ёстикка суянганча, қайнонаси узатган дорини ичди. «Келин кўзларини мунча олиб кочмаса», деб ўйлади Майрам кўшмижжа.

– Анави тилла тангаларни қаердан олдингиз? – деди Барфин бир лаҳза сукутдан сўнг. У бу гапни айта туриб, кўзларини юмди. Шунда Майрам кўшмижжа бу тилла тангаларда бир гап борлигини сизди, юраги хаприкди.

– Нусратнинг отаси киядиган коржомодан топган эдим, – деди у саросимага тушиб. – Нима эди?

Барфин кўзини шифтга осиглик бир жуфт анорга тикиб, қийнала-қийнала гапирди.

– Ўша... мен кўрган хумчадан олинган...

Майрам кўшмижжа жон ваҳмида қизнинг елкасидан ушлади.

– Нималар деяпсиз, жон кизим, тушунтириб гапиринг!

Барфин бош силкиди.

– Айтаман, фақат, бир оз кейинрок. Юрагим оғриятти. Анови сумкада валидол бор. Шуни олиб беринг, холажон.

Майрам кўшмижжа Барфинга ачиниб кетди. Шу ёшда унда юрак оғриғи нима қилади.

Барфин валидолни тили тагига ташлаб ётди.

У туни билан бўлган воеқани йиғлай-йиғлай айтиб берди.

Бир кеча Барфин алламаҳалда уйғониб кетибди. Қараса нариги хонада онаси ҳалиям нимадир тикиб ўтирган экан. Онасининг олдига эндигина чикмоқчи бўлиб турганида, Қирмиз холасининг гапини эшитиб қолибди. У Барфиннинг онасига аллақандай хумча ҳақида сўз очибди, тиллалар тақсимотидан норози эканлигини, агар улушини тўлик бермасалар, милисага хабар қилишини айтибди.

Барфиннинг онаси унинг гапларига роса кулибди. Унинг гапича, Эргаш кунда Қирмиздан ёрдам сўраган. Лекин дўхтирга хабар бермаган ким – Қирмиз. Шунинг

учун ҳам Эргаш кунданинг ўлимига факат Қирмиз сабабчи. Қамалса ҳам, Қирмиз қамалади. Барфин холасининг эътирозини ҳам эшитиб олибди. Қирмиз хола си дўхтирга хабар бермоқчи бўлганида, Барфиннинг отаси, онаси, Ойхол холаси қўймаган эмиш. Агар у дўхтирга дархол хабар қилганида Эргаш тоға тирик қолган бўлар экан.

Барфиннинг онаси бу гапни рад қилибди.

«Поччанг сенга Эргаш кундани қўй, яхшиси унинг олдида ётган хумчани тезроқ келтир. Бўлмаса, тилладан қурук қоламиз дегандан сўнггина, дўхтир чакиришни ҳам эсингдан чиқариб қўйдинг», депти у синглисига.

«Поччам дўхтир вақтини ўтказиб бор, деганида, ўзингиз бор эдингиз-ку. У-бу гапни қўйинг, агар поччам улушимни тўлик бермаса, ўзидан кўрсин», депти Қирмиз холаси.

Барфиннинг онаси кўрқиб қолиб, унга ялина бошлабди. Яна пича тилла беришга ваъда қилиб, синглисини жўнатибди.

Холаси кетиши билан, Барфин онасининг олдига чиқибди. Онасига ҳамма гапни эшитганини, эртага органга хабар қилишини айтибди. Онаси ҳушидан кетиб қолибди. Барфин кўрқиб, холасини чакирибди. Биргалашиб онасининг юзига сув сепиб, ҳушига келтиришибди. Онаси шу ётишида ўн кунгача ўрнидан туролмабди. Барфинга эса, «нимаики қилган бўлсак, сени деб қилдик. Сир очилса, ҳаммамиз қамалиб кетамиз. Аммо шармандаларча қамалгандан кўра, сирка ичиб ўлганим минг марта яхшироқ. Бу дунёда қизимнинг дастидан дод деб ўтаман!» деб кўрқитибди.

Майрам қўшмижжа бу воқеанинг тафсилотини эшитиб, юрак-бағри эзилиб кетди. Ичида иблислик қилганларга ланъат ўкиди.

Барфин эса, ўшанда бу сирни ҳеч кимга айтмаганига афсусланиб йиғлади. Майрам қўшмижжа уни овутган бўлди. Барфинга бир илтимоси борлигини айтди. Илтимоси шуки, Барфин унга айтган гапларини яна бир жойда такрорлаб бериши керак. Қиз эса йиғлай-йиғлай

бунга тайёр эканлигини, энди бу сирни ичида саклай олмаслигини айтди.

Майрам кўшмижжа ерда ётган тангаларни оларкан, бир нарсани ўйлаб қолди. Эри нима учун фақат иккита тангани олиб киссасига солган экан. Ёки Майрам кўшмижжага кўрсатиш учунми? Балки, унга совға қилай дегандир. Балки у умри битганига ишониб, бу тангаларни, ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолмасин, деган мақсадда, хазина уларнинг қўлида қолиб кетмасин, деган ўй билан далил-исбот тариқасида қолдиргандир.

Майрам кўшмижжага нимагадир, ана шу хулоса тўғридай туюлди.

* * *

Йўк, улар керакли жойга боришмади. Тўғрироғи, боришга улгуришмади. Абдусалом ака бир тиш дўхтирига тилла сотаётгани устида қўлга олинибди. Барфин очган сирдан ҳамма хабардор бўлди. Ўтган ҳафта қазо қилган Мерган момонинг йиғи-йўқловида бир гўянда хотин ўша воқеани қўшиб айтди.

*Зигир гулини ташлади,
Юлдуз кўзини ёшладия,
Чақмоқдайин момомиза,
Бизни қимга ташладиё!
Вой момо-мо, вой момом!..*

*Эргаш кунда жиянинг-ай,
Бутун эди-қу имония,
Уни чақиб ўлдирдия,
Маржоннинг тўрт илони!
Вой момо-мо, вой момом!..*

Бу эл қарғиши эди. Инсонга бундан ортик жазо йўк! Майрам кўшмижжа бунга ўз кўзи билан кўрди: аза тугиб, йиғи-йўқлов айтишаётган хотинлар орасидан уч шарпа сирғалиб, кўрка-писа чиқиб кетди. Бу ўша уч опа-сингил, уч бошли аждарҳо эди. Улар элнинг аёвсиз қарғишига дош беролмай, ғамхонани тарк этишган эди.

Удумга кўра, йиғи-йўқлов, тўхтаб-тўхтаб айтилади.

Навбатдаги бир фурсатлик тин олишда Сарви хола

мархуманинг ўлими олдидан қилган васиятини айтди. Мерган момо ўлганидан сўнг, гўрига ифорли сойдан иккита кўк тош қўйишларини сўрабди. «Бошқа ёдгорлик тош қўйишмасин», дебди. Нима учун фақат иккита кўк тош экан? Бунинг боисини Майрам қўшмижжа тушунмади. Кампирнинг бир пайтлар айтган гапи эсига тушди. «Кўк ранг ота ранг, яшил ранг она ранг» дерди. Эҳтимол, у икки кўк тош – икки ўғлини назарда тутгандир.

– Мерган момо очиқ-сочиккина, хокисоргина аёл эди, – деди Сарви хола.

Яна ҳамманинг кўзига ёш қуйилиб келди. Фақат Майрам қўшмижжагина бурчакда оғзига талқон солгандай жим эди. У ҳам эл катори кампирнинг хаётидан ибратли бирор воқеа айтмоқчи эди. Мабодо, у кампирнинг ўғрилик қилганини, кейин буни бўйнига олиб, тангаларни кайтариб берганини ўтирганларга айтса, ҳеч ким ишонмаслигини, кўпчилик, «Ё алҳазар, шу Мерган момоми, қўйинг-э, ҳозир ҳазилнинг вақтими», деб жеркишларини ҳам биларди. Шунинг учун ҳам жим эди. Кампирнинг бу қилмиши фақат эндигина уни ташвишга солган бўлиб, юраги ўртанарди.

Майрам қўшмижжа «шу кампирдек қарисам» деб, ният қилган эди-ку. У сиғиниб юрган кампир ўғрилик қилдими? Ҳозир тўқчилик замони эмасми? Кампир ҳеч қачон овқатдан қисилганини айтмаган эди. Ё тилла деган сабилнинг қуввати, сеҳри шунча баландми? Баланд бўлса, нега у сезмади? Агар кампир ўша тиллаларни ундан сўраганида ҳам, ҳеч иккиланмай чиқариб берарди. Майрам қўшмижжа қаттиқ ҳаяжонда эди. У эрининг бир гапини эслади. «Бу кампирнинг қинғирликлари бор». Майрам қўшмижжа бунга ҳалиям ишонмайди. Барибир кампирни яхши кўради. Фақат... тилла кампирга нима учун керак бўлди? Унга мана шуниси жумбок. Мана шу саволга у жавоб тополмайди. Шуни эсласа, юрагида оғрик туради. Балки бунинг сабабини бошқалар билишар. Бу гапни у кейин, кампирнинг йили ўтгандан кейин, унинг ўғилларидан, келинларидан сўраб кўради. Эҳтимол, ана ўшанда бу жумбок ечилар.

Эмишки: Абдусалом ака камок муддатини ўтабди. Уйга қайтаётганида, Бужур калнинг автобусига чикибди. Бужур кал у билан куйидагича суҳбат курибди:

– Абдусалом ака, ростингизни айтинг, – депти Бужур кал. – Ўшанда Эргаш кундага нега ёрдам қилмагансиз?

– Э, биродар, – депти Абдусалом ака, – менинг ўрнимда у бўлганда ҳам шундай қилган бўларди. Негаки, бир-биримизни ўлгудек ёмон кўрардик.

– Нима учун?

– Иккаламизнинг лойимизни икки жойдан олган экан.

– Нима қиласиз яшириб. Аслида бир хумча тиллани деб шундай қилгансиз.

– Йўк, тиллани аввал кўрганим йўк эди. «Илон чакди» дейишганига, «ажаб бўлипти» дедим, уйдагиларни дўхтирга боргани кўймадим. Тўғриси айтсам, ўлади деб ўйлаганим йўк. Илон чаккан бўлса, бир азобини есин, дедим. Уни капча чаккан экан. Яна каеридан денг, бўйнидан. Бўлмаса, тезда ўлмас эди.

– Нега бўлмаса, тиллани давлатга топширмадингиз?

– Э, ука, – депти Абдусалом ака. – Хотиним дардманд эди. Бошқаси билан кўнгил очиш учун эса муллажиринг керак. Менинг ўрнимда бўлганинда, сен ҳам шундай қилган бўлардинг.

Бужур кал автобусни тўхтатиб, «Абдусалом ака, пастга тушинг, бир маслаҳатли гап бор эди», – депти ва ўзи ҳам кабинадан тушаётган бўлибди. Абдусалом ака автобусдан тушиши билан, Бужур кал машинани ҳайдаворибди. Орқадан сўкиниб, чопиб кетаётган Абдусалом акага шундай деб бақирибди: «Менинг ўрнимда бўлганингизда, сиз ҳам шундай қилган бўлардингизда, сиз ҳам шундай қилган бўлардингиз!»

Бужур кал кейинчалик уч опа-сингилдан ҳам алоҳида-алоҳида гап олибди. Уларга ҳам юқоридаги саволларни берибди.

Банот машиначи шундай депти: «Бировга ёрдам бериш тугул, ўзим ёрдамга мухтож бўлиб ётган эдим. Тиллани сўраяпсизми, ха, тақдир қилганни хуржунга сол, деганлар».

Ойхол бид-биднинг жавоби эса мана бундай бўлибди: «Ростини айтсам, тилла билан бўлиб ёрдам бериш хаёлимдан кўтарилибди. Бунинг устига поччам бир оғиз айтмадики «бор дўхтирни чакириб кел» деп. Тилла нега керак дейсизми? Нима деяпсиз, ҳали бу дунёдан умидим бор. Зора биров-яримнинг хотини ўлиб, мен бечора ҳам эрлик бўлиб қолсам. Ёшлигимда эркакни кўп сайлаганим йўк, ўша пайтларда эркак ҳам кам, айланай. Кимгадир эркак етмай қолса, бунинг нимаси қизик экан?»

Қирмиз семизнинг гапи мана шундай: «Ҳаммасига Ойхол билан поччам сабабчи. Поччам айтдики, агар Эргаш кунда тирик қолса, бу тиллаларни давлатга топширади, бизга ҳемири ҳам тегмайди. Мен дўхтирга кетаётган эдим. Ойхол бўлса йўлимни тўсиб олди: сенинг эрингдан қолган пулинг кўп-да, тиллани назарга илмайсан, – деди. Шундай бўлса ҳам, касалхонага бордим. Лекин семизман-да нима қилай, чолиб бора олмадим».

Улар бу гапларни айтганми, йўкми, бу Бужур калнинг виждонига ҳавола. Негаки, бу гапларни Бужур кал элга ёйди. Оқибат, опа-сингилларнинг гапи бири-бирига етиб борди. Аввалига улар бир-бири билан роса даҳанаки жанг қилишибди. Кейин бири иккинчисининг юзини юлиб, қайси бири ётқизиб тепибди, юзи-кўзи демай, бир-бирини ҳақорат қилибди.

Бужур кал – бужур кал-да! Бу гапнинг охирига етмай қўймайди. Яна бу уриш-можаронинг натижасини бир автобус одамга айтиб берди. Ойхол бид-бид лашлушини кўтариб, шаҳарга кўчиб кетибди. «Шаҳарнинг бағри кенг», депти. Яна у, «Маржонни елкамнинг чуқури кўрсин», депти.

Қирмиз семиз калтакни кўпроқ еган эканми, касалхонага тушибди. Палатадошлари кундузи ухлаб, кечаси

китоб ўқишар экан. Негаки, Қирмиз семиз жуда қаттиқ хуррак отаркан.

Бужур кал фақат Банот машиначи ҳақида ҳеч нарса демади. Ҳамма унинг бир ой дарди зўрайиб, қазо қилганидан хабардор эди.

Майрам кўшмижжа бу тафсилотларнинг барини автобусда эшитди. Лекин бундан унга нима фойда-ю, нима зарар? Ҳар ким қилмишига яраша жазо олади. Уни бошқа нарса қизиқтиради: одамни илон чакса, захри канча вақтгача аримайди? Агар одамни одам чакса-чи?

1984 йил.

ИСМОИЛ ТОҒА ТАРОЗИСИ

1

Йўк, мен заргар эмасман. Заргарлик тарозиси ота-мерос аслида. Уни энди сотмасам, бўлмай қолди, ҳа, ука. Муҳтожликдан эмас, йўк. Йўкса, нега сотаман? Бунинг ўз тарихи бор. Харидор бўлиб шунча олис жойдан келибсиз, майли, сизга айтайин. Барибир бугун энди бизга меҳмон бўласиз...

Бундан икки йил бурун уйга опамиз келди. У олиб келган хабар мени ҳайрон қолдирди.

Ана бу гапни қаранг: Раимбой таёк олиб, чўпон бўлмоқчи эмиш. Бировга сўз берганмиш. Нега шундай қилибди? Шопирликнинг нонидан кўнгли қолибмикан? Сиз томонда билмайман, аммо бизнинг жойларда шопирлик нонига қўл чўзиш осон эмас. Лекин чўпон бўламан десангиз, бу бошқа гап.

Опамиз шу хабарни айтиб, нам тортаверди. Опамиз эри билан тоғларда узок йиллар чорва кетидан юриб, қунларни ўтказган. Энди эса қариган, ҳовлида ўтирибди. Чорва иши кўп оғир. Шунданми, Раимбойнинг бу ишга қўл уриши унга ҳеч маъқул эмас. У кеча шундай деди:

– Окшом эшитиб қолдим, Раимбой келаси ой иши-

дан бўшамокчи. Сен унга насихат кил. Ўғлим ҳаммадан бурун сенга кулоқ тутуди. Молни боқармон киши унинг туёғидан ҳам қаттиқрок бўлмаса, ҳеч бир чўпон чикмайди. Раимбой ундай эмас.

Опамизни юпатиб, кечкурун жиян билан гаплашишга сўз бердим. Рост гапни айтар бўлсак, бундан бир ҳафта бурун мен ундан сўраган эдим:

– Жиян, нега сиз ота касбини тутмай, шопир бўлиб кетибсиз?

– Темир-терсакка ўчман, – деган эди Раимбой. – Сиз аввалдан қишлоқда яшаб келганингизда, бундай демас эдингиз.

Раимбой аскарликдан қайтган йили отамга ёрдам берай деган ўй-режа билан озрок вақт чўпонлик ҳам қилган экан. Аммо отаси унга: «Сендан чўпон чикмайди», – деган гапни айтибди. Шундан сўнг, у ўзининг севган касби – техниканинг жиловини ушлабди.

– Поччамиз ўша гапни бекорга айтмагандир, ишини эплай олмаган бўлсангиз керак, – десам Раимбой кулиб туриб:

– Э, йўқ, тоға, бу гапга дўмбира сабаб, – деган эди у. – Отам аввал бошдан ҳам мендан чўпон чикиши гумон, деб юрар эди. Аммо, мен, умримда ҳеч кўшиқ айтмаган киши, армиядан келган йилим, бир марта кўшиқ айтдим. Ўшанда кайнотамиз бизнинг шарафимизга зиёфат берган эди. (Жиянимиз тушмагур ҳарбийга кетаётиб уйланиб кўйган экан.) Дастурхон бекаму кўст, созлаб безатилган-у, аммо шунга карамай давра ҳеч кизимасди. Шунда кўпроқ ичибман, кейин дўмбира олиб, русча кўшиқ айтибман. Ёшлик – гўрлик, ўшанда русча билишимни кўз-кўз қилмокчи бўлдим. Лекин кулгига қолдим. Баъзилар айтибдики: Раимбой зиёфатда «мама» ми ё «момо» ми деб роса йиғлаган эмиш. Яна бировлар эса: «Раимбой аскарликда тилини унутганмиш», деган гап чиқаришибди. Кўшиқ айтганим фақат отамга ёққан эмиш: «Кўшиқ айтолса, демак, чўпонликка ярайди», дебди у чўлиғига. Бир куни отам мени ҳузурига чақириб:

«Ўғлим, эртами-индин сунни¹ бошланиб колса, озрок карашсанг», – деди. Отам сўров оҳангида айт-дими, бундай пайтда кўнглига бориш керак. «Бўпти, бораман», – дедим. Орадан бир кун ўтиб, ота-бола икковлон боғ томон – Кемтик Лабга эшакда жўнаб кетдик... Мавсум тугагач, отам мени чакириб деди: «Ўғлим бир гап айтаман, аммо кўнглингга олма!» «Айтинг», дедим илжайиб. «Айтсам... сендан ҳеч қачон чўпон чикмайди, ўғлим. Сен бошқа ҳунар танла!» Бу гап тўғри бўлса ҳам, аммо-лекин шу тобда менга сал ботиб кетди. «Нега унақа дейсиз? Балки келажакда мен зўр чўпон бўларман. Ё сиз пўрим кийиниб юрганам-га...» «Э, йўқ, Раимбой», – деди отам бошини чайқаб. Мен лолу ҳайрон эдим. Ахир мен отам неки юмуш буюрган бўлса, пухта бажармадимми? Кўплар ўз боласига «Чўпон бўлаколгин», деб сўрайдиган замонда бизнинг бобой нимага тескари иш қилади? Менинг минг бир хаёлга борганлигимни кўриб, отам охири айтди: «Кўтонда бир ой бўлдинг. Кўлинг бўшаган пайтлар ўтов керагасида осифлик дўмбираларни чалармисан, деб эдим. Сен локал кўлингга ушлаб ҳам кўрмадинг-да. Шунинг учун айтдимки, сендан чўпон чикмас...» Мен эса баттар ҳайрон. «Чўпон деганнинг бари дўмбира чертмайди-ку». Шуниси ёмон, ўғлим. Ҳамма гап ана шунда. Чинакам чўпон доимо дўмбира чертган. Нега, деб сўраганда... даштда ёлғиз юганда, дўмбираси бор чўпон сира ҳам зерикмайди.

*Дўмбирам, сени боқаман,
Бошингга пўпак тақаман,
Туядек бўқирмасанг
Ўчоққа солиб ёқаман, –*

деб чўпон куйлагани бежиз эмас-да, ўғлим. Агар чўпон дашт-кирда зерикдими, вассалом, унинг молга меҳри йўқ. Кейин у ҳар хил йўлга кириши ҳам турган гап. «Сени кўнглинг аввал бошқа нарсада эди», деди отам кулганча. Отам рост айтган эди. Мен техника

¹ Сунни – қўйларни сунъий қочириб маъносида.

бўйича инженер бўламан, деб ўйлаган эдим. Аммо омад келмади, ўқишга киролмадим. Шофёрлик курсини би-тириб, туз конига ишга кирдим.

Мен жияндан бу гапни эшитиб, шундай дедим:

– Ўша гаплардан кейин қанча ою йил ўтган. Нега шу давргача ўқишга кирмадингиз?

– Беш йилдан бери, тоға, иншодан йиқиламан. Ўзим неча бор ёздим, бировдан кўчирдим ҳам, лекин бари-бир икки олдим. Бир олим айтган эди, кўпроқ роман ўқинг, деб. Мана, имлони тўғрилаб олиш учун китоб ўқиб юрибман.

– Тўғри қиласиз, жиян, – деб ундан хурсанд бўлдим.

Мана шундай гапларни айтган йигит не сабаб бир-дан ўзгариб қолди? Ўзини кўрайин-чи, кани нима дер экан?

Элу юртнинг олдида Раимбой менга жиян, мен унга тоға бўлиб кўринсак-да, мабодо қон айирсак, асли-да бегонамиз. Буни яқинда билдим. Бу гапни опамизу поччамиз ҳали-ҳануз ҳаммадан яширади. Менинг беҳа-барлигим – поччамизнинг бир оғиз гапи учун уларнинг уйига ўттиз йилча қадам босмаганлигимдан.

Бундан тўрт ойча бурун опамиз ўйлаб-ўйлаб, ра-йонга – бизникига: «Укамни мен билан яраштирсан-гиз», дея элчи юборган эди.

Шу куни уйда эдим. Устахонамга кириб, варақлари тўзғиган китоб елимлар эдим. Бир пайт кўча томон-дан: «Исмоил, ҳў Исмоил!» – деган чакирик келди. Ўрнимдан турмай дедим. Одатим шу – бир ишнинг бошини тутган чоғим чалғишни ёқтирмайман. Аммо йўқлаб келган киши жуда ҳам тихир экан, эшикни узоқ қоқиб, товуш қила берди-ку. Бориб эшикни очсам, ҳеч бир кутмаган кишим – Чори туякаш.

Шу кеча у билан гурунг қилайин десам, бова сира кўнмади. Эртага қишлоқ аҳли тағанакка¹ чиқаркан.

– Бу тўрт кунлик дунёда туғишган опа-ука араз-гина қилиши ақлнинг ишими?.. Қўйинг, ярашинг, – деди элчи гурунг сўнгида.

«Ичимдаги гап-ку бу, десам бўларди унга. Лекин у

¹ Тағанак – булоқ кўзларини очиб тозалаш маросими

ўлиб турган экан-да, бу Исмоил демасин деган ўйда, «маъкул», деб кўя қолдим. Элчини иззат қилдик, белига белбоғ бойлаб, эгнига чопон ёпдик.

– Келар бозор оқшоми қишлоққа тушамиз, – деб унга ваъда ҳам бердик.

Бова хурсанд кетгани мени ҳайрон қолдирди. Ярашадиган биз-у, унга не наф, не фойда? Худди гўрдан отаси тирилиб келгандайин мунча хурсанд бўлмаса.

– Энди бормасак бўлмас, – дедим аёлимизга.

Минг бўлса ҳам хотин-да, тагин «мендан бир оғиз маслаҳат сўрамадинг», деган гапни қилмасин. Аслида-ку биламан, Гулбиби кўпдан бери опам билан ярашиб кетишимни хоҳлайди. Шундай бўлса ҳам, айтиб қўйган яхши-да. Аёл оғзимдан чиққан бу гапдан хурсанд бўлди. Яна, эримди фикри ўзгариб қолмасин деб, эртаси барвақт туриб бозорга тушиб келди: қавмқариндошларимга ул-бул совға дегандай.

Оқ дока рўмолининг бир учини чап елкадан, иккинчи томонини ўнг елкадан ўтказиб бизга кўриниш берди.

Ваъда қилинган куни эр-хотин етаклашиб қишлоқ сари отландик. Йўл нобопрок – тоғ йўли. Аммо шунга қарамай, автобус билан Пошхурт деган қишлоққа бир соатда етасиз.

Бир вақт манзилга етиб автобусдан тушгандик, кимдир орқадан келиб тирсагимдан ушлади. Боксам, Чори туякаш. Исмоил бой келар деб у кун бўйи бекатда автобусни кутганмиш. Андак хижолат чекдим.

– Бекор қипсиз-да, амак!

Шундай десам ҳам асли, ичимда севиндим. Аёлимиз олдида ёмон бўлмади. Нима бўлса ҳам ахир, хотин бегона жойдан. Озрок қадрим бор экан, уч-тўрт ҳамқишлоқ салом-алиқ қилганча худди юз йил танишдек ҳол-аҳвол сўраб кетди.

Кейин Чори туякаш ҳассасини хурсанд ўйнатганича, эр-хотин иккимизни меҳмонга бошлаб борди. Қунгай бетда кенг ҳовли. Эшиги ийирганак¹ балхи тутнинг та-

¹ *Ийирганак* – уй олдида тол ёки терак ёғочидан қилиб қўйилган тўсин.

гида опамиз сув сепарди. Бизни кўриши билан сатил-патилни ташлаб, кулиб-севиниб колди. Кўзини ёшлаб туриб, ҳеч кимга карамасдан, укам, жигарим деган гапни айтиб кўришди, шунда кўнглим бузилди. Ичимда: «Ў, Исмоил, шунча йил тумшук қилиб бекор қилдинг, опангни гуноҳи йўқ эди-ку!» – деган гапни ўйладим.

Опамиз поччамизнинг: «Бўлди, энди, онаси, биз ҳам Исмоил билан қобирға санашайлик», деган гапидан кейин келини томон борди.

Ҳамма хурсанд, менинг эса озроқ ичим кисилади. Ҳурматимиз учун кўй-улоқлар сўйилган: ҳар ерда тўйдагидек узун-узун дастурхон. Йигирма чоғли эркак катта меҳмонхонада, хотин-халаж балхи тут соясида мунчоқдай тизилишган. Дастурхонга бирма-бир суюк-куюк таомлар бас дегунча тортилган. Бундан ўттиз йил аввал поччамиз шу зиёфат харажатида пулни биздан қизганган эди, деган гапни ўйлайман.

Кеч кириб, тун ярмидан ўтай дегандагина ҳам-кишлоқ-ҳамсоялар уй-уйига кетишди. Энди кавм-қариндош бир дастурхон бошида гурунгни куюк қилдик.

Гурунг-суҳбат чоғида опамиз ёнидаги уч аёлни кўрсатди: – Мана, жияларингни яхшилаб таниб олгин!

Танимай бўладими, қоши-кўзи ўттиз йил аввалгидек – поччамизга ўхшайди.

– Лекин, бу жиянингни аввал кўрган эмассан, – деди опамиз бу гал чеккада турган камгап, кўйкўз, серкош йигитни кўли билан кўрсатиб.

Бирдан лол-хайрон бўлдим. Ёшини ёш демасанг, жиян, денг, ҳамсоямиз Қудратовнинг нақ ўзи. Ё тавба, одам деган шунча ўхшаш бўлурми? Аммо мен дилимдаги бу гапни, бу фикрни тилимга чиқармадим. Хўп ўйла, кейин сўйла деган қадимий гап бор.

Опамиз-поччамиздан иззат-ҳурматни кўриб, уйга қайтар чоғимиз уларни ҳам меҳмонга боришини сўраддик. Рози бўлишди. Балки улар ўшанда Қудратовни кўришиб, Раимбойга жуда ҳам ўхшаб кетишларига хайрон бўлишар.

– Ука, кўнглинг тиласа кишлоққа кўчиб келгин. Мана, ўзинг ўйлаб кўр, бир ота, бир онадан ўн тўрт фар-

занд туғилиб икковимиз колибмиз. Мен ҳам қаридим энди, – деди опамиз бирдан кўзларига ёш олиб.

– Буни ўйлаб кўрай, – дедим мен опамизга.

Аёлимиз касалманд, у ҳам қишлоқ ҳавоси ёққан-лигини айтиб, «бу ерга кўчиб келсак, соз бўларди», деб кўйди.

Уйга қайтганимизда мен аста гап кавладим:

– Хотин, сенга ёқдимиз бизни кавм-қариндош?

Биламан, аёлимиз бировга баҳо берса, мен ўйлаган гап билан жуда уйқаш келади.

Э, биродар, шул аёл мен учун яралган-да. Бўлмасам, ул кўнглимни мунчалик билмас эди. Лекин шу гал билмадим. Унга кавм-қариндошлар жуда ёққанмиш. Опамиз ўша-ўша хушфеъл, ўзгармаганмиш. Аммо, лекин қизлари отасига тортганмиш. Ўғиллари Раимбой эсли-одобли эмиш.

Хўп-хўп, мен ҳам бу таъриф, бу баҳсга розиман. Лекин, анави гап-чи? Қизиқ-да, нимага у Раимбойни юз-кўзи Қудратов деганига ўхшашини сезмади? Ёки мен... адашдимми?

Ишга борганимда ҳам шу гапни ўйлаб юрдим. Биз ҳар уч кун айланганда катта, кўркам бинога дарбон бўлиб турамиз. Бу бинода идора ёки ташкилот деганнинг беш-олтови жойлашган. Қудратов шу бинога ишга келиб-кетади. Тушга яқин гулзорга сув куйиб юрган эдим, бошини куйи солиб Қудратов ўтиб колди. Қачон қарасанг, шундай: ўйчан, паришонхотир. У менга салом бериб, «хорманг», деб ўтиб кетди.

Унга кўзим тушди-ю, Раимбойни эсладим. «Ё ажаб, бир-бирига бегона одам... афти-ангорлар эса куйиб кўйгандек ўхшаш».

Қудратов озгин бир йигит. Ўрмон хўжалигида директорлик қилади. Бизга ҳамсоя, умрида кулганини билмайман. Бунинг устига, камгап. Ростини, уни роса гапга солиб кўрганман. «Ўзим қашқадарёлик, Зилол деган қишлоқдан. Сағирликда ўсганман», деган хабардан бошқа нарса айтмаган.

Шу гапни эслай туриб, бир гап кўнглимга келди. Айтганча, поччамиз ҳам ўша томон одами. Чолу кам-

пир иккови Учкентда кўп яшаган. У пайтлар опамизни тез-тез йўқлаб борардим. Бундан ўттиз йил бурун опамиз эри билан Пошхуртга кўчиб кетишган. Нега шундай қилишган: балки Тўқсонбой почча опамиз кистовига илож топмай қолгандир? Йўкса, нега Учкентдек обод масканни ташлаб хотин юртига кўчди? Мен шуларни ўйладим. Хаёлимда тахмин-гумонлар пайдо бўлди. Балки Тўқсонбой почча Қудратовга уруғдир? Раимбойнинг Қудатовга ўхшаши бежиз эмас. «Мабодо ҳар галгидек сўраб-суриштираман-чи, бирор гап чиқиб қолар», деб фикр юритдим. Ажаб эмас, Қудратов поччага томир бўлса. Шундай чикса борми, поччамнинг боши кўкка етарди. Ҳар нима бўлганда ҳам, уруғидан тобуткаш топилгани тузук-да. Қудратов бефарзанд киши. У қариндош топса, суюнмайди дейсизми? Уруш йиллари, э-ҳе, кўп уруғлар ҳар қаёкка тариқдай путраб кетган. Балки бу иккиси ҳам шул сабаб яққою ёлғиз, тақдирлар чалкашми?.. Э, мулла Исмоилбой, бу бир хом фикр-ўй-да. Лекин уни пишитса, бир гап чиқиши тайин. Мен шундай режа тузиб юрган кунларим поччамизу опамиз меҳмон бўлиб келишди. Яхши кунларни эслаб, ёмонларини сўқиб гурунг қилиб ўтирдик. Бир пайт гап орасида хаёлимда айланган гап учини чиқардим. Поччамиздан Зилолда бўлган-бўлмаганини билиш ниятимни сир тутиб, эҳтиётлаб сўрадим.

«Э, Зилолми, у ерда бир пайтлар мол бокқанман. Зилол дарё бўйида, Учкент билан ёнма-ён», – деди поччамиз, кейин қулиб шундай гап айтди: – бир пайтлар соқоли кўксига тушадиган алақандай бобой шу ердан ўтган эмиш. Қайси бир хонадондан катиқ сўраган бўлса, унга маза-матрасиз катиқ тутишган экан. Шунда у айтиб кетган: бу қишлоқнинг аёли хушрўй, лекин ғар бўлсин, сигирлари серқаймоқ, сут катиғи зўр бўлсин. Бу гап чинми-ёлғонми айта олмайман. Аммо Зилолда бари хотин-қизлар хўб зебо, уютган катиклари мактасанг, мактағудай.

Мен энди поччамиздан Зилолда бирор хеши яшаб ўтганми-йўқми, шунини суриштирдим, опамиз жавоб қилди:

– Поччанг етимақ ўсган. Асли келиб чиқиши Туркистон деган ердан. У қишлоқда поччангди ити ҳам адашмаган.

Поччамиз, «тўғри», деди. У кишининг на Зилол, на ўша вилоятда ҳеч бир қавми бўлган. Ўсмирлик чоғларида Туркистондан бир ўзи айланиб келиб қолган. Бу жавобдан ҳафсалам пир бўлса ҳам, уларга сир бой бермадим. Аммо сездим, поччамиз жиндақ хаёлга ботди. «Нега сўраб қолдингиз бу гапларни, Исмоил», деган саволни берди.

Қалла бундай пайтларда тузук ишлаб кетаркан. Мен поччамга айтдимки, ўша ерда жўрам бор. Яқинда тўй қилмоқчи. Мабодо у томонда таниш-билишлар бўлса, кўриб келиш чўт эмас.

«Зилолни кўриб келинг, сув-ҳавоси бўлакча», деди поччамиз тинчиб.

«Ҳа, бормасам бўлмайди», – дедим-у хурсанд бўлдим. Шундай қилсам бўлмасми? Жўрамиз бор, бу тўғри гап, лекин у Зилолдамас, ундан сал берироқда. Учкент деган маконда. Уни кўриш баҳона, кўп сирирни очса бўлар: поччаю Қудратовга бел бойлаб хизмат қилсак. Яхшилиқ кўп яхши-да.

Мен шу гапларни ўйлаб, ўзимча кулиб кўйдим. Наҳотки энг изкувар, терговчи Жўраевнинг назари тушган одам энди ночор ўтирса. Йўқ, мулла Исмоилбой, қани, қалани ишлаб.

Ҳа, яна шуни айтай: Жўраев бир мажлисда, кўпчиликнинг олдида: «Бизнинг оға Исмоил давлатнинг ўнг кўзи», деб ҳурмат билан гапирган. Бир воқеа туфайли у шу гапларни айтди. Ўтган йили, кузакнинг охири кунларида қайнимизнинг томига шифер қоқиб, кеч қолдим. Қайнимизнинг ҳовлиси район яқинидаги қолхоз далалари бошланган ерда. Ишни тугатиб бўлиб, кеч соат ўнлар чамаси велосипедни миниб дала йўли орқали тўғри ҳовлига қайтдим. Қолхоз идораси ёнидан ўта туриб толзордан сал нарида бир оқ «Москвич»ни кўрдим. «Уни қулай жой қоқиб, ноўнғай, нобоп йўлда қўйишгани қизиқ-қу», деб пича ҳайрон бўлдим. Дарҳол тўхтаб, мошиннинг атрофини айландим. «Қолхозга

узок ердан мехмон-пехмон келгандир», деган хаёлга бордим ва ҳар эҳтимолга қарши мошиннинг номери билай, дедим ўзимча. Лой чапланган номерни зўрға кўздан кечириб, сўнг уйга, қараб кетдим.

Эрталаб ишга борсам, ҳаммаёқда дув-дув гап: кеча фалон колхознинг кассаси тешилганмиш. Бу хабарни эшитиб, милиса томон чопдим. Хуллас берган хабарим беиз, бежиз кетмади: ўғрилар тез ушланди.

Шанба куни ўғлимга: «Мошинни кўздан кечир, гир этиб Учкент сари бориб келамиз», – дедим.

Яна унинг кўнглига ҳар ўй келмасин учун «Аскарликдаги жўрам тушимга кириб чиқди, кўп хафа экан биздан», деган гапни пеш қилдим.

«У томонда мунақа жўрангиз йўк эди-ку», деб Холмат хайрон бўлди.

Мен унга тушунтирдим: жўрамиз шерободлик, аммо етти йил бурун Учкентга кўчиб кетган. Қолаверса, сайил ҳам сайил дерлар, саргардонлик ҳам сайил. Юрагинг сиқилганда сафарга чиксанг ёзиласан. Яна бир гапни айтсам, Учкент бозорининг жуда таърифи кетган; у ерда мошинди ғилдираги анча арзон дейишади.

Холмат бу гапларимдан кўнгли анча ёзилиб, ўша куни «ғиркўк»ни сафарга шайлаб кўйди.

Мен эса уйга кириб, сандикдан отамерос тарозини чиқардим. Одатим шу, кўнглимда бирор ўйни ўйласам, ана шу миттигина тарозини кўтариб кўраман-у кўяман. Ўнг палласи паст тушса, ўйлаганим бўлади. Чапи бўлса, тескариси. Раҳматлик отам айтган: «Ўғлим, бу тарозининг сири шуки, у ақл томири қандай уриб туришини ўзида сездиради. Бу тарозининг икки палласи гўё одамзод миясининг икки палласи эмиш. Ўнги тош босар бўлса, миянинг чап палласи ўйлагани бўлармиш. Бунини менга бир афғон табиби берган эди, унга эса отамнинг қуръа ташлайдиган бир фолбин тахтачасини сўраганда бергандим».

Ана шундай, мен асли иримга ишонмайман, аммо, митти тарози менга панд бергани йўк. Унга заргар, тиш техник деганлари кўп марта харидор бўлиб келган. Гурунгларда кимда-ким бирор гапни ўзича маъқул топса:

«Бу гапим Исмоил тоғамизнинг тарозисидай тўғри», деган гапни айтади. Мен эмас, тарозимиз таникли, биродар.

Хуллас, мен тарозини қўлга олиб, «Раимбой Қудратовга ўхшаши бежиз эмас, бу ерда бирор сир бўлиши керак», деб хаёл қилардим. Айтганимдай тарози ўннга бир оғиб кетди. Шод-хурсанд йўлга чикдим.

Ота-бола шу куни Учкент томонга жўнадик. Учкент узоқ, эшакда икки кунлик манзилгоҳ. «Москвич» учун эса ярим кунлик йўл, холос. Йўли паст-баланд ўрлик, чағиртош, харсангтошлар ҳар қадамда учрайди. Мен эса минг хил гапни ўйлаб кетяпман. Режам шулки, опамиз Учкентдан нега кўчган, сабабини аввалги кўни-кўшниларидан сўраб билмокчи эдим. Кейин Зиллолга ўтиб, Қудратовнинг бирон бир кариндошини топсам. Эҳтимол бир гап чиқар.

Шу куни ота-бола Учкентда ошнамни тополмадик. Кун ботай деганда, ўғлимга шундай дедим: «Кел, излаб юрамизми, мусофирхона бор-ку».

Шу окшом бозордаги мусофирхонада ётдик. Чайқовчилар кўп экан: мошинга балон олдик, ўғлим кўп хурсанд бўлди. Жўрамни топиш учун милисахонага бордик, сўраб билдик – жўрамиз Марғилонга кўчибди. Сўнг опамиз яшаган ховлини излаб топдик. Ховли қадимдан қолган мачит ёнида эди. Ўғлимга: «бирпас тўхта, шу ерга кириб чиқай. Сен мошинга қараб тур, биров тегмасин», деб тайинладим. Мен бу гапни шунчаки, йўлига айтдим-қўйдим. Не бўлса ҳам Холматбой ниятимни сезмасин. Бундай пайтда ҳар қалай ўзим бўлганим тузук. Ў, бу темир эшикнинг қалинлигини айтинг. Занғар, шунча урсам ҳам ҳеч ким жавоб бермади. Кўча муюлишида бир аёлни учратдим. «Бу ховлида бир яхудий ёлғиз ўзи яшайди. Тўксонбой амакини мен сал-пал эслардим. Аммо нега у киши бу ердан кўчиб кетган, буни айта олмайман, – деди. – Сиз яхшиси хув ана, мачит олдига боринг. Ҳамма эски гапларни ўша ерда ўтирган Қутлуғ бова биледи».

Бу гапдан енгил тортиб, мачит томон йўл олдим. Холматбой ҳам ўша атрофда айланиб юрган экан: но-

илож колдим бу гал – биргалашиб қалин тут соясида ўтирган бова олдига ўтдик. Бова бошини эгиб, юнги намда ёпишган теллагини авайлаб чўптароқда тарарди.

Чол аввал эслолмади. Сўнг, туйкусидан уйғонган кишидай кўзларини катта очиб қараркан:

– Тўксонбой дедингизми? Ҳа, энди эсга тушди. Бурчакдаги шу ҳовли асли Тўксонбойники. Ўттиз йиллар аввал мол боқиб юрганида, бир кун дарё бўйидан чақалок топиб олди. Буни худо берди, деб ўшани ўғил қилди. Фарзандларининг бари киз эди-да, ўзиям. Кейин ул кўчди деди.

Ана гап қайда экан? А-ҳа, дейман ўзимча, поччамиз меҳрибон экан-да. Қойил сенга, тарози, мени алдамадинг. Шу сафар алдасанг мен асло хафа бўлмасдим. Майли эди билмасам, бу сирни, бу хабарни.

«Нима, ўша гўдакнинг эгаси чиқмадимми?» – деб чолдан сўрадим.

Чол:

– Кейинроқ қандайдир миш-мишлар эшитдим. Зиллда бир ёш жувон эри уйда йўғида бошқаси билан юриб... бола кўрган эмиш. Тўксонбой топган гўдак ўшаники экан, – деди.

Бова билан хайрлашдик.

Зилло сари юрдик. Қишлоқ кўп узоқ эмас, нари борса уч ёки тўрт чакирим чиқаркан.

– Бу ернинг сут-қатиғи етти иклимга машхур. Бозорчасига кириб, бир маза қиламиз-да, – деган эдим ўғлимга, у хайрон бўлди:

– Биргина шунинг учун бу қишлоққа келдикми?

Баҳона тайёр эди: «Қудратовнинг юрти бу. У менга куни кеча Учкентга боришимни билиб бир гап тайинлаб қўйган эди-да», дедим.

Нимагадир бозор кимсасиз эди. Бундан ўттиз йил аввал ёпиб қўйилган экан. «Э, бир колхоз раиси бозорнинг кераги йўқ, деб буйруқ берган эди, шундан бери йўқ бўлган», – деди бизга бир аёл. Аммо у, Қудратовни танийсизми, деган гапга жавоб бермасдан кетди. Кимдан сўрасам деб тургандим, йўл устида қурилган мактабга кўзим тушди. Муаллимлар хонаси очик экан,

шартта ичкари кирдим. Бири бўлмаса бири Қудратовни эслар деб, кайфиятим чоғ эди. Афсус, ўйлаганларим чиппакка чиқди. Хонадаги ўн чоғлик одамнинг бирови ҳам «Қудратовни танирдим», деган гапни айтмади.

– Кишлоқда бундай одам ҳеч қачон яшамаган, – деди тўрда ўтирган сочи оқарган киши.

У шундай дегандан сўнг мен бир оз хафа бўлдим, нахотки шу Қудратов мени алдаган бўлса... Бу муаллим халқи кўп одобли бўлгани билан мактабга борсанг муомаласи сал куруқроқ бўларкан.

Яна кўчага чиқдим. Холматбой тажанг бўлиб мошинани кавлайверди. Шу пайт мактаб томондан бир киши чиқиб келди. Холмат таваккал қилиб, ундан аккумуляторга буғланган сув сўради. У одам йўқ демади. Бизни уйига бошлади. Бир пиёла чой ичдик. Кетар пайти бу одам менга қараб: «Амак, агар бир гап сўрасам, майлими», деб қолди. «Айтинг, билсам жавоб бераман», дедим хурсанд бўлиб. Тўғриси, одамови, камгап одамларга унча ҳушим йўқ. Ундай одамнинг кўнглини билиш кийин: дўстми ёки душманми, нодонми ёки ақлли эканлигини суҳбат қилсанг биласан.

«Боя мактабга кириб, бир гапни сўрадингиз. Мен ҳам ўша хонада эдим-да, амаки. Сиз нега Қудратовни сўраб қолдингиз?»

Мен унга шундай дедим:

«У одам бизга таниш. Бир гузарда яшаймиз. Аслида ўзи зилоллик. Ўзининг айтишича, бирор қариндоши йўқ. Мен эса йўл-йўлакай шу ердан ўтаётим, Қудратовни сўрайин, зора унинг қариндош-уруғи топилса дедим. Қувонтириб қўймоқчи эдим ўша одамни».

«Ўша одам бу ердан қариндоши топилса, сира хурсанд бўлмайди, – деди зилоллик киши мени ҳайрон қолдириб. – Даврон Қудратов менга синфдош эди».

Аслида гап бундай бўлган экан: ўттиз йил аввал бўлган эди бу воқеа. Ўшанда Давронбойнинг акаси армияда. Биласиз, ўша кезлари аскарлик беш йил эди. Қайтар йили десангиз, унинг сулув хотини хомилали бўлибди... Чакалоқни дарё бўйидаги бир чўпон топиб олган деган гаплар таркалибди. Бунинг устига эса...

Гап шу ерга келганда, мен бирдан тамом бўлдим. Ўзим чой ичяпман-у, кўлларим қалтирайди. Зўрға ўзимни босдим. Нахотки шу чакалок – Раимбой бўлиб чиқса.

«Меҳмон, энди сиз гапни охиригача тингланг, – деди зилоллик киши менга эътибор бермай. – Одамлар гап қилишди. Гуласални бир дўхтир алдаб, унга аёлнинг баданини об-тобига келтирувчи доридан едириб кўйган эмиш. Ўша аблаҳ жувонни йўлдан урмоқчи бўлган. Аёл эса кўнмаган. Лекин дори зўридан кечаси Давронбойнинг кўйнига кирган эмиш. Тез орада Давронбой кишлоқдан ғойиб бўлди. Акаси армиядан келганида миш-мишлар роса кўпайган эди. Давронбойнинг акаси бу гапга чидолмасдан хотинини отиб кўйди. Кейин у укасини топиб отмоқчи бўлди. Шунда уни қамашди. Алиқул ўн икки йил камоқда ётиб келди. У кетганда отаси, кейин эса онаси оламдан ўтди. Алиқул кўп турмади, кайгадир кетиб колди. Шундан бери на ака, на укадан дарак бор. Одамлар ҳам уларни ҳисобдан чиқаришган... Мен Давронга куяман. Мен билан тенглош эди. Бир марта тепаликдан йиқилиб кетганимда ҳар куни уйга келиб, мендан хабар олганди».

«Ана, гап қайда экан? Э-воҳ, Раимбой ахир, Қудратовнинг ўғли-ку! Мана, у нима учун Қудратовга ўхшаркан?!» – дедим ўзимга ўзим. «Нега боя бу гапни мактабда айтмадингиз?», деб сўрадим мезбондан.

У бўлса шундай деди:

«Бу гап-сўзни у ерда айтиш ноқулай бўлди. Чунки хонада ўша келинчакнинг тоғаси – завучимиз бор эди».

Уйга қайтар эканмиз, йўлда Холмат мен кутган гапни ахийри айтди: «Нимага бу Райимбой Қудратовга ўхшайди десам, ўғли экан-да!» Мен унга бу гапларни ҳеч кимга айтмасликни қайта-қайта уқтирдим.

Рости бу сафардан кўнглим алағда бўлди. Мен ишимиз ўнг келсин деб йўлга отлангандим. Ўнг келгани шу бўлди – тарози алдамади. Қудратов Раимбойга ўхшаши бежиз эмас деганим тўғри бўлиб чиқди. Лекин мен қувонмадим. Қидириб топганимиз кўнгилли гап эмас-да.

Тўғри, мен қачонлардир ёмон кўрган поччамга ихлосим ортди. Эру хотин гўдакни паноҳига олишиб, у катта бўлса одамлар маломат қилмасин, деган фикрни қилиб бу макондан кўчишган.

Бир маҳал ўғлим менга: «Ота, ростини айтсам, сизнинг бу томонларга шундай, курукдан-курук, келиб кетишингизга бошидан ишонмаган эдим. Одатингиз маълум-да, бирор гап эшитсангиз, орқасидан қувлайсиз», деган гапни айтганда, кўнглимга оғир ботди.

«Одамга баҳо бериш оғир нарса, одатим таниш ёки қариндош бўлмасин, уни билайин дейман. Кейин адашиб юрмай, – дедим ўғлимга. – Бу сафар ўғлим, хайрли иш қилувчи кишилар каторига қирай деб ният қилдим. Уларга ёру дўстлар топиб берай деган эдим».

Йўқ, ўғлим тушунмади. Менинг бу қилган ишим бекорчиликдан деган енгил хаёлга борди. Ана шунда юрагимда бир оғрик турди. То уйга етгунимча менга у азоб берди.

Ҳовлига биздан кейин Раимбой кириб келди. Ичимда мен: «Ай жиян, бирпас кейинроқ келсанг бўлармиди? Сал мундай, нафас ростлаб, фикримни йиғиштириб олардим», деб ўйладим.

Жиян ҳар тугул бизга яхши гап келтирибди: опамиз айтибдики, Зумрад деган бир момо эртами ёки индин Деновга кўчяпти, тоғанни нияти бўлса, момонинг ховлисини тезроқ гаплашсин.

Раимбой ҳам: «Қишлоққа келсангиз соз бўларди», деган гапларни айтди. Ёпирай, шу Раимбой фаришталик одам-да, юзига қараб туриб, дардимни тўкиб солдим: «Жиян, гапларингиз рост. Аммо бизни эшитинг. Чин гапни айтар бўлсам қизик одатим бор-да менинг. Қишлоққа кўчсам деган гапни кўп ўйлаганман. Бу ерда нимагадир бегонадай яшайман. Ҳамма ҳурмат қилса ҳам, чин дилдан эмаслиги ўзимга аён бўлган. Сабаби шулки, менинг синчковлигим кўп ёмон. Боғдан ўтган ариқдан лойка сув оқса, ё бўлмаса, кўчада юрган кўшни боласи йиртиқ кўйлак қийса ҳам назаримдан қолмайди. Нима қилай, феълим шу. Биламан, бу одатим

кўпчиликка ёкмайди. Бегона-ку майли-я, бир кориндан талашиб тушган марҳум акам ҳам менга кўп данином берган. Узоқдаги отлар кишнашар, яқинда бўлса тиш-лашар, деганлари рост экан. Қишлоқда акам билан ҳар кун жанжал қилардик. Асли акам туфайли отамакон қишлоқдан кўчган эдим, Раимбой». Ичимда биргина гапим қолди. «Ҳаттоки ўз фарзандинг кўнглингни тушунмаса яна ҳам ёмон, жиян», деб очиқ айтолмадим.

«Яхшимисиз, ёмонмисиз яккаю ёлғиз тоғамсиз. Қишлоқ сари кўчсангиз, бошим кўкка етади. Сизни ёлғиз кўймайман», деди менга Раимбой. Дилим ёришиб кетди. Унинг сўзи юракка мадал бўлди. Ростини айтганда, шундай дилкаш йигитга чиндан тоға бўлишни кўнглим тилаган эди. Меҳрим тушган эди унга. Балки ачинишданми, лекин аниқ бир нарса дейиш қийин. Хулласки, Раимбойга шундай жавобни бердим: «Шу ҳафта ўйлаб кўрай».

Тарози бу сафар ҳам қишлоққа кўчсам тузук, шу йигит бир умрга сенинг суянган тоғинг, кўнгилдошинг бўлади, деган гапни тасдиқлаб, ўнг палласи паст тушди. Хотин ҳам шундай деди: «Бўладиган савдонинг тезроқ бўлгани тузук. Юринг, эртадан кейин ҳовли-жойни кўрайлик».

Хуллас, бир куни бориб, ҳовлини кўриб келдик. Биз талабгор бўлган уй газлаштирилган эмас. Ҳатто сув қувури йўқ, боғ эса навбат билан бериладиган арик сувидан ичадиган, лекин сердарахт, серток. Томорқаси мўлгина, ичадиган сувлари қудукники бўлса ҳам, чучук, мазали эди. Уч хонадан иборат уй кичикроқ бўлса ҳам, пишик-пухта қурилган. Аёлингизга ёқса, билинг, уй ёмон эмас. Ҳовлини олар бўлдик. Ўзимиз турган ҳовли Холматга қолар бўлди.

Кўчадиган кунимиз Холматга «Москвич»ни атайлаб қолдирмадим. Ўғлим пичча қизариб: «Ота, сиз мошин ҳайдамайсиз. Бекорга уйда сақлаб, чиритиб юборасиз», – деди.

Мен ҳам унинг гапига жавоб тайёр қилган эдим. Ўғил-да, ўқсимасин. Шунинг учун мен унга: «Ҳовли со-тиб олганда даста қискалик қилиб, кампирдан қарздор

бўлдик. Мошинни сотиб, аввал қарзни тўлаймиз, колганига уй-жойни созлаб оламиз», дедим. Аммо сездим, бу жавоб уни кониктирмади.

– Ўглинг норози бўлди мошинни бермаганга, – дедим аёлимизга. – Хотинининг тупроғи сал енгил, мошин тегса, жанжал кўп бўлади.

Шундай қилиб, биз кўчдик. Ҳовлини таъбга мослаб, бир четга супа-ҳовуз, яна боғ этагида товукка катак курдик. Томни шувок қилдик. Ана шундай кунларда бизни хўжалик каттаси – директор йўқлаттирди. Директор Дони Исмаилов район тушганида қўлимиздан чой ичган. Райком бовани бевақт излаб келган пайтлари қоровулхонага кириб, биз билан гурунг қилган. Лекин, ундан мен эмас, мендан у гап сўраган. Шунинг учун билмайман: у ўзи қандай одам, кўнглида не гаплар бор? Аммо-лекин биламан, у аввалги райком секретарининг яқин одами эди.

– Бизга шул идорани олди-теварагини обод қилиб берсангиз. Биламиз, сиз райкомди боғини гуллайтиб бергансиз, – деди менга директор.

Мен кўнмай, кўнглимдаги гапни айтдим-қўйдим: «Бировни иссиқ жойидан олдириб ишламайман».

– Аввалги қоровулми, у киши ўз ҳовлиси яқинида қурилган янги мактабга кетди.

Бу жавобдан сўнги, ишга розилик бердим.

Ишга киришиб кетдим. Қишлоққа келганимдан жуда ҳам хурсанд эдим. Ҳаммадан ҳам Раимбой атрофимда парвона. «Тоға, юринг бизникига». «Тоға, бекор бўлсангиз, қани мошинага чиқинг, сизни Тузқонга элтай», деб кўнглимни олади. Мен ҳам уни асранди фарзанд эканини ҳеч кимга айтганим йўқ. Агар бу гап ёйилса, нафидан зиёни кўп. Фисқу фасод газаклаб кетса, хунук бўлади.

Раимбой шопирликни ташлаб, чўпон бўлармиш...

Мен бу гапни эшитиб, ўзини кўрай дедим. Окшом чоғи Раимбой ховлига кириб қолди. Ҳамма гапни жияннинг ўз оғзидан эшитдим.

Бундан бир ҳафта бурун кўплар тоғ оркасига – даштга кўча бошлаганди. Раимбой шу одамлар юкини ташир экан. Бир гал Қобил лашкарни даштга элтар бўлибди. Бова ёлғиз, сўққабош, хотиндан куйган одам.

«Болам, менинг кишлоқда тенгдошларим қолмади, тор жойда гўшт егунча, кенг жойда мушт егин деганлар. Зора кўнглим ўша дашт ерларда ёзилса. Бир жойда туравериб, яшашдан тўйиб кетдим», деган экан қария. «Тўғри, – дебди Раимбой. – Кўнгил тилаган бўлса, кўчиб, айланиб келинг».

Худди шу пайт кўчадан Норбой шилпик ўтибди. Салом-алиқдан кейин чолни мазах қилибди: «Лашкар бова, мен сизга бир неча кармок берай. Ола кетинг, ярайди. Даштда, айтишларича, хотин-халаж кўп эмиш. Зора қармоғингизга зўррок кампир илинса».

Қобил лашкар не десин. Чол уч марта уйланган, лекин хотин турмаган. «Даштда яшамок учун юрак керак, амаки, – дебди Раимбой кулиб. – Агар бова уйланса, кишлоқдан ҳам топардик».

«Бованинг режаси бор, – деганмиш Норбой шилпик. – Йўқса, у киши чўлда нима қиларди энди?»

Раимбой чолни оқлаб, яна жавоб қилибди: «Эл катори бўлай деб, бова чўлга кетяпти». «Сен жиян, бова учун гап топиб бераверма. Ўзингни бил... Ўзингку, чўпонликни эпламай, қочган эдинг. Яна энди бировга гап ўргатиб турасан», деб кулибди Норбой шилпик. «Чўпонлик оғир касб, лекин эплашим мумкин. Фақат унга кўнглим йўқ», деб Раимбой ўзини окламокчи бўлибди. «Э-ҳа, нега энди сен хохламас бўлиб қолдинг?! Назаринг илмайдимми? Ё отангдан бирор бир ортик еринг бормиди? – деганмиш Норбой шилпик. – Йўқ, яхшиси иқрор бўл. Чунки, чўпонлик қилиш қўлингдан келмайди-да». Раимбой жаҳл билан:

«Чўпонлик ота касбим. Керак бўлган тақдирда молни бока оламан. Хўш, сизга нима?!» – дебди.

Норбой шилпик бу гапга канадай ёпишибди:

«Агар сен чўпон бўлсанг... мен ҳам чўлқувар бўлиб, даштга кўчганим бўлсин!»

Раимбой бундай шартни сира кутмаган экан.

«Чўпон бўлсам бўларман. Лекин сиз...» деб Раимбой оғзини очар-очмас, Норбой шилпик деганмиш: «Лекин-пекинни кўйгин! Йигит бўлсанг, Раимбой, гапингдан кайтма! Энди икки йил муҳлат билан иккала-миз шартлашсак. Агар шу йил ичида чўпонликни ташласанг, сен қишлоқдан кўчасан. Мабодо мен ютқизсам, тамом, чўлда қоламан. Шу шартни бажармаган киши бошига рўмол ўраб маҳаллага чиқади. Келишдикми, Раимбой?»

Раимбой ишонмабди. «Нахотки, Норбой шилпик бу гапларни дилдан чиқариб айтаётир? Буёғи қандай бўлди?» Пошхуртда одат шундай: касам ичсанг-у, аммо шартни бажаролмасанг, бундан оғир гуноҳ йўқ.

Қобил чол: «Кўйинглар-э, касамсиз иш қилинглар», деб баҳс-тортишувга чек қўймоқчи бўлибди. Лекин бўлмабди. Раимбой Норбой шилпик билан қўл ташлашибди.

Мен бу гапни эшитиб, кайфиятим бузилди.

Йўқ энди Раимбойни йўлдан қайтариш қийин. Мен буни тарозининг чап томонга оғишидан тушундим. Шунинг учун ҳам унга энди бор кучимни аямай ёрдам бермоқчи эдим. Аммо, чўпонлик бизга ота мерос эмас-да. Ҳай, тақдир тизгинини ўз холига кўяй-чи!

3

«Холмат мошин олибди».

Аёлимиз етказган бу гапдан қувонмадим. «Бу баҳчага пулни каердан олди», деб ўйладим. Эртаси барвақт туриб, Шерободга жўнадим.

Холмат ҳовли бетида «Жигули»ни юварди. Мени кўриши билан ҳар тусга кираверди. Ана шунда ўйладим: «Бу ерда бир гап бор-ов». Уғлимизга сир бой бермай: «Мошин муборак», дедик.

– Мошинни ишхонадан берди, – деди ўғлимиз.

Аммо пулни-чи, пулни? Холматнинг айтишича, Сафокул қарз берган эмиш.

– Қанча мудатга берди, – десам ўғлимиз доврираб, қачон пули бўлганда қайтаришини айтди.

Бу гапнинг ёлғонлиги гўдакка ҳам аён-ку. Менинг чўтимда гузарда бундай катта пул берувчи киши йўқ. Бўлганда ҳам бировга бемуддат қарз бермайди.

Сафокулникига бордим.

– Холмат мендан қарзга деб, пул сўраб келгани йўқ, – деди у ҳайрон бўлиб.

Холмат менинг дарғазаб эканлигимни кўриб, дарҳол рост гапга кўчди.

Воҳ, дейман ичимда, тахминим тўғри чиқди! Холматбой поччамдан қарз олган эмиш. Тўғри, Тўксонбой почча оккўнгил, яхши одам. Аммо-лекин бировга қарз бериши даргумон. Биламан-да поччани. Бундан ўттиз йил аввал пул сўраб борганимда, менга бир сўм бермаган. «Уйда еб-ичинг майли, лекин олиб кетарга ҳатто хас ҳам бермайман», деган эди поччамиз. Бунинг сабаби шуки, у киши бир марта панд еган. Яъни ота юртида ҳовлисини сотганда, биров қарз сўраган. У ишониб пулни берган. Аммо қайтиб ололмаган: пул олган киши қайгадир қочиб кетган. Уни излаб Учкентга келиб қолган. «Шу-шу, мулла Исмоил, ҳеч кимга қарз бермайман», деган эди поччамиз. Мен эса бундай гапдан кейин, каттик аразлаб, юз кўришмас бўлгандик. Шундай киши Холматга қандай қилиб қарз берган. Ишкилиб Холмат поччага Раимбой асранди ўғил эканини билдириб: «Пул беринг бизга, йўкса сирни ёяман», дея кўрқитган эмасмикан?

– Сен менга тўғри гапир, – дея дўқ урдим ўғлимга. – Айтгин, поччага ўша гапларни гапирдингми?

Холмат бошини эгди. Билдим, у шундай қилган. Ҳазаб билан юзига икки шапалок тортдим. Кейин сўкавергандим, ўғлимиз тилга кирди:

– Сиз мошинани сотдингиз. Якка-ёлғиз ўғлимга берсам, нима кипти деб, бундай ўйладингизми? Атро-

фингизга каранг, одамлар фарзанд учун нималар килишяпти.

– Аблаҳ! Сендай ўғилга ҳаром тук ҳам нораво! – дедим важоҳат билан. – Қари чолни кўркитиб, пул берасан дейишга қандай виждонинг борди?

Холмат гапдан қолмади. Шуниси ёмон бўлди.

– Сиз ачинган одамнинг уч юздан кўп кўйи бор. Йигирмаси камайса бова қашшоқ бўлмайди, – деди у уялмасдан.

Мен эса хафа бўлиб, уйга қайтар эканман, Холматни ўйлар эдим. Бўйи теракдай, аммо акли кўракдай буни. Ахир у биров эмас, менинг бағримдан ситилиб чиққан фарзанд. Балки у фақат болам деб чопган одамларни кўриб бузилдимикин? Э йўк, боя айтди-ку: «Сиз жуда ўзингизни ҳалолман деб ўйламанг». Биламан, ўтган йили тўрт-беш гиламни катта пуллик, текинхўр одамларга сотганман. Икки бараварига. Шу мошинни олишга пулимиз етмаган эди. Мана, шуни ўғлимиз дарҳол юзимга солди.

Мана, Раимбой жиян, одамсевар, меҳрибон. Ўғил дегани шундай очиккўнгил бўлса-да.

Мен уйга кела солиб, дарҳол тўшак солдирдим. Шу ётганча ёстикдан бош кўтармадим. Ўғлим уч марта келди. Аммо мен ўғлим билан очилиб гаплашмадим.

Орадан ҳафта ўтди. Энди оёққа туриб юрган эдим, бир маҳал аёлимиз сўз очди:

– Холмат мошинни сотиб юборганмиш, – деди у. – Қарз берган оғайниси пулини кистаганмиш.

– Холмат тўғри килибди, – дедим аёлимизга ўзимни енгил сезиб.

Тез кунда ишга чиқдим. Кўнглим энди тўк эди.

Бир куни Дони Исмат Тўксонбой поччамизни уйга чақиртирди. Мен бу гапни айтгани ховлига кирганимда, у киши эшагига арпа бераётган экан. Мени кўриши билан ранги озрок ўзгарди. Биламан, Холмат унга Раимбой ҳақидаги гапни айтгандан бери мендан ҳам хавфсирайди.

Мен уни Дони Исмат бу оқшом ховлисига чақирганини айтдим.

– Дириктир ховлисига одам чакирмасди, – деб поччамиз хайрон бўлди.

– Билмадим, – дедим мен ҳам.

Бованинг гапи тўғри Дони Исмат уйига бировни айтмас эди. Одамлар орасида ҳар хил гаплар юради. Бундан икки йил бурун директор бир тоғаси келганда ҳам ўзининг уйига элтмаганмиш. Директор нега шундай қилган – бунинг сабаби ҳар хил. «Рашкчи одам. Аввалги хотинидан куйган-да. Шунинг учун уйига ҳеч бир эркак зотини қўймайди», – деди биров. «Хотини дардманд аёл, ориқ кизидан бўлак тузукрок дастёри йўк», – дейди бошқаси. «Уйимдаги бойликни биров кўрмасин, деган фикр бор директорда», – дейди учинчи киши. Бундай тахминлар сероб. Дони Исмат хўжаликга директор бўлганига уч йилдан ошай дебди. Шу пайтгача поччамиз ховлисига кирмаган. Тўғри, директор уни жуда ҳурмат қилади. Мен зимдан кузатганман. Дони Исмат чорва, мол хусусида кўпинча чолга кенгаш солади. Хўжаликка ҳурматли меҳмон келгудек бўлса: «Бизнинг Тўксонбой бобо, танишинг! Бобомиз туғилганда, оталари тўксонни коралаган пайт бўлган. Шунинг учун отлари Тўксонбой деб қўйилган. Ҳозирги пайтда эса Тўксон, Саксони тугул, Олтмишвойи ҳам йўғ-ов», – дейди, ҳазил қилади. Мабодо, мухбир келса «Илғор, орденли чўпон, суратини олинг!», – деб бобони кўрсатади. Директор яқинда телевизордан чиқиб, поччамизни мақтаган.

Орадан бир кун ўтиб, поччамиз уйга келди. Ковоғи андак солиқ.

– Мулла Исмоил, – деди поччамиз хаёл суриб. – Қудратовга ортиқча гап айтган ерингиз йўкми?

– Йўк, – дейишга дедим-у, ичимни ит тирнади. Негаки, уч кун бурун... Шошманг, яхшиси буни бир бошдан айтиб берай.

Одамзод хом сут эмган. Ахир, мен ўша сирни ҳеч кимга айтмайман деб ўйласам ҳам начора, шунақа бўлиб қолди.

Ўша кун мен идора ёнидаги гулзорни айланиб

юрган эдим. Бир маҳал рўпарамдан Қудратов чикиб колди. Бирдан кўнглим ғаш тортди.

Қудратов ҳар галгидек ичиб олган бўлса-да, мастлиги сезилмади. Директорни сўради. Мен унга директор тоққа, мол саноғига кетганлигини айтдим. Қудратовнинг мошини бузилибди. То шопир эплагунча вақти бемалол экан. «Бир пиёла чой ичсак», деб колди у тўсатдан. Мен уни ҳовлимизга бошладим. Аёлимиз қайрағоч тагига жой солди. Иккимиз гурунқ қилдик. Қудратов шикастнафас эканми, пиёвадан бирикки қошиқ ичди. Давронбой ҳар галгидек кам гап, хаёлчан эди. Ичишини айтмасанг, ўзи оккўнгил йигит. Катта раҳбар бўлса ҳам катталикни билмайди. Районда биз яшаган ҳовли билан ёнма-ён данғиллама уй қурган. Уйининг пештоқи хўп аломат ганчланган. Накшми, чўпкорликми, барини ўзи қилган. Хунари соз, меҳнаткаш. Фақат энг катта айби – вақт-бевақт ичади. Бунга ўша ўтган гаплар сабабмикан деб тахмин қилиб ўтирдим.

– Шу сабилди нимага мунча кўп ичасиз?

Унинг маънос кўзларини кўрдим-у ўзимдан хафа бўлдим. Ярасини янгилаб, бекор қилдим.

Қудратов хомуш бўлди, кейин у: «Фарзандим йўқ, шунинг учун баъзида... ичаман», деган гапларни айтди.

Дунё кизик-да ўзи. Такдир рўпарамдаги шу йигитга бир пайтлар фарзанд раво кўрганда ундан воз кечиб кетган. Энди-чи, у тирноққа зор юрибди.

– Икки марта уйландим, аммо нафи бўлмади, – деди Қудратов менга. – Агар фарзандим бўлса, ичкиликдан бир томчи ичмас эдим, амаки.

«Эҳтимол, Раимбой ўз пушти камаридан бўлганини билса, ичмасмикан, бу бадбахт? Балки ичмас. Айтсамми?... Қани аввал ўзидан гап олиб кўрайин-чи?»

– Шу гапим гап дейсизми? – дедим унга қайтадан. – Ким билади, мабодо фарзандлик бўлсангиз ҳам ичиб юармидингиз?

– Йўқ, – деди у кизариб. – Шу нонингиз хурмати, ичмас эдим, амаки.

Энди мен унинг шундай эзилиб сўзлашидан ўзимни тутолмадим.

– Бўлмаса... билиб қўйинг... сизнинг ўғлингиз тирик.

Қудратов бу гапимни бефарк эшитар экан:

– Канака ўғлим?.. – деди.

Мен унга Учкент, Зилол томонга борганимни бир бошдан айтиб бердим. Қудратов пул чикариб: «Амаки, бу охирги, охиргиси бўлади, яримта топинг», деди. Мен бу пулни олмадим, уйда ховли тўйидан қолган «ок душман»дан келтирдим. Қудратов ичиб бўлгач, Раимбойнинг қаерда яшашини сўради. Мен унга айтиб бердим.

– Йўк, мен унга ҳеч қачон ҳеч бир гапни айтмайман. Бундан хотиржам бўлинг, – деди Қудратов.

Шу гапларни ўйлаб мен, наҳотки у бу гапни бировга айтган бўлса деб ташвишга тушдим. Ўғлим-ку сирни энди ҳеч кимга айтмас бўлган.

– Нима гап бўлди ўзи? – дедим мен поччамизга.

– Дириктирникида мен Қудратовни учратдим, – деди у ғусса билан.

Поччамиз ўша оқшом директор уйида бўлган гапларни айтди.

Поччамиз Қудратов билан аввалари учрашган эмас. Лекин уни кўргандаёқ танибди.

У билан чой ичибди. Қачон энди Қудратов гапини айтар экан, деб унинг оғзини пойлаб тураверибди. Уччаласи ўлтириб, тамадди қилиб бўлгач, директор поччамиздан Раимбойни сўрабди. «Ишда. Нима гапингиз бўлса, менга айтинг», дебди поччамиз зўрга.

«Бова, нега ўгилди хавfli ишга қўйибсиз. Асли, шу ёнингизга тортсангиз бўлар эди», деб қўйибди директор. «Раимбойди бу ишга меҳри йўк-да, – дебди чол. – Лекин, кейинги ойдан қаватимга келмоқчи». Шундан кейин поччамиз уларга Раимбойнинг Норбой шилпик билан шартлашганини айтиб: «Ўғлимиз шу ишини ўйлаб қилмади», дебди. «Э, бова, тинч иш бу», дебди унга Қудратов.

«Ҳа, майли, бу гурунгни қўйиб турайлик ҳозир, –

дебди директор чолга. – Қудратовни танийсиз. Тоғ-ўрмон каттаси. Бу кишидан тунов кун ўрмон ҳисобидан ўнгир-адирликларни мол учун сўраб олдик. У киши кеча менга: тўрт-беш кўйим бор, шуни бокиб турсанглар. Тўксонбой бова деган чўпонни эшитганман. Ҳалол одам дейдилар. Шу чўпонга топширсак, деб ўзи айтиб қолди».

– Тўғри, – дебди Қудратов. – Бова лозим топсалар...

Поччамиз шундан кейин сал ўзига келибди. «Хайрият, у ҳеч гапдан хабардор эмас экан», – деб унинг сўровига дарҳол рози бўлибди.

– Майли, қанча мол бўлса, ука, бокиб бераман, – дебди Тўксонбой почча. Лекин ҳовлига қайтиб, ҳар хил гапни ўйлабди: «Бу қизиталок Қудратов бир гапдан хабар топган. Ўзи бефарзанд одам. Раимбойга қолсин деб, атайлаб тўрт-бешта молни сурувга қўшмоқчими? Бошқа чўпон йўқмиди молини боқтиргани?...»

– Раимбой кўп ақли бут, лекин гурурли йиғит. Агар бор гапни билса, номусига чидолмай, бош олиб бирор ёкка кетиб қолиши мумкин. Мен-ку қариб қоляпман, аммо шўрлик Норхол-чи, унга кийин бўлади, – деди поччамиз ғамгин.

– Қўркманг, бу гапни ҳеч ким билмайди, почча, – дедим. – Билганда ҳам ҳеч қандай қўркадиган ери йўқ. Раимбойни биламан, кўп гапни тушунади.

Директорди уйидан қайтиб ҳовлига келсам, – сўзлади поччамиз, – Раимбой йўқ. Бу палла уйда бўлгувчи эди. Тезда келавермади. Кўнглим кашола¹ бўлди. Холмат келтириб берган пулни сандикдан олдим. Агар Раимбой келса, пулни бермоқчи эдим. Унга: «Болам, мана пул, Тошкентда ўқи, деган гапни айтмоқчи эдим. Тез келавермади. Норхол даштга кетган эди. Якка-ёлғиз ўтириб, Раимбойнинг гўдаклик чоғларини ўйладим. Э тавба, тавба дейман. Дайробод ёқасидан чакалоқ топганимиз кечагина эди-ку. Бераҳм ота-она ташлаб кетишган бўлса, бу болага тангрининг

¹ Безовта демоқчи (шева).

Ўзи раҳм қилган-у, бизни рўпара қилган. Шунинг учун отини Раҳимбой қўямиз-да, бир қоғоз олганимиз кечагина эди-ку. Қоғозга Раҳим эмас, Раимбой деб ёзишса, опангди сўкканларим кечагина эди. Шуларни эслаб турсам, бир пайт Раимбой келди: «Ота, эшикни бундай занжирлаб ўтирибсиз?» деди у хайрон. Мен пул санганимда, эшикни кулфлагандим. «Ўзим», дедим ва шу пайт унинг чап қўли бўйнига чилвир билан осилганини кўриб, бошимдан ҳушим учди. «Мошинни трактирга салгина уриб олдим», деди у хафа бўлиб. Раимбой мошинни трактирга салгина текизиб олган эмиш. Термизди иссиғида уйқу босганмиш уни. Бу гапни дастак қилдим, мошин палакат дедим, бир пайт ўқийман, ота, деган эдинг, Раимбой. Ўқисанг ёрдам қилай, мана буни ол дедим. Ёнчиқдан пул чиқариб, унинг олдига қўйдим. «Бу пулларни ростдан ҳам менга бермоқчимисиз?» – деди бир пайт Раимбой. «Сенга, – дедим. – Олавер. Отам пулдан қисганди, шунинг учун ўқимай қолиб кетдим», демагин. Раимбой пулни олиб кулимсиради. «Энди ростини айтсам, – деди, – мошинди ремонтига шунча пул керак эди. Нима киламан энди, деб ўйловда тургандим». Мен пулимга ачиндим. Пешона тери билан топилган пул-да. Лекин, унга бир оғиз ёмон гапни айтмадим. Шундай қилиб, бир кунда уч минг сўмдан айрилдик.

– Почча, пул кўлди кири, келиб кетаверади, – деб юпатдим мен уни.

– Мен пулга ачинмайман, – деди поччам бош чайкаб. – Анави гап кўнглимда кеча-кундуз юрибди. Агар Қудратов билса, яхши иш бўлмайди-да.

– Э, кўйинг, бундай гапни, – дедим мен далда бериб.

4

Раимбой чўпонликка ўтишга сўз берганидан кўп пушаймон бўлса ҳам айтган сўзида турди. Ойнинг охиригидан кунини ишидан бўшаб келди. Поччам норози эди. «Аммо нима бўлса ҳам қасами каттиқ буни», деб ўғлини ўзига ёрдамчи қилиб олди.

Раимбой ғайратли экан, молдан оёқ узмади. Поччамиз буни кўриб: «Болам, мен чарчаб қолдим, пенсага чиксам дейман, – деди бир кун ўғлига. – Дала-даштда йиқилиб ўлсам яхши бўлмайди».

Бир сурувга уч чўпон. Ҳар бири ўн кун бокиб навбат алмаштиради.

– Кўзларимдан нур кетди, – деди яна поччамиз. – Лекин кўп ўйловдаман. Ўзинг эплармикансан?

– Кўп ўйламанг, эплайман, – деди унга Раимбой.

– Қайнуканг бекорчи экан, энди мени ўрнимга ўшани олсанг тузук, – деб маслаҳат берди чол.

Шундан сўнг ҳам поччамиз молсиз туролмади. Ўзига тобе отарнинг бир қисмини ажратиб, кишлок атрофларида бокиб, айланиб юрди. Ўғли молдан қайтган кун уни тўрга ўтказиб, ҳар совлик, ҳар кўзини сўраб-суриштиради. Бўш қолди дегунича дўмбирасини созлаб, дилга қувват берувчи нағмаларни чалади. Ёнимизда дўнглик бор. Шу ерда нафас ростлаб, олисларга кўз тикиб, энди оёғи етмас адирларни куйларди. Эҳ, агар эшитсангиз, сув бўлиб кетардингиз. Ёдимда қолгани бу:

Тўйиб-тўйиб кўрганники бу қирлар.

Чопиб-чопиб юрганники бу қирлар.

Умр адо бўлганда ҳам ёронлар

Қўшиқ сўраб турганники бу қирлар.

Бир куни поччам менга: «Сув дарадаги жўхоризор қуврабди, хабар олиб келай», деб эшак миниб жўнади. Поччам оқ жўхоридан бўлган тансиқ таомни – гўжани хуш кўрарди. Ўша ердан қайтди-ю, касал бўлиб йиқилди. Опамиз йиғлаб келди. Борсам, поччам тўшакда, бегап-бесўз ётибди. Раимбой молда эди, унга одам юбордим. Поччамиз уйчасида, қалин тўшак устида ҳарсиллаб ётар эди. Раимбой келганда ҳам индамай ётаверди. Дўхтир: чолни айвонга кўчиришлар, бўлмаса, меровланиб қолади, деб тайинлаб кетди. Раимбой иккаламиз ўша куни беморни айвонга олиб чикдик. Чол ёнбошга ўгирилиб, бесўз, беун ётаркан,

ийирганакдан нарида аввалдан турган кўмир уюмига кўз ташлаб, кўлларини силкитди.

– Кўйларни ҳайда тезроқ, йўкса жўхоризорни пайхон қилиб кўяди! – деди у меровланиб.

– Ҳовлида кўй йўк, ота, – деди Раимбой.

Чол кўмир уюмидан кўзини узмай турди.

Поччам шу кундан бошлаб эси оғиб, оғзига келган хар қандай гапни айтадиган бўлганди. Ўзига келган пайти Сувли дарага бориб, кўрганларини айтди.

«Э, мулла Исмоилбой, – деди у ўкинч билан. – Мен тўксон ёшга кириб, шу чокқача кийикди қишлоққа емиш излаб келганини билмайман. Лекин мана шу ҳафта Сувли дарада кийик жўхори сўтасини кемириб турганини ўз кўзим билан кўрдим. Кийик мени кўрди-ю, ҳуркиб қочмоқчи бўлди. Лекин шохи симтўрга илиниб, азоб еди. Мен ёрдам қилай десам, жонивор баттар хурқиди. Ҳай, аттанг, шўрлик кийик оч экан-да. Симтўрдан кутулса ҳам, тепаликка чиқолмай йикилиб ётиб қолди. Дилим кўп вайрон бўлди. Ҳовлига қандай келдим, очиғи эсимда йўк. Шундан бери ўйлайман. Мени бу кўрганларим яхшиликка эмас-да. Ахир кийик жонивор тоғ қолиб, буёқларга емиш кидириб келди...»

Поччам гапини тугатмай, яна кўз ёши қилди.

Унинг сўзларидан мен ҳам додлаёздим. Лекин ўзимни тутдим, кўнгли чоғ бўлсин, деб яхши гаплар айтдим.

– Кўпам кайғурманг, почча. Мана, одил ҳукумат даррандаю парранда – барисига астойдил ғамхўрлик қилаётир. Тўғри, баъзи бир раҳбар ишларни расво қилган. Бу ёғи яхши бўлар, кўрасиз, – дедим.

Поччам жавоб қилмади. У кўп ўтмай аввалги гапини такрор қилди. Қуни битган экан-да, ўша кун тонга яқин гапириб туриб узилди. Неки гап айтган бўлса, опамиз тинглаб турди.

Йиғи-йўқлов кунлари унинг уч қизи айтган марсияси хаёлни ост-уст қилиб юборди. Қайдан келди экан бу нолакор, ғамгин қўшиқ:

*Туж турар ўрнидан
Занжиласи бўйнида.
Эсизгина отажоним,
Қора ернинг қўйнида.
Меҳмон келса хуш дегин,
Меҳмонхона бўш дегин.
Қўноғига қул отам,
Эсизгина гул отам.*

*Дорга рўмолни ёйсам,
Дорда туриб нам тортар.
Кийикни ўйлаб отам,
Гўрдан туриб «оҳ» тортар.
Соқоли сунбул отам,
Товуши булбул отам.*

Унинг маъракалари ўтгандан сўнг опамиз Раимбойни чакириб шундай деди: «Отанг васиятини бажо келтирсанг, ўғлим. Ўғлимизга айт. Ўлсам дархол Қудратов қўйларини ўзига элтиб берсин. Биров молига қилча хиёнат қилса, гўримда тик тураман, деган эди отанг раҳматли».

Раимбой опамизнинг айтганларини қилди. Чўлик Янгибой дархол Қудратовга қарашли қўйларни тоғ томонга – кўриқхонага элтди. У қайтиб келгандан сўнг, мен ундан сўрадим:

– Ким қабул қилди молди?

– Қудратов қабул қилди, – деб жавоб қилди чўлик. – У менга: «Қани айтинг, молни ким юбортирди», – деб кўп эзмалик қилди. «Марҳум васият қилган», десам у киши терга ботиб, ранги оқариб кетди. Бекор айтибман шуни.

Мен шунда фаҳмладим: Қудратов ўз молини Раимбойга атаган. Аммо унинг нияти амалга ошмай қолди. Поччам аввалдан сезиб, хаттоки шул молларни Раимбойга раво кўрмаган эди.

Раимбой дала-даштда сурувни бокиб кетди. Энди, ундан кўнглим тўк. Одам қилолган ишни одам қила оларкан. Мана, бизнинг Раимбой. Молни туппа-тузук бокиб юрибди. Ҳеч кимдан кам ери йўк.

Бир куни Раимбойдан хабар олиш учун бордим. У қайрағоч тагида ёнбошлаб ётарди.

– Мен уч кунки, тоға, ёзилиб ётолмайман, – деди Раимбой менга. – Қайси кун сой бўйида Норбой шилпикнинг шанғи, оғзи шалоқ хотини мени кўриб, қарғади: «Сен бу ерда, роҳатда ялло килиб юрибсан, эримни йўлдан уриб, дўзах жойга юбординг. Мен эсам саккиз жонни, саккиз оғизни бокиб, сарсон бўлиб юрибман. Сен шу ахволга солдинг! Энди сув-ўтинимга, мол-ҳолимга қарагин!». Мен унга бўлган гапни тушунтириб ётмадим. Аёл билан баробар бўлиб ўтирмай дедим. Кейин уйга кайтдим-у ўтинхонада ғамлаб кўйилган кўй кийидан тўрт коп элтмокчи бўлдим. Хотинимку очик кўнгил, аммо бу гал ранжиди: «Ўша Норбой шилпикнинг уйига бориб кўринг, ўн йилга етадиган ўтини, дон-дуни бор. У хотин илон ўзи. Заҳрини дуч келганга тўкиб кетаверади», деди у хафа бўлиб. Ўша кундан бери денг, юрагим сиқилади. Маслаҳат беринг, тоға. Отам раҳматли авлиё экан: зўраки чўпон бўлсанг, зерикишдек балодан асло қутулолмайсан, деган эди.

– Мен сизга бошда айтдим, Раимбой шартни кўйинг, деб. Кўнмадингиз-да, жиян. Норбой шилпик сизсиз ҳам чўлга кўчиб кетиши шарт бўлиб қолган экан. Сизни эса Раимбой, бировнинг гапи билан чўпон қилмокчи бўлган.

Раимбой ишонмади. Шундан кейин мен унга эшитганимни айтдим.

Бундан бир ҳафта бурун Шерободга борган эдим. Невараларни кўриб, яна қишлоққа қайтдим. Йўлда Қудратов мени мошинига олдирди. Пошхуртдан наридаги тоққа кетаётган эди. Йўлда ундан кўп гапни эшитиб ҳайрон қолдим.

«Раимбойди чўпон бўп кетганини эшитдим. Бу ишнинг сабабқори аслида Дони Исмат» деди у сирли қилиб.

«Бунини сизга қим айтди?», десам у шундай деди: «Норбой шилпик дегани ҳозир бизни чўлдаги боғимизда ишлайди. Ўша айтдики, бари иш Дони Исмат гапи билан қилинди...»

«Дони Исматга нега зарил бўлибди бу иш?» – дедим Кудратов: «Дони Исмат хўжаликди шахсий моли бор чўпон хисобига кўтариб, катта ишга ўтмоқчи. Шу сабаб, унга фақат чўпонзодалар керак». «Норбой шилпикнинг ўзи нега бизни хўжаликдан кетган экан, айтгандир?», – деди Кудратов.

Бир куни Дони Исмат Норбой шилпикка дебди:

«Ишимиз чатоқ, Норбой. Кеча менга райкомда каттик хайфсан беришди. Ўша, кўшимча ёзиш ишнинг белига тепди. Мен сизни бўшатмасам, ўзимга гап тегади. Сиз энди икки йилча чўлга бориб ишлайсиз. Шу йўл билан гунохни ювган бўласиз, Норбой».

Норбой шилпик ўкиниб: «Қандай гунох дириктир? Сиз биз ҳаммасига тенг шериклик қилгандик. Қўйинг, ука, мен мундай тинчгина яшай энди. Бу ёққа келтирган сиз, бунисига кўп раҳмат, барака топинг», дебди.

Дони Исмат бир пайтлар тоғ ортида – чорвадор хўжаликда шопир экан. Хўжалик директорининг машинини ҳайдаркан. Директор райком бўлиб кўтарилиб кетибди. Дони Исматнинг сулув, ойдайгина хотини ўша директорни деб, оркасидан кетибди. Шундан сўнг Дони Исмат кўпчиликнинг олдида маст бўлиб айтган экан: «Мен агар бирор кун катта раҳбар бўлмасам, Дони Исмат отимни бошқа қўйганим бўлсин!» Кейин у уйини сотиб, даштга кўчибди. Ҳар хил ишда ишлабди, пул топармон бўлганда, Тошкентдаги қайси бир ўкишга кирибди. Ўкиш битгандан сўнг, Норбой шилпикни топиб, унга мўмай пул бериб бизни бирор хўжаликка раҳбар қилсангиз, дебди. Хуллас, у ёрдам қилибди. Сўнг Дони Исмат Норбойни ҳам кўчириб Пошхуртга келтирибди. Аввалги райком эса бўшаб кетгандан бери Дони Исмат Норбойни назарига илмасмиш.

Норбой шилпик ноилож: «Майли, даштга кўчаман, аммо-лекин ҳеч кимга бўшатдим деб айтманг-да... Ўзим кўчяпман дейман қариндош-уруғларга», деб илтимос қилибди.

Дони Исмат эса ундан сўрабди: «Раимбойди хўжаликка чўпон бўлиши учун бирор гап ўйласангиз».

Норбой шилпиқ шул сабаб, Раимбойни жигига тегиб, шартлашган экан.

Кудратов бунча гапни билиши бежиз эмас. Чунки у Раимбойнинг тақдирига бепарво бўлиши энди қийин.

Кудратовдан эшитган баъзи зарил гапларни Раимбойга сўзладим. У гапни тинглаб деди:

– Кўйинг, бу гапни, тоға. Шартни бажаролмаслик мен учун ўлимга тенг. Нима гап бўлса бўлар.

Кейин у поччамиздан қолган азиз ёдгорлик – дўмбирани авайлаб чангларини артаркан: «Зўр чўпон дунё билан, мол билан, қирлар билан дўмбирада тиллашиб дардини бўшатади, дерди раҳматли отам», – деб пича маънос тортди.

Раимбой тўғри айтди. Мен бир пайтлар Учкентда беш-олти ой поччамга кўшилиб мол бокқанман. Поччам қирда ёйилган кўйларни йиғмоқ бўлса, ўйноқи куй чаларди. Кўйларни кўчирмоқчи – сурдов қилмоқчи бўлса, дарё шовқини каби оҳангни жўртар эди. Борди-ю, кўй йўқолса, мунис дўмбира чунон тилга қирарди. Э-ха, поччам кўп ишни дўмбирада эпларди. Ҳатто кўшни чўпонни тоғнинг бетиде туриб дўмбиранинг тилида таомга чорлар эди. Кўп чўпонлар дўмбира тилини билишса ҳам, аммо энди негадир чалишни исташмайди. Чўлиқ Янгибой кеча: «Э, амак, бу дўмбира ҳозир урф эмас, – дейди. – Агар чалиб юрсангиз, қулгига олишади. Қолаверса, бир марта директор Нор чўпонга дўмбирани чертгунча молга қара яхшилаб, деганини раҳматли бова эшитганида роса аччиқланган... Дўмбирада на гуноҳ, қишлоғга ем-хашақни тузукрок берсангиз бас, деган эди у қаттага».

Раимбой дўмбирани кўздан кечирар экан, бир пайт ийирганакдан Дамир қассоб кўринди.

– Э-ха, машшюқлик зўр-ку. Чалинг, ҳамсоя, – деди у чолғуга кўз ташлаб.

Раимбой жавоб қилди:

– Э... чангини артайин, деб олиб чиққан эдим. Бойнинг йили чиқмай соз чалиш...

– Кечиринг, унутибман, – деб кўйди Дамир қассоб

биз билан кўришаркан. – Ахир ростини айтсам, шу удум тўғри эмас. Нима дедингиз, амак?

– Гапингиз тўғри, дедим. Марҳумни ҳазин куйлар чалиб эслаш ҳам мумкин. Аммо, элчилик экан...

– Бундай гуссага ботиб уйда ўтираверманг. Ҳар ой ўн кун уйдасиз. Шундай экан, мундай бизни ҳам йўқлаб тулинг. Ҳар ҳолда бобой бизнинг бошимизни ҳам силаган. Мол сотмоқчи бўлсалар, харидори биз эдик.

У узок ўтирмади. Раимбойдан ок кўчкор сотишини сўради.

– Қора кўчкор бўлса-чи? – деди Раимбой.

– Меҳмон нозик, укажон. Дастурхонга қўйилган калла-поча оқариб турмаса бўлмайди-да, – деб кулди Дамир қассоб.

– Э, унака меҳмонни чакирманг-да, ҳамсоя, – деди Раимбой унга.

– Дунё истак-хоҳишга карамайди-да, ука. Сиздек ҳамсоя бўлса, зориқиб қолмасмиз, – деб қассоб гапни олиб қочди.

– Бўлди, индин оласиз, – деди Раимбой унга.

Билдим, энсаси котди. Мен эса бу қассобдан ул-бул гапни сўрадим.

– Қассоб, бир гапни айтинг: сиз кўп йиллардан бери турли жонлик сўйгансиз. Қайси бир жониворнинг гўшти ширин, – десам у:

– Гўштнинг текин келгани ширин бўлади, – деди қассоб хиринглаб. – Яна бир гапни айтай: агар корин оч бўлса, туя гўшти ҳам ширин.

– Туя гўшти пач, таъмсиз бўлса керак, дейманов, – деди Раимбой шунда.

– Раимбой! Эртага мен Кўҳитангга бораман. Бир туркман туясини сўйдирмоқчи. Юрсангиз, бу бир саяил, кўнглингиз ёзилади. У ерда маишатнинг зўрини кўрардингиз, – деб қассоб Раимбойни кизиктира бошлади.

– Рост айтасиз, ҳамсоя. Жуда сиқилиб кетдим, – деб юборди Раимбой. – Шопирликка ўрганган одам-

га кийин экан. Молдан кайтгандан кейин не қилишни билмайман. Зерикиб ўтираман.

Қизиқиш ёмон бало. Менинг бошимдан ўтган. Бир маҳаллар поччамга кўшилиб мол боққанда қулоғим кесилгандек, соқов бўлиб юрганман. Олти ой боқолмай қочиб кетган бўлсам ҳам поччам таъна қилмаган.

«Ҳар ким ярашган ишни қилса, шуниси тузук», деб кўярди раҳматли.

Шул сабаб, Раимбойди кўнглига караш керак. Факат, унинг анави қассоб билан аҳдлашиб қўйгани чакки бўлди. Унга, кўпилма, десам, Раимбой: «Кеча қишлоққа келиб, бизни бундай айирманг», деб гапирса қандай одам бўламан. Қани, бирпас, шошмай-чи? Нима ишлар бўларкан?

Раимбой эртаси кун қассобнинг мошинида тоғ ортига жўнади. Орадан уч кун ўтиб, Кўхитангдан қаттиқ маст бўлиб кепти. Уйга қайтгач, тун бўйи қайт қилиб, бўқирибди, аламидан сурувни, кейин Норбой шилпиқни бир бошдан сўккан эмиш.

– Мени шундай аҳволга солган ўша ярамас! Бўл-маса, шопир бўлиб оғзимга ичимлик олган жойим йўқ эди. Мана, эрта кўрасан, ташлайман чўпонликни. Майли, ўша аблаҳга ютқизсам-ютқизибманда, – дебди у хотинига.

Аммо-лекин Раимбой эртаси таёк олиб, яна молга кетибди.

Кўклам ўтди. Ҳовлида эртапишар ўрик териб тургандик, бир пайт опамиз келди.

– Исмоилжон, – деди у кўзларига ёш олиб, – Раимбой шу қассобга қўшилгандан бери сурункали ичади. Устига устак, дириктир ҳар ҳафтада Раимбойнинг олдига меҳмон элтгани-элтган. Отадан қолган молни бўлар бўлмасга сўйиб, нобуд қилиб ётибди. Уни йўлга солмасанг пиён бўлиб кетади.

Мен тунов кун жиянга бир оғиз: «Хў, Раимбой, сиз бундай кўп ичманг-да», десам гапим ёкмади.

«Сиздан пул сўрадимми?», деб қолса бўладими? Аммо буни опамга айтмай, хаёлга толдим.

– Кеча кун бўйи меъдаси оғриб ётди. Инграганини айтгин. Дарди бор шу болани, – деди опамиз яна.

– Мен дириктирга бир оғиз айтиб кўрай, уни яхшироқ балнисага жўнатса, шу бахона Раимбой ичишни ташлар, балки, – дедим.

Опамиз шундан кейин зардолига қўл чўзди.

Окшом тушиши билан идорага жўнадим. Ўша кун Раимбойнинг суратини идора ёнидаги ойнаванд, рахталари зарҳал «Хурмат тахта»сига кўйишганини кўриб, кўзимга ишонмадим. Мабодо директорга: Раимбойди ишидан озод килинг, у молни эплай олмайди десам, Раимбой плонларни зиёд килиб юрибди, деб жавоб берса керак.

Шуни ўйлаб тургандим, бир пайт шундай ёнимдан директор ўтиб қолди.

– Ҳа, бундай ўйлов-ташвиш, – деди у мени кўриб.

– Ташвишим кўп, оға. Гап шулки, яқин кунда агар Тўқсонбоевди даволанмоғи учун бирор ёкка жўнатиб кўймасангиз, опамиз ёқангиздан олади, – дедим уни кўркитиб.

– Раимбойди яқинда Семашко деган зўр бир санаторийга жўнатиб юборамиз, – дея Дони Исмат ваъдасини куюк берди.

Мен кечкурун бу гапни Раимбойга айтгандим, у кулиб шундай деди:

– Э, тоға, у бу гапни айтганига бир йилдан ошай деди.

Мен ҳайрон бўлиб қолдим. Аммо бу гал директор алдамади. Раимбой тез орада Тошкентга жўнаб кетди.

5

Одамзод кўп қизик – унинг фёъл-хуйини ўзгартираман десанг бир умр ҳам етмайди. Аммо баъзан бир ой ҳам бунга кифоя экан. Мана Раимбой. Тошкентга бориб келгач, анча-мунча ўзгарди. Авваллари унчалик зийрак эмасди. Энди бир гап айтсангиз, дархол хушёр тортади. Мусофирлик – топкирлик деб бежиз айтишмаган. Мен бир окшом бу гапни Раимбойга айтгандим:

«Бари тўғри, – деди у. – Мени ўзгаришимга бир киши сабаб бўлди».

Раимбой ўша ёқда Акмал деган киши билан та-нишганини айтди. Ҳамхонаси хушчакчак, очикфёъл киши экан. У ошқозони оғришига карамай, хар куни паловхўрлик, казихўрлик киларкан. Раимбой аввалига роса хайрон колибди.

– Бизнинг дардимиз бўлак, – дебди Акмал кулиб. – Бу ерда илмий ишлар ёзадиган аёл бор. Ўша керак-да, бизга.

Раимбой эса хайрон:

– Ие, диссертацияни биров ёзса, унда сиз... сиз нима иш киласиз? – деб сўрабди Акмалдан.

– Э, биродар, гап кўп. Мен ўртача олимман, лекин ёзишга йўқрокман, – дебди Акмал рўйирист. – Дарвоқе, ўзлари каерда ишлайдилар?..

Раимбой айтгандан сўнг.

– Чўпонлик зўр касб-да. Тоза ҳаво, барра гўшт. Тўғри, жиндак ташвиши борлигини айтмаса, кўпам бош котирмасдан ялло қилиб юрасан, – дебди олим завк билан.

– Найни айтмадингиз-ку, – дебди Раимбой курғур.

Ҳамхонаси бу гапнинг мағзини чакмай туриб:

– Най... қанақа най? – дебди.

– Мухбирлар ёзишгандай, атроф ям-яшил. Тоза ҳаво, хов ана, тош устида бир чўпон най чалиб ўлтирибди. Қирдаги кўй-кўзилар «Чўли Ироқ»ни тинглаб, яйраб ўтлашади... – шунақа деб таърифлаш керак эди-да, ака.

Сухбатдоши бу лукма-кесатикни эшитиб:

– Мухбир ҳам келиштириб ёзишни истайди-да. Мана, сиз ҳам чиройли кийинишни хоҳлайсиз, тўғрим, ука? – дебди.

– Майли, чиройли ёзсин, фақат ёлғон бўлмасин, – дебди унга Раимбой. – Мана, сиз бизнинг ишни таърифини килдингиз. Чўпонга яхши: тоза ҳаво, барра гўшт. Лекин сиз билмайсиз-да, чўпон ҳам баъзан хориб, гўшт-пиёзсиз қолади, тоза ҳаво ўрнига кумалок, тезаклар хидини искаб юрган пайтлари кўп бўлади.

– Э, биз каёқдан билайлик, – дебди олим кулганча. – Яйловда икки-уч бор меҳмон бўлиб келганмиз. Ўшанда кўзларимга жуда зўр кўринган эди.

– Агар ўз касбингизни жуда яхши кўрсангиз, бунақа томонига сира парво қилмайсиз, – дебди Раимбой яна.

У энди шеригига эшақда юравериб, оёқлари шилиниб, ягир бўлган пайтларини, даштда юрган чўпон баъзан чанкоқдан қийналишини, янги туғилган кўзичокнинг кулоғига пуфлаб иситилмаса, ўлиб қолишини, яна бошқа шу каби ўз бошидан кечирган серташвиш кунларини гапирмоқчи бўлибди. «Аmmo бундан нима наф, барибир тушунмайди, афти айтиб турибди», деб ўйлади Раимбой.

– Чўпонликка тегишли яна бир гапни айтай, – дебди Акмал ўшанда. – Инсон ўз миясидан юз фоиз фойдаланиб қололмайди Раимбой. Энг кўп мия кучини олимлар ишлатади. Миясини жуда кам ишлатадиган киши – чўпон ҳисобланади. Чунки, у миясини фақат кўй санаганда ишлатади, холос. Қолган пайтлари эса юмушини шунчаки, яъни кўникма билан бажаради. Тўғрими?

– Бу гапни айтган одам товук гўнгини ебди, – деган эмиш Раимбой.

– Фараз гаплар бу, – дебди Акмал илжайиб. – Кўйинг, кўпам ўйламанг.

Лекин унинг гаплари, очиғи, Раимбойни жуда ўйлантирибди. У то шиfoxонадан чиккунча ўйлабди: «Мен энди бу фикрни чалкаш эканлигини ҳеч бўлмаса ўзимга-ўзим исбот қилмоғим керак», деган ўйга келибди.

– Э, жиян, бу бекор гап, – деб айтдим Раимбойга. – Ҳар кимди ҳам ўзига яраша ташвиши бор. Шунга қараб, ҳар инсон аклини ишлатади.

Раимбойга шу фикр маъкул бўлди шекилли, кайфияти чоғ бўлди.

Орадан ўн-ўн беш кун ўтиб, Раимбой менга:

– Тоға, сиз, бирор марта ернинг айланишини сезганмисиз? – деб қолди.

– Ер тугул, ер остида илон кимирласа ҳам биламан, жиян, – дедим.

– Ҳазилни, кўйинг, тоға, рост айтинг-да, – деди у.

– Юракни икир-чикир нарсалардан асрасанг, кўп нарсани сезасан, – дедим унга. – Рост гап шу.

Раимбой шундан кейин нега Дамир кассобдан ранжиганини айтди.

У бир куни сурувни Субутлига ҳайдабди. Оқшом гулхан ёқаркан, яна ўша Акмалнинг сўзларини эслабди: «Чўпон инсон қавмининг миясини жуда кам ишла-тиб юрадиган тоифасидан эмип...». Мен оловдан нари-да хуржун тўшаб ётгандим, бир маҳал кўзим кўкдаги ойга тушди, – деб ҳикоя қилди у. – Ой порлоқ, мана-мана тўламан деб турган эди. Жимжит, танга хушёқар оромижон бир кеча. Сурув тинч. Шомлатиш олдидан биз дам олиб турган эдик. Ит ҳам эшак ёнида, икки олди оёғи орасига бош қўйиб, мудрагани-мудраган. Ой нурига фарк бўлган Кўхитангга боқдим-у ўзимни енгил сездим. Кейин эса... тўсатдан ер айланаётганини аниқ-равшан ҳис қилдим. Нафасимни ютганча, кўксимни ерга босдим. Отам-ку айтган эди: «Субутли сеҳрли жой. Кўнгли пок, зийрак киши оқшом тушган пайтлари рухпарвар шабададан ором олиб, кулокни динг қилса, тоғу тошнинг товушини тинглайди». Ҳафта ўтиб, кўтонга ёрдамчи чўпон келди. Унга молни топшириб, кишлокка қирган эдим, катта гужум тагида эски улфатларимни кўриб дарҳол тўхтадим. Улар билан бир нафас хангома қилай дедим. «Эшитинглар, одамлар, Субутлида ҳаттоки ер айланишини сезса бўлади», деган гапни айтмоқчи эдим. Шунда улар бизни ҳам ўша ерга элтинг-да, биз ҳам кўрайлик деган гапни айтишса, дедим. Улар гапни эшитиб, бир-бирига қарашди. Сездим: ишонишмади. «Мабодо чап ёнбошингиз билан турмадингизми, Раимбой?» – деб кассоб хиринглади. «Субутли аломат жой. Ерга бағрингни берсанг, қушдай енгил тортасан. Ҳатто юлдуз бошқача кўринади у ерда. Ҳар юлдуз катталиги ҳандалакдек келади. Ер киндиги ўша жой», деб гапни айлантирдим. «Одамни лакиллатма, – деди Аллаёра ака, – биз нима боламидик...» «Қасам урсин!» – дедим мен. Дамир кассоб: «Ў», – деди.

– Мен сизни туппа-тузук одам деб юрсам... сиз... бу... ўша тошкандлик олим тўғри айтган экан-да, чўпон бўлган кишининг ақли кам бўлади деб. Бўлмаса шуям гапми, Субутлида ер ундай, Субутлида тоғ бундай... «А-ха, шундай денг, кассоб!» – десам, у гапни бурди. Бу алдамчи дунёда нималар бўлмас экан. Бир пайтлар бизди бобой алвастини кўрдим, деб хар хил гап айтиб юрди. Баъзан алдамчи хаёл кўзни адаштиради. Уни деб сиз алдамчи бўлиб қолманг-да, ука». «Мен бор гапни айтяпман», дедим аччигим чикиб. Кейин миробга қараб: «Бундай яйловга ўтинг. Шу баҳона, сурувга кўшган қўйларингиздан хабар олардингиз-да... Субутли яқин, чуррангиз тушмас» – дедим. Шунда Аллаёр ака: «Эсим курсин, ахир мен ер айланганини сезган жойим бор, – деди. – Бунга кўп вақтлар бўлган...» Энди Чори Қулбой ҳам сурувдаги бел-ўнта тирраки эчкисини ўйладими, харқалай, у ҳам четда қолмади. «Одамзод қарийверса, эси кетавераркан. Йўғасам, бу кўтир бош нималарни кўрмаган...» «Айтинг-чи, курраи арз айланиб туришини ўша кўтир бошингиз сезган пайт бўлганми?» – деб кулди Дамир кассоб. «Ер айланиб туриши инсонга қандай қилиб аниғу равшан бўлган? Сен-у мендай бирор зот бундай сир-синоатни боши билан сезган-да», деди Аллаёр мироб. Чори Қулбой бош силкиб: «Бу гапингиз рост», деди. Кейин у уруш пайти Брянск ўрмонида ярадор бўлиб қолган кезларини эслади: «Ялангликда жанг қилиб, ўрмон ичига кирдик. Бир маҳал биқинимга ўк тегиб йиқилдим-у ҳушимдан кетиб қолдим. Кўзимни очганимда, тун тонг билан алмашган, қуёш чикиб турибди. Қарасам, еру кўкни чечак қоплаган. Авжи баҳор эди-да. Ҳаво ҳам асал қаби дилтортар, хушбўй эди. Тўйиб нафас олдим-у... бир маҳал ер айланиб... айланиб кетаверди. Мана, ўшандан бери ер айланганини бошқа сезганим йўқ». «Тўғри, одамзод ҳар вақт сезолмас экан бунини, – деди Аллаёр мироб. – Ўн йил бурун отамиз қайтиш қилган эдилар. У киши эккан толни кесиб, тобут ясадик. Кейин... мен дафндан сўнг, бокқа кириб, ўша тол

кундасига ўтирдим. Бир маҳал ер чириллаб айланиб кетаверди...» Рост гап, тоға бу гапдан жуда ҳам хурсанд бўлдим. Тўғри, Аллаёр мироб ер айланишини заррача ҳам сезмаган. Майли, нима бўлса ҳам менинг ёнимни олиб, тусмол гапни гапирди. Бир пайт: «Ёрнинг айланишини фақат зўр асбоб билан сезиш мумкин, Аллаёр! – деди қассоб қизишиб. – Гапингиз рост ҳам бўлсин. Қани, ер қай мақомда айланар экан, айтинг!» «Аввал мен айтай, қассоб, – деб қолди Чори Қулбой. – Денгизда бўлганмисан?» «Айтаверинг-да, энди. Биласиз бўлмаганман. Пулни бекор созуриб юрадиган аҳмоқ йўқ», деб тўнғиллаб қўйди қассоб. «Шунинг учун кўп нарса сенга аён эмас-да... Денгиз кўзгалган маҳал, кема чайқалганидай бўлади ер айланса». «Мен эса... ҳалинчакда учаётгандай бўлдим», – деди Аллаёр мироб. У гапини шундай зўр ишонч билан айтдики, ҳатто мен ҳам уялдим. Энди мен нима дейин: илиқ ойдин кечани, ой нурига ғарқ бўлган адирлик ёқасини, юлдуз жилва қилганда юрагим дук-дук уриб, лочиндай учгим келиб қолган пайтни айтайми? Унда қассоб бир умр мени мазах қилар-ов. «Мен ер айланишини қандайин бўлишини айтолмайман... акалар. Буни фақат ўзингиз юрак билан эшитиб, кўришингиз керак-да». Менинг гапим шу бўлди. Дамир қассоб бу сафар тантанавор товушда шундай хулоса қилди: «Гапларинг ҳар хил бўлди. Агар чин бўлганида бунақа бўлмас эди. Мана, сизлар ўзларингизни ўзларингиз фош этдингизлар. Ниҳоят, ёлғон гапнинг миси чиқди, Раимбой!». «Мен эмас, сиз ёлғончи!» – дедим мен ҳам бўш келмай. – «Исботи билан айтинг. Бўлмаса, ҳозирдаёқ мендан кечирим сўранг!» – деб қассобнинг жаҳли чиқди. О, бу қассоб жуда ҳам сиркаси сув кўтармас киши экан, билмабман. Кунни кеча мен унга чўпонликдан бўшайман, шарт муҳлати оз қолди, деган эдим. У дарҳол анча ўзгариб қопти. Олиб-соттишга молни доим мендан оларди. «Эл-юртни алдайсиз», дедим унга жавобан. Қассоб далил сўради. «Агар далил шарт бўлса, у ҳам топилиб қолар», дедим мен зарда билан. «Яхшиликка ёмонлик деганлари шу экан, – қассоб бу гал гапни миробга қараб

айтди. – Эшитдингизми гапини?» «Сиз кассоб шошманг, – дедим унга. – Уй томига келтирган чўпингиз учун куллуқ. Лекин сизни жуда ҳам... курук кўйганимиз йўқ. Отардан танлаб-танлаб кўй олиб кетардингиз. Ҳа, эндим, сиркангиз сув кўтармай қолибди. Ҳали биз чўпонликдан кетганимиз йўқ...» «Норбойнинг аламини биздан олмоқчимисиз? Ана ўзига боринг», деб пичинг қилди кассоб. «Норбой ака ҳар ҳолда сиздан авлиёроқ, кассоб! Айтган сўзида туриб, даштда ишлаб юрибди», дедим мен гапдан қолмай. Кейин аччиқ устида бир оз кизишиб олдик.

– Э, жиян, бундай гаплар бўлса нимаси ёмон? – дедим мен Раимбойга. Кўпдан сезиб юрибман: Раимбой сўнгги пайтлар анча ўзгариб қолди. Аввалгидек ичмайди. Юрган ҳар кадамини ўлчаб, ўйлаб босади. Кўз тегмасин, ишқилиб. Кеча у тўйга келиб: «Тоға, уйни, ҳовлини тубдан ўзгартирмоқчиман, бир ҳовуз казиб беринг», деган гапларни айтди. «Майли», деган эдим мен унга... Кейин, унга гашимга теккан бир қилигини юзига айтиб солдим:

– Бир-икки даврада мен сизни кузатиб турдим. Ҳадеб Дамир кассобни у-бу деб сўзладингиз. Илгари сизда бундай ёмон одат йўқ эди. Ошначилик бунақа бўлмайди-да, Раимбой.

Раимбой мулзам бўлиб, бошини қуйи эгди.

– Қизик, – деди Раимбой бирдан бўйнига олиб. – Нега кассобни мунча ёмон кўриб қолганман? Рост гап, ўзим билмайман. Бўлмаса, касоб менга ёмонлик қилгани йўқ... Лекин... кўнглим сезади: «Шу яхши одам эмас, яқинлашмагин», дейди.

– Кўнгил сезгани яхши, – дедим унга жавобан. – Лекин ташланг бировни ёмонлаб юришларни.

Унинг қилиғи, хулқи менга ўхшамасин-да, деган фикрга бордим.

Шундан кейин Раимбой мендан анча ранжиди.

Лекин у ҳеч бир жойда кассобнинг отини ҳам атамайдиган бўлди. Мен эса афсус қилдим – нега унинг кўнглига бормай, қаттиқ гапирдим? Ростини айтсам энди, негандир шу болани кўрмасам соғинардим. Тўғри

таёқдай ўсган, соколи доим киртишланган, кўзлари жуда тиник, либоси ҳар вақт тоза. Уни кўрсам енгил тортаман. Сезаман – шул Раимбой фариштали одам-да. Шундайин бўлмаганда, ўз боланг қолиб, бошқа бир бегонанинг боласини ёктириб, меҳрингни берарминдиг?

Олтмишга кирганимча, сира бундай бўлмаган.

Унга қарамай йўл билан яхши кўринай дейман, ўйга толаман.

Раимбой билан кўп вақт кўришолмай юрдик. У мезондан то кишининг чилласигача тунлари сурув боқди. Бу чўпонлар тилида «ёйик» деб аталади. Бу даврда бўғоз кўй кечаси ёйилмаса, думини чайнаб кўйиб пишкирик ўлар экан. Мен шундай оғир пайтлар унга нон, таом элтдим. Ҳартугул, Раимбой ҳам менга ўрганган экан. Бир куни:

– Тоға, – деди, – мендан айб ўтган бўлса, кечирасиз-да энди. Кўнглингизда гап бўлса, асло юз-хотир қилмай, бетимга айтаверинг. Асло хафа бўлмайман.

Мен унга шундай дедим:

– Раимбой, тунов куни сизни аягим келди. Қассоб билан баробар бўлиб юрманг дедим-да. Кейин сизни мен каби одамлар ғийбат қилиб, Раимбой ундок экан деб юрмасин дейман-да.

Раимбой индамади. Иккаламиз шу куни қўтон ён-бошига бир хонали уйчага янги туғилган, ҳар тусли кўзичоқларни ташишдан бўшамадик. Бир кўк кўйни силаб у: «Кўк кўй одам тилига тушунади, – деб қолди. Нега шундай, билмайман. Ўзбаки кўй ўжарроқ. Сурувдаги кўйни юриш-туриши ҳар хил. Буни билиб олишга минг йил керак одамга. Лекин отам минг кўйни барини танир эди. Биз мол тугул, баъзида дўст-душманнинг сирини билмай доғда юрамиз». Мен бу гапга қўшилдим.

Баҳор ўтиб ёз келди. Раимбой уйга келиб: «Чойхонага чиқайлик, гурунг қиламиз», – деди.

Қари-қартанг газетга арз қилганидан сўнг, сой бўйида кичикрок чойхона очилган эди.

Чойхонада Аллаёр гурунгга ишқибоз беш-олтовни оғзига қаратиб ўтирибди. Бу – тоғ орасида якка-ёлғиз

тункезар арик сувиниям тунда тинмай пойлаб чиқади. Ҳовлима-ховли юриб ҳамманинг ташвишидан хабар топиб эртаси бирор ерда ўтириб, элу юртга ёяди. Шул сабаб: унга кўплар хушомад уришади, бирор нарса сўраса, сира йўк дейишмайди.

– Қишлоқда энг бадавлат, бели бақувват киши Холназар шопир экан, – деди Аллаёр мироб. – Авваллари мен фақат Дамир қассоб, ундан сўнг Муҳаммад танбал дердим.

– Муҳаммад танбал бойми? Йўғ-э, қандай қилиб?... Бор-йўғи бедазорга қоровул бўлса, – дедим мен хайрон қолиб.

– Танбалга худо берган, – деди мироб илжайиб. – Миш-мишга қараганда, танбал Довулқўрғондан бир хумча тилла топган.

– Ёлғон бўлса керак, – деди ишонқирамай Раимбой.

– Ишонмасанглар, ана, танбал ёш қизчасига тилла зирак оберган.

– Дамир қассоб-чи, – деди чойхўрлардан биттаси. – У қандай ўғирлайди?

– Э, қассоб мол сўйганда, унинг ҳаром мағзини анчагача узмайди. Бунақа молнинг гўшти тарози босади. Чунки, қон гўштга уриб, анча оғир бўлади, – деди Аллаёр ака.

– Мен қассобга тан бердим, – деб қолди Чори Қулбой. – Ўтган жума окшоми қассоб ҳўқизимни оларман бўлган эди. Айтган нархига бермай, бозорга элтар бўлдим. Бозорда бундан баланд нархда сотиб кўрингчи, деган эди палакат. Гапи рост чиқди, жиян. Ҳатто қассоб бермокчи бўлган нарх ҳам бўлмади.

– Ҳа, қассоб тузук синчи, – деди Аллаёр ака.

Ҳафта ўтиб Раимбой: «Текшириб кўрдим, қассоб тарозидан урмади, мол сўйганда ҳам ҳалол, шартта бўғизлар экан. Кўй қассобнинг кўлида ҳалол деганлари чин. Чойхонадаги гаплар ҳаммаси бекор экан», – деб мени лол қолдирди.

Қассоб қайси йўл билан катта фойда оларкан?

Дамир қассоб сўйгани контордан мол олмас экан.

Чунки, у ердан молнинг вазни аниқ, белгили, фойда кўриши кийин, – деб тахмин қилган эдим, Раимбой бош чайқади.

– Чўпонларга дириктир, қайсинг мол сотсанг, майли, лекин хўжаликга сотгин. Аҳолидан гўшт сотиб олиш планимиз бор, деб қаттиқ тайинлаган. Шундан бери чўпонлар унга мол сотишмайди. Дириктир билиб қолса, қаттиқ хафа қилади. Баъзилари хуфия сотишадди, албатта. Аммо, доим эмас-да.

«Унда кассоб сўйишга молни қайдан оларкин?» Тоға-жиян иккимиз шу ҳақда ўйлар эдик.

Ўша гапдан бери, уйқунинг мазаси қочди. Кечалар тураман-у кўчаларни кезаман. Аёлимиз: «Кўп юрманг, ҳозир саёк кучук кўп», деб мени уришади. Раимбой туннов куни чойхўрларнинг бирига: «Тоғамизнинг забтидан ёмонлар пусиб-кўркиб юришади», деганда юрагим қувват олди.

Қишлоқда тун кўркинчли, ваҳимали бўлади. Идора-ю дўқондан бўлак жойлар зим-зиё. Уй томлари, дарахтлар, тиканли шох-шаббалар, тўсик қилиб урилган лой деворлар сояси ой нурида минг шаклга қиради. Бу жонли сояларга кўз узмай тикилсангиз, ажойибхонада кўрган даррандаю парранда – барисининг шаклини шу ердан топиш мумкин.

Кечаси юрсанг, гап кўп. Ким бева аёлникига, ким қоровул Наимдан арак сўраб боради, кимлар беда ўғриси – ҳаммасини биласан.

Мен ой тўлган кечаси яна қишлоқ айландим. Қассобнинг дарвозаси олдидаги майдонда турган бузук арава ёнига борган эдим бир маҳал: «Э, шошманг, тоға», деган товушдан чўчиб тушдим.

Араванинг тагидан кимдир ўрмалаб чиқди.

– Бу мен тоға. Э, шошманг.

Қарасам, жиянимиз Раимбойнинг товуши.

– Бундай юрибсиз, жиян?

– Тоға, биз ҳам кечаси кезишларни ўрганмоқчимиз, – дедим у. – Энди гап бундай: гапингизга кирмасдан қассобнинг орқасидан тушиб, пойлаб юрибман. Хафа бўлмайсиз. Юрагим чидамади, – деди Раимбой.

– Бирор гап топдингизми, – дедим кўнглим ёришиб.

– Гап кўп, – деди Раимбой. – Қассобнинг шериклари Муҳаммад танбал билан Холназар шопир экан. Улар қирдами, йўлда ё бўлак районларда безга молни кўрса, ўғирлаб келишаркан. Қассоб улардан арзон-гаровга сотиб олиб, сўйиб юборар экан. Аммо у бундай молни қаерларда сақлайди. Шуниси аниқ эмас.

– Сиз буларни ҳозирча ҳеч кимга айтмай туринг. Айниқса, ўзимизнинг лаққи участкавойга. У қассобга қариндош, – деб уқтирди Раимбой.

Бу Раимбой тушмагур мендан ҳам ўткир чикди.

– Улар ўлжа молларни қаерда сақлашаркан? – деб, мен хаёлга ботдим.

– Ўғрини далил-исбот билан ушлай олмасак, ҳаммаси бекор, тоға, – деб Раимбой гапини давом эттирди. – Мен-ку, бирор одамнинг изидан тушмас эдим. Қассобни кўрганимда юрагим қисилади. Қассоб, «қани исботинг» деётгандек қарайди. Шунинг учун мен уни қўлга туширай дея, уйқудан кечиб, баъзан пойлаб юрдим.

Орадан уч кун ўтиб, мен тонгда идорага яқинлашган эдимки, бир пайт қассобнинг уйидан чикқан кишини кўрдим. Қарасам, Очил. У тўғри йўлдан юрмай, отига камчи босиб, дўнглик орқали кетди.

– Шошма, бу йигитни кўрикхонада, яъни ёрдамчи хўжалиқда подавон дейишган эди. Қассобда не иши бор? Балки ўғирланган молларни бокиб турар?

Мен бундай ўй-фикрни текшириб кўрай дедим. Уйда митти тарози фикримни тасдиқ қилди: ўнг палласи паст тушди. Раимбой бу хабардан жуда севишиб кетди.

– Аввал Шержонга бориб, Сарибойни топайин. Кеча унинг бир хўкизи йўқолган. Ундан гап сўраб олгач, кўрикхонага ўтиб, бир бошдан текшираман. Мабодо, Очил мендан: «Нега келдингиз?» деса: «Ука, молингни кўрсат, отардан мол адашган», деган гапни қиламан, – деб дархол жўнаб кетди.

– Унда мен Шерободга, милисага бораман, – деган қарорга келдим.

Тонгда районга тушдим. Холмат уйда йўқ экан. Ташкарида, сўрида дам олиб ўтиргандим. Деворнинг нарёғидан – Қудратов ҳовлисидан гап-сўзлар эшитилди. Қудратовни кўрай деб, лойдевор кемтигидан астагина қарадим. Қудратов ташкарида, сўрида ўтирарди.

Хотини остонада туфлисини артаркан:

– «Ичмасангиз шунақа ёшариб кетасиз-эй!» – деб эрини мактар эди.

Жамила бу гапини неча юз марта айтгандир, деб ўйладим ўзимча.

– Бир газетада ўқидим, – деб сўзлади Жамила эри томон бораркан. – Арақ ўлгур эркаклик кучини қирқар экан... Сарви хола айтдики, сигир йили хосиятли йил бўларкан.

«Зора энди бу йил биз фарзандлик бўлиб қолсак», деган гапга ишора эди бу гап.

– Эй, хотин, тинч кўй мени! – деди Қудратов жерқиб.

– Агар сиз ичмасангиз, майли, оёғингиздан ўпишга ҳам тайёрман! – деди Жамила мунгли. У бир маҳал изиллаб йиғласа бўладими!

Мен энди бу ҳовлига ўтаман деб тургандим. Кўз ёшини кўрдим-у бирпас жойимда қолдим.

Жамила, сен эринг бошидан не-не савдолар ўтганини билсайдинг. «Минг бир кеча»да ҳам ҳатто бундай саргузашт йўқдир, деб ўйладим ичимда. У шўрлик Қудратовни хўп яхши кўради-да... Аслида тескариси бўлмоғи лозим ўзи. Негаки, эр аввалроқ севганига уйланган, аммо, боласиз бўлиб ундан ажралиб кетган. Жамила ҳали эрга тегмай қаллиғи Учқизилда кўлда чўкиб ўлибди. Аёлимиз, айтдики, Жамила қаллиғидан ҳомиладор бўлган экан-у, олдириб ташлаганмиш. У шўрлик шунинг учун ўзини айбдор деб, фарзанд бўлмаслигини бола олдирганликдан деб, тахминлар қилар экан. Шулар сабаб у эрининг иссиқ-совуқ гапига чидагани-чидаган.

Қудратов ўтган ҳафта мени сирдош билибми, дар-

дини тўкиб солди. У ҳарбийда, матрослик қилган пайти сув ости кемасида канакадир хавфли зонада ўтган чоғда нурланиб қолган экан. Гапини тинглай туриб, унинг билагидаги нина санчилик ёзилган шул гапга кўзим тушди: «С малых лет, счастья нет».

Нима қилсин бечора. У ҳамма одамлардек ўз дарду аламларини ҳеч кимга айтолмаса.

Бир пайт мен Жамиланинг яна ғамгин, ялинчок гапларини эшитдим.

– Менга қаранг, – деди у. – Чечакбону опамнинг ўнга қирган мунчокдай, хушрўйгина кизи бор. Шунини боқиб олсак-чи? Отаси рози бўлди. Унгача балки худо бизга ҳам тирнок берар.

Кейин мен Қудратовнинг:

– Майли, розиман, – деган жавобини эшитдим.

Яна у шундай деди:

– Нима дейсан, шу кизча, агар мен ўлиб қолсам, чин дилдан йиғлармикан?

Жамила дабдурустан берилган бу саволга тезда жавоб қилмади.

– Ҳеч ким йиғлаб юрмасин, – деди у ўпкаси тўлиб. – Мен ўзим юз одамнинг ўрнини босаман-а. Аммо сиз сира ўлманг, мен асти йиғламайин!

Шу пайт кўча томонда дарвоза кўнғироғи кетмакет жиринглади. Жамила «хув» деганча эшик очгани кетди. Бирпасдан сўнг ҳовлига божаси кириб келди. Мен ҳам кўча томондан айланиб, кириб бордим. Божасининг гурунги машинадан бошланиб, унинг кадри, баҳонаси уч замонда айтилиб, кейин халқаро мавзу билан яқун қилинди. «Америка биз билан ярашса, зўр бўлади, – деди у ташвиш билан. – Ҳар ҳолда бу дунёдан «Форд» миниб ўтсам дейман».

– Таксопарк дириктири бу гапни айтмаса ҳам бўлар эди, Норкулбой, – дедим мен ғижиниб.

– Генерал бўлмоқликни аскар орзу қилмаса аскар эмас, деганлар! – деди хиринглаб Норкул. Жамила ошхонага кириб кетиши билан давом этди: – Бир аёлнинг бир эмас, учта жазмани бор экан. Бир куни учаласи бир-биридан беҳабар аёлникига боришган. Битта-

си ичкарида аёл билан тўшакда, иккинчиси даҳлизда, учинчиси кўчада, эшик тагида экан. Аёл иш пачава бўлмасин дея, кўшик айтибди:

Асли ўлим сизники,

Аклу хушим даҳлизда.

Садқа бўлсин бу жоним

Эшикдаги ёр сизга.

У шундай деб, бир йўла учала жазманининг ҳам кўнглини олган экан. Биз ҳам шунақа, божа, районингизга ишим тушиб келган эдим-да, бир йўла ишимизни бажариб, яна сизни тўйга айтгани келдик.

– Куллуқ, – деди Қудратов.

Жамила дастурхонга яхна гўшт, чой-нон кўйди.

– Ичимлик ҳам бўлсинми? – деди у Қудратовга.

– Келтир. Бу сафар энди божа ёлғиз ичади, – деди Қудратов кулиб.

– Ие, – деди божаси. – Ҳа, нима гап?... Билайлик.

– Бир кишига ичмайман, деб сўз берган эдим, – деди Қудратов бу гал менга маъноли қараб.

– Хотингами? Э, ундай касам бекор. Бу гапни мана биз ҳам неча марта айтганмиз.

– Э, йўқ, хотинга эмас. Бир ҳурматли кишига.

– Ҳеч қачон ичмайсизми? – деди божаси ранжиб.

– Балки, шундай... ҳеч қачон ичмаслигим мумкин-дир. – деди у жилмайганча.

– Мен билан ичмасангиз, майли. Лекин, бирор бир киши билан ичсангиз, сизни шарманда қилиб юборсам, кўрасиз...

Божа ранжиган бўлди, аммо коньяк қуйилган кадаҳни қайтармади.

Қудратовга подавон Очилнинг ўғрилиқ молни сақлаб юрганлигини айтмоқчи бўлган эдим, аммо у божасининг олдида уялмасин дедим-да, уйга қайтдим. Кейин айтарман, дедим.

Водариғ! Куни кеча Қудратов ўлган эмиш. Холматдан бу хабарни эшитиб, титраб кетдим. Ҳеч ишонгим келмади. Холмат яқиндан бери Қудратовга қарашли мошин шопири эди. Яқшанба куни экан, Қудратовнинг хотини Холматни чақиртирибди. Холмат борса, Қудратов айвонда, ўйга толиб, ёзиб ўтирган экан.

– Ие, Қудратов ака, арабча ёзясизми, – деб сўрабди ўғлимиз.

– Бу араб алифбоси. Муллалик қилмоқчиман, – дебди у ҳазиллашиб.

Кейин у ҳафта бурун бўлган бир воқеани Холматга гапирибди:

«Сополлига боргандим. Хотира куни экан, катта-кичик ёшу қари қабристонни тозалаб юришганини кўрдим. Мен мошиндан тушдим-да, пича пиёда юриб, нафасни ростлагандим, қабристон эшигидан бир киши чиқиб қолди. «Араби ёзувларга тишингиз ўтадим», деди ҳалиги одам. «Озрок биладан», дедим. «Биз мазор яқинида ерга кўмилиб қолган бир мрамор лавха топдик, – деди бояғи киши. – Ҳеч қайсимиз унда не гап борлигини билолмай доғдамиз, ўқиб бероласизми?» «Майли» дедим.

Мен ўқишни бир пайтлар Тошкентда бир чолдан ўрганган эдим.

Хуллас, мен қабртошни синчиклаб ўқиб кўрдим. Лавҳада шу қишлоқлик, уч аср аввал ўтган бир шоир таваллуди ҳамда байт битилган эди. Мен қаттиқ таъсирландим. Шундан кейин кўнглимга қизиқ бир фикр келди. Кўрган-кечирганимни ёзсам-чи? Ажабмас, келажакда биров қизиқиб илмий иш ёзиб қолса!»

Холмат ҳар қанча ундан «ёзганингиздан озрок ўқиб беринг», деса ҳам Қудратов унамабди.

Мен-ку, унинг дардини тушунаман биродар. Ахир инсон дардини қимгадир айтиши шарт. У бўлса ўз дардини бировлар билишидан кўркиб, шу ишни қилган.

Қудратов ўғлимизга Жамилани бир-икки жойга олиб борсангиз, деб илтимос қилибди. Ҳа, у шундай, хушхулкли, одобли одам эди. Бўйрук қилмасди ҳечам.

Жамила Холмат билан кетатуриб: «Хўжайин, сиз бундай вақт ўтказманг, божангизга кўнғироқ қилиб қўйсангиз, – дебди. – Мошин юборсин бизга. Холмат бугун қишлоққа кетиши керак экан».

– Божамиз ўзи келиб олиб кетар-да, – дебди унга Қудратов. – Ахир, унинг тўйига биз раислик қиламиз... Холмат, сиз янгангизни элтиб, дарҳол келсангиз. Бир бозор айланардик.

Холмат тезда қайтибди. Ҳовлига кирганда, айвон остонасида Холназар Қудратовга бир гапни кўркув билан гапириб турган экан. Холмат панада туриб суҳбатни эшитибди.

– Бир безга хўкизни подага қўшган эдик, милиса келиб тутди, – дебди унга Холназар.

– Мен милиса бошлиғи Шамсиевга айтган эдим. У менга ваъда берган.

Милисалар нарёқдан, Термиздан келишибди. Раимбой деган чўпон Термизга ўзи бориб келтирибди уларни. Қирққа яқин молни милиса ҳайдаб кетди.

– Нима, ўша хўкизча Раимбойникимиди? – деб сўради Қудратов.

– Э, йўк, – дебди Холназар. – Миш-мишларга қараганда, унинг Дамир қассобга хусумати бор эмиш. Шунинг учун бу ишга каттик киришган, занғар. Биз безга молларни Дамирга сотар эдик. Бир бало қилмасангиз ишимиз чаток, ака. Ҳар ҳолда оз бўлса ҳам шериклик қилгансиз-ку.

– Менга қара, Холназар, думингни ликиллатма! Мен сендан бирор нарса олган ерим бормиди? Нега бундай гап қиляпсан? – деди унга Қудратов.

– Дириктир, гўллик қилманг, жуфти-ҳалолингизни дўхтирларга элтганда кўп совғалар берилган. Агар ишонмасангиз, Жамилахондан сўранг. Э, бу гапларни қўйлик, бирор чора кўринг.

Холмат худди шу маҳал улар томон юрибди. Холназар ўтирмасдан тезда чиқиб кетибди. Қудратов ранги ўчиб, аччикланиб қолибди ва Холматни ичкарига бошлабди: иккаласи ўтириб, роса арақ ичишибди. Холмат унга, акабой, қўйинг, сиз ичманг, деса: «Фақат бугун

ичаман, йўкса мазам кочади», деганмиш у Холматга. Қудратов кўп ўтмасдан маст бўлиб қолган эмиш. Эҳ, ярамас Холмат, сен унинг қўлини ушлаб, сиз ичманг, мен ҳам ичмай, десанг, ўлармидинг, дейманда! Қудратов ичиб бўлгач, ўша ерда ухлаб қолибди. Худди шу пайт ховлига Қудратовнинг божаси келиб қолибди. Норкул Қудратовнинг маст бўлиб ётганлигини кўриб сўкинибди: «Ҳайвон, мен арақ узатганда ноз қиласан, ичмайсан! Бошқа бировлар билан ўлгунча ичасан-ку. Ҳаҳ, шошма, бир иш қилайки, умр бўйи эслаб юргин».

Холмат индамай ховлисига қайтибди. Энди ухлаган экан, эшикдан Қудратовнинг божаси кўринибди. «Тезроқ бўлинг, иш чаток – божани балнисага обормасак бўлмайди!» дебди у кўрқув билан.

Холмат дарҳол ўрнидан турибди. Аҳволи оғирлашган Қудратовни бир амаллаб дўхтирга элтишибди. Аммо бемор орадан кўп ўтмай жон берибди.

Холмат эса мастлиги учун милисага тушибди. Шу кун бу хабарни Раимбойга етказсам, деган фикрга келдим. Асли Раимбой жанозада катнашса маъқул бўларди. Минг қилса ҳам Қудратов унинг отаси эди.

Раимбойни излаб чиққан эдим, бир пайт уни идора олдида кўриб қолдим.

– Ҳозир мен дириктирнинг олдидан чиқдим, – деди Раимбой хомуш тортиб. – Биласиз, мен бу кунни орзиқиб кутган эдим. Мана, охир-окибат чўпонликни ташладим. Лекин, шул Дони Исмат инсофсиз одам экан. Кўнглим учун акалли ишлайверинг, демади. Аризамни олди-ю, имзони ёпиштирди. Бир пайтлар – кўй-кўзи кўп бўлган чоғларида, Раимбой, қани, бизга атаган қўйингиздан сўйиб юборасизми, – деб хушодам урарди.

– Қўйинг, Раимбой, – дедим, – бу ёғи яхши бўлсин.

Бир пайт Раимбой менга «Хурмат тахтаси»даги сурати кўчирилиб, тагида қолиб кетган ёзувни кўрсатаркан: «Мана, хурматимиз шу», деди аччиқ қолиб.

Дириктирнинг нега ундан кўнгли қолгани энди

хаммага аён эди. Ўтган йили Раимбой ўзига тобе молнинг ҳисобига планни ошириб бажарганди. Бу йил ундай қилмади. Иложи ҳам йўқ эди. Улфатга келиб-кетган меҳмонларга жуда кўп кўйлар сўйилган эди. Қолган шахсий молларни Раимбой сотиб юборган. «Отанг васият қилган, яхшилаб уй-жой куриб, одамдай яшайлик-да», деган унга онаси.

Поччамиз умр бўйи, отингни чиқаргин-у, сомонхонада ётгин, қабилида иш тутган.

Раимбой шу бугуноқ даштга бормоқчи экан.

– Норбой шилпикни топиб, шарт муддати тугади, сиз энди ютқаздингиз, кишлокнинг суви сизга энди харом, дейман-у кейин ишга кираман. Ўзингиз-чи, бир ёкка кетмоқчи бўляпсизми?

– Районга тушмоқчиман. Холматбой арак ичиб, милисага тушганмиш. Хабар олсак, дегандим. Сиз ҳам бирга юрсангиз, яхши бўлар эди-да.

Раимбой рози бўлди.

– У ердан чиқиб, кейин даштга ўтиб кетаман, – деган қарорга келди.

Биз районга келганда, Холматни хушёрхонадан кўйиб юборишибди.

Раимбой иккимиз Холматни кўриш учун ҳовлисига излаб бордик. Кўчага киратуриб, Раимбойга ўймакор кўк эшикни кўрсатиб:

– Шу ерга таъзияга кириб чиқайлик, – дедим.

– Майли, – деди Раимбой. – Кимнинг уйи ўзи бу?

– Кейин айтаман, – дедим.

Биз эшикдан кирганда чап томонда – сўрида ўн-ўн беш қари-қартанг секин гурунглашарди. Уйда эса хотинлар марсия айтишарди.

Биз узок ўтирмадик. Кўчага чиккандан сўнг, индамай кетавердим. Тўғриси, Раимбойнинг сўроғини пойладим. Холматникига бордик. Уйда ҳеч ким йўқ эди. Яна орқага қайтдик. Раимбой яна мендан, мархум ким, деб сўради. Нима деб жавоб берай? Мархум сени дунёга келтирган отанг эди, дейиш осон эканми?

– Бу Қудратов деганнинг ҳовлиси, – дедим унга.

– Қачон ўлди у киши? – деб Раимбой бирдан ғуссага

тўлди. Ўзи билиб-билмай, кўнглига яқин олиб, у бирдан маънос тортди.

– Кеча, – деб жавоб бердим.

Анчагача жим қолдик.

– Қудратов деганини икки марта кўрганман, – деди Раимбой менга. – Бултур тузконга келди. Ўшанда машинада Болдиргача борган эди. Ўша ердан поездга чиқиб Тошкентга кетди. У киши камгап экан. Фақат бола-чақамни сўраб ўтирди, холос. Уч ўғлим борлигини эшитиб хурсанд бўлди. Кейин у, чўпон бўлган пайтимда ҳам бир келган эди. Яйловда ўтиргандик. Олдига арак қўйсам: «Йўқ, ичмайман, Раимбой сизга маслаҳат шул, мутлақо ичманг!» – деди. Мен эса... энсам котиб, «хўп», деб индамай қўйдим. Ўшандан у кўзимга сал дардманд кўринган эди.

– Қудратов аҳмокона ҳазилдан нобуд бўлди, – дедим мен алам билан. – Бир божаси бор эди. Қудратов қачонлардир унга: «Энди ичмайман, сиз ҳам ичманг», деб айтган. Шу божаси ўтган кун Қудратовниқига келса, у ўлгудек маст эмиш. Божаси Қудратовни мот қилайин деганда, бечора қарахт ҳолда ётган пайт ичига насос билан ел юборган, ярамас... Ичаклари ёрилиб кетган эмиш марҳумни.

– Қудратов менга ичманг, деб насиҳат қилган эди, нега ўзи ичибди? – деди Раимбой ғамгин.

– У аввал ичар эди... Тағин нега бошлаган, мен ҳам тушунмай қолдим, – дедим дилим ўртаниб. – Қудратовнинг нега ичгани менга-ку маълум эди.

– Уни божаси мажбурлаган бўлса-чи?

– Йўқ, йўқ. У фақатгина Холмат билан ичганмиш. Бу ерда бошқа гап бор... Қудратовнинг ичида дарди гапи кўп эди. Яна бир гапни айтсам, у киши отангиз, ҳақиқий отангиз эди.

Раимбой бу гапимни англамади шекилли:

– Нима дедингиз? – деди.

– Раимбой, сиз жуда ҳам Қудратовга ўхшайсиз, – дедим бир амаллаб.

– Нима бўлибди, тоға? – деди у ҳайрон бўлмай. – Бир-бирига ўхшаган одам камми дунёда?! Лекин таъ-

зиясига келиб, яхши иш қилдик. Таъзия қарз, тўй хушодад, дер эди раҳматли отам.

– Тўғри айтасиз, жиян, – дедим унга тикилиб. – Лекин, Тўксонбой поччам сизга чин ота эмас. Асл сизни отангиз марҳум Қудратов эди. Сиз гапимни бўлмасдан охиригача тингланг.

У гапимни эшитиб, эшик устинасига тегадиган комати чўкиб, кичрайгандек бўлиб колди.

– Тоға, – деди у зўрға, – очик гапингиз учун сизга минг раҳмат. Аммо энди сиз билан бошқа юз кўришмайлик. Хўп денг. Бошқа иложим йўк.

У гапини тугатиб, йўлини бошқа солди. Мен хангу манг, оғзимни очганча қолавердим. Раимбой бундай гапдан номус қилади энди. Беихтиёр кўзимдан ёш оқиб кетаверди. Мени ёлғиз тушунган, кўнглимга қувват бўлган Раимбой ҳам охири мenden юз ўгирди. Уйга келган заҳоти тарозига чанг солдим: «Эй сен тарози, – дедим захримни унга сочиб, – нега мени алдадинг?! Нега сен Раимбойни суянчиғинг бўлади, кишлокка кўчавер, деб мени хўб ишонтирдинг?! Сени энди заргарга бераман – кутуламан. Ёки сен сўнги марта фол очиб кўрасанми?» Кўнглимда тугун колди... Эҳтимол, йиллар ўтиб Раимбой мен билан кўришар. Ахир опам билан арзимас гап учун ўттиз йил юз кўришмадим.

Шундай деб тарозига умид билан термулдим. Тарози паллалари теппа-тенг бўлиб тураверди. Иложим қанча, ука...

1987 йил.

ҲИКОЯЛАР

«КЎҲИТАНГ ҲИКОЯЛАРИ» КИТОБИДАН

ЁЗНИНГ СЎНГГИ КУНЛАРИ

Сой бўйида жойлашган қишлоқ мактаби. Кўнги-рок чалинган, ҳовлида ҳеч ким йўқ. Болалар ўқитувчиларнинг келишини кутиб, чуғурлашиб ўтиришибди. Четрокдаги ўқитувчилар хонасида эса охиста суҳбат борарди.

– Пенсияга чиқсалар бўлмайдими?

Бу овоз шу йилгина ишга келган ўқитувчи Солиевники эди. Ойна устидаги жадвалга ўзгартириш киритаётган илмий мудир шошилмай жавоб кайтарди:

– Ҳали ёши етмаган-да, бўлмаса...

Кўзи жуда хиралашган бўлса, қандай дарс беради? – ажабланди ёш йигит. Унинг бу ерда янги эканлиги киёфасидан ҳам сезиларди: бўйнида гулдор галстук, кремплан костюмида куёнчанинг сурати солинган тақинчоқ. Кўзларини дераза ташқарисидаги олча гулларининг шамолда мавжланишига ўйчан тикаркан:

– Балки даволаниши керакдир? – давом этди у.

– Бошқа иш билан шуғулланинг, дебди врач...

Шу пайт эшик очилиб, қўлтиғига китоб кистирган кексарок киши кирди. Бошини қуйи солиб, география харитаси осилган девор томонга юрди. Кўзларини кисиб, харитага тикилди. Костюми бир оз ғижимланган, кўкрак чўнтагидан чиройли йўнилган қизил қаламнинг учи кўриниб турарди.

Ғаффор ака, – деди илмий бўлим мудир маслаҳат охангида, – шу... биласизми, сизни меҳнат дарсига ўтказсак... Бугун педсовет бўлади. Шу масала ҳам кўрилади. Олдиндан бир фикрингизни билмоқчи эдим... Мана укамиз ҳам география фани бўйича мутахассис... Ҳали айтанимдек сизга меҳнат дарсини...

Ғаффор ака пешонасини артиб, яна бошини эгди. Кейин кўзларини ишқалаб, дераза ёнида турган ёш ўқитувчига қаради. Йигит эса чўнтагидан папирос олиб тутатди-ю, нимагадир чекмай ташлади. Ҳар қандай гапга кувноқлик билан жавоб қайтарадиган Ғаффор ака бу гал гуноҳқорона товушда гапирди:

– Ука, доктор тўғриси айтди, бизга мактаб энди тўғри келмайди. Ўзим ҳам бўшайман деб юргандим.

– Ойлиги оз десангиз, яна бирор иш топиб берамиз – деди илмий мудир шошиб.

– Йўк, Тўражон, мен ҳалол ишлаб емасам, томоғимдан ўтмайди. Дарсдан сўнг ариза ёзиб бераман.

У шундай деб столдан синф журналинини олди-да, аста чикиб кетди.

– Бекор айтдингиз-да ҳозир шу гапни, – деди ёш ўқитувчи жуда ўнғайсизланиб. – Балки кейинроқ...

– Иш бу, укам, юз-хотир кетмайди, – деди илмий мудир ўрнидан туриб. – Болаларни ўйлаш керак...

* * *

– Қизим, бўлмаяпти, кўзим ўтмаяпти, – деди Ғаффор ака кечқурун уйда. Мактабдан бўшайман.

– Бешикдаги боласини юпатаётган Ойпарча отасига хўрсиниб қаради. Кейин паст овозда гапирди:

– Шунча ишлаганингиз етар, дамингизни олинг. Етти жонни бокқан куёвингиз бир сизни боқа олмай-дими?

Ота кизига ҳазин меҳр билан қаради.

– Гап унда эмас, қизим. Мен ишсиз турулмайман.

Ташқарида тарновдан ёмғир сувининг шариллаб оккани эшитилар, бу шовкин Ғаффор аканинг мавҳум ўйларига тиниклик киргизаётгандек бўларди. Ойнаси синиқ деразадан совук шамол кирди.

– Кеча Ортиқжон синдириб қўйди деразани, – деди Ойпарча. – Кошки, ойна ўлгур топилса магазинда.

– Кўявер, болани койима, – деди Ғаффор ака. У бўшаган қоғоз яшиқни парчалаб, узоқ имиллаб дераза кўзини беркитди. Кейин ўтирган кўрпачасига ёстик тортиб ёнбошлади.

Энди нима қилади? Олдинда худди катта бир бўшлиқ турарди. Аввал ажабланди, кейин сесканиб, ваҳимага тушди. Шу пайтгача ҳеч бундай хаёлларга бормаганди. Ўрнидан турди. Қизига сездирмай, мархума хотинининг девордаги суратига мунгайиб қаради-да, тагин ёнбошлади.

Ойпарча узок сукутдан сўнг, боласини ухлатиб, ўрнидан турди. Отасига нимадир демоқчи бўлди-ю, ғалати жимликни бузишга журъат қилмади. Дахлизга чиқди. Сомонхонадаги товуклардан хабар олгани кетди. Қайтиб кирганида отаси бешиқ тебратиб ўтирарди. Ойпарча дастурхон ёзиб чой дамлаб келтирди.

– Иссиккина чой ичинг, ота.

Бола пишиллаб ухларди. Ойпарча ўзига ҳам чой кўйиб, хўплади.

– Ота, урушда пешонангиздан ярадор бўлгансиз. Кўзингизга шунинг таъсири урган. Районга тушсангиз, ёшингиз етмаган бўлса ҳам, пенсияга чиқаришади.

– Андиша қиламан, болам, – деди Ғаффор ака, – ўттиз йил аввалги гапни яна пеш қилиш...

Эрталаб куёви ҳам шу гапни айтди.

– Шунча одамлар ҳукуматнинг қарамоғида-ку, нима, сиз ўгаймисиз?

... Ғаффор ака узок ўйлаб, бир куни районга тушди. Ижтимоий таъминот бўлимига кирди. Ёруғ, шинам хонанинг тўрида ўтирган гавдали, кўзлари қисикрок, чехраси очик аёл унга курси таклиф қилди ва «хизмат?» деб кулимсиради. Бу кулгидан Ғаффор аканинг кўнгли равшан тортди.

– Шу, синглим, қаримадик-ку, аммо, пенсияга ўтгани келдик, – деди у.

Аёл унга қизиқиб тикилди.

– Сабаб?

Кўзим сабил хиралашиб қолди. Ёш десангиз, энди эллиқда.

– Даволатиш керак...

– Тошкентга олти марта бориб келдим, бўлмади чоғи, – Ғаффор ака қолган гапни истехола билан

айтди. – Урушда пешонадан яралангандим. Шуни таъсири...

– Справкаларингиз борми?

Ғаффор ака ғамгин кулимсиради.

– Э, справкани айтасиз. Ким билибди мундоқ бўлишини. Ғалаба кунини поездда нишонлагандик, ўшанда ховликиб кетиб, справкаларга махорка ўраб чекиб юборибмиз, каранг! Қоғоз йўқ эди-да.

– Фамилиянгиз?

– Турдиев.

– Гап бундай, ўртоқ Турдиев. Сиз ўша ётган госпиталингизга хат ёзинг. Улар сизга справкангиздан кўчирма юборишади...

– Синглим, – деди Ғаффор ака, – у госпиталлар энди йўқ, адресини ҳам унутганман. Кенигсберг деган шаҳар эди... Шу ёдимда.

– Бўлмаса, иложимиз йўқ, – деди аёл.

– Қоғоз ҳисоб денг, тирик одамнинг гапи ҳисоб-масми?

– Йўқ, ундай деманг, – деди аёл. – Қонун-қонидани биласиз-ку!

Ғаффор ака чикиб кетди.

Автобусни ҳам кутмади. Кунжара ортган бир машинанинг кабинасига ўтириб қишлоғига кетди.

... Ёз охирлаб қолган эди. Бундай кунларда Ғаффор ака эски тегирмон ёнидаги гавжум чинор тагига келар, жўралари билан суҳбатлашиб ўтирар эди. Бир куни эрталаб шу ерга келса, Сафар бобо гўшт сотиб ўтирган экан.

– Э, Ғаффорбой, келинг, – деди чол.

– Иссик ҳам авжига чиқди-ку.

Улар чинор соясига ўтиришди.

– Тегирмонни тозалаб, тахт қилибсиз, деб эшитдим. Ишлатмоқчи эмишсиз? – сўради чол. – Молда эдик биз. Хабар топмадик. Бўлмаса ёрдамлашардик.

– Э, ўзим шундай, – деди Ғаффор ака. – Эрмак-да.

– Бу тегирмон хосиятли нарса-да, – деди Сафар чол. – Ризк-рўз шу ердан эди бир замонлар. Мана энди

буғдой тортишга хожат ҳам колмади. Магазинларда тайёр оппок ун.

– Ҳа, – бош силкиди Ғаффор ака. – Мен ҳам тегирмонни юргизмоқчи эмасман. Ёшлигимиз ўтган бу ерда. Шунини эслаб...

– Бу гапингиз рост. Биз ҳам келардик бу ерга бўй этган кизларни кўришга. Холангизни ҳам биринчи марта ҳув тегирмоннинг кунжагида ушлаганман, – ких-киҳлаб кулди чол. – Ҳа, ёш эдик-да...

Кейин кафтига нос қўйиб отди. Ҳузур қилиб кўзларини юмди.

– Амак, бир нарса сўрамоқчи эдим, – деди Ғаффор ака жимликни бузиб. – Сизда озрок буғдой топилмайдими? Тегирмон унидан бир кулча есак девдим... Ишонмайсиз, ўзимизда ҳам, қўшнимизда ҳам йўқ экан.

– Бизда-ку йўқ, – деди чол ўрнидан тураркан, – аммо, Ҳамройда бор. Томорқасига ҳар йили буғдой эктиради. Мен бораёй, томорқага сув қўйгандим. Харидор келса, караб туринг, иним.

Ғаффор ака кадрдон жойларга, тегирмонга кўз ташлаб, ўйга чўмди. Хаёлида тегирмоннинг бир маромда айланган тоши, дўлига шопириб солинган сап-сарик буғдой, навбат олишга келган таниш киз-жувонлар пайдо бўлди.

– Қизик, – ўзича ўйлади у, – шу тегирмон бир пайтлар азиз эди. Энди ташландик. Агар чоллар қаршилиқ қилишмаганида уни аллақачон бузиб ташлашарди. Нима қилишар экан уни бузиб. Кераксиз бўлса ҳам кадрдон нарсалар бўлади-ку...

У хаёл аралаш сумкасини ковлаб, бир журнал олди. Бир-икки варақлаб, яна жойига солиб қўйди. Сафар бобо келавермагач, ўрнидан туриб, у ёқ-бу ёққа юрди. Чинордан сал нарида эшагини ариқдан ўтказа олмай қийналаётган Ҳамро бобога кўзи тушди.

– Эгардан тушсангиз-чи! – деди Ғаффор ака. – Бўлмаса барибир ўтмайди қайсар.

Ҳамро бобо эшагини толга боғлаб, Ғаффор ака томонга юрди. Улар салом-алиқдан нарига ўта олмас эдилар. Ғаффор акага чолнинг калта соқоли, катта-

катта кўзлари ёки кийиниши эмас, истехзо билан кийшайдиган лунжи ёкмасди. Чол Гаффор акага якин келиши билан яна лунжини қийшайтирди.

– Келинг, бобо, – деди Гаффор ака.

– Э-э янги касб муборак. Қассобчиликдан ҳам хабарлари бор экан-да. Сизни мактабдан кетган деб эшитгандим, – чол шолчанинг бир четига аста ўтирди.

– Ҳа, почтачи бўлиб юрибмиз.

– Муаллимликни ташлаб-а?

Гаффор ака бош эгиб гапирди:

– Биласиз, билим унча катта эмас эди. Ўқиёлмай урушга кетдик. Бола-чақа ташвиши билан денг, зўрға техникумни битириб...

Гаффор ака Ҳамро бобонинг урушга бормаганлигини биларди. Чол негадир бу гапларга чап бериб, бўлак мавзуга судрарди.

– Янги ўқитувчи келган экан, ўрнингизга қўйишибди.

– Ҳа, – деди Гаффор ака. – Мен ўзим ҳам...

– Ярим килогина гўшт тортинг, – сўзини яна бўлди чол.

– Сизда бугдой бор экан деб эшитдим, – деди Гаффор ака гўшт чопаркан. – Ярим кило нима бўлади, кўпроқ олаверинг, яхши гўшт. Айтганча, бу хотинингиз ҳам кетиб қолибдими? Яхши бўлмабди. Қариган чоғда ёлғизлик ёмон...

Чолнинг вазоҳати ўзгарди.

– Ким қарибди, – деди у, – ўзингиз қаригансиз, укам. Биз ҳали...

У бирпасда ховуридан тушди. Одатича, мавзудан мавзуга сакраб гапирди.

– Биқинидан қўйинг... Радиода ғалати гаплар... Қаердадир уруш бўляпти экан... Сизга айтсам, одамзод ҳеч тинч турмайди. Ҳали кўрасиз, ўзимизда ҳам...

– Нима? – сўради Гаффор ака.

– Уруш бўлиши мумкин, – унга карамай давом этди чол. – Шунинг учун экиб-йиғиб ётибмиз. Ана ўшанда, қаҳатчилик бўлишини кўринг. Бир ғалвир бугдой учун диркилламаси ҳам қўйнингга киради, укам.

Ғаффор ака унинг бақувват гавдасига қаради. Назарида, ўзининг кўзи ўтмаслашиб қолганлигига, уруш йиллари хотинининг ўлганига, яна нималаргадир худди шу чол айбдордек кўриниб кетди. Жаҳл устида чолнинг ёқасидан олди-ю... қандай қилиб мушт туширганини билмай қолди... Кимдир келиб уларни ажратиб қўйди. Магазин томондан қишлоқ милиционери Карим ҳам етиб келди. Чолни қўлтиқлаб олиб кетишди.

– Нега урдингиз? – сўради Карим Ғаффор акадан. Унинг ёнидагилар ҳам Ғаффор акага савол назари билан қараб турарди. Ғаффор ака ўзини ростлаб, бўғик жавоб берди:

– Қўйинг, сўраманг...

– Йўк, айтинг...

Ғаффор ака Карим учун эмас, атрофдаги одамлар учун айтиши кераклигини сезди.

– Уруш бўлади, – деди. – Шунга, ўзимни босолмай...

Карим Ғаффор акага ҳайрон тикилди.

– Ораларингизда хусумат йўқмиди?

– Йўк.

– Ростини айтинг.

– Э, ука, у қишлоқнинг нариги четида турса, мен бу четида. Ойда бир кўраман ё йўк. Шунда ҳам саломалиқдан нарига ўтмасдик. Бор гап шу.

Карим шапкасини сал кўтариб, пешонасини сал кашлади.

– Майли, бораверинг, – деди кейин. – Чол ариза ёзмагунча юра туринг.

Ғаффор ака четда ётган почта сумкасини олиб, уйига жўнади. Кимдир милиционердан сўради:

– Энди у кишини суд қиласизми?

Карим бирпас ўйланиб турди-да, жавоб берди:

– Афтидан бу кишида (у илгари Ғаффор ака дерди) руҳий касаллик бор. Бундай касалга чалинганлар суд қилинмайди.

Қишлоқда бу гапни ўша оқшомдаёқ ҳамма эшитди. Аммо биров ишонди, биров ишонмади. Ғаффор ака эса эртасига эшагини миниб, отасининг мазорини зиёрат

қилгани кетди. Қачон қайтишини айтмади. У ота юр-тидаги жарликларга осилиб ўсган ёввойи узумларни томоша қилиб, тиник булокларда нон ивитиб ейишни, кўнглига ёккан одамлар билан суҳбатлашишни истарди. У суд қилишадими, йўқми – буни ўйламас, лекин бир оғир юкдан қутулган киши сингари ўзини енгил сезарди.

Чол судга бормокчи бўлди, аммо одамлар орага тушди: «Кўйинг, бир бечора одам бўлса», дейишди.

Шунда ҳам у рози бўлмади. Аммо Ғаффор аканинг тоғ ичкарасидаги қишлоққа кетганини эшитиб, хурсанд бўлди. «Мендан кўркиб қочди», деган гап тарқатишни истарди чоғи... Бу пайтда ёзнинг сўнгги кунлари совиб, боғ оралаб ўтган ариқчаларда хазонлар кўпайиб қолганди...

АЁЛ ОВОЗИ

Бу воқеа жануб шаҳарларининг бирида бўлган эди. Дарё бўйидаги касалхонанинг энг осойишта, энг чекка хонаси кўм-кўк бўлиб турган экинзор рўпарасида жойлашганди. Бу хонада бир ҳафтадан бўён ёш, ориққина йигит ёлғиз ётар, ташқарига чикмас, ҳеч ким билан гаплашмас, ҳаттоки, овқатга ҳам бормасди. Унга ўзлари овқат келтиришарди. Сабаби, унинг иккала кўзи ҳам кўрмай қолган, шошилинич операция қилиш зарур эди. Аллақандай гиёҳларни териш учун тоққа кетган профессор қайтиши билан, операцияни бошлаб юборди.

Бир неча соатлик оғир операциядан сўнг унинг олдига қора кош, қора кўз ҳамширадан бошқа ҳеч ким киритилмади. Тўғрироғи, уни излаб ҳеч ким келмади. Афтидан, ҳеч кими йўқ эди. Бемор хонадаги ёлғиз дераза ёнига қўйилган каравотда кимирламай ётар, бинт боғланган кўзлари устига қўнғир сочлари тушган, чўзинчоқ, кулгич юзи сарғимтир тусга кирганди. Профессор унга ҳорғин нигоҳ ташлади-да, ҳамширага беморнинг кўзи устига тушган қўнғир сочларини қайчилаб ташлашни буюрди. Ўзи эса чиқиб кетди. Ҳамшира қайчи топиб, беморнинг муздек пе-

шонасига қайнок кўлини кўйганида ҳам у ўзини сезмай ётар, фақат нафас олганидан тирик эканлигини пайқаш мумкин эди. Ҳамшира учинчи кун деганида, бемор устидаги чойшабни гижимлаб, безовта бўлиб кимираётганини кўрди.

– Қимирламанг, сиз ётипингиз керак, – деди у мулойим товушда.

Бу товуш беморнинг ҳаракатини сусайтирди. Ҳамшира йигирма саккизларда бўлса-да, овози ёш кизники каби мулойим, мафтункор эди. «Табиат балким, халдан ташқари олийжаноб бўлган аёлларга шундай мўъжиза ато этади», дейишарди Малика ҳақида касалхона ходимлари.

Бемор ана шундай ажойиб товушни эшитганидан кейин, зарурат юзасидан тураётганлигини ҳам эсдан чиқариб кўйди. Уялди шекилли, яна ўз ўрнига чўкди. Малика эса уни тушуниб, ишини осонлаштирди-да, чиқиб кетди. Бемор бир неча кундан сўнг, ундан исмини шивирлаб сўради:

– Кейин, фақат кейин айтаман. Ҳозирча сизга гапириш ман этилган, – жавоб килди ҳамшира.

Бемор индамади. Фақат ҳамшира чиқиб кетаётганида унинг:

– Қизик, кўзларим кўряпти. Кўзларимга фақат чиннигуллар кўриняпти, – деб шивирлагани эшитилди.

Малика ҳайрон бўлганича чиқиб кетди. У эшитганини профессорга айтди.

– Чамаси, чиннигулларни яхши кўрса керак, – деб жавоб килди профессор.

– Уни гапиртирманг. Дарвоқе, у мусиқа билим юрти талабаси экан. Ҳаяжонланиши мумкин. Бу унга жуда зарар.

Профессор бир неча кундан сўнг, бемор йигитни текширар экан, унинг тузалиш жараёни чўзилаётганидан ажабланди. Кейин беморнинг озгин, хунук юзига тикилиб бош чайқади.

Куз эрта келган, шаҳарда чиннигул аллақачон туғаб кетган, Малика эса ташвишда эди. У сўроқлай-сўроқлай шаҳар чеккасидаги бир немис чолдан чин-

нигул топиб келди. Унинг чиннигул келтираётганини кўриб, шу кунларда хомуш юрган профессорнинг ҳам чиройи очилди. Бемор ҳам ўша кун жилмайганича, қаравот ёнидаги тумбочкага қўлларини чўзиб ётди. Чунки, у ердаги графинда чиннигуллар ёқимли, муаттар хид таратиб яшнаб турарди.

– Ҳамшира, бу сизми? – деди бемор шивирлаб. – Менга чиннигул?.. Умримда менга ҳеч ким чиннигул берган эмас...

Бемор шундан буён Маликани кадам товушларидан, ҳатто нафас олишидан танир ва унинг келганидан қувониб кетар эди. Шу қувонч билан биргаликда маъюсланиб қоларди.

– Мен... кўрдингизми, жудаям хунукман, – дерди у ғамгин кулиб. – Ҳеч ким мени севмайди.

Касаллик кенг гавдали, норғул бу йигитни гўдак қилиб қўйганди.

Унинг гапларини эшитиб, Маликанинг кўзларида ёш йилтилар, аммо ўзини тутиб, хонадан секин-аста чиқиб кетар, кун бўйи бемор йигит хаёлидан кетмас эди.

«Сизни ҳали қизлар севишади, деб айтганим билан, йигит бу гапни кўнгил учун, юпатиш учун айтаётганимни сезади ахир», деб ўйларди у. Сўнгги пайтларда Малика беморнинг кўлидаги титроқларидан, ҳаракатларидан, ҳар сафар хонага кирганида юзидаги ўзгаришларидан унинг ўзига кўнгил қўяётганлигини фахмлаб турарди. Бир куни Малика унинг иссиғини ўлчаб кетаётган пайтида:

– Ҳамшира, сиз мени севасиз-а, – деб сўради йигит тўсатдан. Шу лаҳзада унинг юзи оқарган, гезарган лаблари эса титраб турарди.

– Ҳа, – деб юборди Малика.

Шундай деди-ю, унга қараб қолди. Бу пайтда беморнинг юзи севинч учқунлари билан порлар, бу маъсум, бу покиза учқунлар Маликанинг нигоҳини сеҳрлаб, қалбини тўлкинлантириб, ҳаяжонга соларди. Маликанинг севаман, деб ёлғон гапиргани унинг жозибали,

тиник товуши оғушида сингиб йўк бўлиб кетганлигини факат аёл қалби хис этиб турарди.

Бемор эса уни тезроқ кўриш истагида кундан-кун, соатма-соат соғайиб борар, у хар куни ҳамширанинг чиннигуллари, кўнғирокдек маъсум овозини кутар, буни ҳатто профессор ҳам пайқаб колган эди.

– Ортикча бирон сўз айтманг, – деб тайинларди у Маликага.

Бу уни беморни ранжитмай, кўнглини кўтаринг, дегани эди. Малика эса, бемор хонасига кирганида, хар сафар унга эри борлигини айтмоқчи бўлар, аммо унинг тагин умидсизликка тушиб, кўзи тузалмай колишини ўйлаб, айтишга ботинолмасди.

Беморнинг эртага кўзи очилиши керак бўлган кун. Малика уйига хорғин ва ҳаяжон билан кайтди. Эртага у, албатта Маликани кутади, кўришни истади. Кейин Маликанинг ёлғон гапирганини фаҳмлайди-да, унга жирканиш билан қарайди. Малика ишдан кайтган эрига бўлган воқеани ҳаяжонланиб айтаркан, маслаҳат сўради. Эрининг кувнок, чўзинчок юзи тундлашиб, таъбини хира килди.

– Ўзингиз пиширган ошни ўзингиз енг! – деди у тўнғиллаб. – Мен сизга доим айтаман, шунака ишларга аралашманг, деб. Сизни шу ишга қўйиб, мен аҳмоқ...

Бундай пайтда уни тингламаган маъкул.

Малика унинг гапларига эътибор бермай, париншонлик билан ётоқхонага кирди. Ухлаб ётган қизчасига қараб, кўнгли ёришиб кетди...

Эртаси куни йигитнинг кўзини очишди. У даставвал хира, оппок хонани, профессорни кўрди. Гандирак-лаб атрофидагиларга тикила бошлади.

– Мен кўряпман, – деди у пичирлаб, кейин мажолсиз лабларини тишлаганича ўтириб колди. Бироздан сўнг уни ўз хонасига бошлаб келишди. Аммо, унинг кўзлари сабрсизлик билан ҳамширани кидирар, бетоқатланар, узун бармоқлари графинда қуриб қолган чиннигул барглари чирт-чирт юларди. Ёлғиз қаравот қўйилган ёруғ, шинам хонада йигит ғамгин, бошини қуйи солиб ўтирарди.

Куз куёши деразадан мўралай бошлаганда, хонага олти яшар чамасидаги ёкимтойгина, кўзлари кулиб турган кизалоқ кириб келди. Кокилларидаги бир жуфт оқ бантик жуда ярашган. Кўлларида шабнамда ҳўл бўлган чиннигуллар бор эди.

– Сизга келтирдим, – деди у ширин товуш билан.

Йигит бошини кўтариб, унга қаради.

– Буни ким бериб юборди, – деди у таажжуб билан.

Қизча оркасига бир караб олди-да:

– Аям, сизга бериб юбордилар. Олинг, – деди.

Йигит гап нимадалигини пайқаб, сесканиб тушди. Бир-бир қадам босиб қизчанинг олдига келди ва уни кўтариб бағрига босди.

Эшик тирқишидан йигитнинг қизчани кўтариб, ўпаётганини кўриб, Маликанинг кўзига ёш келди.

ТОҒДА

Тоғ оралиғидаги кичкина кишлокқа кириб келдим. Соё бўйлаб жойлашган паст-баланд ҳовлилар кўринди. Пастликда сув ёйилиб окмоқда, ундан паға-паға ҳовур кўтарилиб, ҳавога сингийди, гоҳ уни шабада соё ўрқачидаги қор чулғанган юлғунзор томон ҳайдайди.

Мен излаб бораётган кишлок ҳали узок. Ҳамма ёк оппоқ бўлгани учун кеч киргани билинмайди. Узок-узоклардан итлар ҳурди. Ана шунда қуёш ботаётганини сездим. Чунки, итлар даштдан кун ботганда қайтади. Ҳали бу кичкина қишлоқдан чикиб улгурмаган ҳам эдимки, ботинкамга қор тўлди. Сигаретани тутатдим-да, ҳувиллаган тоғ йўлидан кетавердим. Оёғим музлай бошлаганидан беихтиёр энг сўнгги ҳовли томон бурилдим. Ҳовлининг дарвозаси йўқ экан. Тўппа-тўғри кириб боришдан истиҳола қилиб тургандим, боғ этагидаги йўлда отлик кўринди. Унинг эғнида калта пўстин, бошида телпак ва елкаси оша милтиғининг учи қорайиб кўринади. Худди Лермонтов тасвирлаган черкасга ўхшаб кетарди. Мен эса унинг етиб келишини кутмай, қаршисига юрдим. У қамчинини тишлаб отдан тушди.

– Ўтаверинг, кани йигит, – деди у уй томонни кўрсатиб, – мен hozир...

Мен уйнинг сирпанчик пиллапоясига етгунимча у отини боғлаб қайтди. Биз болалар на аёллар овози эшитилиб турган хона ёнидан ичкарига кирдик. Улар уй эгасининг «меҳмон» деган сўзларини эшитишди шекилли, бир зум индамай қолишди. Пўстак устида дархол оёқни ёздим. Бу ерларда меҳмонни узок холи колдириш одати менга ёқиб тушди. Анчадан сўнг, уй эгаси кирди. У энди хол-ахвол сўрашга тутинди. Кейин кунишаётганимни кўриб:

– Меҳмон, оловни кейинрок ёқамиз, – деди.

– Ташвиш қилиб ўтирманг, hozир сал ботинкамни куристаман-у жўнайман, – дедим унга бошка томонга кетаётганимни билдириш учун.

У қаёқка кетаётганимни сўрамади-ю, фақат:

– Пальтони ечиб ўтиринг, эртага кетасиз, бугун Вандобга етолмайсиз, – деб қўйди.

Менинг Вандоб кишлогига бораётганимни билганига ажабланиб, унга қарадим. У менга чой узатди.

– Йўлга кеч чиқибсизда, жиян. Қарлардан сўраймиз?

– Шаҳардан, – дедим. – Вандобда холамиз бор эди. Кўришга...

– Ўқийсизми?

– Ҳа.

– Ўқийман, денг? – деди у. – Бизди ўғил ҳам ўқийди. Иркутск деган шаҳарда. Тошкентга бориб ўқисанг ҳам бўлади, десам кўнмади. Ундай ўқиш Тошкентда йўқ эмиш.

– Қандай ўқиш экан?

– Овчилик ўқиши. Шунга кирди, мени касбимни килмокчи-да.

Кейин, у менга ҳар йили Тошкентга боришини, меҳмонхона ва овчилар жамиятидан бўлак ерни билмаслигини, мусобақаларда қатнашганлигини айтиб берди.

– Восў мерган деганни эшитганмисиз?

Мен унинг овчи эканлигини билгач, гапларини

локайдлик билан тинглай бошладим. Чунки, биз икков хайвонот дунёсига икки хил муносабатда бўлувчи кишилар эканмиз – у овчи, мен эса табиатни, хайвонларни муҳофаза қилиш тарафдорларидан.

Аммо, унинг уйида бир кечалик меҳмон эканлигимни ўйлаб, кириб келаётган тунни кизгин суҳбатлар билан ўтказишни ният қилдим. Пастгина дераза ёнида ўтириб, умоч ичарканман, хаёлим тоғларда эди. Тоғларни кишда кўриш қизиқ-да.

Қор бу ерларда жуда қалин экан. Шаҳарда ҳам, йўлда ҳам нимагадир кам.

– Бизга шуниси дуруст. Қор қалин ёғса, ҳаво илик келади.

– Тоғдаги хайвонлар бу совуқда нима қилишаркан?

– Тоғдаги жонивор ҳам қор тагида жон сақлайдида. Фақат озука топишолмайди. Хўжалик одамлари ул-бул топиб ташлаб келишади.

– Савоб иш қилишаркан.

– Ҳа, энди хайвонларни отиш у ёқда турсин, уларга карамасликнинг ўзи жиноят. Ҳукумат тўғри қилди шу конунни чиқариб, – деди ўзича ўйчан.

– Тўғри, аммо овчиларга кўп қийин бўлди-да, а, ака?

– Унчаликмасдиров. Яна билмадим, масалан, мен ҳукуматди шундай қилганига кўшиламан. Хайвонлар камайиб кетяпти. Сақлаш керак. Ўзим овчи бўлганим билан бўри, тўнғиздан бошқасини кам отганман.

– Кийикни ҳам отганмисиз? – сўрадим шунчаки бе-корчиликдан.

– Кийикними? – у уялгансимон ерга қаради. – Шу, жиян, кўзларига карасам, ҳеч отолмайман. Кийик кейин, охунинг кўзлари одамникига ўхшайди.

– Одамнинг кўзларига дейсизми?

– Ҳа, – у бирпас жим қолди. – Агар зерикмасангиз, оху ҳақида бир афсона айтиб бераман. Менга Шафот шоир деган киши айтиб берганди. Шундай... Тоғ қишлоғида бир қиз бўлган экан. Ақли ҳам, ҳусни ҳам жойида бўлганлиги учун шу қишлоқнинг энг ўқтам

Йигити уни яхши кўриб қолибди. Қизнинг бахил бир дугонаси ҳам ўша йигитни севаркан. Шунинг учун ҳам бахил киз дугонасини шарманда қилиш пайига тушибди. Кунларнинг бирида улар дарёга чўмилишга боришибди. Бахил киз сувдан илгари чикиб, дугонасининг кийимларини ёндириб юборибди. Дугонасига:

– Чик, йигитлар келишяпти, – деб, ўзи кишлок томонга чолиб кетибди.

Шўрлик киз кирғокка чикса, кийимлари йўқ эмиш. Одамлар келаётганини кўриб, тоғ томон кочибди. Кейин, худога «Мени шарманда қилгандан кўра, бирор хайвонга айлантир», деб ёлворибди.

Шунда у оҳуга айланиб қолибди. Қишлоқда қолган йигит уни кутибди, қайғурибди, ноилож ҳасадгўй кизга уйланишга мажбур бўлибди. Тўй бўлаётган ерга бир жонивор келибди. Бундай хайвонни қишлоқдаги одамлар шу пайтгача кўрмаган эканлар. Хайвон кўз ёши тўла кўзларини нуқул келинга тикармиш. Келиннинг юзи оқариб кетибди. У хайвоннинг кўзларидан ўзининг дугонаси эканлигини танибди.

– Ох, у, ох, у, – деб ерга йикилибди-ю, жон берибди.

Шундан сўнг одамлар бу хайвонни оху деб аташибди.

– Ажойиб афсона, – дедим унга анчадан сўнг.

– Бу афсонанинг қанчаси тўғри, қанчаси ёлғон – билмайман. Аммо, кийикнинг, оҳунинг кўзлари кизларникига ўхшашлиги рост.

Восид мерган менинг жим қолганимни кўриб, меҳмоннинг уйкуси келди, деб ўйлади шекилли, сандик устидаги кўрпалардан олиб, бурчакка тўшади. Кейин:

– Майли, сиз дам олинг, – деб чикиб кетди.

Мен эса бу ернинг абадий ҳаёт ҳақида фикр юргизишга мажбур қиладиган жимжит, аммо таъсирчан тундан завқланиб ўйга толгандим. Шу осойишта тун менда ёқимли бир безовталиқ уйғотмоқда эди. Назаримда тун жонлангандек, мен ҳатто унинг нафас олаётганини эшитаётгандай бўлардим. Ҳолбуки, нафас

олаётган ўзим эдим. Ниҳоят, мен ана шу ёқимли бевозталиқ билан ухлаб қолибман.

Уйғонганимда, куёш кўринмас, аммо уй дарчасидан ёруглиқ тушиб турар, деворлар ортидан сигирларнинг эриниб мў-мўлаши, эркакларнинг йўғон товушлари, яна қандайдир шовкин келар – кишлоқда ҳаёт бошланганлигидан дарак бермоқда эди. Мен куёш чикканидан хурсанд бўлиб, деразадан мўраладим. Қор туни билан ёғибди.

– Ҳали барвақт, ётаверинг, меҳмон, – деди хонага кирган Восид мерган.

– Вандобга бугун етиб боришим керак. Холам бор эди, кўриб, эртага қайтаман.

– Қор ёқкани чакки бўлди. Йўлни топиш қийин, – деди Восид мерган. – Ҳа, чой ичайлиқ, қани... Бирга борармиз.

Мен унинг ҳамроҳ бўлишини эшитиб, ўзимни бирмунча енгил хис қилдим, ювиниб, уйга кирдим. Апилтапил нонушта қилиб, бирпасда йўлга чиқдик.

– Қишлоқ этагида бир момо бор, шуни кўриб ўтайлиқ. Мазаси йўқроқ, дейишганди, – деди Восид мерган камчи билан дўнглиқ этагидаги уйни кўрсатиб.

У менинг Вандобга ошиқаетганимни сезиб турарди. Шунинг учунми: «Борадиган жойингиз унча узок эмас, фақат йўли бир оз айланиш», деб қўйди. Индамаганимни кўриб: «Қасални фақат эрталаб кўриш одат эканини биласиз-ку, жиян», – деди у.

– Биламан, бемалол... Кампир сизга қариндош бўлса керак-а?

У менинг: «Ҳозир кўриш шартми, кейинроқ хабар олса ҳам бўлади-ку», деган фикримни англаб турарди.

– У «йўқ» деб жавоб берди ва отни никтади. Момонинг уйига етиб келдик. Жимжит ҳовлига кирдик. От пишқирди. Қирови зриётган деразадан кимдир мўралади.

Уйдан ўн ёшлардаги бир бола чиқди.

– Домулло уйдаими?

Бола бош кимиради.

– Кампирнинг ўгли – домулло мактабда дарс беради, – тушунтирди менга мерган.

Уйга кирдик. Хонада беш-олти киши ўтирарди. Омонлашдик. Ўтирганлар беморнинг безовта бўлмаслиги учун паст товушда гаплашишарди. Бу – киши кўнглига ғашлик солар, ғашлик эса, ўз навбатида ҳаётга мунгли ва зерикарли деб қараш ҳиссини уйғотарди. Мен ҳозир худди шу ҳолатда эдим.

– Домулло, бизди момо тузукми? – сўради мерган чордана куриб ўтирган кишидан.

У «тузук» дегандай бош ирғади. Кампир ичкари уйда экан.

– Кириб чиқинглар, – дейишди бизга.

Кампир уй бурчагида, қалин кўрпалар орасида ётарди. Ёнида бир аёл ундан кўз узмай, шунчалик паст овозда ашула айтардики, гўё узоқ-узоқдан келаётгандай аранг эшитиларди.

*Оҳ, қизил гул, қизил гул, қизлар нишони,
Оча қолгин юзингни, менга ишонгин.*

– Касални баттар қилиб кўясиз, – деди ашула айтаётган аёлга биз билан кирган кампир.

– Ўзлари кўймаптилар.

У бизни кўриб, очилиб қолган бошини рўмол билан бекитди.

– Кимлар келди, Малика? – деб сўради кампир кўрпа тагидан.

– Моможон, биз. Танимаяпсизми? – деб сўради мерган энгашиб.

– Сени танимай бўладими, укажон, – деди кампир хаста товушда. Кейин кўрпасини суриб, ёнбошлади. У мени танимаса ҳам узоқ қавми-қариндошларимгача сўради.

– Момо, соппа-соғсиз-ку! – деди Восид мерган кулиб.

– Дармоним йўқ-да, укажон.

– Кўринишингиздан мендан ҳам бардамсиз.

– Унча-мунчага касал бўлмас эдим. Овқатдан қолдим-да, укажон.

– Худо хоҳласа, яхши бўлиб кетасиз, момо...

Биз тагин нариги уйга ўтдик.

– Иштаҳаси йўқ экан-да, кампирнинг, – деди мерган ўтирганимиздан сўнг.

– Кеча, – деб гап бошлади бир четда ўтирган аёл, – раҳматлик чолларини эсладилар. «Энди тушган келинчак эдим. Раҳматлик эрим кийик отиб келди. Эр-хотин икков шундай пириин шўрва қилдикки, ҳали ҳам мазаси оғзимдан кетмайди. Бир кийик гўштидан шўрва ичсам эди», деб қолдилар.

Кампирнинг ўғли аёлга норозилик билан қаради.

– Мана, мерган бор, отиб келади-да кийикди, – деди кимдир.

Орага жимлик чўкди.

– Ҳукумат кийик отишга рухсат бермайди, – деди тўрда ўтирган киши.

– Касал учун рухсат беради...

– Ҳар бир касал кийик истаса, тоғда кийик қоладими? – деди кампирнинг ўғли.

– Тўғри гап. Ўтган йили Исҳок кийиқни кийик отгани учун қамашгандиям...

– Ака, у касал учун отмаган-да.

Мен Восид мерганнинг аҳволини тушуниб турардим. Тўсатдан у кетишга рухсат сўради.

– Биз энди турайлик.

– Кўчага чиқдик.

– Энди нима бўлади? – дедим унга анчадан сўнг.

– Касалнинг кўнгли яримта бўлади, ука, отиб келмасам бўлмайди... У отига минди.

– Энди хафа бўлмайсиз, ўзингиз хў шу чўққини кўзлаб кетаверасиз.

– Зарари йўқ, топиб борарман, – дедим. – Хайр, овингиз бароридан келсин... Тошкентга борсангиз, бизникига ҳам қиринг...

– Албатта... Баҳорда бораман... Вандобдан қайтишда уйга кириб ўтинг... – деди Восид мерган ва отининг бошини кимсасиз тоғ ўрқачлари томон бурди.

Эртаси кун, Вандобдан қайтаётиб яна шу кишлоқни кесиб ўтдим. Восид мерганникига кирдим. Уйда фақат

хотини бор экан. Ўтиришга унамадим. Восид мерган районга тушиб кетибди. Восид ака кампир учун кийик отиб келдим, деб сўрадим ундан.

– Йўк, – деди аёл. – Акангиз кийикди кўрибди-ю, отмапти. Кийиги ўлмагур оғироёк экан. Кўзлари ўткир-да, акангизни. Билибди шуниям.

– Кейин-чи?

– Биринчисини отмаса, у киши кейин ов қилмайди. Кечкурун момоникига борди. Ҳамма акангизни овга кетганлигини биларди. Акангиз тўғри момонинг олди-га кирибди-да, тўғрисини айтибди. Момолар ҳам гўдак нарса-да, йиғлаб юборибди. Умринг узун бўлсин сани илойим, – деб, алкаб қолибди.

Мен Восид мерганнинг аёлига манзилимни ёзиб қолдирдим-да, йўлга чиқдим.

ЎҚ

Улар тоғ арчалари оралаб кетиб боришарди.

– Қаерда ўзи сен айтган ғор? Ҳеч кўринмаяпти-ку. Ё адашдикми, Аҳмад? – Сўради новча йигит олдинда кетаётган шеригидан.

– Йўк, адашганимиз йўк, тўғри келяпмиз.

– Ҳали узокми?

– Оз қолди. Чори, ана у шамол ялаган қояни кўряпсанми? Ғор ўша ерда.

– Ғорни сендан бошқа ҳеч ким билмайдими? – Гап-га аралашди учинчи киши чопон енги билан юзини артаркан.

– Ҳеч ким билмайди. Қишлоғимиздан фақат Сафар-бобо биларди. Мен у билан бу ерларда пода бокканман. У чол бултур ўлди.

– Ўлгани яхши бўлибди, – деди Чори милтиғини у елкасидан бу елкасига олаётиб.

– Кўй шу гапингни. У ўлмаганда ҳам бизни топиб бермасди, – деди Аҳмад ранжиган товуш билан ва Чорига ўқрайиб қўйди.

– Ҳозир ҳамма ўзини ўйлайдиган пайт, – минғирлади Чори.

Шу гапдан сўнг, учаласи ҳам то ғор оғзига етгунга қадар жим юришди. Фақат уларнинг этиклари шағал, чақир тошларга урилиб овоз чиқарар, йўловчилар эса иложи борича оҳиста қадам ташлашга ҳаракат қилишарди. Улар уйдек келадиган това тош орқасига ўтишганда, олдини курук чирмовук босган ғор оғзи кўринди. Ғор оғзи унчалик катта эмас, бир одам базўр сигиши мумкин эди.

– Мана, мен айтган ғор, – хансираб гапирди Аҳмад қоя белига қараркан. Сўнг шерикларига бир қараб олди-да, эпчиллик билан ғор ичига қараб ўрмалади. Шериклари ҳам унинг орқасидан эргашдилар.

Ғорнинг ичи ойдин эди, ганч ва аллақандай нурли тош парчалари атрофни ёритиб турарди. Улар каттик чарчаганларидан ўзларини таппа ерга ташлашди. Аҳмад эса ғор деворига суяниб олди, чунки боши лўқиллаб оғрирди. Бир оздан сўнг енгил тортди. Хотиржам ухлаётган шерикларини кўриб, у ҳам юмшоқ кум устига чўзилди. Орқасига аллақандай нарса ботди. Олиб қаради. Суякнинг ингичка бўғинига қараб, жайронники эканлигини пайқади. Кўнгли эса жайрон гўштини тусади. Аммо, бунинг иложи йўқлигини билгани учун ухлашга чоғланди. Уни ҳадик ва сукунат безовта қиларди. Барибир уйку зўрлик қилди, шилк этиб ерга ағанади.

У қанча ухлаганини билмайди, кўзини очганида, шерикларидан бири хуррак отарди. Аҳмад ўрнидан турди-да, бурчакдаги коврак, яна аллақандай курук илдизларни териб бир четга тўплади. Белбоғидан чакмоқтош олиб ишқалай бошлади. Анча пайтгача ёндирилмади. Қўллари толиб кетди. Охири, кучли зарбдан учкун сачраб, чирик, енгил илдизни ёндириб юборди. Бир оздан сўнг, тагин ўчай деб қолди. Аҳмад кўнгли ғаш бўлиб, чўғни пуфлар, кўзлари ёниб туга-ёзган ўтинга тикилган эди. Ниҳоят, ўтин ёниб тугади. У ўтин олиб келиш учун ғор ичидан эмаклаб кетди. Ғорнинг оғзига яқин томонда ётган Чори уйғонди ва тезда бешотар милтиғини ушлаб, бошини кўтарди.

– Салим? – сўради Чори.

– Бу мен, Аҳмад, – жавоб берди Аҳмад. – Ташкаридан ўтин олиб келаман.

Чори бир нима деб ғудурлади-да, бошини чопонга буркади. Аҳмад ғор оғзига етганида, сесканиб кетди. Димоғига намхуш куз ҳавоси урилди. У хаводан тўйиб нафас олди. Кейин чакконлик билан ҳарсангтошдан ошиб ўтди.

Ташқари зим-зиё, аллақаерлардан бўрининг увиллаши, какликларнинг сайраши эшитиларди. Аҳмад арчазор томон ўтаркан, тўсатдан нариги дара пастида гулхан шуъласини кўриб колди ва турган жойида тош котди. У гулхан шуъласидан кўзини узмай, тош панасига ўтиб кузата бошлади. У дарҳол фаҳмлади: кувиб келаётган кизиллар ўша ерда тўхташганди.

Аҳмад эмаклаб пастликдаги арчазорга кирди. Арчазор ичида булок бўлиши керак эди. У ҳар томонга эркин қарай олмагани учун, булокнинг қайси томонда эканини ҳам билолмай колди. Аҳмад яна кизиллар турган томонга кўркув билан қарай бошлади. У арча шохлари орасидан мўраларкан, ҳайрон бўлиб колди: олов анча жойгача чўзилиб ёнмоқда эди. Кейин тушунди: ёнғин бошланмоқда эди. Қизиллардан бирови эҳтиётсизлик қилиб олов ёққан бўлса керак, арчазордан анча узоқдаги чангалзор ёниб борарди. Чангалзордан сўнг қовжираган ўтлар бўлиб, ундан кейин арчазор бошланарди. Арчазор ёнса тамом, бу тоғ ораликларидаги қишлоқларда булоқлар қурийдди. Негаки, арчалар қор сувини илдизига тўплаб, булок ҳосил қилади. Аҳмад буни яхши тушунарди. У буларни бир зумда ўйлади, ғор томон эмаклай кетди. Бирпасда ғор оғзига қайтиб келди, бошини ичкари тикиб, шерикларини чақира бошлади.

– Чори-и-и... хей Чори-и... Салим...

Ичкаридан ҳеч қандай жавоб бўлмади. Аҳмад сабрсизлик билан ҳадеб «Чори, Салим», деб бақирар, юзидан тер оқарди.

Ғор ичидан кимдир судралиб кела бошлади.

– Аҳмад, нима гап? – сўради Чори бўғиқ товуш билан.

– Чори, оғайни, ёнгин, ёнгин.

У бошқа нарса айтолмас, кўли билан пастлик томонни кўрсатарди. Чори милтиғини ғор ичкарасига суриб, ўзи чиқди. Улар харсангтош олдидан ўтишиб, арчазор ёнидан пастга қарашди.

– Итдай илакишди бу большевойлар! – жон ваҳмида Чори орқага қайтди.

Аҳмад унинг орқасидан келди.

– Чори, ёнгин, тушунсанг-чи, ёнгин, – бўғилиб гапирди Аҳмад. – Ўчириш керак.

– Нима, эсингни едингми, Аҳмад? Қизилларни кўрмайсанми, ахир, – деди Чори тишини ғижирлатиб.

Аҳмад унинг ҳам, Салимнинг ҳам бормаслигига кўзи етди. У бесабрлик билан пастга қараркан, худди иситмаси ошган кишидек калтирарди. Аҳмад ғор оғзига қўйилган Чорининг милтиғини олди.

– Нима, у ерга бормоқчимисан?– сўради Салим. У ҳам ғор оғзидан бошини чиқариб турарди.

– Қўй, борсин, – деди Чори ҳали ҳам Аҳмаднинг кизиллар томонга боришига ишонмай, – кизиллар уни ёнгин ичига ташласа, ана ўшанда биледи жон кадрили.

Аҳмад уларга бир қараб қўйди. Шериклари бошқа индашмади. Аҳмаднинг азамат гавдасига бирпас тикилиб туришди-да, ғор ичига кириб кетишди. Аҳмад эса энг яқин кишиси ўлгандек эс-ҳушини йўқотганича, уларнинг ордидан қараб қолди. Кейин, муштларини қисиб, пастга тушди. У энди арчалар ичидаги қиялама йўлдан чопиб борар, дарахтларнинг шох-шаббалари қийимларини юлқир, юзларини тирнарди. У шошганидан чағир сўқмоқда йиқилиб ҳам кетди. Милтиғи елкасидан тушиб қолди. У ўрнидан туриб, милтиғини излаб топди. Кейин бирпас атрофга қарахт бўлиб қараб турди-да, яна пастга, тутун кучли ўрлаётган томонга чопиб кетди.

У дара бурилишига етганида, кизилларнинг ёнгинни ўчириш учун у ёқдан бу ёққа зир югуриб юришганини кўриб, тўхтаб қолди. Титраб кетди. Аҳмад кизиллардан

хайкиб, ўзини саксовул панасига олди. «Мени отишса-я», деб ўйлади. Орқага қайтмоқчи бўлиб, секин эмаклай бошлади. Аммо, оловнинг юқори томонга кучли ўрлаётганини кўриб, шошиб колди. Энди у ортиқ ўйлашни истамай, тирмашиб тепаликка чикди. Негадир унда энди кўрқув мутлақо йўқолган, фақат тиззалари калтирарди.

– Эй, – деб бакирди у қандайдир бегона, бўғик товуш билан.

Унинг кўлини кўтариб келаётгани гулхан ёруғида кизилларга кўриниб турарди.

– Юқори томондан бориш керак, – деб бакирди у. У ердагилардан учтаси Аҳмад томон келишди.

– Нима дейсан? – сўради кийик кўзли йигит якин келиб.

– Тезроқ юринглар, юқори томондан ўчириш керак, – деди Аҳмад арчазор ва чангалзор ўртасидаги кенгликни кўрсатиб. Кейин, уларнинг жавобини ҳам кутмай, ўзи ўша томонга чопиб кетди.

Чангалзор севалаб ёғаётган ёмғирда чирс-чирс ёнар, ундан ачимтир, қора тутун паға-паға бўлиб осмонга кўтариларди. Аҳмад арчазор пастидидаги кенгликка ярим соатлар чамасида етиб борди. Бу кенгликни ёзда қовжираб қолган ўтлар қоплаган эди. Ана шу ўтларнинг ўртасини юлиб, очик ер қолдирилгандагина, ёнғин арчазорга ўтмаслиги мумкин эди. Аҳмад буни аллақачон, ғор олдидан туриб ёнғинни кўргандаёқ ўйлаб қўйган эди.

Аҳмад бу ерга етиб келган захотиёк, кенгликнинг ўртасидаги қурук, пастак ўтларни милтиғининг қўндоғи билан тозалай бошлади. Унинг орқасидан тезда бир неча кизиллар етиб келди. Улар босмачи йигитнинг жон-жаҳди билан ишлаётганини кўриб, унинг мақсадини тушунишди ва ўзлари ҳам ишга тушиб кетишди. Осмон оқариб келар, унда тонг отишидан олдин бошланувчи ҳаётбахш, заиф ойдинлик бор эди. Улар тинмай ишлаганлари сари, бу ойдинлик ҳам кўпайиб борар, тутун эса дара бўйлаб секин кўтарилмоқда эди. Ишлаётганларнинг ташвиш зўридан гапиришга ҳам

мажоллари йўк. Чангалзорлар бағри шамол бўлмагани ва ёмғир ёккани сабабли секин ёниб келар, бу эса арчазор олдидаги курук ўтларни тозалаб олиш имкони-ни берарди. Аҳмад иш битишига оз қолганда, арчазор томонга кўз ташлади. Кейин, ўтни тозалаш баҳонаси билан шу томонга яқинлашишга уринди. Қизиллардан бирови уни кузатиб турган экан шекилли, «хой, қаёққа» деб, милтиғини кимирлатиб қўйди.

– Тамом, – деб ўйлади Аҳмад, – энди кочишнинг иложи йўк.

Ишни тугатишди: арчазор олди узунасига тозаланди, энди ёнгин бу томонга ўтмайдиган бўлганди.

– Қани, юр, – деди шлем кийган аскар, – пастга тушамиз.

Аҳмад ўрnidан туриб, милтиғини елкасига осди.

– Милтикни бу ёққа бер, – деди ёнидаги мўйловли, кексарок киши.

Аҳмад қовоғини солиб, жавоб бермади. Кимдир унинг елкасидан милтикни олишга қўл чўзди. Аҳмад бурилиб унга қаради. Унинг бу қарашида, «мен ўз ихтиёрим билан келдим, номардлик қилма», деган маъно бор эди. Барибир, унинг милтиғини олишди.

Қизиллар уни пастга олиб тушишди. Дара бошининг ариқсимон ерида отлар бойлоғлик турар, ёнида икки-уч киши туришарди.

– Ўртоқ командир, – деди кийик кўзли йигит, – бунини...

– Кераги йўк, ҳаммасини кўриб турибман, – деди юзи чандикли киши, – милтиғини ўзига бер.

Аҳмад милтиғини олиб елкасига осди ва кўзларини чандик юзли кишига тикди. «Ҳозир қийнокни бошлашади, – деб ўйлади у ўзича. – Ҳа, йўк, хозир шерикларим қаерда яширинганлигини сўрайди. Майли, бўлганича бўлди. Аммо, уларнинг қаердалигини айтмайман».

Аҳмад ўйлагандек бўлди. Чандик юзли киши унинг ҳамроҳларини сўради.

– Билмайман, – жавоб берди Аҳмад, – мен бир ўзим эдим.

– Хўш, айтмайсанми, ҳа, майли. Сен қаерликсан ўзи? – Сўроқда давом этди Қаҳҳор ака.

– Манми? – у қўли билан чўзилиб ётган тоғларнинг шимол тарафини кўрсатди. – Ўша ердан. Зарабоғ деган қишлоқдан.

– Зарабоғданми? У катта қишлоқми?

– Йўқ, кичик.

– Кичик дегин. Хўш, у ерда нима иш қилардинг?

– Пода боқардим.

– Уларга қачон қўшилдинг?

– Яқинда. Икки ҳафта бўлди.

Қаҳҳор ака унга бошдан-оёқ разм соларкан, нимагадир бош чайқаб қўйди. Кейин, арча ёнида тўпланиб турган аскарлар ёнига кетди. Улар билан бирпас ниманидир маслаҳат қилди-да, қайтиб келди.

– Энди қаерга бормокчисан?

– Қаерга? – тушунмай сўради Аҳмад.

– Ҳозир сени қўйиб юборсак, шунда қаерга борасан? – сўради Қаҳҳор ака.

– Қаерга дейсизми? Қишлоққа-да. Онам бор, синглим бор у ерда, – жавоб қилди Аҳмад ковоғини уйиб.

– Бўлмаса, милтиғингни бу ёкка бер. У энди сенга керак эмас. – Қаҳҳор ака унинг қўлидан милтиқни олди. – Энди кетавер.

Аҳмад бу аҳволга ажабланмади. Мўккини¹ тўғрилаб қийди-да, пастликка тушди. «Ҳозир орқамдан отишса керак», – деб ўйлади у ва ени билан кўзларини артиб қўйди. У бўшашиб, чағир тепалиқдан тушиб борар, тиззалари қалтирарди.

Аҳмад «ҳозир отишса керак», – деган хавотир билан пастлик томон тушиб борарди. Унинг мана шу чағир тошлар устида бўлса ҳам ором олгиси, ухлагиси келар, аммо ҳадикдан бунга журъат қилолмасди. Нимагадир, кўзларидан ҳадеб ёш келаверди. Йигит орқасига ўгирилмай кетиб борарди. Шу зайлда сойга

¹ Мўлки – хом теридан тикиладиган қўнжи қалта оёқ кийими.

етиб келди. У энди кизилларнинг отмаслигига ишонди, чунки улар анча олисда эдилар.

Сойнинг нариги тарафи арчазор ва пистазор бўлиб, то тоғ ичкарисигача чўзилиб ётарди. Сойда сув саёз ва ёйилиб оқар, бу ер тоғ йўли ўрнида ўтарди. Аҳмад энгашиб юзини ювди. Юзида сувнинг оромбахш салқини колди. У энди енгил тортиб ўридан турди. Кейин, узоқдан кичик бўлиб кўринаётган кизилларга қараб қўйди. Аллақаердан ўк, овози эшитилди. Аҳмад кўкрагини ушлади. Кўкрагини худди олов куйдираётгандек эди. Аҳмад оёқларини бир текисда қўйиб, ўзини базўр тутиб олди. Аммо, холсизланиб, секин харсангтошга суяниб колди. У арчазор томонга тинмай қарарди. Унинг ўтқир кўзлари тўсатдан кекса арча панасида милтиғини қайта ўклаётган Чорини кўриб колди.

1974 йил.

УМРНИНГ ИККИ КУНИ

Кўнгиш учун севгил ҳеч бўлмаганда.

М. Лермонтов

У бир неча соат ичида икки кишига айланиб колди. Бунга эски лекция дафтари ичидан топиб олган хати сабаб бўлди. Хат хотинининг кўли билан ёзилган бўлиб, нотаниш кишига аталган эди. Ундаги: «Жоним, сиз ниҳоятда фаришта одамсиз. Мен бу дунёда ўзимни сизсиз тасаввур қилолмайман», деган сўзларини ўкиб, у мутлако бошқа бир дунёга тушиб колгандай сизди ўзини. Бу дунё уни ўз бағрига олиб, азоб бера бошлади. Кўз ёши қиладиган ошиқлар устидан қулишни хуш кўрган Бўрикулнинг лаблари беихтиёр титради, сокин товуш билан йиғлади. Ёстикқа ёнбошлади. Гўё ёстик мадад берадигандай, уни маҳкам бағрига босди. Юпка лабларига сигарета кистираркан, ўзини иродасизликда айблади. «Қизик, нега қайғуряпман! Дунёда доимий бўладиган ходиса-ку», деб овунтирмоқчи бўлди. Унинг

юпанч излаган кўзлари ним пушти ранг деразага тикилди. У дарё шовкинени эшитишни, сирли шитирлаётган ўрмонзорни ва беармон учаётган кушларни кўришни истарди. Нима учун буларни истаганлигини ўйлади. Ўзида осойишта кайфият уйғотмоқчи бўлганлигини, ўзини алдаётганлигини тушунди.

Унинг босиқ бўлишга ҳаракат қилгани зое кетди. Хотинига хат ёзиш учун ручка излади. Хотини суяк сили билан оғриб, иссик томонга – Термизда очилган «Жайронхона» санаторийсига жўнаб кетганди. Жўнаб кетганди эмас, Бўрикул уни зўрлаб юборганди. «Сизсиз у ёқда нима қиламан», – деганди хотини ёшланган кўзларини нозик қўлчалари билан беркитиб.

Бўрикулнинг эса меҳри товланиб кетди. Унинг юзларидан ўпиб, тушунтирди: «Сен ҳам у-бу жойларни кўриб келгин-да, жоним. Ишим кўп бўлмаганда бирга кетардик». У ўшанда: «Бор, даволаниб кел», – деган сўзни ҳам айтишни қандайдир ўнғайсиз деб билди. Ойсара борадиган бўлди. Хотини кўрмаса ҳам, Бўрикул у чиққан самолёт кўздан йўқолгунга қадар қўл силкиб турди. У шуларни эсларкан, тагин хатга қаради. Худди портлайдиган нарсадек унга зўрға қўл тегизди-да, тез кўзларини юмди. «Мана, қандайдир одамлар бор экан, – деди у ўзича титраб-қақшаб, – кўз ёшлари ёлғон экан-да».

У энди дераза ёнидаги стулга ўтириб, дарҳол хат ёзишга киришди. «Ойсара! Менинг умидим ҳам, ишончим ҳам сен эдинг. Афсуски, сен муҳаббатимга нолойик экансан. Ҳозир сенга нисбатан юрагимда нафрат тўлиб тошган. Сен менга тегиб олганинга қадар бировни севган экансан. Энди мен сени севолмайман».

Мактубда гина, алам ва нафрат сўзлари тўлиб кетди. У мактубни ёзиб тугатгач, ўзини енгил ҳис қилди. Аллақандай ноаниқ тантана билан диванга ёнбошлади-да, Ойсаранинг бу хатни олиб ўқиётганлигини тасаввур қила бошлади. Ана, у боғ ёнидаги скамейкада ўтириб хат ўқияпти. «Мен сени севолмайман», деган жумлани ўқиди шекилли, ориқ, оппок бўйнидаги томирлари титрай бошлади. У хафа бўлганда шундай ҳолга тушарди.

Ойсара хатни ўкиб бўлиб, гандираклар кетяпти. Қаерга кетяпти. Дарё томонга шекилли. Унинг букчайган гавдаси энди кўринмай колди.

Бўрикул ўрнидан туриб кетди. Стол устида турган хатни бир чеккага олиб қўйди-да, бошқа хат ёзишга тутинди. «Ойсара! Жоним, ахволларинг қалай? Менинг аҳволимни сўрасанг, ниҳоятда яхши». У шу тарзда Ойсарани шодлантирувчи гаплар топиб, бир варақни зўрға тўлдирди.

Конвертни почта қутисига ташлаб қайтганида, кўнглида аллақандай маъюслик уйғонди. У энди ўзининг бахтсизлигига қуюнар, уйланганига пушаймон қиларди.

Эртасига тагин хат ёзишга мажбур бўлди. Уни аллақандай нарса тинч қўймас, миясини шубҳалар келтирарди. У яна хат ёзишни бошлади. «Ойсара! Нима қиламан сени ҳам, ўзимни ҳам қийнаб? Янглишибман. Балки мен сени севгандирман. Аммо, энди кўнглим совида. Нега эканлигини ўзинг биласан».

Бўрикул хатни конвертга солиб, почта қутиси томон олиб кетди. У оғир юк кўтаргандай, хатни зўрға кўтариб борарди. Почта қутиси ёнига етиб келди-да, конвертни осонгина ташлаб юборди. Орқага қайтаркан, тўсатдан сесканиб кетди. «Эй худойим-ей, нима қилиб қўйдим, ўзи?» Унинг хаёлида хатни ўкиб азобланаётган Ойсара кўринганиди. «Лекция ичидан топилган хат шунчаки ўйин қилиб ёзилгандир? Эҳтимол, шундай хатларни ўзича ёзгиси келгандир», деб ўйлади у. Бўрикул қайтиб почта қутисининг берк эшикчасини тортиб кўрди. Энди хат ташувчини кутиш керак. Бошқа илож йўқ. У хатлар соат нечада олиб кетилишини почта қутисидаги ёзувдан ўкиди-да, соатига қаради. Ҳали хат ташувчининг келишига вақт бор, унгача бошқа хат ёзиб улгуриши мумкин эди.

У хат ташувчи аёл келганида, Ойсарага зўрма-зўраки ёзган хатни тайёр қилиб бўлганди. Аёл почта қутисидаги хатларни оларкан, унга қараб қулиб қўйди. Йўқ, жилмайганига эмас, унинг ўз вақтида келганига.

– Опа, шошманг, мен бир хатни ташлагандим. Шуни берсангиз.

– Нима?

– Ҳалиги, хатни алмаштириб юборибман. Мана буни... олсангиз.

– Фамилиянгиз?

– Унинг хати тезда топилди.

– Паспортингизни кўрсатинг.

Бўрикул шоша-пиша чўнтақларини ковлади. Ёнида ҳеч қандай ҳужжати йўқ экан.

– Шошманг, опа, мана бу уйим... Ҳозир олиб келаман.

– Вақтим йўқ.

– Опажон...

«Опажон» ҳар қалай юмшади, хатни унга узатди.

– Паришон бўлмангда, йигит.

Бўрикул унга қараб қуллук қилди-да, кўча бўйлаб судралиб кетди. У кун бўйи кўчада тентираб юрди. Кўчалардаги дов-дарахтларнинг новдалари яшил хол кўя бошлаган, яшнаш арафасида. «Ҳаво қандай яхши бўлди-я, – дейишади одамлар бир-бирига. – Ҳа, жуда ажойиб».

– Бугун стадионга бордим. Майдон ям-яшил. Маза килиб майсада юмаладим, – дейди бир бола ўртоғига.

– Мен уйда сумалак едим, – мактанади иккинчиси.

Ҳаво юмшоқ ва ажойиб бўлганлигини фақат Бўрикул сезгани йўқ. Чунки унинг тез-тез нафаси кисилар, боши нукул ерга қараб оғарди. «Нега бугун дам олиш куни. Иш куни бўлганда дуруст бўларди», деб ўйлади.

... У уйга етиб келганида тун бошланган, аммо унинг қоронғилиги минглаб неон чироқлари нурида билинмас эди. Ҳақиқий тун гўё унинг уйига беркингандай туюларди. Шундай бўлса-да, барибир ташқарининг ойдинлиги дераза дарпардаларини хира ёритмоқда эди. У шу ёруғликда ўзига диванга тўшак солди-да, ётиб олди. У энди фақат бир нарсани, бўлиб ўтган воқеаларни, бўлиб ўтмаган деб ҳис қилишни истарди. Аммо, бунинг иложи йўқлигини яхши биларди. Юрак-

да аллақандай ғашлик уйғотувчи жимлик бошланганида, у чарчаб ухлаб колди. Анчадан сўнг, туш кўрди. Тушида Ойсара унинг мажбуран ёзган мактубларини ўкиб, кувониб ўтирганмиш. Унинг қоп-қора кўзлари Бўрикулга миннатдор боқар, кадрдон лаблари: «Мана, мен соғайиб кетдим», – деб шивирлармиш.

Бўрикул уйғониб кетди. Шу тушининг ўзи унга олам-олам ором бағишлади. У ўрнидан туриб, Ойсарага одатдаги мактубини ёза бошлади...

Четда, стол четида нафрат ва ғазаб билан ёзилган мактублар эса Ойсаранинг келишини сарғайиб қуттишарди.

1973 йил.

ХУШТАКЛАР

Киз укасини ҳар куни қишлоқдан икки-уч чақирим келадиган кизил тепаликка эргаштириб келарди. У тепалик орқасидаги ковакка тушиб, кизғиш, нам ва ёпишқок тупрокни ўяр, уни халтачага солиб, тепасида турган укасига узатарди.

– Суюнжон, – дерди киз кўзини тепага тикиб, – кани, халтани ол-чи.

Суюн ўгай опаси узатган халтачани зўрға тортиб олар ва офтобрўяга тўкиб келарди. Кейин, опаси ковақдан чиқар, иккаласи уйиб қўйилган тупрок атрофига ўтириб олишарди. Бола уялибгина тупрок теккан иштонини коқарди-да, опасининг оғзини пойлаб турарди. Боланинг ёши саккиздан ошган бўлса ҳам, ўз ёшидан каттароқ кўринарди. Офтобда қорайган юзида сокинлик ва боқира бир хотиржамлик бор эдики, буни ўгай опаси кўриб хайрон қоларди. Кейин боланинг бу қарашдан ўнғайсизланаётганлигини сезиб қоларди-да:

– Суюн, сигиримиз кўринмайдими? – дерди ва адирлик орасидаги кўрикка қўйиб юборилган сигирдан хабар олгани кетарди.

Суюн эса пастқамликка, олтин япрокли анжир дарахти тагидан жимир-жимир қилиб оқаётган булоққа

тушар, у ердан офтобада сув олиб келарди. Унгача опаси сигирни жилдирар, баҳорнинг сўнгги безакларини таққан адирлик пастида тентирар, хурсанд бўлиб қайтарди. Ҳаяжонланганини яширолмамай, жилмайганича сув куйиб, лойни кориштирар, укаси ҳам опасининг кулгисидан таажжубланмас, ўзи ҳам кўшилиб илжарди. Опаси пишитилган лойдан узиб олар ва авайлаб хуштак ясарди. Суюн эса унинг хуштак ясаётган кўлидан кўзини узмай турар, кейин, ўзи ҳам унга таклид қиларди. Опаси гоҳ-гоҳида унга «лойни яхшироқ пишит», деб ўргатарди. Опасига бу хунарни ким ўргатганлигини Суюн билмайди. «Балки ўлиб кетган онаси ўргатгандир», деб ўйлайди у. Лекин, опасидан сўрамайди. Агар Шарофат онасини эсласа, катта-катта кўзларида ёш пайдо бўлади. Суюн эса бундай бўлишини истамайди. Шарофатга ким ўргатган бўлмасин, у хуштакни чиройли, ихчам қилиб ясайди. Лекин Суюн опасичалик ясай олмайди. Опа-ука тоғларга туташган осмон чети кизарганида, сигирни ҳайдаб йўлга тушишади. Аммо, улар бирга юришмайди. Суюн олдинда кетади, опаси эса секин юради. У, айникса, тутзорга яқинлашганда жуда орқада қолиб кетади. Шарофат бир неча ҳафтадан бўён шунақа бўлиб колди. Илгари бунақа одати йўқ эди. Суюн ҳам унинг секин юргани учун кутгиси келмайди, сой ёқалаб сигирни ҳайдаб кетаверади.

Кунларнинг бирида опаси йўқолиб колди. У ўша тутзорга кириб кетганди. Бола, опаси келавермагач, кутмай уйга қайтди. У жуда қўрқди. Опасини «бўри еб кетган», деб ўйлади. Кейин билса, у узокка кетиб қолибди. Айтишларича, опаси анови оқариб кўринаётган тоғлардан нарида жойлашган шаҳарда яшар эмиш. Бунинг опасининг дугонаси Назокатдан билиб олди. Суюн аввал онасидан сўраганида:

– Ер ютган опангни, – деди у афтини буриштириб. Шундан кейин Суюн онасидан Шарофат ҳақида бошқа сўрамади. Шарофат эндигина мактабни битирганди. Уни қишлоқдаги узун бўйли Шерали чўпонга

беришмоқчи эди. Шарофат эса бошқаси билан қочиб кетибди.

– Қочгани яхши бўлди, – деб ўйлади Суюн ўзича. – Онамнинг қарғишларидан қутулди. Фақат, нега йигит билан кетади? Ўзи кетса бўлмайdimи?

Суюн опасининг кейинрок кетишини истарди. Ахир, у ҳали икки ўрқачли хуштак ясашни билмайди-да, опаси унга ўргатарди. Ҳечқиси йўқ: у мактабда ўқиш бошланганига қадар, опасининг уйига бориб келади. Опасиникига бориш унчалик қийин эмас. Қишлоқдан кунига бир марта автобус жўнайди. Автобус жуда чиройли, ранги кўк. Фақат ойнаси сал дарз кетган. Умуман, автобуснинг юмшоқ ўриндиқлари, рули, қизил чирокчаси Суюнга жуда ёқади. Лекин, бакалок шофёр баджаҳлрок, автобусни томоша қилгани ҳам қўймайди. Илгариги шофёр яхши эди. Бундан ташқари, бу шофёр автобус юрмасданок, каттаю кичик – ҳаммадан пул сўрайди. Суюнда ҳали пул йўқ. Энди бўлади. Суюн сўраса отаси ҳам беради-ю, аммо унинг кўзларидан норозилиги билинади. У отасидан сўрамайди, ўзи топган пулга шаҳарга боради. Шунинг учун тинмай хуштак ясайди. Ўртоқлари Суюн ясаган хуштакларни жуда яхши кўришади. Суюн уларга арзонга беради. У ясаган хуштакларни болалар чалиб юришганларида тоғ даралари узок акс садо беради. Унга ҳатто сой ортидаги боғларда сайраётган зоғча, чумчуқлар ҳам жўр бўлишади.

Яқинда қишлоққа латтафуруш киши келди. Унда ҳам хуштаклар бор экан. Аммо, латтафуруш хуштакларини анча қимматга сотди. Суюн эса бундай қилмайди. Олдига келган болаларга «берганингни бер», дейди ва қулоқларигача кизариб кетади. Хуштаклардан кўпроқ ясаса, пули йўқ кичкинтойларга ҳам улашади. Бир марта Суюн сой йўлида болалар берган пулни олаётганида, от минган отаси ўтиб қолди. У болалар олдида индамади-ю, кечкурун уйда роса бақириб берди:

– Ниманг етмаяпти, аҳмоқ! Нонми, овқатми? Ёки қийимсиз қолдингми? – деди у хуноби ошиб. – Одамлар нима дейди?

Кейин, у Суюннинг онасига дўк урди. Унинг тарбияси бузилганлиги ҳақида гапирди. Суюн ҳам бу ҳақда ўйлаб кўрди. У отаси айтганчалик қилаётгани йўқ. Унга факат йўлкира ва опасига битта атир олишга етадиган пул тўпланса бўлди. Бошқа сотмайди, болаларга текинга бераверади.

Опаси атирни жуда-жуда яхши кўрарди. У ҳатто бўш атир шишаларини ҳам йиғиб юрар, ахир атири кўп эмас эди-да. Бор-йўғи биттагина бўлиб, уни ҳам онаси бекитиб кўяр, «пардоз қилгунча, иш қил», деб Шарофатга бакирарди. Опаси жуда мулойим ва гапга кулок соладиган киз эди. Кир ювишдан тортиб, ўтин ёришгача Шарофатнинг бўйнида эди. Суюннинг гоҳида раҳми келиб, ёрдам бергиси келарди-ю, бироқ кучи етмасди. Иш кўп бўлса ҳам, опаси хуштак ясашга вақт топар ва Суюнга гоҳ туясимон, гоҳ кушсимон нафис хуштаклар ясаб берарди. Суюн хали хуштакларни опасичалик келиштириб ясай олмайди.

Опаси кетганидан бўён у тепаликка келиб, тинмай хуштак ясар, кўп ясаганидан кўли анча келишиб қолганди. Энди Суюн ҳам опасига энг яхши хуштаклар ясаб, олиб боради. Опаси уларни кўриб қойил қолади. «Мунча чиройли, мендан ҳам яхши қилибсан», дейди у. Кейин, узук таккан кўли билан Суюннинг пешонасига тушиб турган сочларини силаб, эркалайди.

Суюн шундай хаёллар билан кадрдон кизғиш тепаликка келиб, одатдагидек лой пишитишга киришади. Унга кўшинининг ўғли Каримча ҳам эргашиб келар, хуштак ясашни ўрганарди...

Ёз ўтиб борарди, кишлокка салкин тушган, август шамоли тоғлардан ёмғир ҳиди олиб келарди. Тоғ осмонида юлдузлар камайиб, тунлар куюклашиб қолди. Суюн кеч окшомларнинг бирида Назокатларникига борди. Ундан Шарофатнинг яшаб турган жойини билиб олди. Районга тушилса, бозор ёнидаги кўк эшик опасиники экан. Эртасига у автобусда ўзи учун сирли бўлган йирокқа – районга кетди. Шофёр унинг пули борлиги учун индамади. Суюн ўзига нотаниш, аммо

танишдек бўлган тўлкинсимон тепаликларни, яйраб оқаётган сойларни томоша қилиб кетди. Тикилавериб, тикилавериб кўзлари толиқди. У тушган автобус тушга яқин район марказига етиб келди. У йўл-йўлакай ойнабанд дўконларнинг бирига кириб, арзонрок атир сотиб олди. Энг чиройлиси қиммат экан, пули етмади. У атирни опасига атаб олган хуштаклар солинган тугунчага солиб, шоша-пиша бозор йўлидан нари кетди. Ниҳоят, ўша Назокат айтган кўк эшикни топди. Бола эшикни секин итариб кўрди, очик экан. У торгина ховлининг чеккасида опасини кўриб қолди. Шарофат кран ёнида чўнкайиб, кир чаярди.

– Опа, – чақирди Суюн.

Шарофат энтикиб, уни кучоғига олди. У Суюнни яхши кўрса-да, нимагадир шу пайтгача ўпмаган эди. Ҳозир эса юрагида оналик ҳисси уйғонганиданми, уни бағрига босиб ўпди. Кўзларида ўз-ўзидан ёш пайдо бўлди. Суюнга сездирмаслик учун «мен... ҳозир», деб кран томонга юрди. Қўлини ювиб, укасини уйга бошлаб кирди. Уни шинам хонадаги эскирок диванга ўтқизиб, отасини, ўғай онаси ва кўни-кўшниларнинг аҳволини сўради. Укаси индамай, кулиб, уялиб ерга қарар, қувончдан қулоғига ҳеч гап кирмасди. Шарофат кишлокни, отаси, дугоналари ва танишларини жуда соғинган эди. Аммо, укасини кўриши билан ҳаммасини кўргандек, билгандек бўлди.

Бола опасиникида бир неча кун юрди. Шарофатнинг эри Икромжон узок бир районга бир ҳафталик командировкага кетганди. Бу кунлар ичида Шарофат укасини кинога олиб борди, истироҳат боғида бўлишди. Суюннинг бутун эс-хуши ўзи олиб келган совғаларида эди. Опаси тугунчани бир очиб кўрди-да, айвон ичидаги шкафга солиб қўйди. Бола эса Шарофатнинг хуштакларни чалиб кўришини, ўша кадрдон тепаликда унга қараб кулгани каби кулишини истарди. Шарофат хушмуомала бўлса-да, ўйчан, ғамгин бўлиб қолганди. Чунки, унинг ёдига боланинг онаси тушар, кўз ўнгида жонига теккан кунлар жонланарди. Қулоғига ўғай

онасининг сўкишлари чалингандай, атир шишасининг сингани эшитилгандай бўларди. Буларни эслатган нарса боланинг совғаси эди.

Бола опасининг юзи, кўзи, кўриниши ўзгармаган бўлса-да, бошка нимасидир ўзгарганини сезиб, хайрон бўлди. Чунки, опаси биринчи кундагидек эркалатиб гапирмас, ниманидир эслаб, ковоғи солинарди.

Ўша куни Шарофат уйда институтга сиртдан кириш учун имтихонга тайёрланар, бола айвонда китоб варақлаб, суратларни томоша киларди. Суюн ахири зеркиб, китобни шкаф тортмасига солиб қўймоқчи бўлди. У ерда ўзи келтирган хуштакларни кўрди. Ниманидир пайкаган каби хушёр тортди. «Опам мени яхши кўрмайди, – тўсатдан ўйлади у. – Яхши кўрганида хуштакларни чалиб кўрарди». У хуштакларни бирмабир олиб кўрди, аммо қайтиб жойига қўйди. У ҳозирок хуштакларини олиб кишлокка кетгиси келди, аммо опасининг бир кунмас-бир кун чалиб кўришини истарди. У хўрсиниб, шиппагини кийди-да, кўчага чопиб чикди. У опасининг «Суюнжон, каердасан», – деганини ҳам эшитмади. Энди бола одамлар оқимига қўшилиб борар, унга олис-олисдан хуштакнинг тиник, ўйноқи садоси эшитилгандай бўларди. Хуштаклар. У энди хуштак ясамайди, ҳеч қачон ясамайди. «Қизик, энди ким хуштак ясаркин?» – ўйлади бола. Ҳа, энди Каримча хуштак ясайди, Суюн эса – йўқ.

Суюн тоғ тарафга, довонга қараркан, ботиб бораётган куёш унинг ёшланган кўзларига улкан сарик кокигулга ўхшаб кўринарди.

1971 йил.

ОШИҚТОШ ЁКИ АМЕРИКАЛИК ТОШБОЛТА ОШИҚ

(Менинг тош дostonларим)

Нью-Йоркка келганимнинг эртасигаёк куёвимиз ҳамда кизим мени шаҳар айлантирмоқчи эканлигини айтишди. Эндигина отланиб турган эдик, даҳлиздаги телефон жиринглаб қолди. Қизим ким биландир бир оз гаплашди-да, олдимга қайтиб «Зокир ака ... меҳмонни шаҳарга айлантирмоқчи бўлсангизлар, мен ҳам ҳамроҳ бўламан – деяпти», деди.

– Ие, Зокир тоғанинг бундай одатлари йўқ эди-ку, – деди куёвимиз. – Қаердан хабар топибдилар дарҳол...

– Тонгданок телефон қилган эдилар... Мен айтган эдим-у – деди кизим. – Борса, борсинлар. Бечора тоғангиз... анча сиқилиб қолганлар.

– Нимага сиқиладилар? Ана, ватандошларимиз кўп, уларнинг олдиларига тез-тез қатнар эди-ку.

– Ҳозир уларнинг ҳам олдига бормай қўйганлар...

– Нимага, – хайрон бўлди куёв. – Ҳа, анови испанлар билан ош-катиқ бўлиб қолганларда...

– Ўша ўлгур испанларни деб ... тоғангиз янгамиз билан тез-тез жанжаллашадиган бўлганлар.

– Ким у испанлар, – дейман гапга қўшилиб.

– Тоғамиз коттежда кирага, ижарага турадилар. Турадиган уйнинг ярмида икки испан оиласи билан кўчиб келган. Уйнинг хийлагина томорқаси, ери бор. Бир томонда тоға пиёз, помидор, ул-бул нарса экканлар.

– Йўғ-е шундай катта шаҳарда-я, – деб хайрон бўлдим.

– Нариги томонида испанлар ҳеч нима экмаганлар. Баъзан улар ўша майдонда жой қилиб, шанба, якшанба кунлари пивоҳўрлик қиладилар тоға ҳам уларга шерик.

– Нима ҳам қилсин, – дейди кизим, – зерикади-да.

– Ишласинлар, – дейди куёв.

– Жигаримда қурт бор, ишлай олмайман, – дейди тоғангиз. Кейин, у киши ишласа, давлат нафақа

бермайди. Ҳалиям мачитга бориб турадилар. У ёк-бу ёғини супуриб, вақт ўтказиб келадилар. Бир-икки доллар топиб турибдилар.

– Ана янгамиз... Тоғадан ўн хисса кўп доллар топади...

– Нима қилади янгамиз? – сўрайман куёвдан. Мен учун Америкадаги ҳамма гап кизикарли.

– Янгамиз нафақа олади... Кейин. Афғондан келган ватандошларга тўй-ҳашамига неки лозим бўлса, барини пишириб берадилар. Қанд-курс, ҳалво, хуллас, Нью-Йорк бозорида йўқ нарсаларни пиширади. Баъзан уларнинг ёстик, кўрпаларини кавиб берадилар.

– Испанлар билан пиво ичиб, мачитга қандай борадилар, – дейман.

– Э, у киши намоз ўқимайдилар... Мачитга гоҳида коровуллик қилиб келади, холос. У кишининг тиззалари оғрийди... намозга эгилиб туриш керак.

– Ҳайронман, ватандошларнинг олдига борар эди. Биз шунча қистасак ҳам шаҳар томошасига сира бормас эди. Мана келганига ўн йил бўлди, биз билан томошага борган эмас.

– Бирор сабаби бордир, дейман.

– Тўғри, инглизчани унча билмайди, балки шунга ҳеч ёққа чикмас.

– Ҳозир, – деди кизим. – Тоғангиз испанлар билан инглизча гаплашавериб тузук бўлиб қолган. У киши ёнидаги супермаркетда бир аёл билан шундай гаплашиб кетдики. Кўяверинг...

– Йўғе, – ҳайрон қолди куёв – Шундокми?

Шу гап асносида Зокир ака ҳам келиб қолди. Зокир ака кўринишидан бақувват, хушқомат, калта соқол, бошига бўрк кийган, истараси иссик, кўзлари қулиб турадиган хушфеъл киши экан. Ёши олтмишларда деб ўйласам, етмишга яқинлашиб қолган тетик одам эди. Салом-алиқдан сўнг биргалашиб, шаҳар айланиш режасини туздик. Қизим менинг тасвирий санъатга алоқадорлигимни назарда тутиб, биринчи галда «Метрополитен» музейини режага киритди. Куёв эса ўзи савдо билан шуғулланганлиги учунми ёки Нью-

Йорк ифтихори бўлгани учунми, 108 каватли бўлган осмонўпар уй – эгизак савдо марказини айтди. Зокир тоға эса Озодлик ҳайкали ўрнатилган жой – Жанубий боғ манзилени айтганида, ҳамма лол колди. «Анча қисинибсиз-да, озодликни истаб қопсиз», – деб ҳазиллашдим мен.

– Оре, рост, – деди Зокир ака. – Бу ерда банди бўлиб, дилим озодликни истабди. Мужассамаи Озодини (Озодлик ҳайкали) кўрмоқ анчадан бери орзум эди.

Биз Озодлик ҳайкалини кўришга кетганимизда, кирғокда одам гавжум, либослари, рангу рўйларидан, тилларидан дунёнинг турли бурчакларидан сайёҳлар келганлиги шундок билиниб турарди. Ҳайкал кирғокдан тахминан 6–7 чакирим, (инглизча майл дерканлар) нарида, денгиз ичидаги 6–7 гектарлик оролчада ўрнатилган экан. Яхтада сузиб бораяпмиз. Кўзим, беихтиёр оркамда ўтирган, кафтида бир ниманидир олиб разм солаётган Зокир акага тушди. Кўз қиримни сезиб, кўлини оркасига яширди, ҳеч нима билмагандек бўлиб, чор-атрофни томоша қила бошлади. Қизим билан куёвимиз ўзларича бир нималарни муҳокама қилиб боришарди, мен эса ранг-баранг одамлар қуршовида хаёлга ботган эдим. Ушбу дамда негадир беихтиёр, мактабда бешинчи синфга ўтганимда биринчи бўлиб, адабиёт дарслигидан М.Горькийнинг «Сарик иблис шаҳри» ҳикоясини илк марта ўқиганлигимни эслардим. Бошига гулчамбарми, нимадир таққан тимсолни журнал-газеталарда кўп бора кўрганман. Ҳайкал менда жуда ноҳуш таассуротлар уйғотган, бу ернинг манзаралари ҳам назаримда ғоят ғариб бўлиши керак эди. Бу ёзувчи ҳикояси таъсирида шаклланган тушунча эканлигини энди сезаётган эдим. Аммо, теварак-атроф жозибали, сув, уфқ ниҳоятда гўзал, осмон ҳам шишадек тиник эди. Оролчага келиб тушганимизда, бу ернинг чимзору гулзорини, дов-дарахтларнинг кўркамлигини, майдоннинг чиннидек тоза, фусункорлигини кўриб, тасаввурим бузилиб кетганлигидан қувондим. Оркаолдимга қарайман: ҳайкални кўриш учун келаётган

сайёхларнинг изи узилмайди. Бу ерда оролчанинг барча гўшаларини обдон сайр қилдик, бас дегунча суратга тушдик. Зокир ака эса суратга тушишдан ҳам кўра, покистонликми, ҳиндистонликми, шу томонларнинг кишилари билан суҳбат куради. Улардан урдуча ёки форсчалаб гап сўрайди. Ора-орада унинг баъзан фақат оқ юзли, окбадан хонимлар билан ҳам суҳбат қилаётганлиги кўзга ташланиб қолади. Бу ҳол оролдан қайтиб, «Метрополитен» музейига кирганимизда ҳам давом этди. Музей таърифлаганларича бор экан: заллари ниҳоятда катта, экспонатларга бойлигидан нимани кўриб қолишга шошилишимизни ҳам билмай қолдик. Уларнинг барини бир бошдан кўришга вақт етмайди. Шу боис, аввалига таваккал, кейин ўзимизни кизиктирган залларга кира бошладик.

Мана, Қадимий Миср, Қадимий Хитой, Инк маданиятига оид ёдгорликлар. Куёвимиз билан кизимиз кўпроқ Шарк, хусусан Эрон, Афғонистон, Покистонга оид гиламларни мириқиб томоша қилишарди. Куёвнинг отаси бир пайтлар – Афғонистонда яшаган пайтлари Европага қўлда тўқилган гиламлар сотиш билан шугулланганлиги эсимга тушди. Раҳматли қудамиз бундай гиламларнинг неча хил-у, арқоғи пати, каерда, қачон тўқилгани – барини миридан-сиригача билар эди. Бу хислатдан озроқ куёвга ҳам ўтган шекилли, экспонат олдида туриб, ҳар замонда афғонистонлик ўзбекларга хос шевада «хўб зебо... чиройли» деб кўярди. Зокир ака эса боя айтганимдек, дам нозу ишваларга бой, бир оз яланғоч тарзда чизилган окбадан аёллар суратларини томоша қилар, гоҳ залларда ҳар қадамда кўйилган ўриндикларга ўтириб, дам олар, оёқ оғриганидан шикоят қилиб, ёнбош ташлар, атрофдаги хатти-ҳаракатларга разм соларди. Баъзида у кафтида бир нимани олиб, қайта-қайта разм солаётганлигини кўриб қолардим. Айниқса, унинг атрофида фақат гўзал, окбадан хонимлар ўтириб қолса, уларга қараб кўйиб, кейин кафтига тикилар эди. Мен эса унинг бу туришини кўриб, Пўлат хожи деган ҳамқишлоғимизни

эсладим. Пўлат хожи деганлари бундан кирк йил аввал, биз мактабда ўқиган пайтлардаёқ, 70 дан ошган бўлиб, сой бўйида ёлғиз яшар эди. Бўйи баланд, бакувват, кўзлари катта-катта, серсокол, худди шу Зокир акага ўхшаб кетар эди. Айниқса, ҳозирги ҳолатида. Пўлат хожи кишлоғимизнинг Сарбозор деган гавжум жой, бекатида кун бўйи ўтириб, ўтган-кетган хотин-кизларни томоша қилар эди. У хақида айрим тили ботир аёлларнинг гурунгларда айтган гаплари ҳам эсимда қолган: «Мовлаган бу қариб-қуйилмаган. Ўладими бирор бевага уйланса», «Ким тегарди унга энди», «Хотини бекорга қочиб кетмагандир» каби гапларни қилишарди. Хуллас, чол эркакларнинг орасида обрўйи баланд бўлса ҳам (чунки у арз қилавериб, автокатновни йўлга қўйдирган, мактаб биносини, янги дўконни қурдирган дейишарди), хотин-халаж унинг мана шундай томошасини маҳаллада ҳам муҳокама қилдиришган дейишарди.

Пўлат хожининг овози гуриллаган, худди суҳандон Левитаннинг овозидай салобатли эди. Эсимда бор, қишлоқ клубига вилоят марказидан бир гуруҳ артистлар келишган. Улар орасида Пўлат хожининг ҳам Йўлдош деган ўғли бор экан. У, ваъзхон-нотиклиги билан вилоятда машҳур эди. Йўлдош ака сахнага чиқиб, А.Навоий монологини ўқиётган эди. Шу пайт клуб залининг энг охиридаги ўриндикда ўтирган бованинг овози гулдираб, хайкириб ўрнидан турди: ўғлим, билганларинг шуми?

Ўғли ҳолатни бузмаслик учун сассиз бош кимирлатди.

– Бу гапларни қишлоқнинг ўн яшар боласи ҳам биллади-ку. Бошка гап билмасанг, одамларнинг вақтини олма. Яхшиси, артисткаларинг ўйнаб, кўшиқ айтсин, концерт берсин, – деди бова.

Чолнинг ўғли мулзам бўлиб, сахнадан тезда тушиб кетди.

Шу-шу, бу воқеа туфайли чолнинг обрўйи янада ошиб кетди. Мен Зокир аканинг юзида ўша бованинг шавқини кўриб турардим.

Музейдаги экспонатларни томоша қилиш билан чекланмадик, мен кўпроқ бир пайтлар К.Бехзод асарларидан илҳомланиб асарлар яратган Анри Матисс, Ван Гог асарлари, айниқса, Гаити ва Полинезия оролларида умрини ўтказган Поль Гогеннинг «Гаитилик нок кўтарган аёллар» картинаси олдида суратга тушганимда, Зокир ака ҳам чоғиб келиб ёнимда турди. Картинада Гаити оролида бадани ярим очик юрадиган, куёшда тобланган шоколад рангли киз-жувонларнинг серҳосил боғда таманно билан туришган ҳолатлари тасвир этилган эди.

Зокир ака кун бўйи энди негадир фақат шу қорамтир гаитилик жувонлар тасвирларига ишқи тушиб, асарнинг атрофидан узоқ кетмади. «Нима бало, осиелик буғдойранг аёллардан кўнгли қолганми, аввалига оврўпалик хонимларнинг, энди мана бу орол кизларининг суратларига мафтун бўлди. Санъат асарига шайдо бўлиш, бу бошқа гап. Зокир акага бу аёллар санъат тимсоли сифатида эмас, жисмоний лаззат берадиган париваш сифатида кўринаётгани шундоқкина маълум эди. Айниқса, окбаданли, окюзли, ок танлиларга эътибори катта эдиким, бу ўша куни очик-ойдин сезилиб турди.

Ўша кунги сайри томошамиз Нью-Йоркнинг Марказий истироҳат боғида давом этди.

Бу боғ шаҳарнинг қок марказида эллик-олтмиш гектарни эгаллаган-у, чаманзору гулзорлар, боғлар, ям-яшил тепаликлар, нимсарик бўлиб ётган кўл-ховузлар, табиий сайхонлик, қум сепилган йўлаклар, турли очик спорт майдонларидан иборат эди. Яшил тепаликларда тўшамаларини тағларига солиб, апрель офтобида тобланиб ётган турли хил ёшдаги дам олувчилар бисёр эди. Улар орасида хонимлар кўп эди. «Бугун якшанба, шу боис кўпчилик бу ерга келади», изоҳ берди куёвимиз.

Боғ бўйлаб чопаётганлар, ўрта асрга хос қадимий отараваларда, сайр қилаётганлар қулоғига плейер симини қистириб, яшил ўтлоқда рақсга тушаётганлар, кўлда қайиқларда сузаётганлар манзараси жуда ёқимли эди.

Биз ҳам ўтлоқдаги ўриндиқларда дам олиб ўтирдик. Зокир ака биздан баъзида ярим соат вақт сўраб, боғни ўзи айланиб келар, уни хожатхонага бораётган бўлса керак деб ўйлар эдик. Аммо, мен куёвим ва кизим бирор жойда тўхтаб, фирма ишлари ҳақида ниманидир йўл-йўлакай муҳокама қилишиб ўтирганларида, мен ҳам атрофни айланиб келардим. Шундай ташрифларимдан бирида чаманзор ёнида Зокир аканинг қадлукомати жуда гўзал хонимлар атрофида гирдиқапалак бўлиб турганлигини кўриб қолдим. Аммо, мендан уялмасин деган максатда бошқа томонга бурилиб кетар эдим. Зокир ака аёллардан бирпас узоқлашарди-да, кафтидаги бир нарсага қараб олар эди. Бу мени жуда кизиктириб қолди.

Дунё савдо маркази ёки осмонўпар эгизак биноларга келганимизда, Зокир акадаги бу ҳолатни янада яқинроқ кузатишга имкон туғилди. Бинонинг бир юз саккизинчи қавати тепасидан чор-атрофга боқдик, эрталаб кўрганимиз – эллик метрли Озодлик ҳайкали ва оролчаси бу ердан чумолидек кўринади. Бир томондан Филадельфия шаҳри, яна аллақайси жойлар қўл кафтидек кўриниб турарди.

– Афғонистон қайси томонда, – деб сўради Зокир ака куёшга тесқари турган ҳолда.

– Офтоб чикиб турган томонда, – деди куёвимиз. – Ҳа, Афғонни, Мазорни (Мозори шарифни демокчи) соғиндингизми?

У кейин менга юзланди:

– Афғонистон уруш деб ғариб бўлди, мардуми барбод бўлди. Одамлар ваҳший, ҳаёти кўп ночор бўлди.

Зокир ака биздан сал нарида турган аёлларга кўз ташлаб, кафтини яна очиб турганида, мен тепадан – зинапоядан тушаётиб бу манзарани кўриб қолдим. Зокир аканинг кафтида учбурчак шаклидаги ёзувлар битилган тухумдек келадиган тош ётарди. Мен ундан бу нима эканлигини сўрашга журъат этмадим.

Биз атроф-теваракни томоша қилиб, зинапоя орқали, бир юз иккинчи қаватга тушдик. Бу ерда ям-яшил дарахт енгил шамолда (номини билмадим) шовиллаб

ётар, атрофида қаҳвахона ишлаб турарди. Биз бу ернинг таомилига кўра, стол атрофида ўтириб, қаҳва ичдик, суратга тушдик. Қаҳва кўчада бир доллар бўлса, бу ерда тўрт-беш доллар экан. Бу ерда, савдо маркази биносида пул ундириш йўлини билишади. Худди шу ерда Зокир ака нимагадир хомуш бўлиб қолди. Мен ундан гап сўрамоқчи эдим, негадир ботинмадим. Куёвим ва қизим ўзларининг ишлари бўйича қизғин суҳбат қилишарди. Ўша куни Тринти Чёрч черкови яқинида жойлашган, йигирманчи аср бошларида қурилган Бухоро гилам дўконини кўриб, негадир ҳаяжонланиб кетдим. Ватанни эслатадиган ҳар бир нарса хорижда нақадар азиз эканлигини шунда англадим. Ҳолбуки, дўконда Бухоро гиламларидан асар ҳам йўқ, яхудийлар Эронми, қайси бир ерлардан гилам келтиришиб, савдо қилишаркан. Аммо, барибир, биргина шу номнинг ўзидан ҳам фахр туйғусини ҳис қилдим.

Саёҳат кечга яқин тугаб, Манхэттенга – куёвнинг офиси – унинг тили билан айтганда, дафтарига қайтдик. Куёвнинг дафтари тўрт каватли бинода жойлашган. Биринчи ва иккинчи каватида турли хил дўконлар бор. Зокир ака иккаламиз мана шу бинога етганда, ховлидаги ўриндикка ўтирдик. Қизим ва куёвимиз ўз ишларини битирганига қадар, бизни ҳоли кўйишди. Зокир ака менга маънодор тикилар экан, секин гап бошлади.

– Қўлимдаги тошни кўриб кўп хайрон ўтириб-сизми?

– Ҳа, – дедим очигини айтиб. – Кун бўйи шу тош қўлингиздан тушмади. Нима ўзи бу, нима каромати бор экан унинг?

– Ўтган кеча шу ердаги тижоратчи ватандошлар олдида борган эдим. Асли қаршилиқ бир оғайним – Самирнинг олдида ўтиргандим. Ҳов, анови келаётган Самир, шу ерда ишлайди...

Самир биз билан кучоқ очиб кўришди. Мен унинг Афғонистонда туғилиб ўсганини, бу ерга ўн йил муқаддам келиб қолганлигини, санъат асарлари билан савдо қиладиган дўконларда хизмат қилишини билиб

олдим. Шу пайт хаёлимга лоп этиб, Америкага – Нью-Йоркка кўчиб келган бир таниш рассом-кандакор тушиб қолди.

– Омон Азиз деганими? Танийман, – деди Самир саволимга жавобан. – Аслан бизнинг ҳамшаҳар, Қаршидан. Кўп доно одам. Кўп ғазалларни ёддан айтадилар. А.Навоий, Умар Ҳайём...

Мен унинг яна ниманидир айтмоқчи эканлигини сездим.

– Қаерда туради ўзи?

– Сўраманг, ака. У киши кўп шаробхўр, виска ичадилар, чекадилар, бир жойда муқим турмайдилар. Шўровий ўрус аёллардан ошнолари кўп. Улар Омон акани кўп алдашади. Аммо хунари хўб баланд.

– Тез-тез у билан кўришиб турасизми?

– Йўқ. У кишини бир турк кўп ишларини сотиб оламан деб олиб кетиб, изсиз йўқолган. Ўшанда, мендан 500 доллар қарз олиб кетган эди, шундан бери кўрганим йўқ.

– Инглизчаси қандай?

– Ҳамма бало шундан. У киши ёши ўтиб Америкага келдилар-да. Тилини тузук билмагани учун кўп алданадилар. Бунинг устига ёлғиз, сўққабош. Тошкентда бола-чақаси қолиб кетган эмиш.

– Самир, – дейди Зокир ака, – анови, рўзнома сотиб юрадиган паштум бола бугун келадими? У қаердан келади бу ерга?

– Нима эди? – Самир бир дам хушёр тортади. – Ишкилиб, бирор нарсага тушириб кетмадими у. Алдамқалдам қорлари кўп унинг.

Зокир ака «йўқ» дегандай бош кимирлатди. Самир «узр» дегандай таъзим қилиб, қаергадир чопиб кетди. Зокир ака унинг ортидан ғалати қараб қолди.

– Ҳа, нима бўлди, – дейман Зокир акага.

Маълум бўлишича, ўша афғонистонлик паштум бола Зокир акага бир куф-суф қилинган туморча, сеҳрли «ошиқтош» берган экан. Бу тошнинг хосияти шундай экан – мабодо учраб қолган бирор аёлнинг Зокир акага кўнгли кетган бўлса, тош қизиби, эгасининг

кафтини қизитар эмиш. «Берингчи, бир кўрай», – дейман соддадил Зокир акага қараб.

Зокир ака киссасидан тошни чиқариб, менга узатди. Тош думалок бўлиб, унга силликлаб ишлов берилган, сиртига қандайдир турли шакллар чизилган. Аммо, оддий тош, яъни сой тошларидан.

– Қанчага олган эдингиз?

– 50 долларга, – дейди Зокир ака.

– Хўш, натижаси қандай бўлди, – дейман ундан.

У киши кўлини силтаб, бошини сарак-сарак қилди.

– Фақат жиянимга ошкор қилманг энди бу сирни, – деди у кулиб.

Зокир аканинг одамга содда, болаларча меҳр билан қараб туриши шу дамда машхур Тошболта ошиқ ролини ижро этган таникли актёримиз Сойиб Хўжаевни эслатди.

– Тошкентда Муқимий деган бир театрда «Тошболта ошиқ» деган томоша бўлган эди. Томошадаги Тошболта ошиққа ўхшайсиз. Аммо у кишининг гаплари зўр. У киши аёлига «пари, Рисолат пари» деб мулозамат қиладилар. Сиз ҳам янгани «Пари» деб чақириб кўринг-чи, нима бўларкин, – дедим унинг хотини билан ноахиллигига ишора қилиб.

– Э, кўйинг, пари десам аччиғи чиқади устимдан кулманг дейди-да, балки... – Зокир ака ўйланиб қолди. – Балки... Фаришта, десам тузукдир. Бизда, Афғонда фаришта номи кўп. Аммо, даб-дурустан бундай десам ҳам, ғаши келади. Айтишга фатво топиш керак.

Зокир ака мунгайиб менга қарайди.

– Ҳийлайи шаръий топиш керак-да, – дейман – тушимда кўрдим, дейсиз.

– Бўлди, бўлди. Тушимда уни менга никоҳлаб беришади, аммо номини Фаришта деб айтиш буюрилади. Энди номинг шундай, дейман.

– Ана, олам гулистон, – дедим.

Эртаси куни Зокир ака бизни меҳмондорчиликка чақирди. Қарасам, ишлар бошқача: янга билан муомаласида оғзидан бол томаяпти.

– Фаришта, фаришта, – дейди ҳар гапида. Аёл ҳам гул-гул очилган, денг. Жуда зебо бўлмаса ҳам, истараси иссиқ. Меҳмонга келишган барча қариндошлар ҳам лол-ҳайрон, ҳам хурсанд.

Мен меҳмондорчилик охирида (бу ерда нутқ ирод қилиш урф бўлмаса ҳам) олдимдаги сув куйилган қадахимни олиб сўз айтдим.

– Биродарлар, азизлар! Бу ерда сизлар билан юз кўришганимиздан Аллоҳ таолодан минг бора хурсандман. Тошкентдаги бир театрда «Тошболта ошиқ» деган томоша қўйиларди, – деб уларга шу спектакл мазмунини қисқача айтдим.

– Ана шу Тошболта ошиқ билан Рисолат парининг бир-бирига меҳру муҳаббати ҳаммамизга юксин. Жумладан, Зокир ака-ю Фаришта янгага ҳам. Қани, олинглар, – деб қадах кўтармокчи эдим, бу ерда мусулмон ўзбекларнинг овқат ўртасида сув ичиши таомил экани, улар сувларини аллақачон ичиб бўлишганини кўриб, тўхтаб қолдим.

– Қани, шу дуога кўл кўтаринглар, – дедилар бир онахон. Ҳамма «омин» деб ўрнидан турди.

– Тошболта ошиқ акага салом айтинг, – деди Зокир ака.

Фаришта янгамиз ҳам бу киши-ю оиласига дуойи салом йўлладилар.

Мен уларга бу ролларни ижро этган Сойиб Хўжаев ва Рисолат пари бу оламини тарқ этганликларини айтмаган эдим. Уларнинг ҳафсалаларини пир қилиб нима қиламан. Ахир уларнинг одамларга қолдириб кетган меҳру муҳаббатлари ҳали-ҳануз ёдимизда яшаб турибди-ку.

ОЙТОШ

Уйғонганимда, хона ним қоронғи, ҳавоси мўътадил бўлишига қарамай, жикка терга ботиб кетган эдим (балки, устимга ёпилган чойшабнинг синтетикалиги, ҳаво ўтказмаслиги боисми ёки ола-чалпок туш кўрганлигим, тушимда мени қора бир одам қўлида пичоқ билан қувлаганлиги учунми, билмадим), қулоғим

тагида сирена тинимсиз чийилларди. Уч дакикалардан сўнг тинчиди-ю, энди негадир хонанинг меҳмонхона ҳовлисига қараган баланд деразаси томонидан шитир-шитир товуш келарди. Қулокни динг қилиб, ярим яланғоч ҳолда дераза томон юрдим. Шундоқ дераза ортида, иккинчи қаватнинг бурчак айвонига кимдир пастдан тирмашиб чиккан, коронғиликда кўлида фонар билан ниманидир кидирар эди. Беихтиёр оркага тисландим. Энди миям яшин тезлигида ишлай бошлади. Ҳали ётишдан аввал, хонада телевизор кўриб ўтирганимда, камокдан қочган бир одам ҳақида бадиий фильм берилаётган эди, аммо инглиз тилида бўлганлиги сабаб, кўп нарсани англай олмаган эдим. Факат шуниси аниқ эдики, бир одам Америка турмаларининг биридан қочган... Ва ўшандай одамлардан бири мана.. деразам ортида... яшириниб юрибди. Аммо, фонар унга нима учун керак? Балки, у полициячидир. Бошида қандайдир қалпоғи борга ўхшайди. Энди мен... дераза томон бошқа қайтиб боришга журъат қила олмадим. Хона ўртасида туриб, атрофга алангладим. Нима қилиш кераклигини ўйлардим. Қочок ёки жиноятчи ҳозир бемалол дераза орқали хонага қира олади! Ундан ўзимни ҳимоя қила олишим керак. Нима билан? Пайт пойлаб туриш мавриди эмасди: тезроқ ҳаракат қилиш лозим. Чор атрофга эмаклаб, гоҳ эҳтиёткорлик билан хона ичидан у ёқ-бу ёққа юриб, бирор-бир қалтакка ўхшаш бирор нарса кидира бошладим. Зарба бериш учун ҳеч вако йўқ эди: на хонада, на ваннада, на даҳлизда. Ҳеч бўлмаса, пол ювадиган дастчўп ё бўлмаса чўлтоқ супурги бўлса ҳам гўрга эди!.. Ёки бизнинг баъзи меҳмонхоналарда бўладиган обдастами. Ҳаммаёқ сип-силлик. Жиноятчида тўппончами, ёки бошқа қурол борлиги аниқ, бўлмаса юраги дов бериб, бу ёққа кўтарилмас эди. Бу ерларда одамларни гаровга олиб, эвазига пул сўраш ёки озодлик талаб қилиш расм, буни кинофильмларда кўп кўриб, матбуотда кўп ўқиганмиз. Хуллас, энди бир йўл – бу ҳам бўлса, хонани эс-хуш борида тарк этиш эди. Аммо, бу ердан шарпасиз-сассиз чиқиб кетишнинг ўзи бўладими – ҳеч бўлмаганда, паспортимни,

самолётга олинган қайтиш чиптаси, ҳамён дегандай... Э, Америкасидан ўргилдим... Тахликали дамлар ҳамон юракка ғулгула соларди. Хонанинг қок ўртасидан энгашиб, эмаклаб кийим жавонидан куртқа, кийим-бошни олдим. Ва... яшин тезлигида кийиндим, пул чўнтакда, аммо паспорт, чипта сабил дераза ёнидаги ёзув столида эди. Яна тиззалаб, стол ёнига келдим-у, паспорт, чиптани олиб орқага қайтдим. Ҳеч нима эсдан чиқмадим, деган фикрда стол устига назар солдим. Деразадан кўриниб турган ой шуъласиданми ёки кўча чироклари боисми, ёруғлик стол устидаги худди шу менга зарур бўлган жойга тушмоқда эди. Ним қоронғида бўлса ҳам, «Народное образование США» деган журнал қолиб кетибди. Бу қанақаси бўлди, шунча йил, роппа-роса ўттиз йил асраб келганман бу журнални. Келиб-келиб энди ташлаб кетаманми? Тарас Бульба тамаки чекадиган трубкасини душманга ташлаб кетмаганидай, мен ҳам бу оддий бир журнални ташлаб кетишга кўзим киймади. Бунинг ўзига хос сабаблари бор, буни кейин сизга батафсил айтиб бераман. Ҳозирча эса... қочиб қолиш тафсилотини эшитиб туринг-э.

Мен журнални олиш учун стол ёнига эмаклаб қайтиб бордим. Аммо, олаётганимда, бир нимага тўкнашиб кетдим. Бу менинг ўтган кеча Тошкентда, Марказий универмагдан харид қилган жомадоним эди. Жомадондан коньяк хиди анқирди. Унинг ичидаги кийимлар ва бошқа нарсаларнинг бари олиниб, қуруқ ўзини шамоллатиш учун очиб қўйилган эди. Гап шундаки, баъзи танишларимнинг маслаҳати билан Тошкентда жомадонга иккита «Самарқанд» коньяги ва иккита Тошкент минерал суви солинган эди. Нью-Йоркдаги Жон Кеннеди Халқаро аэропортига тушганимиздан сўнг, кўрик-текширув пайтида мени бир полициячи офицер чакириб қолди. «Оббо, худо урди, ниманидир нотўғри қилганга ўхшайман,» – деб чўчиброк бордим. Офицер жомадонимни очиши билан чор-атрофга коньяк хиди таралиб кетди. Офицер бошини сарак-сарак қилиб, «афсус» дегандай қулиб, синган коньякларни кўрсатди. Ичимда Тошкентда мени қузатиб қўйганда, шу коньяк-

ларни жомадонга кўйдирган янги танишим – вьетнамлик Наони ичимда койиган бўламан. «Начора, – дейман офицерга. – Энди бунинг ўрнига бу ерда Америка «жин»нисиними, ишкилиб бирор нарса ичармиз». У гўё ўзбекчани тушунгандай, «гуд, гуд» деб кўярди. Дунёнинг ишларини карангки, шу икки коньяк шишаси синиб, «Тошкент» маъданли сувлари солинган шишалар синмапти. Э, тавба дейсан-да.

Жомадон-ку расво бўлгани бўлган, аммо журнал ҳам коньякдан роса мирикқан экан, хали ҳам, ундан хид анкир эди. Журнални кўлтигимга кистириб, бу гал тик турганча оркага қайта бошладим. Дераза ортидан энди бир эмас, бир неча кишилар қават бурчагидаги нарвондан кўтарилишиб, фонар билан атрофларни ёритиб, ниманидир ёки кимнидир қидиришар эди. «Полициячилар, – деб ўйладим, – ўша кочок жиноятчини қидиришаётир, шекилли».

Мен энди чаккон-чаккон ҳаракатга тушдим. Журнални куртқа ичига тикиб, туфлимни кийиб, эшикни очдим-у, йўлакка отилдим. Қават навбатчиси йўк, лифтни ҳам кутмадим. Йўлакда ҳамон, аммо энди кучли сирена товуши эшитиларди. Учинчи қаватдаги зинапоя орқали кўчага чикканимда, ташқари чароғон, меҳмонхона олдини тумонат одам босган эди. Меҳмонхонада истикомат қиладиган барча меҳмонлар кўчага чикқан, мен гафлат босиб хонада қолиб кетганлигимни энди сездим. Табиийки, бу ердан, оломон ичидан ҳамроҳим Хуршид Давронни излай бошладим.

Қизик, шу олатасир, тумонат одам, икки юз-уч юз киши орасидан уни жуда тез топдим. Ўзбекистонлик одам, билмайман, нимаси биландир, дархол кўзга ташланар экан, кўринишими, шарпа-соясими, билмайман. Хуршид қандайдир ажнабийлар билан гаплашиб турган экан. Гап-сўзларидан уларнинг эронлик эканлиги билинди. Хуршид самарқандлик, тожикча-форсчани эплаб гапира олади.

– «Нима гап ўзи», – дейман Хуршидга. Хуршид эронликлардан сўраб-суриштириб билганларини менга гапириб берди. Эсингизда борми, меҳмонхонага жой-

лашаётган пайтимизда, тўлдирадиган қоғозимизда, чекасизми йўқми, деган банди бор эди. Ўша жойига икки армани мижоз чекмаймиз деб ёзишган-у, кейин қаватга чиқиб ўз номерларида кайф устида чекишган. Чекмайдиганлар блокига жойлашганлари учун бу ерда тутун хидидан ёнғин сигнали ишлаб кетган. Меҳмонхонада ёнғин бўлаёпти деб, барча уйғотилиб, мижозларга вақтинча кўчага чиқиб туришлари таклиф қилинган.

Биз бу гапни ҳали муҳокама қилиб улгурганимиз йўқ эдики, тўладан келган корамтир бир киши ёнимизга келиб, яқинимизда турган меҳмонхона маъмурияти вакили билан баланд товушда, шовкин солиб гаплаша кетди. Хуршид яна эронликлардан гап сўраб олди. Маълум бўлишича, шу кеча эронлик нефтчи бойлардан бири меҳмонхонанинг люкс-ресторанида ўз меҳмонларига зиёфат бераётган экан.

– Зиёфатга қўшиқчи Гугуш ҳам борган экан, – деди Хуршид. – Ҳали шу ерда юрган эди.

Менинг ҳам бу аёлга кўзим тушгандай бўлган эди, уни танимасликнинг сира иложи йўқ эди. Ўз пайтида – ўтган асрнинг 80 йилларида уни эшитиш роса расм бўлган, суратини ҳатто ўзим ишлаган «Санъат» журналида ҳам эълон қилган эдик. Эрон ислом республикаси бўлгач, Ҳумайний даврида кўшиқчини хорижга кетган деб эшитган эдик.

Хуллас, эронлик бой, менинг меҳмонларим тинчигани бузганларинг учун товон тўлайсан деб маъмурият вакили билан даҳанаки жанг қилар эди.

– Нима бало, ичдингизми, – деб колди. Хуршид тўсатдан.

Мен эса қўлтигимдаги журналдан келаётган хид унга ҳам етиб борганлигини пайқадим.

– Йўғе, – дедим. – Кечаги самолётдаги синган коньякнинг хиди кийган кийимимга уриб қолибди.

Орадан кўп ўтмай, ҳамма катори бизга ҳам меҳмонхонага киришга рухсат этилди. Тун ярмидан оққан. Меҳмонхона фойесига соат миллари Вашингтон вақти билан тун соат 3:30 ларни кўрсатиб турарди.

– Уйқу ҳам харом бўлди, барибир ухлашга ҳаракат қилайлик, – деди Хуршид. – Эртага эрталаб ўзимизнинг элчихонамизга борамиз. Кўриб келайлик элчихонамизни.

Хоналаримизга тарқалдик. Мен эса ухлай олмадим. Коньяк суви тўкилган журнални варақлай бошладим. Мана, мен асраб – авайлаган ўша саҳифа. Унда ойтош тасвири бор. Америкалик астронавт Армстронг ой сатҳига кўнганида, инсоният тарихида биринчи бор ой тупроғи ва тошидан унсурлар олиб қайтган. Журнал саҳифасидаги ойтош мана шу жинслардан бир намуна.

Бу журнал 1969 йилларда, собик иттифок билан Америка муносабатлари сал-пал иликлаган пайтларда кўлимга тушган. Ўша йили Тошкентда Американинг халқ таълими тизими ва фан ютуқлари бўйича катта кўргазмаси намойиш этилган эди. Бу кўргазма шаҳарнинг қок марказида, телестудиянинг орқа томонидаги «Ёшлик» спорт аренасида ташкил этилган, аммо кўрадиган одамларнинг кўплигидан навбатга туриш ундан 3–4 чақирим берида, Хадрадан бошланар эди. «Кўргазмани томоша қилинлар, аммо бирорта одам билан суҳбатга киришманлар, – дейишди факультет комсорги. – Уларнинг бари ЦРУ нинг одамлари». Бу гапдан сўнг, биз янада хушёр тортдик.

– Биз инглизчани билмаймиз, қанақа қилиб суҳбат қила олардик – деди ўшанда орамиздан талабалардан кимдир.

– Уларнинг кўпчилиги русчани билишади. Ҳатто, улар орасида бир ўзбек ҳам бор, ватан хоини. Ўшандан эҳтиёт бўлинлар.

Биз кўргазмани томоша қилар эканмиз, бепул берилган нишон ва журналга эга бўлдик. Аммо кўчага чиқишимиз билан «чириётган капиталистик» тузумнинг нишонини улоқтирдик. Журнални ташлашга кўз киймади. Менга айниқса, унда акс этган мана бу ойтош кадрли эди. Болалиқдан тошларга ўчман, ўшанда мана шу тошни ҳам кўришни орзу қилганман. Ўшанда комсоргнинг «у билан гаплашманлар» деб

огоҳлантиришига қарамай, кўргазма залларидан ўша ўзбекни топиб олганман. Ундан гап орасида бу ойтошнинг каерда сакланишини сўраган эдим. «Бу тошни Вашингтондаги астронавтика ва космос музейида кўриш мумкин – деди у. – Борсангиз, албатта кўрасиз». Гарчи бу гап менга эртақдай туюлган бўлсада, ҳар эҳтимолга қарши журнални авайлаб – асраб келар эдим.

Тақдир тақозоси билан, бундан бир ой муқаддам бир тасодиф туфайли шоир Хуршид Даврон ва мен Вашингтонда ўтказиладиган Осие ёзувчилар анжуманига таклиф этилгандик. У Америкадаги қайсидир бир халқаро фонд томонидан ташкил этилган бўлиб, барча сарф-харажатларни ўз зиммасига олган эди. Мана шу муносабат билан Вашингтонга учиб келган эдик. Тошкентдан учадиган самолёт рейси анжуман бошланишидан 3–4 кун ё олдин, ё кейин бўлишини назарда тутиб, тадбирга олдинроқ келган эдик. Вақтимиз бе-малол эди.

Эртасига элчихонамизга бордик. Биноси шаҳарнинг коқ марказида бўлиб, қадимий, гўзал эди. Ўзбек усталари уни ўзбек амалий санъати йўлида безак бериш учун кеча-кундуз ишлаётганликлари устидан чиқдик. Элчимиз бизни мамнуният билан қабул қилди. Хуршид сумкасидан «Самарқанд» коньягини чиқариб қўйганида, у киши илтифот юзасиданми ёки чинданми «Бу ерда ватаннинг ҳар бир нарсаси азиз, қадрли. Буни хорижий меҳмонларимиз учун асраб қўямиз» – деди.

Вақтимиз, иш режамизни сўради. «Бугун кечкурун сизларни ёрдамчим ўз машинасида кечки Вашингтонни сайр қилдиради, отелда кутиб турунглар», – деб тайинлади.

Биз бинони яна бир томоша қилиб, отелга қайтдик.

Кеч окшомда элчи ёрдамчиси келди. У бизни конференция ўтказиладиган залда кутиб ўтирган экан. Аввалига ҳайрон бўлдик, унинг сочлари сарғиш, кўзлари кўк, бўйи пастроқ ёш йигит бўлиб ўзбекка сира ўхшамасди. Танишдик. Тошкентнинг Қорасув мавзесидан экан. «Алоҳида кўзга ташланиб турмаслигим учун

бу ишга мени олишган бўлса керак, – деди у гапимизга жавобан.

Унинг «Кадиллак» машинасига ўтирганимизда, ёрдамчи бизни нималар қизиқтиришини сўради. Хуршид «ўзингиз биласиз» – деди. Мен эса ойтош сакланадиган музей ҳақида сўрадим. «У ерга анжуман қатнашчиларини олиб боришади, сизларнинг дастурларингиз билан аллақачон танишиб чиқдим», – деди ёрдамчи.

Машинанинг ичида ўн-ўн икки ёшар бола ҳам бор эди.

Ўғлим – деди ёрдамчи, 6-синфда ўқийди.

– Ўқишлар қалай – деб сўради Хуршид.

– Бу ерда дарслар строгий эмас. Унчалик зўр ўқитилмайди. Тошкентда махсус мактабда ўқиганимда, бу ердан анча яхши эди, – деди бола.

Ёрдамчи бизларни Вашингтон кўчалари бўйлаб айлантирди. Дунёдаги энг узун бино сифатида Пентагон биносини кўрсатди. Хуллас, окшом марокли ўтди. Аммо, менинг орзуим ойтош эди. Шуни ўйлар эдим.

Хонада ўша журнални варақлар эканман, ойтош сурати устига тўкилган коньякдан ҳосил бўлган ғалати тасвирни кўриб колдим. Бу тасвир ўзимизнинг рассом Лутфулла Абдуллаев «Муштум» журналида бир пайтлар чизган карикатураларга ўхшар, у киши кўпроқ қорамтир рангда турли салбий образларни яратар эди. Тасаввуримда ўзга сайёраликларнинг қиёфаси шундай бўлиши керак эди. Бу ерда ҳам тошнинг қорамтир рангига коньяк суви қўшилиб, қандайдир бир қиёфани ҳосил қилган эди. Қизиғи шундаки, журнални иккала томондан ҳам қаралса, тескарими ёки чапгами, фарқи йўқ, аёл ёки эркак шакли ҳосил бўлар эди. Мен бехосдан бир эркак қиёфасини кўриб эслаб колдим. Бу кечаги «тинчимни буздинглар» деб ғалва қилган эронлик бойвачча қиёфасига ўхшар эди.

Эртасига эрталаб, Хуршид билан одатдагидек отел пастида жойлашган ресторанда овқатланар эканмиз, тўсатдан, атрофдаги анжуман қатнашчилари нишонлари бўлган одамлар (биз каби олдинроқ келганлар ҳам

анча-мунча эди) аввалги кунлардагиларга ўхшаш эмас-лигини сезиб қолдик.

– Адашиб қолдик, шекилли – деди Хуршид.

– Йўқ, бу ўша ресторан, – дедим. – Ана, бардаги хотин, ўша мулатка. Аммо, бу ердагилар бошқа анжуман қатнашчилари. Бизнинг анжуман одамларини бошқа ресторанга ўтказганга ўхшайди.

Тусмолим тўғри чиқди. Биз овқатланиб бўлган эдик. Бу ерда шведча стол деб аталмиш овқатланиш тартиби ташкил қилинган эди. Унга кўра, емакхона столларидан ким нима хоҳласа, шуни ўзи олиб, тамадди қилади. Мулатка – ўша бармен аёл олдимизга жилмайиб келди-да, ҳисоб-китоб қоғозини берди.

– 175 доллар тўлашимиз керак экан, деди Хуршид кизариб.

Биз қоғозни олиб, «шошмай тур» дегандай хотинга ишора қилдик. Биз ҳар куни анжуман бошлангунга қадар шу ерда, анжуман ҳисобидан бепул овқатланар эдик.

– Шунча пул турарканда еганларимиз – деди Хуршид хайрон бўлиб. – Бу пулга болаларимизга кийим-кечак, китоб олиб борсак, яхши эмасмиди?.

– Шошманг, бир иложини топармиз. Ўйлайлик. Иложи бўлмаса тўлаймизда – дедим.

Хуршидда ҳам, менда ҳам 200–300 доллар атрофида пул бор, шуни қурбон қиламиз, шекилли.

Бирдан лоп этиб, шу кунларда бизга таржимонлик қилиб юрган Оля деган киз ёдимга тушди. «Шошманг, мен Оляни топиб келай», деб ўрнимдан турдим-да, Хуршидни гаровга ташлагандай қилиб, фойега чиқдим. Фойеда, маъмурият вакили жойлашган жойда Оляни топдим. Оля Санк-Петербургда бу ерга келиб, икки йилдан буён таржимонлик қилиб кун кечираркан.

Оляга бор воқеани тушунтирдим.

– Анжуман ташкилотчисини топайлик. Нима дер экан, – деди у ва бир хонага мени бошлаб кирди. Озгиндан келган малла найнов йигит воқеани Олядан эшитиб, мириқиб қулди, бир қоғозга ниманидир ёзиб, ўша бармен хотинга беришимни сўради.

– Фойеда сизнинг анжуман катнашчилари бошка ресторанда тамадди қилиши ҳақида эълон бор эди, шуни ўқимабсизларда, – деди Оля.

– Эълон инглизча бўлса, ўқиб нима қиламиз. Барибир, тушунмас эдик – дедим унга.

Қоғозчани олиб, ресторанга кайтдим. Хуршид бир зайлда бошини куйи солиб ўтирар, мени кўриб, шоша-пиша «нима бўлди?» – деб сўради.

– Ҳаммаси ҳал бўлди, – дедим унга.

Дарҳақиқат, найнов йигит берган қозозча жонга оро кирди.

Барда тумшуғи осилиб турган бармен аёл қоғозни олиб, «сенкю» деб бош қимирлатди. Биз эркин нафас олдик. Мен бармен аёлга тикилар эканман, уни коньяк журнал саҳифасида ҳосил қилган аёл киёфасига ўхшашини сездим. У менга худди бошка сайёрадан келган одам сингари қараб турарди.

Коньяк туфайли журнал саҳифасида ҳосил бўлган яна бир киёфани анжуман бошланган куни ушбу тадбирни ташкил қилган халқаро фонд раҳбари – ориқдан келган, қорамтир юзли корейсда кўрдим. У корейс тилида ярим соат нутқ сўзлади. Анжумандаги барча гаплар инглиз, араб, рус, испан, хитой, немис тилларида таржима қилиб турилди. Ўриндикдаги тугмани айлантириб, хоҳлаган тилни ўзингга мос қилиб, кулокрадиога эшитаверасан. Корейс ўзининг Корейдан бу ерга келиб қолганлиги, насроний динининг ташвикоти... ва сўзининг охирида эса ўзи Исо Масихнинг руҳи билан туғилгани, яъни бошка киёфада туғилган ўша зотнинг ўзи эканлигини эълон қилди. Залда бу гапдан сўнг бир оз ғала-ғовур эшитилган бўлса-да, унинг бу гапига эътироз билдириб, минбарга ҳеч ким чиққани йўқ. Ҳолбуки, бу залда Нобель мукофотига сазовор бўлган ёзувчилар, турли арбоблар бор эди.

– Тушунмадим, – деди Хуршид. – Наҳотки, бу одам Исо Масих бўлса.

– Кўяверинг, – дедим, – у бу тадбир учун пул тўлаган миллиардер. Нима деса, деяверади-да, энди.

Унга синчковлик билан қайта-қайта тикилар экан-

ман, ўша корейс қиёфаси таниш туюлди. Бу қиёфа ўша, коньяк журналда тўкилган ойтош суратидаги шаклга ўхшаш эди. Ниҳоят, анжуман тугаш арафаларида бизни турли жойларга, томошага, кўнгил очар жойларга олиб боришди.

Уларнинг навбатдагиси ойтош намойиш қилинадиган музей эди. Музей шаҳарнинг қок марказига яқин жойлашган бўлиб, унинг ичида инсоният тарихида фазога учирилган неки бўлса, бари муҳайё эди. Аэропланми, дельтапланерми илк самолётлар, вертолётми, биринчи фазога учирилган ракеталар макетигача бор эди. Айни пайтда биз қатор тизилиб, навбат билан махсус бир жойда ўтирар эканмиз, нафис ойна устида қўйилган ўша ойтошни кўриб қолдим. Томоша қилиб ўтаётган ҳар бир киши кафтини унга тегизиб ўтар, ойтош қўл кафтидан силликланиб ялтирагансимон бўлиб қолган эди. Ҳаяжондан титраб кетдим. Ойдан, шунча олисдан келтирилган бу тошни ўз кўзи билан кўриш, қўл билан силаб қўйиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди, ахир. Мен бир пайтлар Осиё китъасининг олис бир тоғ орасидаги кишлоқда ўсган боланинг Америка китъасига бориб, ойтошни кўриб келиши... тушга ҳам кириши мушкул воқеа-да. Аммо у негадир суратда кўрган ойтошга ўхшамас эди. Бу тош худди кишлоғимдаги Пошхуртсойдаги ўзим кўриб, ўйнаб катта бўлган қайроқтошни эслатар эди. Балки, астронавт олиб тушган тошлар қўп бўлган, бу ўшалардан биридир деб ўйладим. Ёки, одамларнинг кафти тегавериб шу ҳолга келиб қолдимикин? Чунки, ойтошда ўзига хос илиқлик, қандайдир бир ажиб ҳарорат бор эди. Нима бўлганда ҳам, бу ойтош шаклининг аэропортдаги полициячини, бармен аёлни, эронлик бойвачча ва Исо Масих деб ўзини эълон қилган кишини эслатмаслигидан хурсанд эдим.

Бу фикрларни энди Хуршидга айтмоқчи эдим. У ойтошга ҳафсаласизлик билан қараб ўтаркан, «бу ердан чиқишимиз билан бирор китоб дўконига қирайлик, – деди. – Болаларга инглизчани ўрганадиган энг зўр китоб олиб келишга ваъда берган эдим. Шунини топайлик».

– Хуршидга ресторанда инглизчани билмай, тушганимиз унга балки панд еганимиз алам қилган шекилли, – деб ўйладим. – Ҳеч бўлмаса, энди болаларимиз бу тилни яхши билишсин дейди-да.

Болаликда ойни севмаган, уни синчиклаб томоша қилмаган киши кам. Мен болаликда ойнинг ёз пайтидаги кўринишини онамиз тандирда пиширган иссиқ нонга, куздаги энди чиққан ойни бир тилим қовунга, қишдагисини Ойпар деган кизнинг оппоқ юзига, баҳордагисини эса энди кизарган ним кизил шафтолига ўхшатар эдим. Ойнинг боғимиздаги олма, шафтоли дарахтлари гуллаган пайтлари орасидан мўралаб ўтишини ёқтирар эдим. Қўшиқчи Маҳмуд Намозов эндиликда қуйлаган «Ойни олиб бераман» халқ терма қўшиғини болаликда, эллик йил бурун қишлоқда шеър қилиб айтиб юрардик. Аёллар бирор нарсага иддао қилишса, «нима, ўша ойни олиб берарми-ди», – дейишарди. Биз болалар ойни ё олтиндан, ёки қумушдан ясалган бир ажойиб нарса деб тасаввур қилардик. Мана, ўша олис ойнинг бир парчаси. Ўша, биз болаликда севган, болалик осмонини безаган сеҳрли ойдан олиб келинган тош. Йўқ, йўқ, ўйламанг, бу тошни кўриб хафсалам пир бўлгани йўқ, аксинча, кўнглимнинг бир чеккасида алланимадандир қониқиш бор эди, шунданми, руҳим енгил эди.

ТОШҚАЙРОК

Қорним роса оч эди, ўша кунни уйда тўртта ёнғоқдан бошқа бирор-бир егулик нарса топилмади. Уларни чақадиган илон бошли чақичимиз энди сотиб олинган ховлимизга олиб кетилган экан. Бу ерда, домдаги хонадонимизда айрим танишларнинг кўзларидан пана қилиб терилган кўнгилга яқин китоблар қаторида худди кузги уруғликка олиб қўйилган бодрингдай катталикдаги бир қайроқтошга кўзим тушди. «Бу тош қадимги одамларнинг иш қуроли бўлган», – деган эди таниш археолог уни кўриб. Кейин, у бу ноёб тошни

каердан топганлигимни батафсил айтмагунимча тинчимади. Тош бу ердан – Тошкентдан минг чақирим нарида, тоғлар орасидаги чекка бир қишлоқдан олиб келинганлигини, унинг эгаси қари бир кампир эканлигини айтдим.

– У каердан олган экан, сўрамадингизми, – деди танишим қизиқиши ортиб.

– Сўраган эдим, кампир «болажон, буни эрим топганида мен ҳали чиллам чиқмаган келинчак эдим» – дейди.

– Эри ҳали борми, ундан сўрасак, – деди танишим.

– Йўқ, чолнинг ўлганига, анча бўлди, – дедим.

– Балки кампир билар бирор гапни, – дейди танишим.

– Кампир ҳам бултур йўқолди, – дейман.

– Қаерга йўқолди, – дейди археолог.

– Бизда, Сурхонда одам вафот этса, шундай дейди, – деб тушунтираман унга. Сухбатдошимнинг ҳафсаласи пир бўлади, энди кампир ҳақидаги хикоямнинг ҳам унга қизиғи йўқ. У тошни синчиклаб текширар экан:

– Биласизми, бу тошга камида юз-юз эллик минг йил бўлган, – дейди. Ана шу антиквар, қадимий тошни олиб, ёнғокларни чақиб ер эканман, даҳлизда турган тошойнада аксимни кўриб қолдим.

– Қаранг-а, деб хайқирарди ичимдаги бир нарса. – Юз эллик йил аввалги тошни яна ишлатиб турибми-за. Қачонлардир ибтидоий одам бу тошни силликлаб, топган-тутган ёнғокми, бошқа нарсами, чақиб нафсини қондирган. Бугун эса мана мен...

Тошни маҳкам ушлаганча балконга чиқаман, кўзларим беихтиёр пастликка, теп-текис йўлакка, ундан кейин боғчалар, гаражлар, ахлат, тўқиндихонага тушади. Бирор ерда ақалли тухумдек келадиган тош йўқ. Йўғ-э, сал адашибман, ана болалар боғчаси панжаралари бўйлаб тошчалар тизиб кўйишибди. Фақат бу тошчаларнинг табиий ранги йўқотилиб, турли рангларга бўяб ташланган. Нимагадир ўз-ўзидан миям қизиб кетди. Асабийлашаётганимни сезиб, қўлимдаги

тошни силай бошлайман. Бу вақтинчалик ҳолатлигини кейин, хонага кирганимда ҳаводан қандайдир бир анвойи, хушбўй ҳид таралаётганлигидан нафасим равонлашганидан сўнг сезиб қолдим. Бу ҳид тасаввуримни, кўнглимни ёриштириб юборди, энди аниқ эсладим, ҳа, худди мана шу тош эгасининг уйига ҳар гал келганимда бу ҳид димоғимга уриларди. Кампир мени ғоят хушмуомалалик билан дастурхон атрофида ўтқизиб, атрофимда гиргиттон бўларди. Дастурхонда эса одатдагидек, тошёнғок, тошбодом, уларни чақиш учун мана шу тош пайдо бўларди. Кампирнинг боғида сара мевали дарахтлар кўп. Аммо, нимагадир мана бу ёнғок, бодомларнинг фақат айнан шу навлари бор. Бу дарахтларни кўчатлик пайтида тоғдан сел оқишиб келган-у, улар шу қишлоқ сойидаги бир харсангтошга тиралиб қолган.

– Ўртоғинг селга оқиб, мана шу икки кўчатга осилиб, тирик қолган. Ўшанда у ўн бирми, ўн иккида эди. Отаси, булар ҳалоскор, табаррук кўчатлар деб экиб қўйди. Тошбодом, тошёнғок бўлса ҳам ширин, узок турса ҳам, мазаси бузилмайди курт емайди, – деб саволимга жавоб қилди кампир.

– Болажон, – деди кампир охириги марта кўришганимизда, – сен ўғлим билан тенгқур бўлсанг ҳам, ундан ёш кўринасан. Ичмайсан-да. Тўғрими? Тошбой ичади-да. Ичмаса экан...

Кейин кампир менга синчиклаб қарайди.

– Тошбойга ҳам осон эмас, – дейман. – Чўлда яшаса, кум-тўзоннинг ичида. Мактабда дарс бериш учун асаб ҳам тошдай бўлиши керак.

– Мана уям, сен ҳам элликдан ошдинглар. Энди қишлоққа қайтиб келсаларинг ҳам бўларди, – дейди кампир жилмайганча. – Айтганча, сен ўзингни қишлоғингда, Пошхуртда мактаб бўла туриб, нимага бу ерга келиб ўқиган эдинг? Ҳар келганимда сўрайман дейман, эсимдан чиқади...

– Бунга ҳам қирк йил бўлибди, энди айтсам бўлар бу сирни, – дейман. Кампир қулоғини динг қилади.

– Амаким мактабга директор бўлганидан сўнг, ўғил болаларга соч қўйишни ман қилди. Мактабда қайси бир боланинг бошида темирatkими, бир нима бўлган экан. Мен амаким билан келишолмай, бу ерга – Зарабоққа келдим. Бу ерда соч қўйиш мумкин экан, – дедим.

Кампир жиддий бир катта сирни кутган экан шекилли, мулойимлик билан қўшиб қўяди:

– Ҳа, худойимнинг ўзи меҳрибонлик қилиб сени бу ерга юборган... бу ерда бир йил ўқидингми, икки йил? Эсимда йўқ. Хаёлимда сен доим шу ерда ўқигандайсан...

– Бир йил ўқиган эдим, хола, – дейман.

Кетаётганимда, у менга шунча йиллар мобайнида биринчи марта шикоятмуз гапирди:

– Болажон, (у ҳамиша болажон деб гапирарди) мана сен шунча узок жойдан бирров бўлса ҳам хабарлашиб кетасан мендан. Ошнанг бўлса, якин бўла туриб бу ерга келмайди. Ўзим бориб тураман. Бораман-у бир кун ҳам тура олмай қайтиб келаман.

Энди кампир билан хайрлашаётган эдим, қўлимга мана шу қайроктошни тутказди:

– Ўғлим, – у бу гал худди шундай деди. – Мана бу тошни етмиш йил бўлдики, чолимдан қолган деб асраб-авайлаб келаман... Шу сенга мендан эсдалик бўлиб қолсин.

Орадан ярим йил ўтар-ўтмас кампирнинг таъзияси-га бордим. Ҳовлида бегона бир эркак ва аёл қоқилган ёнғокларни қуритиш учун лойсупа устига ёйишаётган экан. Димоғимга яна ўша муаттар, хушбўй хид урилди. Менинг исмимни билишгач, кампирнинг охириги васиятини етказишди: мен кампирни мана шу ёнғок дарахти тагида қайроктош билан ёнғок чақиб ўтирганини суратга олган эдим. Шу суратни ишлаб, ўғлига топшириб қўйишимни сўрабди.

– Нега энди айнан кампир мана шу қайроктош билан ёнғок тагида тушган суратини сўраган экан, шу мени кизиқтириб қўйди, – деди таниш археолог худди Шерлок Холмсга ўхшаб. – Сиз уни бошқа ҳолатларда ҳам суратларга олгансиз, шекилли?

Сухбатдошим энди хикоямга чиндан қизика бошлади.

– Балки ўша дарахт тагидан шу қайроктош топилгандир. Ёки ўғлига бирор сирни шу сурат орқали ишора қилгандир. Нима бўлганда ҳам бу ерда бир гап бор.

– Балки хазина бор деб ўйлаётгандирсиз? – деб хазиллашдим.

– Шундай бўлса ҳам ажаб эмас, – деди у. – Хўш, шундай қилиб, кампирнинг ўғлига ўша суратни етказдингизми?

– Биласизми, сурат цифровой фотоаппаратда олинган эди. Туширганларимни компьютер хотирасига ўғлим киритиб қўйган эди. Компьютер бузилиб, хотирасидан шу бисот ўчиб кетибди. Шундан аввал дискка кўчириб қўй деганимда, ўғлим эрта-индин қиламан деб эринчоқлик қилди, – дедим унга.

Сухбатдошим бу гапдан ҳафсаласи пир бўлганлигини билдирмади, аммо унинг бу тошга астойдил қизикқанлигини унинг ўша ёзда мен туғилган кишлокка, сўнг ўша кампир яшаган Зарабоққа қадимшуносликка оид жойларни ўрганиш учун сафар қилганини эшитдим.

Танишим иккинчи марта сафар қилганида, ўша жойларга яқин қадамжолар ва Дабилқўрғоннинг Галашаҳид деган жойидан тошмунчок ва қадимги найза ўқларини топди. У топган нарсалар мен ишлайдиган бинода, бир қават юқорида бўлганлиги учун тезда бориб кўрдим. Неолит, яъни тош даврига оид бу тошмунчок ва найза ўқи магний – енгил тошдан ишланган бўлиб, қизғиш жигар рангда эди. Бу ерда танишим топган бошка осори атиқалар ҳам қўйилган бўлса-да, мен атайин мана шу иккала нарса ҳақида гапиргим келди. Ҳолбуки, у ерда сополдан қилинган нарсалар ҳам кўп эди. Тошмунчок менга ўша зарaboғлик кампирни, найза ўқи эса унинг эри – Ҳайдар акани (уни кишлокда урушдан бир оёғи қалта бўлиб келганлиги учун Ҳайдар чўлок дейишарди) эсга солди. Шунда яна менга кадрдон

бўлган Зарабоғдаги ўша таниш, хушбўй, ёқимли бир хид димоғимга урилди...

– Хўш, қалай таассуротлар? – дейди археолог. – Буларнинг бари топилганига сабаб – ўша кампирнинг тоши. (У русча тарбия кўрган, ўзбекча гапирганда, кўпинча жумланинг эга-кесимини алмаштириб юборади.)

– Таассуротлар зўр, – дейман, – фақат кампирнинг ўғлига нима сабабдан ёнғоқ тагида тош билан тушган суратини етказишим жумбок қолди-да.

Танишим елкасини қисади.

– Ҳечқиси йўқ, ҳаммаси ҳали олдинда, ковлайверсангиз, жумбок ечилади, – деб далда бераман. Ўзим эса шундай хулосага келдим: ҳеч бўлмаганда кампирнинг ўғли олдига бораман, унинг қўлига бултур кишлоққа бориб, ўша, уни қутқарган икки халоскор – тошёнғоқ ва тошбодом дарахтларининг кўринишларини олган суратимни тутқазаман. Суратда кампир бўлмаса ҳам, бу иккала дарахт орқасида туриб, худди ҳаммасини кузатиб тургандек туюлади.

ТОШКОРИЗ

Ғазаб билан бизни қувлаб келаётган отам худди шу ерга – боғ тўридаги тошкориз олдига келганда тўхтаб қолади. Бу ҳол бир неча марта такрорлангач, тошкориз бизнинг халоскоримиз эканлигига ишончим комил бўлди. Шу боис бирор-бир ножўя иш қилиб кўйсам, худди шу томонга қочар эдим. Аввалига бошқа томонларга ҳам чопиб кўрдим, аммо керакли натижа рўй бермади. Мен олти-етти яшар бола ўзимизнинг боғимизда анор бўлатуриб, бошқа болаларга қўшилиб, бегона бокқа кириб ўғирлаганим, кўчадан ўтаётганларга тош отганлигим, кайфини билмасамда, папирос чекиб кўрганлигим ва шунга ўхшаш бемаъни ишларим учун ҳар гал отамнинг ғазабига гирифтор бўлиб, таёқ еб қолардим. Отам золим одам бўлмасамда, қаттиққўл, жаҳли тез одам эди. Ҳар гал отамнинг

жахли чикканда, урчук йигириб ўтирган момом (у урчуғини сира қўлдан қўймасди, ҳамсояникига чикса ҳам ёнида бўларди), нимагадир урушни қарғар эди. Унинг гапи бўйича, отам урушга борганидан сўнг, мана шундай «мирғазаб» бўлиб қолган экан. Унинг уруш ҳақида гапирганлигини ҳеч қачон эшитмаганман, аксинча, урушдан сўнг Берлинда бўлганлигини, немис болаларининг меҳнатсеварлигини ҳикоя қиларди. Масалан, велосипедим лой бўлганлигини кўрса, дарҳол танбеҳ бериб, немис боласи велосипедини топтоза қилиб деворга ё бирор нимага осиб қўйишини такрор-такрор айтарди. Унинг бунга ўхшаш мисоллари кўп бўлиб, бундай насиҳатлардан безор бўлардик. Отамдан кўпроқ немисларни қандай қирганликларини, бир оғиз билан айтганда, қаҳрамонликларини эшитишни хоҳлардик. Аммо бу ҳикоялар бўлмас эди. Лекин, кейинчалик Бозор Рўзибой деган ҳолвачи бова отам билан бирга Кенигсбергдаги жангларда бирга бўлганлигини, отам пулемётчилик қилганлигини, кейин иккаласи ҳам ярадор бўлиб госпиталга тушганлигини унинг ўз оғзидан эшитган эдим. Унинг айтишича, отам ҳам, бова ҳам кулоқнинг болалари бўлганликлари учун ҳар гал жангнинг энг олдинги чизиғига ташланар экан. Бундай жангларда камдан-кам одам тирик қолар экан. Момонинг айтишича, отам урушгача ҳам, урушда ҳам ичмаган. Мен саккиз ёшдан сал ўтганимда, кишлоқдан одамларни тоғ орқасига – пахта теримига олиб кетиш палласи бошланганида онам вафот этди. Шундан сўнг отамиз тез-тез ичадиган бўлиб қолди. Айниқса, колхозда бош ҳисобчи бўлганидан сўнг, меҳмонлар ташрифи баҳонасида бу ҳол авжига чиқди.

У пайтлар кишлоқда меҳмонхона бўлмаганлиги учун колхозга келадиган комиссия ёки меҳмонлар бизникига қўнишарди. Тоғ ҳавоси, дала-даштлар, айниқса, тандиркабоблар меҳмонларга хуш келарди. Бундай мақтов гапларни мен даврага хизмат қилиб юрганимда, улардан такрор-такрор эшитардим.

Хўш, бу гапларни мен ҳикоя қилмоқчи бўлган тошқоризга нима алоқаси бор деб ўйларсиз? Жуда

алоқаси бор-да. Гап шундаки, тошкоризга отам бош хисобчи бўлгандан бери кунора бўлмаса ҳам, ҳар ҳафтада арокдан бўшаган шишалар-у турли хил консерва қутилари, яна ғажиб ташланган суяклар-у ўша пайтда урф бўлган «Казбек», «Беломор», «Север», деган папирослар-у яна мен номини билмайдиган турли хил лаш-лушлар ташланарди. Момом эса, унинг сўзи билан айтганда, бундай шаккокликка қарши отам билан астойдил даҳанаки жанг қилар, аммо фойдаси бўлмасди. Ахлат тошкоризга барибир ташланаверарди. Уни биз ака-укалар отамнинг буйруғига биноан амалга оширардик. Биз учун бу кулайроқ, осонроқ ҳам эди. Йўкса, момомнинг топшириғига кўра, уларни бирор-бир четроқ ерни қовлаб кўмардик ёки бўлмаса анча олисдаги катта чуқурга тўкиб келардик. Биз учун тошкориз ичи ваҳимали, назаримизда ажина, алвасти яшайдиган макон бўлиб кўринарди. Момомнинг айтишича, шўролар замонидан аввал ундан типтиник, шовиллаб-яйраб сувлар оккан.

Бу ердан икки-уч чақирим келадиган таптақир бўлиб ётган Саккизсой адирлиги бир пайтлар ана шу кориздан сув ичиб, у ерда асалдай, канду новвотдай ширин қовун-тарвузлар битган, тилёар тошноқлар-у ўзида коки бўлиб қоладиган ўриклар ҳосил солиб ётаркан». Камбағаллар бойларни талаб, тортиб олганларини еб ётадиган бўлишди. Коризга ҳам, сув ичадиган боғларга ҳам ҳеч ким карамай қолди, – дерди момом. «Буям етмагандай коризларга ахлат, неки чиқинди бўлса тўкадиган жойга айлантиришди. Биргина шу ердаги тошкориз омон қолган эди. Лекин унғаям пайтида қизил аскарлар араби китобларимизни, жойнамозу ўз ахлатларини ташлаб, сувини кўмиб ташлаган эди. Мана энди қолганига отанг...»

Момом кўп ўтмай қизиникига – аммамникига кетиб қолди. Ҳовлимизда пишириб-туширадиган, аммо кун бўйи маст-аласт юрадиган, аслида идорада кичик ишларни бажариб юрадиган хизматчилар пайдо бўлиб қолди. Бу ҳол отам уйланганга қадар, яъни беш йил давом этди. Иккинчи онамиз келиши билан ҳовли тар-

тибга кирди, унгача ҳам аммам, холам, иккинчи момом, амакимнинг хотини ховлини яшнатиб кўйишарди, аммо бу хол узоқ давом этмасди. Иккинчи онамиз биринчи галда келадиган меҳмонларнинг йўлини бошқа томонга, раисникига буриб юборди. Ховли шу даражада тинчиб қолдики, ҳатто ўзимизнинг қавму қариндошларнинг ҳам қадами узилиб қолди. Гарчи, иккинчи онамиз пайдо бўлгандан бери бизнинг кечалари тонготарга қадар ухламай чиқишларимизга, тун зулматида алламаҳалларда товук-хўроз сўйиб, арок тугаганида, дўкон коровулининг уйига қатнашларимизга, (у пайтларда электр чироғи йўқ эди), чек қўйилган бўлса-да, ниманидир йўкотгандай, янги ўзгаришларга унча кўниқолмай юрдик. Аммо, тошкоризга ахлат тўкиш давом этди. Бунга энди иккинчи онамизнинг ўзи бошчи эди. Момом эса аҳён-аҳёнда келиб кетар, кўз ўнгида тошкоризга ахлат уюми тўкилаётганлигини кўрса, «бундай қилманглар, бир кун эмас, бир кун худонинг қазабига учрайсизлар», – деб жавраб-жавраб кетиб қоларди.

Отам ҳам ниҳоят, арақ ичишни ташлади. Шундан сўнг у эрталаб ҳар куни, йилнинг тўрт фаслида ҳам ўрнидан туриши билан шу тошкориз томон айланиб борарди. Тошкоризнинг кўзга ташланадиган, манзарали ери йўқ-у дўнглик, тупроғи шағал, майда тошдан иборат. Аммо мана шу дўнгликда бир туп туғдона, бир туп кишки узум ва ҳар хил ўт-ўланлар, турли хил алафлар босиб ётади. Мен навбатдаги қилғиликни қилиб, шу томонга – тошкориз томон қочарканман, отам қайси жойга келиб тўхтаб қолишигача билганим учун бамайлихотир эдим. Отам худди мана шу тошкоризда ўсиб ётган туғдона рўпарасига келганида, тўхтаб қоларди. Туғдона тошдай қаттиқ дарахт, унга ҳатто болта ҳам ўтмайди. Отам шу ердан қайтиб кетади. Мен отам кетгач, бу ерда нима сир борлигига қизиқиб, роса уёқ-буёқни қарадим, аммо диққатни тортадиган ҳеч бир нарса топа олмадим. Орадан йиллар ўтиб, шўхликларим босилиб борган сари мен тошкориздан айрим фазилатлар топа бошладим. Агар киш куни

қалин қор ёққан бўлса, биринчи бўлиб шу ерда эриган бўларди. Мабодо кўклам келса, илк майса, ўт-ўланлар шу ерда кўқарарди. Бойчечаг-у кўзикулок ҳам биринчи шу ерда очилар эди. Бошқа ерларда лолакизғалдоқ, чучмома очилиб тўкилган бўлса, бу ерда анча пайтгача очилиб турарди. Тўғри, лолакизғалдоқ бу ерда анча митти, бироз хокисорроқ, жудаям яшнаб кетмайди, аммо маъюс, маҳзун туриши билан дилни энтиктиради. Ёзда эса ҳаммаёқ дим, иссик бўлиб турса ҳам, бу ерда енгил шамол бўлиб туради, баданингиз роҳат қилади. Кузда қишки узумлари егулик бўлиб, қишда ҳам асраб кўяверасиз. Лекин, бу жойнинг мени ҳали-хануз қойил қолдиргани, аввал айтганимдай, отамни ғзабидан тушириб, уни тўхтатиб қолдиргани эди. Гарчи ҳозир ундан минг километр олисда яшасам ҳам, тошқориз эсимга тушиб туради.

Бир куни авангард услубида ишлайдиган таниш рассом ўзбек ҳаётига хос яхлит бир даврни ифода этадиган бирор-бир мавзунни айтишимни илтимос қилди. Шунда ҳаёлимга тошқориз келди. Ахир шу эмасми бутун бир давр қирларини, ахлат-у тўқиндиларини ўз бағрига олган?! Бу ҳақда рассомга айтган эдим, у тўлқинланиб кетди, эртасигаёқ менинг отамақонимга кетадиган автобусга бир жуфт чипта кўтариб келди.

Қишлоққа келган куниёқ, худди ҳозирок бузиб ташланадигандек, таниш рассом биринчи галда тошқоризни кўришга ошиқди. «Матога унинг манзарасини ишласам ҳам бўларкан, аммо инсталляция учун унинг ичидан чиқадиган ҳар вақо ундан-да зўр бўлади!» Лекин онамиз унамади, келган меҳмонлар ахлат қовлаятти экан, бирон гап бўлса керак, деган гап ёйилади. Йўқ, бўлмайди, деб туриб олди. Аммо рассом қурғур гапга чечан эди, онамизнинг катта неварасини ўқишга қиритишга ёрдам қиламан деб аранг кўндирди. «Бўмасам, ман йўғимда қовланглар деб, онамиз катта укамнинг уйига кетиб қолди. Рассом тошқоризни бир ўзи қовлашига кўзи етмади, сой бўйидаги ошхона атрофидан иккита мардикор бола топиб келди. Мен бу ердан ярим соат ўтар-ўтмас юз метрга қочишимга тўғри

келди. Чунки ярим метр казилар-казилмас атрофга бадбўй хид таркала бошлади. Узокдан кўриб турибман: тошкориз ичидан нималар чикмаяпти дейсизўлган мушукми-ей, кўй калласими, йиртик калиш-у авторезина шинаси, яна алланималар... Мен борган сари оркага тисарилиб, узоклашиб борардим, рассом эса ўз касбига фидойи эканлигини кўрсатган холда тошкудук атрофида гирдикапалак эди». Перфоманс ажойиб перфоманс бўлади – деб хайқирарди у. (Перфоманс – бу тасвирий санъатдаги янги оқимлардан. Ҳар хил буюмлардан ҳам композиция қилиш мумкин.) Захарли мойбўёкларда ишлайвериб, бундай хидларга ўрганиб кетган, шекилли. Мардикорлар эса, бурниларини жиёриб, каердандир топиб келинган докаларни юзларига ўраб, ишлашарди. Орадан кўп ўтмай, девор оркасидан шопмўйловли кўшнимиз кўринди». «Ҳой, нима қиялпсизлар... Одам туриб бўлмаюпти-ку сассиғига... қани, кайта кўминглар... онамни приступи тутди астмаси бор», – деб шовқин солди. Иш давом этаётганлигини кўриб, девордан ошиб ўтмоқчи бўлиб тирмашди. Унинг важоҳати ёмон эди. Рассомнинг гапга чечанлиги ҳам иш бермади. Хуллас, иш шу билан тугадики, рассом тошкудукнинг шундай ташқи манзарасини ишлашга қарор қилди. Манзара ниҳоятда чиройли чиқди: энди қовжираётган ўт-ўланлар дўнгликнинг викорли туриши (табиатда бу жой аслида унчалик баланд эмас, бу рассомнинг муболағаси) туғдонанинг сирли сукути, ертонинг энди ҳосилга кирган ҳолати, ҳатто майда ва қовундек келадиган тошлар ҳам рассомнинг назаридан қолмаган. Хуллас, қуёшнинг бу ерга мўл тушиб туриши матога аниқ кўчган эди. Гўёки бу ер ахлатхонага айланган жой эмас, балки энг муқаддас қадамжонинг ўзгинаси бўлиб кўринарди. Аслида-ку мантиқан ҳам шундай бўлиши керак эмасми? Рассом ўз ишидан мамнун эди. Кейинчалик худди шу иш учун рассом «Йилнинг энг яхши рассоми» деган номга муяссар бўлди. Мен картинадаги тошкудукни хотинимга кўрсатиб, отамнинг шу жойда ғазабидан тушиб қолишларини айтганимда, у: «Ўша жойдан бир-иккита тош кел-

тириб кўйиш керак, балки бизга ҳам фойдаси тегиб колар... жаҳл чикканида», – деб колди». Менимча, бу таъсир килмаса керак, бунинг учун бутун бошли ўша тошкудукни кўчириб келиш керак», – дедим. Хотиним бошка усулни таклиф килди: энг яхшиси, тошкудук манзарасидан бир нусха кўчириб, деворга осиб кўямиз. «Нима дейсиз?» Бу таклиф менга маъкул бўлди. Аммо биз то бир карорга келиб, бу ишни амалга оширамиз дегунча... рассом хорижга ишга жўнаб кетибди. Бошка таниш рассомлар эса бизнинг тошкоризга – бунчалик узок жойга боришга унча рўйхушлик беришмай туришибди. Шунда биз энг яхши йўл, бу, ўша тошкудукни имкон қадар тез-тез кўриб келиш деган хулосага келдик.

КЎКТОШЛАР

Уйга кириб, энциклопедияни варақлайман. Тош билан боғлиқ саҳифаларни очаман. Одамлар, дарёлар, сойлар, шаҳарлар, кишлоклар, қушлар, дарахтлар, мевалар, ҳайвонлар, идишлар, ҳатто гул ҳам шу тош номи билан боғланган экан. Ҳатто, Тошгул деганлари рус тилида ҳам бор экан – каменный цветок... Тошсиз ҳам жой бормикан? Телевизорда кўрсатишган эди, қаердадир бор, эсимда йўк...

Тошсиз дала, ер, майдонни кўрсам, ўша жойлар кўзимга ғариб бўлиб кўринади. Нимага шундай, билмайман. Балки, болалигим тош тўла Пошхуртсойда ўтганлигим ёки ховлимиз жуда тошлок бўлмаса-да, унинг бир четидан ўтган қадимги кориз ўтган жой – дўнгтепаси тош билан тўлалигим, билмадим, дунёни тошсиз тасаввур қила олмайман. Тошнинг нима учун кераклигини болалигимда билмаган бўлсам-да, унинг кадр-киммати борлигини онам вафот қилган кунлари, (ўшанда саккиз ёшли бола эдим), ич-ичимдан сезганман. Онам вафот қилган куннинг эртаси тонг-сахарда барча оила аъзоларимиз кабристон бошига чиқдик. Икки момом, холам ва аммам қабр бошида овоз чиқаришди, онам худди эшитадигандек йиғи-йўқлов

билан унинг номини тилга олишди. Кейинчалик билсам, мархумда клиник ўлим рўй берган-у, кейин мабодо тирилиб қолса, у овоз берар деган мақсадда бир хафта шу тарзда қабрдан хабар олинар экан. Онамнинг опаси – Қурбонсара, уни кўпинча Апалар хола дердик, нега, ҳалигача билмайман. Бизни-Қурбон акам, Рўзибой акам ва мени қабристон тепалигидан пастга – сойга олиб тушди. Сойда бир-икки кило келадиган кўк тошларни, ҳа, холам хусусан кўк тошлардан олиб, онам қабри устига қўйишни буюрди. Биз айтганини бажарганимиздан сўнг, холам бу тошлар белгили бўлиб туради, йиллар ўтса ҳам онангизни қабрини ўзингиз келтирган тош туфайли топиб оласизлар, деб изоҳ берди.

У ҳақ бўлиб чиқди, мана йиллар ошса ҳам, раҳматли катта акам Рўзибой, ўртанча акам Қурбон ва мен келтирган тошлар хали ҳам турибди. Аммо мен ўшанда сойда шунча рангдаги тош бўла туриб, нега айнан кўк тошни холам танлаганини билганим йўқ. Балки бу ажодларимиз сиғинган Кўк тангри расм-русумлари билан боғлиқдир. Навбатдаги келишларимдан бирида мен онам қабридаги тошларга разм солиб турарканман, улар атрофини айланиб ўтаётган чумолиларга кўзим тушди. Шунда мен хаёлан улар билан гаплашгандай бўлдим. Кейинчалик, бу хаёлий мулоқотни «Бир кун чумоли бўлиб» хикоясида тасвирлаганман. Аммо ҳозир мен сизга айтмоқчи бўлган нарса, бу, нега ҳатто чумолилар ҳам кўктошларга қизиқиб қолди, эканлигидир. Кўктошларга синчиклаб, қараб турарканман, уни пастликдаги сойдан қандай олиб чиққан кунни эслаб кетдим. Холам ва акаларим мендан анча олдинда эди. Мен ҳандалакдек келадиган тошни кўтариб борарканман, тез-тез оғирлигидан энгашиб, тўхтаб, дам олардим. Нима бўлди-ю шу орада бир юлғун панасида ўтириб, дам олдим. Кейин ёнбошлаб, бирпас ухлаб олмоқчи бўлдим. Кўзимни очганимда, тепамда Гулистон момо турарди. «Девларим айтдики, бир қора илон сенинг кўктошингни тортиб олмоқчи дейишди. Мана, кара, мен уни ўлдирдим», – деди у тантанавор. Мен

анкайиб атрофимга карадим-у кўркиб кетдим. Ёнимда мажакланган қора илон ётарди». Тошингни ол, – буюрди кампир. – Эсингда бўлсин, бу тошдан ҳамиша хабар олиб тур. У онангни руhini кўриклаб туради Бу тош бир пайтлар Кўк тангри отанинг хизматини қилган осмон фариштаси эди.

У онанг казо қилгунча, шу ерда ётди, мана энди олдига боряпти. Унинг боришига мана бу қора илон қарши эди». – У шундай деди-ю бир зумда кўзимдан ғойиб бўлди. Гулистон момони у пайтларда яхши танимасдим. Бу кампир кабростон яқинида ёлғиз яшар, эри катагон йиллари Сибирда ўлиб кетган». Ёлғиз кизи даштга – тоғ ортига эри билан кўчиб кетган, дерди холам. – Деви бор бу аёлни. Ундан кўркмангар. Уйга келиб қолса, дарҳол нон чиқариб беринглар».

Қабр бошида хаёл суриб ўтирарканман, «яхши келдингизми, ўғлим», – деган товушни эшитдим. Бундай карасам, Гулистон момо». Девларим айтишди келганингизни», – деди момо. Орадан йигирма йил ўтса ҳамки, у ўша-ўша, ўзгармаган, ҳаттоки мен болалигимда, илондан қутқарган пайтдаги қора жиякли, шокилали, бодомнусха солинган жигар-қизғиш кўйлақда эди. Мен худди шу қора жиякни ўшанда негадир қора илонга ўхшатганим, бодом эса болалигимда жону дилим бўлганлиги учун ҳам бу кўйлақдаги тасвирларнинг ҳаммаси ёдимда қолган. Кампир фикримни уккандай менга тикилиб, «ҳа, бу ўша кўйлагим», – деди. Сўнг кўшиб кўйди: «ўшанда бу қора илонни ўлдиришни менга онангни рухи айтган эди... Энди гапимга қулок сол. Вақти келиб, бу дунёдан кетсам, сен гўримга мана шу сойдан учта кўктош олиб кўй. Менинг девларим-у, жинларимдан бошқа ҳеч кимим йўқ. Қизим ҳам касал бўлиб ўлиб кетди. Гапларимга қулок солмади. Онам девона деб, мендан юз ўгириб кетди». Бир маҳал карасам, кампирнинг кўзларидан ёш оқаяпти. Эшитишимча, ҳали ҳечким унинг кўзларида ёш кўрмаган экан. Ҳатто бир укаси ўлганда ҳам йиғламаганимиш. Негадир титраб кетдим». Нима десангиз шу», – дедим зўрға. Нима ҳам дер эдим бундан бошқа? Бу дунёда

ким-кимдан олдин ёки кейин оламдан ўтади, буни Аллоҳдан бошқа ҳечким билмайди, десам бўлар эди. Аммо бу гапларни унинг ўзи ҳам яхши биларди.

Кампирни охириги марта кишининг бошларида кўрдим. Ўша кун кечаси билан калин қор ёққан, биз қишлоқдаги мактаб директори Мамараҳим Бойқулов билан бир кишининг таъзиясига бориб қайтаётган эдик. Қабристон яқинидан ўтаётганимизда, Мамараҳим ака: «Гулистон момодан хабарлашиб кетамизми», – деб қолди. Гулистон момонинг ҳовлиси шундайгина йўлимиз устида бўлиб, унинг эшигига, тўғрироғи, ёғоч тўсик томон кетган йўлакда калин ёққан қорда ҳеч бир одам изи йўқ эди». Бечора кампирдан хабар оладиган одам ҳам йўқ, – деди Мамараҳим ака қорга қараб. – Ўқувчилардан бир-иккитасини биркитиб қўйган эдик. Кампирдан ҳайиқишадими, билмайман, бир-икки хабарлашишди-ю, бошқа боришмади. Кампирнинг уйи кўркинчли дейишди. Мана, кўрамиз, нимаси кўркинчли экан?»

Кампирнинг уйи икки хонали лойсувок уй бўлиб, даҳлизига шох-шабба, тезак, ўтинлар тартиб билан қалаб қўйилган эди. Биз овоз бериб, чакирганимизда «келаверинглар» деган ижозат бўлди. Кампир ер-ўчоқда олов ёкиб, исиниб ўтирар, бир чеккасидаги қумғонда сув шақирлаб қайнарди.

– Ўғил муборак бўлсин, Бойқулнинг ўғли, – деди кампир.

Мамараҳим ака унга ажабланиб қаради». Ҳайрон бўлма, бу хабарни менга девларим етказишди. Шу тонгда Бойқулнинг ўғли ўғил кўрди дейишди».

Биз бу ерда кўп ўтирганимиз йўқ. Нимқоронғи уй тутунга тўлган, шифтларда, деворларда қалтакесак, яна аллақандай нарсалар ғимирлаб юрарди. «Қаранг, бурчакда уй илони ҳам бор экан», – деб шивирлади Мамараҳим ака.

Момо ўтдан, менимча, исирикми, бўйимадоронданми, чой дамлади. Аччиқ, тахир дамламадан озрок ичдик. Ўзи эса сув тегирмони унидан қилинган қаттиқ қора нонни қайноқ сувга ботириб, новвот солиб ичди.

«Куним битганга ўхшайди, Бойкулнинг ўғли! Ўтган кеча тайрилиб йиқилган эдим. Оёғим синди... Ичимдан бир нима узилгандай бўлди», деди хайрлашаётиб. «Духтур юбортираман» – деди Мамарахим ака. «Ўзинг биласан энди фойдаси йўқ... Энди сенлар билан киёматда кўришамиз. Нодир, кўктош эсингдан чикмасин...».

Биз кўчага чикқанимизда, Мамарахим ака ҳали ҳам хайратини яшира олмасди. Ишонасизми, ўғлим туғилганини ҳали ўз отам эшитгани йўқ. Бу кампир эса битлади. Қаранг кампирникига ҳечким келгани йўқлиги шундай... қордан билиниб турибди. Из йўқ. Ҳечким бу ёкка ўтмаган, – деди у. (Ўша кезларда телефон ёки қўл телефон бутун бошли кишлоқнинг ўзида йўқ эди).

Хуллас, бу жумбокка ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай тарқалишдик. Орадан кўп ўтмай, таътилни тугатиб, Тошкентга қайтиб келганимда, унинг вафот этганлигини эшитдим. Ўтган ёзларнинг бирида кишлоққа бордим. Кампирнинг васияти эсимга тушиб, қабристон яқинидаги сойдан кўктош олиб, қабрига қўймоқчи бўлдим». У ерга ўтиб бўлмайди, фалонча киши бу ерни, сойни хусусийлаштириб олган. Фермер сойдаги тошларни даштга, одамларга қурилиш материалли сифатида сотиб юбораяпти», – дейишди менга. Мен бу ернинг эгаси Ф. исмли киши эканлигини эшитиб, сойга тушмадим. У одам чортарафга ўзининг фосиқлиги, фитнакорлиги билан донг таратган, ўшандай кишидан илтимос қилиб тош сўрасам, етти иклимга гап таркатади. Аммо, Гулистон момо: худди мана шу ердаги кўктошлардан гўримга қўясан, – деган. Бу васиятни бажармагунимча, эсимга мени чакмоқчи бўлган қора илон тушаверади. Бу сойни келгусида «катта бир қора илон» эгаллаб олишини кампирга девлари олдиндан айтмаган эканда...

САЙФИ АКА

Тош билан боғлиқ ҳангомалар, воқеалар болалигимда кўп рўй берган. Эсимда бор: ҳали мактабда ўқимас эдим. Ёз пайти. Суви камайиб қолган Пошхуртсойи. Унинг текис, бир чеккасида эски ЗИС юк машинаси турибди. (Унинг пештоқидаги ЗИС ёзувини болалар бақриб ўқишарди). Кузов ичи тўла одам, хотин-халаж. Улар ичида мен ҳам борман. Умримда ҳали шу кишлоқ атрофида ҳам кишлоқлар борлигини биринчи бор билган пайтим. Зарабоғ деган кўшни кишлоққа ҳамма шу машинада тўйга кетишмоқда. Кейин билсам, ўша ерда яшайдиган аммамнинг ўғлини суннат тўйи қилишаётган эканлар. Ўшанда бўйи мenden сал баланд? кишлоқдаги энг пакана одам – Сайфича деган шофёр мени машина кузовидан тушириб қолдирди. Мени ҳеч ким ҳимоя қилмади. Афтидан барча қариндошларимиз бундан олдинроқ тўйга жўнаб кетишган шекилли. Мен ўйинқароқлик қилиб қолиб кетган эканман. Ана шунда энг нажотларим, ўчимни олувчи тош, сойдаги қиррали бир тош туюлди. Уни бағримга босиб, машина ручкасини айлантириб, ўт олдириб кабинага қираётган Сайфичага отдим. Мўлжал аниқ бўлиб, тош унинг тиззасига тегди. Сайфича оғриқдан сўқиниб, пастга тушди, ғазаб билан келиб, орқамга мундайроқ қилиб тепти-да, машинасини ҳайдаб кетди. Аммо мен хурсанд эдим, негаки камситилганим учун ўч олган эдим-да.

Орадан кўп ўтмай, у киши тўйдан келиб, эртаси куни қаттиқ касал бўлиб қолибди. Хотинига, шу бола-ни олиб кел, кўнглини топай, бўлмаса, аҳволим чаток, депти. Ўша йили биз эрта баҳордан ўтов тикиб, яйловга кўчиб чиққан эдик. Мени излаб келган кишига «бормайман» деб туриб олдим. Аммо Қурбонсара холам ковоғини уйиб, бормасанг, биз сизлардан нарига. Катта кам деган жойга кўчиб кетамиз деб кўрқитди. Бу одатдаги хол, ўт қаерда мўл бўлса, мол эгаси ўтовини ўша ерга кўчириб кетаверарди. Мен эса холамнинг ўғли – тенгқурим Рўзимуроддан сира ажралгим келмасди. Сайфичанинг уйига борганимда, менга аёли

Ўзи тиккан каллапўш, чопон, белбоғ ҳадя килишди. Тўшакда ётган Сайфича ўрнидан туриб, олдимга келиб ўтирди, кел, вақтинг бўлса, мошинга миндираман деди. Менинг вақтим чоғ бўлиб, машина ҳайдашни ҳам ўргатасизми, – дедим. Катта бўлсанг, ўргатаман деди. Аммо ундан машина ҳайдашни ўрганиш насиб килмади. Чунки мен катта бўлганда, у бу оламини тарк этган эди. Хуллас, Сайфича хотинининг айтишича, шу боланинг тошидан, яъни менинг отган тошимдан сўнг, эри боласевар бўлиб қолганмиш. Бу гапнинг чинлигига одамлар бирданига ишонишгани йўқ. Аммо орада бир воқеа рўй бердики, ростдан ҳам Сайфича бошқа одамга айланганлиги рост чиқди. Қиш кунларининг бирида, қўшнисининг боласи оғир касал бўлиб қолибди. Ўшанда тоғ орасида катта духтур йўқ эди. Факат фельдшер бўларди. Туман марказига бориш анча узоқ, йўллар у пайтлар жарликлар-у паст-баланд, асфальтланмаган, ўттиз чақирим йўл машинада беш соатда босиб ўтиларди. Ана шундай шароитда марказдан духтурга катта ҳадылар ваъда килиб, олиб келади. Кейин, ҳадяни ҳам ўзи берганида, духтур воқеани билгач, Сайфичага тан бериб, бир тийин олмасдан кетган экан. Сайфичанинг обрўйи яна ошиб кетди.

Ўша кезларда кишлоқда электр чироғи йўқ эди. Колхоз идораси ховлисига движок ўрнатилиб, кечалари уйларимиз чароғон бўлиб қолди. Уни ишлатишга Мишка тоға деган ўрисни Ангор деган туман марказидан кўчириб келишди. У кишлоқда икки-уч йил ишлаб, одамлар билан эл бўлиб кетди. Факат Сайфичага ичкиликни ўргатгани чакки бўлди. Мишка тоғанинг бир ўғли велосипеддан шекилли йикилиб ўлгач, кишлоқда туrolмади, яна Ангорга қайтиб кетди. Энди унинг ўрнини Сайфича эгаллади.

Сайфичанинг ичиши шу даражага етдики, киш куни ичиб, кечқурун уйига боргунча, ховлиси яқинидаги силос қўмилган чуқурликка тушиб кетади. Ўша кечаси кор ёғиб чиқади. Эрталаб, хотини подахонадаги сигирларга силос олиш учун келиб, кор ичидан эрини топиб олади. У Сайфичани елкасига худди мушук боласини

ортгандек кўтариб бораётганлигини бутун ҳамсоялар кўргани учун бу воқеа дoston бўлиб кетди. Бакуват аёл эди-да унинг хотини. Сайфича зиёфатбозлигини давом эттирар, айниқса, тўй мавсумлари бошланганда, унинг хушёр бўлганлигини ҳеч ким кўрган эмас. Ҳар гал тўй кечаси бошланганда, бир соат-ярим соат ўтгач, чирок ўчиб ёнади, бу огоҳлантириш, яъни унга еб-ичишдан яхши каранглар, бўлмаса, чирок ўчиб қолади, дегани. (Айтишларига кўра, кишлокда Сайфичадан қолган бу анъана ҳали ҳам давом этаётган эмиш).

Шундан кейин, Сайфичанинг обрўйи ҳам ўзига яраша бўлиб қолди. Аммо одамлар ноилож эди, Сайфича кишлокда биринчи мошин ҳайдаганлардан, техникани яхши тушунарди, таъмирлашга ҳам уста эди. Нимаики улов-мотоциклми, радиомми, мошинми, фарки йўқ, тузатаверарди. Аммо ичишини қанда қилмасди, буям етмагандай, ёш-ялангларни ҳам олдига тўплаб, улфатчилик қиларди. «Одам хунардан баракат топади ё ҳалокат. Морбознинг ўлими мордан, дорбозники дордан деганлар. Мисоли гапда». «Сайфича ҳам шу техника деб ўлиб кетмаса эди ҳали», деб қолди отам.

Отамнинг тусмоли тўғри чикди: Сайфича улфатлари билан энди биринчи чикқан «жигули»ни миниб, токка боришади, кайфу сафо қилишади. Тоғ яқинида тоштузлар бор, шу ерда ҳам улар еб-ичишади, тоштузга сийиб, бовул қилишади. Машина билан тепаликдан лолалар териб, кайтаётганликларида машина бензинини тежаш мақсадида мошиннинг моторини ўчиришади. Қалит буралганида, рул кулфланиб қолади. Шиддат билан келаётган машина ўша, маишат қилиб, буям етмагандай тошга қараб чоптирган жойида ҳалокатга учрайди. Шериклари оғир-енгил лат ейишади-ю, Сайфича ўша заҳоти оламдан ўтади. Отам эса «бекор айтган эканман шу гапни» деб кўп афсус қилди...

ПАНЖИ

Тош менга, мендек дийдаси қаттиқ болага рахмдиллик туйғусини, пушаймонлик ҳиссини ҳам уйғотганлигини миннатдорчилик билан эслаб тураман. Ўша куни кечагидек ёдимда: биз ўн-ўн бир ёшли тенгкур болалар ёз куни тегирмон ёнидаги ариқда чўмилиб, куёшга товланиб, энди тол новдасидан бўлган от миниб, кетаётган эдик. Радиоузел ҳовлиси рўпарасига келганда тўхтаб колдик. Бу жой бир пайтлар Пошхуртдаги энг катта бойнинг ҳовлиси бўлиб, анча қаровсиз қолган, ҳовли ўртасидан эндиликда каттарок йўл ўтган бўлиб, бир чети радиоузел, бир томони бузилиб кетган эски сайисхона томлари бўлар эди. Шу томлар тепасига чиқиб ўйнаш одатимиз бор эди. Шу томонга бурилган ҳам эдикки, Панжи тентак деган йигит чиқиб келди. Бизга у бир нима деб ўдағайладими ёки қувдими, эсимда йўқ, мен ердан тош олиб, унга томон отдим. Не кўз билан кўрайки, тош унинг бошига бориб тегди. Боши ёрилиб, қон оққанини кўрдим-у, ғалати ҳолга тушдим. Ҳали ҳам эсимга тушса, шу бегуноҳ бечорани нега бошини ёрдим деб ичимда зил кетаман. Панжи тентак бир неча кун бошини доқа латта билан бойлаб юрди. Мени кўриб қолса, атрофдагиларига қўли билан кўрсатиб, шу урди мани, шу, деб зорилларди. Бу менинг илк пушаймоним, илк хатоим эди, уни англашим учун шу тош сабаб бўлди.

Мен кўп пайтлар Панжидан қочиб юрдим. Аммо, барибир, тўйларда, маросимларда ё бўлмаса, сой бўйидаги бекатда у билан дуч келиб қолардим. Урди, мени шу урди, мана қаранг, деб ёрилган бошидаги чандикними, изними кўрсатарди. Мен қандай қилиб бўлса ҳам Панжининг шу гапни айтиши эсидан чиқиб кетишини орзу қилардим. Бир куни бу гапни момомга айтдим.

– Эсидан чиқармаса кераг-ов. Нима қилардинг шу бечорани бошини ёриб. Худо уни ўзи уриб қўйган бўлса.

Бу аҳвол менга энди сира тинчлик бермас, бирор-

бир пайт пойлаб, унга яхшилик қилишни ўйлардим. Кунларнинг бирида уни тор кўчада ёлғиз учратиб, унга хоҳласа оёғига туфли ёки ботинка олиб беришим мумкинлигини, факат анови гапни бошқа айтмаслигини сўрадим. У бош чайқаганча кетди. Панжи кишин-ёзин оёқяланг юрарди. Унинг қорда ҳам шундай юрганлигини кўриб раҳмим келганди. Кейин билсам, у шунга ўрганган, совға қилинган пойабзални бир соат кийиб, ечиб ташлар экан.

Кунларнинг бирида мен баланд тепаликлар орасидаги ўта тор, бундай олганда «килкўприк» деб аталган жойдан велосипедда ҳеч ким йўқлигида ўтмоқчи бўлдим. Бу ердан кишлок бўйича учтагина бола велосипедда ўта олган. Бу пайтларда мен олтинчи синфда ўқирдим. Мен ҳам ўша биринчилар қаторида бўлишни истаб, ўша жойдан ўта бошладим. Бу жойнинг бир томони тепалик, иккинчи томони жаҳаннам, чуқурлик, курук сой, ичи тошлар-у қумлик. Манзилнинг ярмига келганда, мувозанатни ушлай олмай пастга учиб кетдим. Қанча ётганимни билмайман, ҳушимга келганимда, не кўз билан кўрайки, тепамда Панжи турарди. Қаллапўшида сув, юзимга сепаяпти. Бу яқин орада сув йўқ. Камида бир чакирим наридаги Анжирбулоқдан келтирган. Демак, мен анча ётганман, буни куёшнинг тоғ орқасига оққанлигидан ҳам билса бўлади. Мен ушбу дамда йиқилганим, биринчилар қаторидан ўрин ололмаганим эмас, худди шундай афтодаҳол, бунинг устига беҳуш ётган пайтимда ёнимда Панжининг бўлиши мени қийнар, алам қилар эди. Панжи ёрилган бошимга тупроқ келтириб сепган экан, буни бошимни Анжирбулоққа келиб, юз-қўлимни юваётганимда сездим. Панжининг юзига қарай олмасдим, у менга меҳрибонлик қилгани сайин ғашим келар эди. Энди ичимга ғулғула тушган эди: Панжи менинг бу ердан йиқилиб тушганимни болаларга айтса, тамом, улар кулгу-мазах қилишади. Иложи бўлса, бирор-бир лақаб ҳам қўйишади. Чемпионми, жарбошими-ей. Ахир, ўзим ундайманда.

Велосипедимни текшириб кўрдим, ҳеч нима қил-

маган, ҳалиям мен жарликдан сойга, қумлик томони-га тушибман. Қум ичида ҳам тош бор экан шекилли, бошимни озрок ёрган эди. Буни болалар кўрса нима дейди? Панжига бу кўрганларингни ҳечкимга айтма деб илтимос қилсаммикан? Нима қиларимни билмайман. Умримда бировга ялиниб кўрмаганман. Энди келиб-келиб шу Панжи тентакка ялинаманми? «Бировга айтиб юрма яна», деб дўк урдим унга. Панжи бош кимирилатди. «Нон урсин айтсам дегин», дейман яна. Панжи: «нон... нон», деди-да бирдан ковоғини уюб, индамай қишлоққа томон йўл солди.

Мен велосипеднинг чиқиб кетган занжирини солар эканман, хаёлда бир гап айланарди: энди нима бўлади, Панжи гуллаб кўймасмикан?

Лекин Панжи бу воқеани ҳеч қачон, ҳеч қаерда гапирмади. Уйдагиларга, сўраганларга мен тутга чиқиб, мевасидан ейман деб йиқилиб тушганлигимни айтдим. Қизик-да, тутдан йиқилдим десанг, сени ҳеч ким мазах қилмайди-да, аммо бу жар ёқасидан велосипедда ўтмокчи бўлиб йиқилганлигингни билишса, мазах-кулгуга коласан.

Унга, Панжига чиндан-да бирор-бир яхшилик қилишни истар эдим. Аммо қандай, нима қилсам бўлади, билмасдим, саволларимга жавоб топа олмасдим. Катта бўлсам, институтни битириб, биринчи маошни олганимда, унга бирор-бир арзийдиган нарса олиб бераман, деган фикр пайдо бўлди.

Йиллар ўтиб, худди шундай пайт келганида, эндигина уйланган хотинимга маслаҳат солдим. «Ўйлаб кўринг, у нимани яхши кўрарди?». Сира эслай олмасдим. Тўғри, у одамларни, тўйларни яхши кўрарди, тўйларда самоварга гўлаҳ-ўтин ёқувчи бўларди, сой бўйига бориб, тошларни томоша қилишни, кўчаларни, адирликларни кезишни, яккақўл кампир-у аёлларга, ёлғиз рўзгор бўлганларга совукбулоқдан сув ташиб ёрдамлашишни, болаларга қўшилиб мол боқишни яхши кўрарди. Нимани ёмон кўрарди? У машинага минишни, ёнғок тагига бориб ўтиришни ёқтирмасди. Айтишларича, худди шу дарахт тагида бир кеча ётиб қолиб,

олти ёшида дали-гули, девона бўлиб колган экан. Уни кийим-кечак, бойлик, еб-ичиш ҳам кизиктирмасди. «Унда кийин экан, сизга бирор маслаҳат бера олмайман», – деди хотиним. Анча кунгача ўйланиб юрдим. Панжи ҳақидаги билганларимни бирма-бир эсга олдим. Қизиқ, уни қачондан бери таниганимни эслай олмадим. Назаримда, у ҳамиша биз билан бирга бўлган эди. Биз болалар кишлоқда қаерда бўлмайлик, чўмилишда, мол боқишда, кўчаю адирликларга тенгирашда, тўй-ҳашамда, ҳосил йиғишда, кишда қор курашда, кураш, кўпқарида у бирга эди. Фақат мактабга бормас, ўқимас эди. Аммо исмини, одамларнинг исмини сойда ўйнаганимизда, кумга ёзиб кўрсатарди. Баъзан Бўри муаллим сой бўйидан ўтаётганларни бирма-бир кўрсатиб, бу ким, бу ким деб, эзмаланиб сўрарди. Шунда у баъзи кишиларнинг исмини бузиб айтар эди. Эсимда, Эргаш деган киши ёнимизда эди, Бўри муаллим «бу ким» деб сўради. Панжи эса Эшшак деб жавоб қилди. Биз аввалига Эргаш сўзини тўғри айтолмас экан, шунинг учун бўлса керак деб ўйладик. Бўри муаллим бунинг сабабини кейин айтди. Эргаш ака бедазорга қоровул бўлганида, ўтлашга кирган бир эшакни ҳайдаб чиқариш ўрнига, милтиғи билан отиб ташлаган. У пайтларда қоровулларга бундай ҳуқуқ бериларди. Шунинг учун Панжи унга ўзича лақаб кўйган экан. Одамлар Ҳайназар акани кўрсатиб, бу ким деб сўрашса, Панжи уни ҳанги дер эди. Бунинг ҳам сабаби бор экан. Ҳайназар ака ичганида, эшагини қаттиқ ураркан. Шунда эшак ҳанграб, кулоқни батанг қилар экан. Хуллас, Панжи кишлоқ кўзгуси эди. Уни соддалик билан, ҳеч бир гапни бежамай, очик айтгани учун ҳеч ким уруша олмас эди. Одамлар уни хафа қилишга йўл кўйишмас эди.

Панжи кўпинча Сарбозордаги катта йўл бошида турган япалоқ харсангтош устида ўтирарди. Бу ерга яқин жойлашган дўкондан сотувчи Нормамат ака транзисторини олиб чиқиб кўяр, Панжи концерт тинглашни яхши кўрарди. Айниқса «Галдир» кўшиғини эшитганида, кўзларидан ёш оққанини кўрганман. Хаёлимга

лоп этиб бир фикр келди. Мана, нима, унга транзистор совға қилиш мумкин. Хотиним ҳам бу фикримга кўшилди.

Кўп ўтмай, транзисторни олиб, кишлокқа келдим. Бахорнинг илимилиқ кунларидан бири эди. Кайфиятим чоғ эди. Нима бўлганда ҳам йиллар оша бир нотавон, бир мунис ва ғариб йигитни кўнглини овлаш қандай яхши, деб ўйлардим ўзимча. Автобусдан ўша Панжи ўтирадиган бекатда тушиб, энди бир-бир кадам босиб бораётган эдимки, сой ёқалаб, келаётган акамга кўзим тушди.

– Уйда транзистор бор эди-ку, тагин олиб келибсанми, – деди акам салом-алиқдан сўнг.

Мен бу совға Панжиге эканлигини айтганимда, акамнинг пешонаси тиришди. Мен аввалига тушунмадим: акам бундай мурувватлардан хурсанд бўладиган одам эди.

– У ўлди, – деди акам.

– Ким ўлди? – деб сўрадим кулоқларимга ишонмай.

– Шўрлик Панжи-да, – деди харсангтош устида ўтирган кампир. – Бир ойдан ошди, эшитмаган экансан-да.

– Ие, нимага ўлади, – деб юборибман худди Панжи ҳеч қачон ўлмаслиги керакдек.

– Нима бўлди унга? – дедим яна шоша-пиша.

– Нима бўларди, худо берган жонини қайтариб олди-да.

– Ундай деманг-э, – деди ёнидаги бир ёш аёл. Кейин мен томон юзланиб гапида давом этди. – Бир қариндоши духтур эди, кишлокқа кўчиб келган эди. Ўша киши Панжининг бундай оёқяланг юришидан ор-номус килиб, уни зўрлаб кийинтирди. Туппатузук юрган Панжи шундан сўнг касал бўлаверди. У шўрликнинг қорда кета (кэди демоқчи) кийиб, йиқилиб, сурилиб юрганини кўриб роса ачинган эдим. «Ҳой, кўйинглар, бунга ҳеч нима керак эмас, озгина овқат-уширин сўзларингни аямасангизлар бўлди» дейдиган одам топилмади.

Кимдир кўлимдан транзисторни олиб, транзистор кулоғини бураганини ҳам сезмабман. Шу пайт радиодан хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, Панжи яхши кўрадиган «Галдир» ашуласи таралди. Ҳамма жим қолди. Панжи энди орамизда йўқ бўлса-да, аммо уни юракда, қалбда акс садо берувчи мана шундай кўшиққа айланиб кетганлигига ишониб ўтирардик.

2007 йил.

БИР КУНИ ЧУМОЛИ БЎЛИБ...

«Сиз нега касалхонада ётибсиз», дейсизми? Дўхтирлар ошқозонинг захарланган дейишди. Нега, қандай қилиб – хайронман. Очиғини айтганда, мен табиатан зиёфатлардан қочиб юрадиган, нафсига қаноат қилиб юрадиганларданман. Ўша куни бор-йўғи бир бўлак қотган нон еган эдим. Балки, ўша, гиёҳи беҳиштни кидираман деб, бўлак ўтни еганимдан шу кўйга тушгандирман. Гиёҳи беҳиштни эшитмаганман, дедидингизми? Мен ҳам илгари эшитмаган эдим. Қишлоғимизда сизу биз билмаган гиёҳлар кўп. Ҳар гал қишлоққа борганимда қишлоқ бошидаги Довулкўрғонни зиёрат қилиб қайтаман. У ерда чашмалар кўп. Сув ёруғлик дейдилар, шунинг учунми, у ерда негадир руҳим яйраб кетади. Бир куни шу томонга кетаётган эдим. Йўлни калта қилиш мақсадида, қабристон яқинидан ўта бошладим. Атрофини ўт-ўлан босиб кетган эски қабрлар ўйилиб, чўкиб қолган, янгидан дўппайганлари ҳам кўзга хунук кўринади. Қабристонга ўтишдан аввал сўкмоқ пастида, шундайгина йўл ёқасида чулдираб турган чуқур чашмага тушдим. Чашманинг суви оз бўлса ҳам бир парча ерни кўказак қилиб турарди. Ҳовучимга сув олиб ичдим, роҳатланиб бош кўтардим-у, булок чеккасида бўйи бир қарич келадиган гиёҳга кўзим тушди. Шунгула бўлса керак, деган хаёл билан узиб олганча, дўнгликка кўтарилдим. Қабристон ёнбошида баҳорда кўқариб, энди қувраб қолган чимзор кўринди, мен шу ердан ўтарканман, бута ёнида чумолиллар қатновини

кўрдим. Йўловчи чумолилар шу қадар кўп эди-ки, уларни электрон машинаси ҳам санаб улгурмаса керак, деб ўйлайсиз. Шу ҳаёл билан кўлимдаги гиёҳни оғзимга солдим-у, бирдан қулоғим шанғиллаб кетди. Миямга қон урилди, гандираклаб кетдим. Чумолилар ўтаётган йўл ёнида чўккалаб ўтириб қолгач, ўзимга келдим. Аммо, қизиғи шундаки, қулоғимга турли-туман, мулойим, ингичка оҳанг-товушлар эшитила бошлади. Бу товушлар худди бузук телефон дастасидан уланиб қолган бегона кишилар суҳбатини эслатарди. Мен аввалига, нима бўляпти ўзи, деб атрофга алангладим, аммо, ҳеч кимни кўрмадим, шундан сўнг бу чинкиллаб сўзлашаётганлар – чумолилар эканини пайқадим. Уларни худди тушда кўраётгандай эдим.

Чумолилар бир-бирларига «хорма», «бор бўл», «қувончинг кўпайсин», «сенга ҳам шуни тилайман» қабалида мурожаат қилиб ўтишарди. Уларнинг ўнг томонга кетаётганлари дон-дун, қилтиқ-ҳас ташиб боришарди. Қарама-қарши томондан келаётгани эса, афтидан юқларини кўйишиб, яна ишга, озуқа ташишга кетишарди. Мен ғужғон бўлиб ўтаётган бу митти жониворларнинг юкли-беюқлари бир-бирларига ҳалакит бермай, яъни кўча қоидаларини бузмай ўтаётганларига қойил қолиб кетдим. Бу қатнов йўлда бирорта бетартиб, бўлак йўл солиб кетаётган қонунбузар мутлақо кўринмасди. Айниқса, юқдан бўшаган оғизчаларини енгилгина силкитиб, салом бериб ўтаётган ёш чумолиларни айтинг. Хуллас, бу тартиб-қоида кўриб, беихтиёр «қойил» деб юбордим.

– Нимасига қойилсан, эй одамзод? – деган товуш эшитилди яқинимдан.

Мен бундан шошиб қолдим, кўз-қирим билан секин-аста товуш эгасини излай бошладим.

Мана, мен бу ерда, оёғинг олдидаман, хушёр бўл, тагин эзиб қўймагин, – деди яна ўша товуш эгаси.

Ана шундан сўнг, мен оғзидан юқини кўйиб турган сариқ чумолини кўрдим.

– Биламан, сен чумоли тилини тушуниб қолганингга хайрон қолаётирсан, – деди чумоли. – Бунинг сабаби

шуки, сен булоқ бўйида ўсган гиёҳи беҳишдан еган-сан. Боя булоқ бўйига борган қавмларимдан бири ея-ётганингни кўрган экан. Энди сен, то куёш ботгунича тилимизга тушуниб, биз билан сўзлашиш қувватига эгасан... Хўп, қани, сен жавоб бер-чи, нега ўз-ўзингдан «койил» деб юбординг?

Мен ҳалиям чумолининг гапига тушунишдек мўъжизага ақлим бовар қилмаганимдан, тилим лол эди. Ниҳоят, тупугимни ютиб, жавоб қилдим:

– Нега қойил қолмай? Шундай тигиз йўлда, бунинг устига карама-қарши қатнов бўла туриб, бирорта ҳам чумоли тўқнашиб кетмаяпти.

– Гапингга тушундим, – деди чумоли, – сен чумоли йўлини одамзод йўли билан таққослаяпсан-да. Одамзод кенг йўлда, кўча харакатлари белгили-қоидали бўлишига карамай, бир-бири билан барибир тўқнашиб юради. Шундайми?

– Сен буни қаердан биласан, – дедим оғзим очилиб.

– Нега билмайин. Сен кўриб турган бу чумолилар оддий эмас, биз асли одамзод қавмиданмиз.

– Шунака дегин, – дедим мен уни калака қилмокчи бўлиб, – қани, мундайроқ тушунтириб бер-чи? Балки, худо лойимизни бир жойдан олган чикар?

Чумоли ёнидан юк ташиб ўтаётган ориккина чумолини тўхтатди.

– Хурматли бошлиқ, – деди бошчасини кимирилатиб, – менга куёш ботгунча рухсат берсанг. Одамзодга ул-бул нарсани тушунтирсам.

Орик чумоли жавоб қилди.

– Сенга ижозат, донишманд.

Чумоли бошлиқ шундай деди-ю, йўлида давом этди. Мен чумолилар бошлиғини ҳар қалай жуда ўзимиздаги сингари ҳашаматли хонада, юмшоқ креслода ўтиришини тасаввур қилмаган эсам-да, ҳар қалай бирор уя-омборнинг чеккасида ўтириб, қатновни, келди-кетдиларни ҳисобга олса керак, деб ўйлаган эдим. Ажабки, уларда бошлиқ фуқароси билан теппатенг ишлар экан.

Бошлиқ чумоли кўзжан ғойиб бўлгач, ишчи чумоли яна тилга кирди:

– Эй, одамзод! Биз сизнинг қавмингиз бўламиз, деса-сам, ишонмадинг. Энди эшит. Гап шундаки, биз мана шу қабристонда ётган марҳумларнинг тириклигида ишлатилмай қолган мияларидан чумолига айланиб чиққанмиз. Инсон суратида юрган пайтларимизда, инсонлик ҳақ-ҳуқуқимиз тенг бўлса ҳам, уни суистеъмол қилганмиз, яъни бир-биримизнинг кўзимизга чўп сукиб яшаганмиз. Мана энди чумолига айланиб қолганимизда, ўша хатоларнинг ўрнини босиш учун ўзимизнинг темир қонунларимизни яратганмиз. Бу қонун ҳаммага баробар. Биз қонунни инсончалик суистеъмол қилмаймиз. Чумолиларнинг бирдан-бир мақсади шу.

Мен ҳали ҳам чумолининг гапларига ишонмай турардим.

– Бўлмаса нега сизлар инсон тилида гапирмайсизлар? – деб уни мот қилмоқчи бўлдим.

Чумоли менга шундай деди:

– Инсон тили, бу шартли, ўзи ўйлаб топган товушлар йиғиндиси. Бизнинг тилимиз эса табиий сезгилар асосига қурилган. Бутун тирик мавжудотнинг тили – бу сезгилар. Инсон ҳам бу сезгидан маҳрум эмас. Аммо, у дунёнинг майда-чуйда ишларига шунчалик берилиб кетганки, натижада сезгилардан маҳрум бўлган.

– Сен қанақа майда-чуйда ишларни назарда тутасан?

– Мана айтайлик, қоғозбозлик, беҳуда расмиятчиликлар. Ёки гапим нотўғрими?

Мен нима деяримни билмай, елкамни қисдим.

– Инсон миясидаги сон-саноксиз сезгилар ишлатилмаса, ҳаракатга келтирилмаса, улар ғафлат уйқусида қолаверади. Биз миядаги ана шу сезгилардан яралган чумолилармиз.

Мен чумолининг бу гапларидан даҳшатга тушдим. Мени чумолининг бу қадар зукколиги ўйлантириб қўйди. Қаердан билади у бундай гапларни? Ёки у бирорта машҳур донишманднинг ақлидан яралганми-кан? Аммо, бизнинг қишлоғимизда катта донишманд-

лар ўтганини эшитмаганман. Шунинг учун бу гапни эхтиёткорона сўрадим: «Сен бундай гапларни қаердан биласан?»

– Нега билмайман. Энг зўр китобларни битган қанча-қанча буюк зотлар бу қаро ерда ётибди. Биз – одамзод қавмидан бўлган барча ҷумолилар бир-биримиз билан мулоқотда бўлишга интиламиз.

– Нега керак сизга бу мулоқотлар? – дедим.

– Нега, дейсанми? Ҳеч бўлмаганда, инсонликда қилган хатоларимизни, гуноҳларимизни англаш учун. Кейин, баъзида сенга ўхшаган гиёҳи беҳиштни еган инсонга билганларимизни етказиш учун.

– Гиёҳи беҳишт еганлар тез-тез учрайдими? – деб кизиқиб сўрадим.

– Йўқ, – деди ҷумоли афсусланиб. – Энг ёмони шундаки, неча йиллар, неча ойлар давомида битта-яримта киши бу гиёҳни учратади. Лекин уларнинг баъзиси бизнинг гапимизга ишониб, баъзиси ишонмай кетади. Шундай бўлса ҳам биз ўз билганларимизни етказишга уринамиз.

– Шу қишлоқдан яқин йиллар ичида бирор киши гиёҳи беҳишт еб келган жойи борми?

Ҷумоли ўйланиб қолди.

– Ўтган йили Мўмин лов-лов деган киши келган эди, – деди у. Мен беихтиёр, савдойи, пайдар-пай гапирадиган Мўмин акани эсга олдим.

– Ахир у эсли-хушли одам эмас-ку?, – дедим ҷумолига.

– Нега шундай дейсан. Ахир сен ҳам одамларга «мен ҷумолилар тилини тушуниб, улар билан гаплашдим», десанг, улар сени ҳам эси йўққа чиқаришмайдими?

Шунда мен Мўмин лов-ловнинг гапларини эсладим. У агар бирор киши қурт-қумурскага азоб берганини кўрса, дарҳол йўлини тўсарди.

– Қурт-қумурска ҳам худонинг бандаси. Унинг ҳам сенга ўхшаб жони бор. Тегма уларга, – дерди.

Мен энди ҷумолининг ҳақ эканлигига иқроп бўлдим. Ҷумолига кўзимни тикканча, ўйлай бошладим. Мана шу жонивор қайси зотнинг миясидан ярал-

ган экан. Балки мен ўша зотнинг авлод-аждодларини топарман. Чумоли бу саволга жавоб беришдан қатъий бош тортди.

– Бунга биз чумолилар касамёд қилганмиз, – деди у. Мен ундан яна нималарни сўрашни ўйлай бошладим.

– Сенга иккита таклифим бор, – деди чумоли. – Биринчиси шуки, хоҳласанг, чумолилар уясига сени таклиф қиламан.

Боришга борардим-у, лекин мен чумоли уясига қанақасига сиғаман?

– Гавданг шу ерда қолаверади. Мен сенга оёқ тегишим билан миянг чумоли шаклига айланиб, мен билан бирга кетаверади.

Мен шу ерда кўрқоқлик қилдим – миям гавдамни ташлаб кетишини сира хоҳламасдим. У ерда менга нима бор, гавдам безга қолса? Ахир унга қанча меҳнатим сингган. Онам тўққиз ою, тўққиз кун қорнида кўтарган, саккизга кирганимга қадар ок ювиб, ок тараган бу гавдани. Мана, йигирма саккиз йилки, уни мен авайлаб келаман. Шундай бўлгач, қандай қилиб гавдамни бекордан-бекорга, тўсатдан ташлаб кета оламан.

Чумоли хаёлимдан ўтган гапни фахмлагандек, шундай деди:

– Барибир одамзодлигингга бординг. Гавдангни ташлаб кетишга кўзинг қиймаяпти. Майли, бўлмаса, иккинчи шартни эшит. Сен ўзинг ҳақингда билганларингни, кўнглингда неки дарду ўйларинг бўлса, бари-ни айтиб берасан. Балки, мен сенинг бирор дардингга малҳам бўларман.

Мен очигини айтганда, ундан катта мўъжиза кутган бўлсам бордир, лекин бунақа таклифни эшитаман деб ўйламаган эдим. Тўғри-да, мен ўзимни мухбирликка урганимдан бери ҳамманинг дардини тинглашга мажбур бўлганман. Аммо, мен-чи, мени ким тинглайди, буни ҳеч ким ўйламайди. Ҳозир эса, шундай бир қулай имконият бор экан, нега мен бундан фойдаланмаслигим керак экан. Ахир дардини тўққан одам енгил тортади, дейишади-ку. Ахир Искандарнинг шохи борлиги-

дан воқиф бўлган сартарош бу сирни ҳеч кимга айта олмай, охири қудукқа айтиб, енгил тортган-ку.

Хуллас, мен кўп ўйлаб ўтирмай, ўзим ҳақимда билганимча очик-ошкор гапира бошладим.

Чумоли менинг гапимни бирпас тинглаб турди-да, «Кўй, бунақа таржимаи ҳолни. Мени туйғуларингнинг таржимаи ҳоли кизиктиради. Сен шундан гапир», деди.

– Кўйсанг-чи, бу жуда қийин масала, – дедим унга. – Сен уни тушунармидинг.

– Майли, айтмасанг – айтма, – деди чумоли.

Лекин мен айтмасдан кўярмидим? Ахир туйғуларимнинг таржимаи ҳолини, уларнинг туғилишлари-ю, йўқ бўлишларини чумолидан бўлак кимга ҳам айтиб бўларди? Нега дейсизми, ахир мен ҳам ҳамма катори ўз туйғуларимни яшириб юраман-да. Баъзан, ичган маҳалларим, уларни хотинларнинг безағи каби кўз-кўз қилишга ошиқаман. Шўрлик туйғулар ана шундай қилиб эгасининг қачон сахийлик қилиб озодликка қўйиб юборишини ҳар доим сабр-токат билан кутишгани-кутишган. Бисотимда қолган туйғуларни олиб қарай-чи, деб ўйладим. Мана, одамзоддаги илк туйғу бу, у ўзлигини англашдан бошланган, шекилли. Бу туйғунинг шакли игнанинг учидек келади, аммо, олтиндек тоза, қараган кишининг кўзи камашади. Менда бу туйғу туғилганида ёшим тўртларда эди. Ўша пайтларда ёшим нечадалигини билмасдим, албатта. Хотирамда ҳовлимиздаги катта тўй-шодиёналар манзараси бир умр парчаланиб қолган. Кейин билсам, икки акамнинг қўшалок суннат тўйи бўлиб, ўша пайтда уларнинг бири саккизда, иккинчиси олти ёшда эканлар. Ана шундай ҳисоб-китоб қилинса, мен албатта тўрт ёшда бўламан. Хуллас, ўша куни мен кимдир ўргатган кўшиқни такрорлар эдим:

Жийда қоқай тўйингда,

Жийда қоқай тўйингда.

Тўйда нима учун жийда қоқиб керак, бунинг маъ-

носи нима, рости, ҳалигача билмайман. Кейин, кўлимга қаердандир шўрва солинган сопол товоқ тушиб қолди. Уни кимгадир, қаергадир элта туриб, гилам устида ўтирганларнинг бирига тўкнашиб кетдим. Кўлимдаги товоқ тушиб, шўрва бир одамнинг елкасига тўкилиб кетди. У одам кўкрагини чангаллаб, ўрнидан турди, менга эса, «кўй, йиғлама» деб зўрма-зўраки жилмайиб қаради. Унинг қиёфасидаги оғриқ аралаш мени авф этган ифодани шу вақтгача унутолмайман. Мен йиллар ўтиб унга (у холамнинг ўғли эди) ўша воқеани эслатганимда, у «рост, шундай бўлган эди, сен тўкиб юборган шўрвадан мана бу ерим куйган эди», деб, кўксидаги чандикни кўрсатди. Мен хижолат чеккандай бўлиб, унинг кўзларига тикилдим ва бу кўзларда бир пайтда мени авф этган мулойим ифодани кўриб қолдим. Мана шундан бери юрагимда унга нисбатан миннатдорчилик туйғуси яшаб келади. У менинг қалбимга нур, юрагимга қувват беради.

Мен хаёлан етти-саккиз яшарлик пайтимга қайтаман. Лабларимда беихтиёр анорнинг, олунинг таъми пайдо бўлади. Сўлагимни ютиб, пахса девордан ошиб, икки-уч анорни узиб, майкам ичига жойлайман. «Қани бўл, кетдик», – дейди ҳамроҳим. Бир маҳал ёнгинамиздан, «Тўхта!» деган товуш эшитилади. Шеригим бир зумда девор кемтигидан ошиб, жуфтак ростлайди. Мен эса энди қочмоқчи бўлганимда, кимнингдир омбурдек қўллари бўйнимни қисади. Бир дам нафасим чикмай қолади. Кейин ўша қўллар мени олдинга иткитиб, майкам ичидан уч дона анорни чиқариб олади. Мен энди рўпарамда шоп мўйловли, шокосадек чиққан кўзларни кўраман. Бу – колхоз чорбоғининг қоровули Ғани эди. У мени бир туп ёнғоқ тагига бошлаб, дўппайган бир қабрни кўрсатиб, шундай дейди:

– Мана, кўрдингми? Мен мана шу ерда бир одамни сўйиб, кўмганман. Мана энди сени ҳам сўяман.

У шундай деб ёнбошига осилган узун пичокни кинидан суғуради. Пичоқ қуёш нурида бир ярк этади-ю, мен тахтадек қотиб қоламан. Эсимда қолгани шу. Эр-

таси кўзимни очиб қарасам, уйда ётибман. Мен тирик эканлигимга ишонар-ишонмай кўрпани, кейин бошимни ушлаб кўраман.

– Ўзимизнинг боғ тўла анор бўлса, нима қилардинг болам, ўша ерга бориб, – дейди онам.

– Бола-да, бола, – дейди момом, – ўғлингга кўпрок иш буюриб тургин. Бекорчиликдан бола бечора нима иш қилишини билмай зериккан-да. Оғзидан кони келгур Ғани мохов болани шундай кўркитадимми?

Мен шулар ҳақида гапирар эканман, чумолидан ўша мархум Ғани акани таниш-танимаслигини сўрадим. Ахир у ҳам мана шу қабристонга кўмилган.

– Ҳа, танийман, – деб жавоб қилди чумоли. – Биласанми, унинг уч юз йил аввал ўтган бобокалонларининг касби жаллод бўлган, Ғани аканг конига тортиб, отабобосидан ўтган қўл хотираси билан пичоқ ўқталиб, сенга шунчаки дўк-пўписа қилмоқчи бўлган.

– Демак, ҳали уч юз йил аввал манфур касб билан шуғулланган отабобоси учун Ғани ака ҳам ёмонотлик бўлиб юрибдими? – дедим.

– Начора, – деди чумоли. – Қонни, ирсиятни бирдан тозалаш қийин... Яна бир сирни айтишим мумкин.

– Қани эштайлик-чи?

– Боя олдимизга келиб тўхтаган бошлик чумоли Ғани ака эди, билсанг.

Мен бу сафар хангу манг эмас, хафа бўлиб кетдим.

– Нахотки, – дедим унга, – шундай баджахл одам сизга бошликми? Бу ерда ҳам у йўлини топибди-да.

– Ундай эмас, – деди чумоли. – Бизда энг кўп ишлаган киши бошлик қилиб тайинланади. Ғани ака инсонлигидаги гуноҳларини ювиш учун ҳаммадан кўп елиб-югуради, шўрлик.

– Ўзинг боягина ирсиятни тозалаш қийин дедингку. Нахотки, у ювош тортиб қолган бўлса.

– Биз чумолилар инсон миясининг факат эзгулик қисмидан япаламиз, – деди чумоли. – Бунга шубҳа қилмасанг ҳам бўлаверади. Яхшиси, сен хикоянгни давом эттир.

– Яхши, – дедим-у, кўнглимда мавжуд туйғулар таржимаи ҳолини бирма-бир айта бошладим.

– Биласанми, сен менга товуш чиқариб, гапириб ўтирма. Яхшиси, хаёл сур. Хаёлингдан нималар ўтганини мен англаб тураман. Факат бунинг учун оёғингга сал тегиб турсам, бас, – деди чумоли.

– Майли, – дедим мен. Сўнг, тиззамни кучоқлаганча, узук-юлук хотираларни эслай бошладим.

Болалик хотираларида эсласа эслагудек воқеалар жуда кўп. Аммо, шундай воқеалар борки, улар хаёл кўзгусида худди ғилофга солинган кинолентадек тайёр туради. Исталган дақиқада улар хаёл экранида лип-лип этиб, қайта жонланади. Балки, пайти келиб, кўнгили экранигади бу тасвирларни ёзиб оладиган магнит лентаси ўйлаб топилар. Мен шуни хаёл қилатуриб, беихтиёр болалик хотиралари ёзилган хотира лентасини томоша қила бошладим.

Ана, пахсадан қилинган икки хонали уй. Дахлиз ва оромгоҳ. Ҳалигача ҳам ўша уй мен кўрган барча уйлاردан иссиқ, шинам, кенг, гўзал туюлаверади. Ўша икки хонали уйда саккиз жон яшасак-да, кенг-у мўлдек туюларди. Орадани йиллар ўтиб, мен олти кишилик оилам билан уч хоналик иссиқ-совуқ сув, қулай хожатхонаси бор уйга аранг сиғишимизни ўйлаб, хайрон бўламан, бунинг сабабини кўп ўйлайман, ичим сиқилади. Балки бу жумбоқни менга чумоли ечиб берар.

– Сен ердан ажраб қоляпсан, – дейди чумоли ноҳосдан. – Ер тафтини ҳис қилиб турмаган ҳар қандай тирик жонга осмону фалак ҳам торлик қилади.

«Тўғри айтдинг, чумоли» дейман ичимда. Кеча кизим уйимизнинг қайси бир хонаси деворларига қаламчизгилар қилганига хотиним озмунча уришдимми? Мен худди шу ёшда, олти ёшимда уйимиз деворига акаларим ўргатган исмиمنى пичоқ билан ўйиб ёзмаган эдимми? Буни беҳосдан онам кўриб қолиб, «болам, деворнинг ҳам жони бор, уни пичоқ билан тилсанг, жони оғрийди» демаганмиди? Ҳозир ҳам бағри тирналган девор ёки тошни кўриб қолсам кўнглим увишиб кетади. Мен болаларимда ҳам раҳм-шафқат туйғуси

туғилишини жуда-жуда хоҳлайман. Ахир эзгу туйғулар ўз-ўзидан пайдо бўлавермайди. Улар инсон қалбида ғафлат уйқусида ётган бўлса уйғотиш, мавжуд бўлмаса яратиш лозим эмасми, – деб ўйлайман. Мени кечалар кўпроқ мана шу муаммолар безовта қилади. Айникса, ерга, табиатга муҳаббат туйғуси бўлмаган инсон ҳар қандай жиноятга кодир эканлигини ўйлайман.

– Кўп ўксинма, – деб фикримни бўлди чумоли, – сен чумолига айланганингда фақат табиатни дилингга жо айлаб яшайсан. Яхшиси, менга айт-чи, сени нималар ташвишга солади, шулар ҳақида гапиргин. Чунки, вақтимиз зик. Ана, кара, қуёш ботишига оз қолди.

– Нима десам экан, сенга. Агар тилла балиқдек, сен ҳам тила тилагингни, деганингда, бошқа гап эди. Ташвиш-ҳасратимни бировга айтишга ўрганмаганман. Шунинг учун дўсту душманларим мени «бу ичидан пишган, жуда писмик», дейишади. Балки улар ҳақдир. Лекин мен бир донишманд айтган гапга амал қиламан. У шундай деган: «гаму ҳасратингни ўзингга қолдир, шодлигингни дўстларинг билан баҳам кўр, нафратингни душманларингга асра».

– Сенинг ташвишларингга балки менинг бирор хизматим асқотар. Ахир мен ер юзидан кўра, ер остида кўп бўлган инсонлар дунёсидан элчиман. Қолаверса, биз ёруғ дунёда яшаётган қавмларимизнинг қандай дарду ташвишлари борлигини билгимиз келади.

– Сен фақат туйғуларнигина тушунишга кодир экансан. Шунинг учун яна мендаги икки-уч туйғунинг таржимаи ҳолини гапириб берақолай. Балки шунда сен мени жиндек тушуниб етарсан.

Чумоли гапимни маъқуллади.

Мени энг катта қийноққа соладиган нарса, сўз олдида жавобгарлигимдир. Ҳали-ҳали, бундан саккиз йил муқаддам, уй бериб қолишар, деб бир амалдорни мақтаб ёзганимни сира кечира олмайман. Ўша амалдор менга уйни ўз навбатим билан берганида раҳмат айтганим ўзимга алам қилади. Эл қарғишига учраган ўша одамни мен «ҳурматли фалончиев» деб атаганим алам қилади. У киши мен учун ҳам, элу юрт учун ҳам

хурматли эмас, қаллоб эканлигини мен ўшандаёқ билган эдим-ку. Баъзи кечалари ўша сўз менинг томоғимдан ғиппа бўғади, «нега сен мени ўша ярамаста сотдинг, нега мен хор бўлдим» деб ҳоли-жонимга кўймайди. Ана шунда мен ўйлаб қоламан: ўзимга-ўзим хиёнат қилишдек бу иллат менда қаердан пайдо бўлди, ўзи? Ўша биргина беқадр бўлган сўз, ўша сўз мени кўпдан бери таъкиб қилади. Қани сен айт-чи, мен қачон унинг бу таъкибидан қутула оламан?

– Бу дардинг бедаво, – деди чумоли. – Сендан аввал ўтган аҳли дониш ҳам, энг катта гуноҳ, бу– сўзни беқадр қилмоқ, деганлар. Мен бунга чумолилар мажлисида айтиб кўрарман. Балки бирор фатво топилар.

– Мендан фақат сўз эмас, туйғум ҳам ранжиган. Бу воқеа шундай рўй берди: Мен авваллари ҳеч қачон бўлмаган бир шаҳарда юлдузи иссиқ бир ой юзлини кўриб қолдим. Қизиғи шундаки, мен уни танидим. У билан бу умрим бино бўлганидан бери учрашган эмасман, лекин негадир юз йил, эҳтимол, минг йил бурун у мен билан бирга яшагандек туюлди. Уни кошу кўзидан танидим. Кўзлари минг йиллик хотиротнинг ифодасини айтиб турарди. У ҳам мени кўзларимдан таниб, тўхтади. Иккаламиз ҳам сукут сақлаб гаплашдик. Сўнг мен тўсатдан хотиним... болаларим борлигини эсладим-у ўз туйғумдан уялиб кетдим. Ой юзлига меҳрим тушишидан кўркиб, туйғумни жиловлаб олдим. Ой юзлини, гарчи у билан орадан минг йиллар ўтиб учрашганимизга қарамай, тезда тарк этдим. Туйғумга эса, «ҳа, менда бир лаҳзалик заифлик пайдо бўлди, у ҳозир ўтади-кетади» дедим. «Ёлғон!» деб қичқирди туйғу. – Сен кўрқоклик қилдинг. Бу туйғу мени бир неча кунлар таъкиб қилди, ёқамдан олиб, қанчалар сўққанини айтсанг. Бир куни у тонгда мени тарк этиб, шеърга айланиб кетди. Унинг дард-фарёди мана шу сатрларда жамулжам бўлди:

Олтин сукунатдан яралган дилбар
Нурли нигоҳингдан кўзим қамашди
Андак бир ҳаё-ку, ҳисни жиловлар:
Шошма, – дер ул рўё, кўзинг адашди.

– Тўхта, тўхта. Бу туйғу бир сени эмас, кўпларни ҳам безовта қилиб келади, – деди чумоли. – Балки у сени бир умр тергаб, безовта қилар. Қўй, у ҳеч бўлмаса шу билан алаמידан чиксин.

– Мен бу туйғуга ўта каттиқкўл бўлганимни тан оламан. Лекин мени бошқа бир туйғу боис юрагим кўрқок, титрайдиган бўлиб қолган. Мени мана шу кўп ташвишга солади.

– Кўринишингдан ҳечам кўрқокқа ўхшамайсан-ку, – деди чумоли. Кўнглингда ҳам кўрқув сезмадим.

– Йўк, бу гапинг нотўғри, – дедим мен. – Яқинда танишлардан бири менга, «сен кўрқоксан» деб айтди. У буни муштлашиш баҳонасида айтди. Мен ўзимнинг кўрқок эмаслигимни исботлаш учун у билан муштладим. Ўша кеч уйга хурсанд бўлиб қайтар эканман, бирдан аҳмоқона иш қилиб қўйганимни англадим. Ахир, аслини олганда, мен юрагимда анча-мунча кўрқув сезаман. Уйим кўча бошида, автомашиналар тинимсиз ўтиб туради. Болаларим кўчага чикиб ўйнашса, ҳар сафар улардан хабар оламан. Уларнинг машина йўлига чикиб кетишидан кўрқаман. Уйимизга иссиқ-совуқ сув, газ, яна аллақандай қувурлар ўтказилган. Ўтган ёзда ана шу қувур қудуғига эридан эндигина ажралган ёшгина бир жувоннинг яккаю ягона ўғли тушиб кетиб ўлди. Унинг фарёдини эшитганимдан бери, менинг ҳам юрагимда кўрқув пайдо бўлган. Хотиним дамқисма деган дардга гирифтор бўлган. У то бешинчи қаватдаги хонамизга ҳар чикканида, нафаси қайтиб, жуда қийналади. Мен сафарга кетсам, уйда қолган хотиним-у, тўртта норасида гўдакни ўйлаб, кўрқиб тураман. Баъзан хотиним телевизорни кўриб, ваҳима қилади: «Дунёда озиқ-овқатдан ҳам кўра ўк-дори кўп экан», дейди. Унинг ваҳимаси мени яна ташвишга солади. Ахир унга ортиқча ҳаяжонланиш мумкин эмас. Нафаси қисади-да. Эҳтимол, кўнглимдаги бундай кўрқув туйғусини сен чумоли кўрмаётгандирсан. У аллақачон кўнглимда эмас, конимга сингиб кетган. Бу кўрқувлар олдида муштлашиш масаласи нима деган

гап ахир. Яна нима дей сенга, чумоли. Ана, куёш ҳам ботиб колди, вақтимиз ҳам тугаб колди.

Чумоли менинг гапларимни эшитиб бўлгач, шундай деди:

– Бу кўркувнинг чорасини билмадим, одамзод. Балки буни чумолилар мажлисида кўриб чиқармиз. Агар жавоб топсам, албатта сенга етказаман. Хайр, ана, куёш ботиб кетди. Хайр!

У шундай деди-ю, кўз олдимдан ғойиб бўлди.

Ана шундан бери чумолини учратганим йўқ. Ҳар гал кишлокка борсам, албатта қабристон йўлига ўтаман. У ердан ўрмалаб кетаётган ҳар бир чумолига диққат билан тикиламан. Тириклик ғамида юрган ҳар бир чумолини «бу ўша таниш чумоли эмасмикан?» деб ўйлайман. Мана, неча ёз ўтди, ундан эса дарак йўқ. Лекин уни умид билан кутганим ҳам йўқ. Негаки, бир кунмас, бир кун мен ҳам чумоли бўлиб, унинг олдига жўнайман...

1979 йил.

БАЛАНД ТОҒЛАР ҚАЙДА БОР

Камол Жалилникига тез-тез келишга ўрганган. Лекин икки кунга етмаёқ бир-бирдан зерикишади. Институтда бирга ўқиганда ҳам шундай эди: бири ижарадаги уйда, иккинчиси эса ётоқхонада туришиб, бир-бириникига меҳмон бўлар, аммо бир кунга етмай, айтадиган гаплари қолмасди. Бугун ҳам шундай бўлди. Лекин иккови ҳам сир бой беришмай, бир-бирига тикилиб ўтиришибди.

Камол келган куниёқ одатдагидек гапини кишлокка нима етишмасидан бошлади, мактабда ўқитувчилик қилиш нақадар оғир эканлигини таъкидлаш билан тугатди. Жалил эса аксинча, ўзи ишлайдиган техникумдан оғиз ҳам очмайди. У яқин орада ўқиган бирор китобдан гапиришни хуш кўради.

Камол Жалилникига кўп туролмайди. «Кетаман, уйда иш кўп» дейди. Оғзидан бу гап чиқиши билан

Жалил уни вокзалга бошлайди. «Мен шаҳардан чиқа олмайман, ўзинг келиб тур», – дейди хайрлаша туриб. У бу гапни йўлига айтаётганини Камол билиб туради. Ичида кулади. «Айтмасанг ҳам келиб тураман», дейди.

Камол рўпарасида ўтириб, стаканга арок куяётган Жалилга қараркан, шу гаплар хаёлидан ўтди. «Мана, ҳозир шу гаплар яна айтилади», деб ўйлади. Лекин Жалил бу гал негадир айтмади. Гарчи, манзират учун бўлса ҳам, айтгани тузук эди. Камол шу гапга ўрганиб қолибди. Шунинг учун поезд келгунга қадар у Жалилнинг оғзини пойлади. Жалил бўлса бепарво, у буфетнинг кичик деразасига тикилганча ўтирар, ичиш вақтида беихтиёр «соғ бўлайлик» деб кўярди. Хайрият, бу орада Жалилнинг ўртоғи Шодибой келиб келди-ю, бу зерикарли давра бир оз жонланди. Камол билан Термизга қариндошлариникига бораётганлигини билиб олди. Уларнинг поезди битта бўлса ҳам, билетлари бошқа – бошқа вагонларга олинган экан. «У томонларга биринчи боришим, йўл кўрсатасиз-да», – деди Шодибой. «Албатта, – деди Камол, – Жалил туфайли сиз билан танишдик. Дўстимнинг дўсти – менинг ҳам дўстим деганлар».

Поезд келишига яқин қолганда улар перронга чиқишди. Диктор поезд қайси йўлга бўлишини эълон қилаётган эди, Жалил тўхтаб қолди.

– Қаранглар! – деди у салкам кичкириб.

Камол чўчиб тушди. У ёк-бу ёкка аланглаб Жалилдан нима гаплигини сўради.

– Кўрмаяпсанми, қаршингда фаришта турибди... Қаранг-а! Лекин ёнидаги йигит, худо урсин сассик алафдай ярашмаган турибди. Қасам ичишим мумкин, унинг кўнгли ҳам тоза эмас.

Камол Жалил ишора қилган томонга қаради. Тахминан ўн-ўн беш кадам нарида, перрондаги ёлғиз дарахт тагида йигит ва қиз туришарди. Йигит узун бўйли, орик, аммо корни беўхшов олдинга чиқиб қолган, ёнида эса алвон кўйлак устидан камзулча кийган, бошига

пуштиранг дуррача ўраган ўн етти, ўн саккиз атрофидаги бир киз.

– Қиз жудаям гўзал экан, – деди Жалил энтикиб. – Шу киз бошқаники бўлса майли эди, лекин мана шу калтакесакка бўлишини истамасдим.

Жалилнинг одати шу. Кўнглига бирор гап келди-ми, тап тортмай айтаверади. Ёки шоирлар шундай бўлишадими?

Жалил касби бошқа бўлса ҳам, унча мунча шеър ёзиб юради. Камол бу билан фахрланади, давраларда унинг шеър ўқиб беришини илтимос қилади. У шеърни тушунмайди, лекин ўртоғи шоир эканини одамлар билиб қўйишларини истайди.

Жалилнинг нотаниш йигит ҳақида дабдурустан айтган гаплари Камолга ёқмади. «Нима бўлибди, йигит чиройли бўлмаса. Акли, тўрт мучаси соғ бўлса етади», ўйлади Камол.

– Қиз унинг синглиси бўлиши мумкин, – деди Камол Жалилга. – Бир нима билмай гапиришинг яхши эмас.

– Йигит ўз синглисига бундай карамайди, – деди Жалил, жаҳли чиқиб. – Шуни ҳам сезмайсанми?

– Икковини ҳам танийман. Йигит қизнинг қайлиғи, – деди Шодибой. – Юринглар, сизни таништираман.

Улар йигит-қиз олдига боришди. Камол қизни энди яқиндан кўрди. Унинг жажжи оёқларидан тортиб, кирра бурнига қадар силлик ва майин эдики, қиз тиник ва нозик митти гулни эслатарди.

Йигит, ҳақиқатдан, кўримсиз эди: пачок бурни, ёғ босган юзи, ҳаммасидан ҳам шумлик билан тикилувчи кўзлари Камолга нохуш таассурот қолдирди. Шундай бўлса ҳам йигитга очиқ кўнгиллик билан қўл узатди.

Улар дурустрок танишишга ҳам улгуришмади – станцияга поезд кириб келди. Ҳар ким шоша-пиша ўз вагонини излаб кетди. Камол Жалилнинг қўлидан совға салом солинган тўр халтани олди-ю, вагонга киришдан олдин унинг оғзини пойлади. «Яхши бор», деди Жалил: У шундай деди-ю, поезд қўзғалишини кутмай орқасига қайтди.

Бор йўғи шу сўзни айтиш ҳам Жалилга малол келганлигини Камол далҳол сезди. Бундан хафа бўлди. Поезд кўзгалганда у шу ҳақда ўйларди. Йўк, Камол энди Жалилникига оёғини босмайди. Шундай қилгани тузук. Эҳтимол, Жалил ҳақ. Қизик, иккаласи кун бўйи ўтирса-ю, бир-бирига айтадиган гапи бўлмаса. Нега шундай. Унга хат ёзиб, шуни сўрасаммикан.

Эрталаб, Шодибойнинг олдига кетаётиб, олдинги вагонда кечаги йигит дуч келди. Камол унинг отини эслаб қолган эди. Акмал ҳам уни таниди. Олдига турган икки шиша пивога таклиф қилди.

Акмал унга пиво қуйиб узатди. Камол узр сўради, эрталаб ичишни одат қилмаганлигини айтди. Фақат йиғма стол устидаги нондан синдириб оғзига солди. Оғзига солди-ю, йўлакнинг нариги томонидан – иккинчи каватдан ўзига бир жуфт бегона кўзлар нигоҳ ташлаётганлигини пайқаб қолди. Камол у томонга бир қараб олди-ю, Акмал ҳам бунга кузатиб турганлигини сезди. Қиз ярим белигача чойшаб ёпиб ётар, окқуш канотлари сингари қайтарилган, силлиқ ва момик қўллари билан аллақандай бир рангли журнални ушлаган, ахён-ахёнда бошини улар томон буриб қўярди.

– Сен бирор нима емайсанми? – деди Акмал қизга.

– Йўк, деди деди гунча лабларини чўччайтириб.

Камол донг қотиб қолди. Дунёда шундай ҳам мулоқим, шундай ҳам тиник овоз бўларкан. Ё унга шундай туюлдими? Йўк. Кеча Жалил уни мактаб алашмаган экан. Худо унга ҳам хусндан, ҳам товушдан берибди. Камол бирпас доврираб қолди. У яна киз томонга қаради. Қизнинг меҳр ёғилиб турган кўзлари уни саросимага солиб қўйди. Камол ўзининг ўттиз йиллик умри давомида кўп гўзал кизларни кўрган, аммо улар олдида ўзини ҳаммиша мағрур тутган. Ҳатто, ўз хотинига ҳам унчалик бўйин эгмаган. Ана шундай мағрур, қаддини тик кўтариб юрган йигит ҳозир ўзини мағлуб сезганди. Ўзидаги бу заифликни сездирмаслик учун тез ўрнидан турди. Акмал уни ўтиришга қистамади.

Шодибойни топиб, у билан бирга вагон рестора-

нига борди. Овкатлана туриб, яна кизни эслади. Кейин Шодибойга кечаги йигит-кизни олтинчи вагонга кўрганлигини айтди.

Шодибой кизни ҳам йигитни ҳам яқиндан танимаслигини айтди.

– Икки кун бурун ресторанда танишганмиз, – деди у. – Йигит ресторанда зиёфат бераётган эди. Мен эса бошқа даврада эдим. Уларнинг даврасида бир ўртоғимни кўриб қолдим. У бўлса мени кўярда-қўймай, ўз даврасига олиб кетди. Ўртоғимнинг айтишича, йигит регарлик. Лекин иши – Қаршида. Қизнинг отаси магазин мудири. У ичишга муккасига кетганлардан. Яқинда ревизияда катта камомад чиқибди. Регарлик йигит бўлса, ревизор экан, унинг кизи туфайли ишни «ёпти-ёпти» қилиб юборганмиш. Оқибатда, шу кушчани қўлга тушириб, энди Регарга олиб кетяпти.

Камолнинг йигит ва киз ҳақидаги билганлари шу бўлди. Қулоғи Шодибойда-ю, ҳаёлида бояги киз... Наҳотки у киз шундай йигит билан яшашга кўнса. У йигит нафақат хунук, ҳатто дили ҳам нопок-ку. Қизнинг соддалиги, беғуборлиги киёфасидан кўриниб турибди. Бежирим бурни, нозик дудоклари, қоп-қора кошлари... Баъзи кизлар ҳам шундай гўзал бўлади-ю, лекин кўнгилга ўтирмайди. Бу кизнинг юзида дилни яйратадиган бир нима бор.

У соҳибжамол кизни севиб қолгани йўқ. Лекин унинг мана шу нопок йигит билан ёнма-ён эканлигидан изтироб чека бошлади. Буни Шодибойга сездирмаслик учун ўз вагонига кетди.

У ўша киз кетаётган пласкарт вагондан ўтаркан, юрагида яна ҳаприқиш бошланди. Эшикни очиб, вагонга кирганида бу ерда кизик бир манзарани кўрди – киз ётган ўрнидан сал беридаги бўлмада фақат ёш яланглар йиғилишган. Улар орасида рангпаргина йигит рубоб чертиб, кўшиқ айтарди. Камол ҳам келиб шу даврага кўшилди. Камол бу ердан туриб кизнинг кўзларини шифтга тикиб жим ётганлигини кўрди.

Орадан бирор соат ўтгач, Камол бошқаларнинг ҳам ўзи каби кўшиқни тинглаш учун эмас, балки

мана шу фаришта кизнинг яқинида бўлиш учунгина йиғилганликларини англаб қолди. Йўлакка чиққан Акмал ҳам буни пайқади шекилли, қовоғини солди. Кейин кизга буйруқ қилди:

– Қани туш... Ҳов, мани ўрнимга ўт.

Қиз итоатгўйлик билан пастга тушди. У нарига иккинчи қаватга чиқиб, Камолдан пана бўлди. Камол ундан бундай итоатгўйликни кутмаган эди, у бунга нимагадир алам қилди.

Ёшлар кизнинг нариги томонга ўтишини кузатиб туришди, аммо ҳаммаси ҳам ўзларини бефарқ, кўшиқни тинглашаётгандек қилиб кўрсатишди. Тез орада бу бефарқлик мустаҳкам эмаслиги сезилди – даврадагилар энди камайиб борарди.

Камол ҳам ўрнидан турди. У Акмал ўтирган хона рўпарасидан ўта туриб тўхтади. Йигит уни кўрди, лекин ўтиришга таклиф қилмади. Унинг ёнида поездга яқин орада чиққан бир чол ўтирарди.

– Яхши ўтирибсизми? – деди Камол Акмалга ва чол ёнига ҳеч қандай таклифсиз ўтириб олди. Акмал жавоб қилмади.

– Келин бола чиройли экан, – деди чол Акмалга муғомбирона жилмайиб.

– Мунақасининг мингтасини топаман керак бўлса, – деди Акмал қўлини силтаб. Сўнг бир кекириб олди-да, атрофига мағрур назар ташлади.

Камол энсаси қотиб, киз томон қаради. У ана шу лаҳзада кизнинг кўзларида билинар-билинемас изтироб, нафрат аралаш яна нималардир борлигини кўрди.

«Ўлай агар, бу кизнинг Акмалга қилча ҳам кўнгли йўқ», – деб ўйлади Камол:

– Акмал ака, булочка келтиринг, – деди киз майин товуш билан.

Акмал истар-истамас вагон ресторани томон кетди. Вагон – ресторан поезднинг охириги вағонида, энди йигит қайтгунча анча вақт бор. Бемалол суҳбат куриш мумкин. Камол кизнинг Акмални жўрттага жўнатиб юборганлигини унинг ўрнидан туришидан пайқади. Қиз энди пастга тушиб, Камолнинг рўпарасига ўтирди.

– Кўшиқни яхши айтаяпти-я? – сўради Камол кизни гапга солишга уриниб.

Қиз кулимсираб, бошини сарак-сарак килди. Камол бирпас жим қолди. Чолга каради. У бир нимани сезгандай, «оёқларим увишиб қолди, бир айланиб келай», деб ўрнидан турди.

– Сиз каерга борасиз? – деб сўради киз аллақандай мунг билан. Йигит бу оҳангни пайқамай қолди.

– Термизда тушаман, – деди Камол:

Қиз қўлини чўзиб, дераза пардасини тортди. Поезд қайси бир станцияда тўхтади. Деразадан Кўхитанг тоғлари кўринди.

– Чиройли, баланд тоғлар экан, – деди киз.

– Унчалик эмас, – деди Камол:

Камол Кўхитангда бўлмаган. Аммо уни паст тоғ бўлса керак, деб ўйларди. Қиз ўрнидан туриб аввалги ётган жойидан сумкасини олди.

– Тез орада Термиз бўлади, – деди Камол хазин товушда.

– Ака, отингиз нима? – деб сўради киз ундан кўзини узмай.

– Камол:

– Камол ака, айтинг-чи, баланд тоғлар қайда бор? – деб сўради у аллақандай илтижо билан. – Қочиб кетсанг-у, сени топишолмас. Шундай тоғларни биласизми?

Камол энди бу саволдан гангиб қолди. Ҳадеганда эсига бирорта баланд тоғнинг номи келмади. У кизнинг ўзига мўлтираб қараб турган кўзларини кўрди-ю, бу гапнинг маъносини энди фаҳмлади. «Жон ака, мени олиб кетинг, мени бу балодан кутқаринг», дерди унинг кўзлари.

Камол бошини гуноҳкорона қуйи эгди, иккиланиб ўтирарди. Акмал қайтиб келганида яна бўшашди.

– ...Хўп яхши қолинглар, – деди у Акмалга. Кейин кизга юзланди. Қиз ўрнига чиқиб олган эди. У Камол қараши билан юзини тесқари бурди. Оппок ёстик устида икки калин кокили билинар – билинмас силкиниб, Камолнинг бағрини баттар ўртади.

Камол поезддан тушгандан сўнг, ўзини беҳуд сезди, бирпас поезд ёнида туриб қолди. Бу орада уни излаб Шодибой келди. Шу топда у Шодибойни жуда ёмон кўриб кетди.

– Нима мазангиз йўқми, – деди Шодибой сирли жилмайиб. – Ёки Акмалнинг ёнидаги қиз жигардан урдими?

«Фаҳмлабди-да, деб ўйлади Камол, каердан ҳам дуч келдим шунга». У энди ўлганининг кунидан илжайди. Ичида эса уни баттар ёмон кўрди.

– Тўғрисини айтайми. Тўғрисини, – деди Камол тугилиб. – Ўша қизни Термизга тушириб қолдирмоқчи эдим. Лекин сиздан истиҳола қилдим.

Шодибойнинг ранги ўзгариб кетди. У бошини куйи солди. – Унга уйланмоқчи эмасдим, фақат ўша ўргимчакдан кутқармоқчи эдим, – алам билан гапирди Камол. – Лекин шунга мен журъат қилолмадим. Жалил керак бўлди-да. У тўғри айтган экан, гулни сассиқ алафга қўшдилар, деб. Ўзи, шоиртабиат одамлар сезгир бўлишади.

– Биласизми, – деди Шодибой ҳамон бошини кўтармай, – мен сиз ўйлаган гапни ўшанда, улар билан ресторанда танишганимдаёқ ўйлагандим. Лекин кизни олиб қочиш имкони бўлмади. Кейин эса танишлардан, яна нималардандир истиҳола қилдим. Кеча поездда ҳам шу ҳақда ўйладим. Мен аҳмоқ, бу сафар сиздан истиҳола қилдим.

– Баланд тоғлар каерда бор? – деди Камол ҳорғин товупда.

Шодибой тушунмай, савол назари билан унга қаради. Камол энди унинг учун эмас, ўзи учун бу саволни қайта такрорлади.

Ҳамроҳи энди унга нималарнидир гапира бошлади. Лекин у эшитмас эди. Ҳаёлидан эса болалигида ўқиган аллақайси бир эртақдаги гап айланарди:

«Йигит аждаҳо билан қирк кеча-ю қирк кундуз жанг қилиб, енгибди-да, ғорда банди бўлиб ётган қизни озод қилибди».

1982 йил.

АНОРЗОР

Амаким казо килди-ю, ҳар анор пишиғида у келтирадиган анорларни эслаб, кўмсайдиган бўлиб колдим. Айникса, болаликдаги катта анорзор боғ. Бир-биридан ширин, қизил шоҳанорлар тушимга кириб чиқади. Ўн-ўн бир ёшлик пайтларимни анор еб, емаганимни отиб юрган кунларимни эслайман. Қишлоғимизда бирорта боғсиз уй йўк. Дов-дарахтлар орасидан пахса деворли, томи лой сувукли уйлар шундайгина мўралаб туради. Одамларнинг турмуши, тақдири ҳам бу боғлар билан тутшиб кетган. Эсимда, ана шундай кунларнинг бирида ҳовлимизга бир аёл меҳмон бўлиб келган эди.

Бизнинг одмигина кичик уйимиз ва каттагина боғимиз кўзлари мўлтираб турадиган бу аёлга келган кунийк кўнглига ўтиришди шекилли, тинмай гоҳ у ёкка чопарди, гоҳ буёкка. Менга эса аёлнинг раҳмдиллиги ёқдими, ҳаркалай, отамнинг меҳмонларига салом бериш тугул, бир бор қайрилиб карамайдиган бола, унга илтифот килдим. Яъни, «Здрасте», – дедим аёлнинг яқинига бориб. Меҳмон аёл нималардир деб жавоб қайтарди, тушуна олмадим, аммо мен учун бунинг аҳамияти йўк эди. Ҳаркалай дадил бўлиб, у билан ўрисчалаб саломлашганимни кўчага чиқиб болаларга кун бўйи мақтаниб юрдим. Ўша кезларда бизнинг Кўхитанг кишлоқларида бошқа миллатга мансуб одамлар камдан-кам учрар эди. Уларни кўришимиз катта воқеага айланиб кетарди. Мақтанганим синфдошим Эминга ёкмадими ёки ҳайрон қолгани учунми, у : «Мунча мақтанасан, меҳмон аёл иштонсиз экан-ку», деб кулди. Унинг ошқора кулгисига, меҳмоннинг кадрини ерга урганига чидаб тура олмадим. Эминнинг башарасига мушт туширдим. Онаси уйимизга келиб, устимдан момомга арз килди, лекин онасиз ўсаётганлигимни назарда тутибми, мени аяган бўлди. Отам меҳмон аёлни бу воқеадан хабардор килган эди, у котиб-котиб кулди. Бошимни силаб, «маладес» деди. Яна нималардир деди. Унинг гапига тушинмасам-да, шаънимга илик

гаплар айтилаётганлигини фахмлаб турардим. Шунинг учунми, унга ҳурматим, ихлосим яна ошди. Ёнидан кетгим келмас эди. Меҳмон аёл жудаям ориқ эди. Юзининг гўшти қочган, бўйинлари тиришган, лекин ойимсупурги рангидек сочлари, чашма сувидек тиник кўзлари мени мафтун этган эди. Бунинг устига ундан аллақандай хушбўй хид келарди. Ўша куни аёл чойдан сўнг бирпас ухлаб олди. Бир маҳал амаким келди. Ака-ука хўп иноқ эдилар, бир-бирларидан бирор гапни ҳам сир тутишмасди. Отам укасига меҳмон аёл ҳақида гапириб берди. «Бултур идорага бир хат адашиб келди, – деди отам. – Унда вилоят номи кўрсатилган-у, туман номи йўқ, лекин колхоз номи тўғри экан. Раис менга: «сен ўрисчани яхши биласан, ўки-чи, нима ёзилган экан?» – деди. Очиб ўкисам, Норильскдан, бир белорус аёлдан келибди. Хат эгаси бор-йўғи икки кило анор жўнатишларини илтимос қилибди. Билдимки, мактуб бизга эмас, Сариосиёдаги машҳур колхоз раисига аталган. Хатни ўкиб, ўйладим: бу мактубни ёзган аёл дардманд экан, раҳмим келди, кел, унга уч-тўрт кило анор юборай дедим. Совға-салом билан бирга, бир энлик хат жўнатдим. Хатда биз томонларга ҳам келинг, деб йўлига ёзган эдим. Меҳмон аёлдан жавоб келди: «Анор пишигини мўлжаллаб борамиз депти. Ҳуллас, мана, ўша меҳмон келди. Энди меҳмоннинг кўнглини олиб жўнатсак, нима дейсан, ука? Кўхитанг дараларига элтамизми, ё Довулкўрғон чашмаларига? «Сен ҳам ўйлаб кўр».

Амаким бош ирғади, «ўйлаб кўрай» деди.

Аёл уйқудан тургач, жамодонини очди, ҳаммага совға-салом улашди. Момомга гулдор рўмол, отамга чакмоктошли хитойи кўлфонар, менга катакли кўйлак, амакимга эса хушбўй дастрўмол берди. Совғалар ичида шишаси бежирим атир-у, қоғози чиройли упа ҳам бор эди. Афтидан меҳмон аёл буларни менинг онамга мўлжаллаб олиб келган. Онамнинг тўрт йил аввал казо қилганини бечора қаердан ҳам билсин? Ўша атир-упа отам уйлангунга қадар кўп вақт жавон тортмасида ётди. Меҳмон аёл кун бўйи боғ ҳовлидан нари кетмас-

ди. У на Кўҳитангни томоша қилди, на Довулкўрғон чашмаларини.

Бир куни ярим тунда уйғониб кетдим. Хонада даврачирок ёқилган. Момом урчук йигираётир, Маша хола алланимани тўкиганича йиглар, ўпкаси тўлиб нималарнидир гапирарди. Мен бир маҳал карасам, момом ҳам рўмолининг учи билан кўз ёшларини артаётир. Аввалига кўркиб кетдим. Отам маст бўлиб келиб, уларни уришдимикан, деб ўйладим. Нафас чиқармай, кўрпа тагидан уларнинг гапларига кулок солиб ётдим. «Яғрини ёзик, кўллари козиқдай ўғлим бор эди, марди-майдон эди, – деди момом Маша холага. – Ана, кара, тўрдаги сурат ўшаники. Сеникидай урушда ўлган. Гирмон деган аждаҳо комига тортган». Маша хола ўрнидан туриб, момом кўрсатган томонга, сурат тагига борди. Бирпас суратга тикилиб турди, ўз тилида нималардир деди. Мен бошимни сал баландрок кўтарган эдим, момом кўриб қолди.

– Нега ухламаяпсан, огизпойлар, – деди у. – Нимадан куруқ колдинг. Ташкарига ёзилиб қайтиш баҳонасида момомнинг кўлидаги бир қаричча келади-ган суратни томоша қилдим. Момом сарғайиб кетган суратни кўлимга бериб, тушунтирган бўлди: «Мана бу ўртадаги Маша холанг, кўлидаги кизчаси. Бу одам-эри, ёнларидаги икки йигит – ўғиллари. Учалови ҳам урушда ўлган экан, болам». Момомнинг овози титраб, кўз ёшларини артганида, Маша хола паст товушда аллақандай бир кўшиқни хиргойи қила бошлаган эди. Уни тинглаганча ухлаб қолдим.

Эрталаб уйғонсам, момом буғжомасидан шафтоли гулли кўйлак олиб, Маша холага кийгизаётир. Сўнгра ўзи бир чеккага бориб уни томоша қилди.

– Анна, товус қуйруғини чодир қилгандай, сен ҳам бу кўйлакда очилиб кетдинг, – деб кулди момом. – Хохласанг, биров-ярим бевага эрга бераман.

Маша хола ниҳоят янги либос завқини туйиб бўлгач, ўзининг жомадонини келтирди. Ундан излай-излай, чиройли, кизил бир шишача олиб, кампирнинг кўлига тутқизди.

– Бунинг нима? – деди кампир.

Маша хола кулиб лабини кўрсатган эди, «лаби обми, кўй-э бу ишингни. Ана гуллик рўмол бердинг, шунинг ўзи етади», деди.

Маша хола барибир лаб бўёқни момомга тутказди.

Кейинчалик, момом казо қилганида, унинг бисотлари орасидан ана шу лаб бўёқ чикканда, ҳамма ҳайрон қолган эди. «Онам Маша холанинг хурмати учун буни неча йиллар сақлаб юрган», деб изох берган эди аммам.

Орадан шунча йиллар ўтиб, ўша куни, икки қайғудош, мунгдош аёлнинг суҳбатини эсласам, ҳалигача юрагим ҳаприкиб кетади. Бир-бирининг тилини тушунмайдиган бу жафокаш аёллар қандай қилиб дардлаша олди экан? Ахир, бир тилда сўзлашиб, бир-бирини тушунмай юрганлар озмунчами дунёда?

Маша хола бир куни ётиб қолди. Момом анчадан бери ташлаб қўйган силаб тузатиш хунарини ишга солиб, уни даволашга киришди. Момом уйчасининг эшигини маҳкамлаб, беморнинг бўйни-ю, курақларини силаганича, муножот қиларди. Кейин унга ўтдан тайёрланган дорисини ичириб, беморни кўрпага ўраб қўярди. Маша хола икки ҳафта ичида хийла ўзгарди, юзлари кизариб, кўзлари чарақлаб, момомга олқиш ёғдирди: «Спасиба, спасиба!».

Маша хола Норильскдан қизини ҳам келтирмоқчи бўлди. Момомга, кизимни ҳам бир даволанг, деб кўп ялинди. Унгача эсласам эслагудек гаплар кўп бўлган. Маша холанинг момомга, менга пайпок тўкиб берганлари, ана шундан сўнг, кўни-қўшни болаларнинг ўз уйларига бу белорус аёли меҳмон бўлиб келишини жуда-жуда хошлашганликлари, бетига «Норильск» деб ёзилган чарм қошламали жамодон кечагидек эсимда турибди. Кейин, йўнғичқапояда Маша холанинг яланғоч, юзтубан ётганини кўриб, кўркканимни ҳам тез-тез эслайман. Ўшанда мен дардманд аёлнинг муолажа сифатида баданини офтобга тоблаб ётганини қаердан ҳам билай? Ҳамма офтобдан қочиб, ўзини салқин-сояга урган пайтда, Маша хола бундай қилиб ётса, кўзимга

ғалати кўринмасинми? Қолаверса, ўшанга қадар бирорта аёлни яланғоч кўрмаган эдим-да. Қишлоқда хотин-халаж чўмилмоқчи бўлса, эркаклар кўзидан пана излаб, бирор овлоқ ховузда ҳам кийим-пийими билан сувга шўнғишади.

Маша хола иккинчи марта қизини билан келганида, отам уйланган эди. Ўгай онамиз меҳмонларни кутиб олмади. «Бу нонхўрларни қайдан топдингиз?» деб отамдан норози бўлди. Маша хола гапга тушунмаса ҳам, зийрак аёл экан, дарҳол сезди. Ўз юртига тез орада қайтмоқчи бўлди. Мен буни билиб қолиб, Карим амакимникига чопдим. Ундан Маша холани қишлоқдан кетказмаслигини, ўз уйига меҳмон қилиб олиб қолишини ялиниб сўрадим. «Ахир у аёл касал, бунинг устига ўғиллари урушда ҳалок бўлган», дедим амакимга. Амаким меҳмонларни уйига олиб кетди. Маша хола қизи билан амакимникида бир ҳафта туриб, энди юртимизга қайтамиз, деб турганда, фалокат юз берди. Амаким меҳмонларни хурсанд қилай деган ўй билан ҳовлисидаги бир туп ёнғоққа чиққан пайти йиқилиб тушди. Бели мертилиб, юролмайдиган бўлиб қолди. Шундан сўнг Маша хола қизи Мария билан қишлоқда бир қанча вақт қолиб кетишди. Сўққабон кишининг аҳволини тушунишди, шекилли. Амма амакимга қарашмоқчи эди, она-боланинг астойдил ҳаракатини кўриб, ўзини четга олди. Она-бола ишларни ўзларича бўлиб олишганди. Маша хола боғдаги анор олмани йиғиб олиш-у, киём-мурабболар пишириш билан овора бўлди. Мен эса унга ёрдамчи. Мария рўзғорга қарайди, овқат пиширади, кир ювади, ҳовли супуради, беморнинг ҳолидан хабар олади. Бир гал нима бўлди-ю, амаким ётган хонага кириб қолдим. Қарасам, Мария амакимнинг бошини тиззасига олиб, сочларини силаб-сийпаётир. Улар ҳатто менинг қайтиб чиққанимни ҳам сезмай қолишди. Оқибат шу бўлдики, сўққабонлик жонига текканми ёки севиб қолганми, хуллас, амаким кўп ўтмай Маша холанинг қизига уйланди. Қўни-қўшниларни чақириб, тўй берди. Мария қишлоқ келинлари каби чимилдикқа кирди. У кўнгли

юмшок, бўш-баёвгина кўрингани билан, ишчан чикиб қолди. Қишлоқдаги хотин-халаж сингари, шароитга мослаб, кўйлак-лозим кийди. Уни кўрган киши сочи кўнғир-у, юзининг оппоқлигига зеҳн солиб қарамаса, бегона миллатга мансублигини билиб ололмасди. Умрида гўза нималигини билмаган бу жувон далага чиқди, кийналиб бўлса ҳам пахта терди. Аввалига у ҳеч кимга кўшила олмай юрди. У билан гаплашай десам, тил билмайман. Олдида гунг бўлиб тураверсанг ҳам ёмон. Шунинг учун Мария ёлғиз ўзи пахта терар, ёлғиз ўзи уйига қайтарди.

Мария бир йил ичида ўзбекчани туппа-тузук ўрганиб олди, сал чучук гапириши ҳам ўзига ярашарди.

Маша хола кизи болалик бўлгунча қишлоқда турди. Кейин Кавказга, укасининг олдига кетадиган бўлиб қолди. Жўнаши олдидан анорзор боғимизга бирга бордик. Ўша йили анорларни совук урган, шунинг учун фарқ пишиқчилик маҳали ҳосил аввалгидай бўлмаган эди. Маша хола ҳамгин ҳолда куриган анорзор боғни айланди. У ўшанда қизига «икки ҳовлида ҳам анор экиб боғ қиласан, шунда сендан розиман», деб тайинлаб кетганини амакимнинг гапидан билиб олдим. Бунинг сабаби бор экан: Маша хола бизникида кир ювиб, сувини анор тағларига сепган экан. Ўғай онамиз анорларнинг қуришини шундан кўрибди. Лекин у Маша холанинг бу гапидан хафалигини билган эканми, кўнглини олай деб, кетадиган куни бир жомодонни тўлдириб анор жойлаб бергани эсимда. Отам эса катта бир шоханорни мижиғлаб, пиёлага сиқиб, шарбатини узатганида, Маша хола йиғлаб юборган эди. Очиги, мен унинг нима учун йиғлаганини ҳали-ғалигача тушуна олмайман. У, эҳтимол, кип-қизил, кўзни олгудек анорнинг эзгиланганига ё шу мева туфайли қишлоққа тақдири боғланган кизи учун йиғлагандир. Ёки отамнинг унга хайрихоҳлик кўрсатиб, Норильскга анор жўнатганини эслагани учунми? Балки...

Маша хола Кавказда бутунлай қолди, лекин ҳар куз қишлоққа келиб кетарди. Мария бешинчи боласини туққанида, ундан хабар келди. Маша хола оғир бетоб

экан. Ўшанда мен кап-катта йигитча эдим. Амаким ва Мария рўзгорни, тўрт болани менга топшириб, кичигини ўзлари билан олиб Кавказга жўнашди. Маша хола улар боришлари билан биринчи бўлиб момомни сўрабди. Унинг бир ой бурун қазо қилганини эшитиб, «унинг ўлгани тушимда ҳам аён бўлганди», деб кўз ёши тўкибди. Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, Маша холанинг ўзи ҳам жон берибди. Эру хотин уни ҳурмат-эҳтиром билан дафн этиб қайтишди. Мария онасининг васиятини бажо келтирди: бизнинг боғимизда анор қаламчаларидан экиб, ўн донасини кўкартирди, ўзининг ҳовлисида эру хотин биргалашиб, эски боғ ўрнида анорзор барпо қилишди. Бу боғ энди ҳосилга қираётган йили амакимнинг бошига кулфат тушди. Газетада унинг шикоятчилиги ҳақида фельетон чиқди. Унда шундай дейилган эди: «агроном Карим Зухуров юраги қора киши, эришилган ютуқларимизни кўра олмайди, қилдан кийик ахтариб, фақат юқори ташкилотларга ариза ёзгани-ёзган, бу одам биргина тухматчигина эмас, ўғри ҳамдир. Чунки у қанча-қанча кишиларнинг вақтини ўғирлади...».

Амаким кўп ўтмай камалди. Марияга оғир бўлди. Лекин ўзини йўқотиб қўймади. Тўрт боласини менга қолдириб, у ёққа югурди, бу ёққа югурди, орадан бир йил ўтди, аммо ҳеч бир натижа чиқмади. Кейин, икки ҳўкизини, қўй-кўзини сотиб, бир ой ғойиб бўлиб кетди.

Мен эса анорзорга ачинар эдим: эсиз боғ! Сувсизликдан чанқаб, хароб бўлиб кетди. Шунча сўрасам-да, бўлим бошлиғи боғ учун сув бердирмади: амакинг кўпроқ ёзсин, деб устимиздан кулди. Мен ўшанда ундан ҳам кўра, отамдан аччиқландим: нега у, ёши улуг одам, бўлим бошлиғини сўкиб бўлса ҳам, боғни сугортиришга уринмади?

Уша кунлар ўгай онам «Мария тўрт боласини ташлаб қочиб кетди деб менга ҳар куни зуғум қиларди.

Мен бу гапга ишонмадим. Ниҳоят, Мария қайтиб келди: у эрини деб то Москвагача борибди. Амаким бир ҳафта ичида камоқдан чиқиб келди.

Мария ўша кезларда ёшу карининг оғзига тушди, яхши-ёмон ўртасида ҳурмати ошди. Ҳатто, отам ўгай онамга шама қилди: «Шу келинга баракалла-е! Шунча хўрликга чидади. Баъзан ўйлайман, хотин, мабодо, мен камалиб кетсам, оркамдан сенлар ҳам чошиб юрарми-кансанлар? А?». Угай онам жавраб кетарди: «Шунча йилдан бери бу ҳовлида сочим супурги, қўлим косов бўлгани ҳисобга ўтмас эканда».

Кўп ўтмай, Мария, аммамнинг сўзи билан айтганда, «кўз тегиб», оғир дардга чалинди. Амаким ҳар неки дори-дармон қилдирди, табиб-дўхтирга чопди, нафи бўлмади. Бечора аёл миясини шамоллатган экан. Амаким, кейинчалик, орадан кўп йиллар ўтиб, дарду алами сал босилгандан кейин менга бир воқеани айтиб берди.

Мария ўлимидан бир йил аввал, унга ёнғоқдек келадиган тугунча бериб, шундай дебди: «Мана шуни ўлганимдан кейин, кафан ичига ташлаб юборасиз. Фақат, илтимосим шуки, очиб кўрмайсиз».

Амаким унга, ҳаммаси айтганингдек бўлади, деб ваъда қилибди. Мария казо қилгач, амаким ҳалиги тугунчани эсга олибди. Нима экан, деб юраги сиқилибди. Шартни бузиб бўлса ҳам, шартга тугунчани очибди. Қараса, хоч экан. Мария диндор эмас эди. Лекин онасидан қолган якка-ягона ёдгорликни ўзи билан олиб кетмоқчи бўлганми, буниси қоронги. Эримнинг кўнглига бирор гап келмасин, деган у шўрлик. Амаким хотинининг айтганини қилиб, хочни кафан ичига ҳеч кимга билдирмай солиб юборибди.

– Мана шундай, жиян, – дерди амаким баъзан менга. – Бошимга кулфат тушганида, мени деб югурган, аммо имони бутун шу аёлни ўйлаб юрагим эзилади. Мен эса кўпроқ уларнинг тақдирини боғлашга сабабчи бўлган, эндиликда боғимизда этиборсизликдан камайиб қолган анорзорни ўйлайман.

1982 йил

КАР МОМО

Яқин-йироқдан юборилган совға-саломларни бу кичик хонада тартиб билан жойлаштириш Мадийрга кўп азоб. Бойси, хона кичик, бунинг устига пол текис эмас, тахталари кийшиқ, чала-чатти қоқилган. Туман алока бўлими биносидаги шундай хонада совға-саломларни қабул қилиш, жўнатиш Мадийрнинг зиммасида.

У эрталаб ўзининг шу хонасида қаттиқ қоқилиб кетди. Иккала қўли банд эди, юзтубан йиқилди. Кучоғидаги совға-саломлар хар томонга учиб кетди. Мадийр пол қоккан устани лаънатлаганча ўрнидан турди. Ёмон бўлди – совға-саломларнинг биттаси, юзаси сурп билан қоплангани хона бурчагида турган симтўр ўрамига илиниб, чети йиртилди. Бу бесўнакай симтўр ўрами бошлиғига тегишли. У бу матаҳни тоғдаги далаҳовлиси учун олган-у вақтинча шу ерга қўйдирган.

Совға-салом ўралган мато бир қаричча йиртилган эди. Ундан тивитнамо бир нарса кўриниб турарди. Эҳтимол, тивит рўмолдир, қизикди Мадийр. Тивит рўмол, кампирларнинг жони дили. Ҳозир Сурхонда энг камёб мол. Қўлини ёриққа тикиб, матони тортиб чиқарди. Худди шу, тивит рўмолнинг ўзгинаси. Бу бир тасодифми ёки худонинг ўзи етказдими, ким билади, лекин Мадийрга жуда керак эди. Рўмол хотинига эмас, ўғилчасига қараб турадиган Норхол холага зарур. Кампир шу рўмолдан хотини орқали бир неча бор сўратган. Хотини Тозагул ҳам Мадийрга тайинлайвериб жонига теккан.

– Жон отаси, ўша кампирга бир яхшилик қилинг. Бир кампир экан. Ўғли йўқ, сизни ўғлим деб юрибди. Яхшими, ёмонми, боламизга қараб турибди-ку.

Мадийр нима ҳам десин? Болани кампирдан олиб боғчага берайлик деса, бошида ишини ҳам қилган. «Боғчада нимани ўрганеди, бола дегани кампир қўлида бўлсин. Акли, фантазияси ўсади», деб хотинига тушунтирган ҳам ўзи.

Хуллас, Мадийр шу кампирга ўз нарҳида тивит

рўмол олишни ўйлаб қўйган. Яқинда мол дўконларига бирма-бир кириб чиқди. «Номи бор-у, ўзи йўк», деганлари шу рўмол экан. «Чайқовчида бор», – дейишди унга танишлари. Чайқовчидан олай деса, фалон пул. Уч бараварига сотиб олиб ахмоқ бўлгани йўк.

Тозагул яқинда кампирнинг бел оғриғи кўзгаганини эслатиб, Мадийрнинг таъбини яна хира қилди. Мадийр совға-салом жўнатмасини бурчакка қўяркан, ана шундай гапларни хаёлидан ўтказди. Шу рўмолни кампирга берсамикан? Рўмолнинг нархи бўлса – юз сўм, боринги, икки юз сўмдир – «йўкотгани» учун эгасига тўлайди. Ҳечкиси йўк, танишлари у тўлайдиган пулга яна бирини юборишар. У бўлса, бир бечора кампирнинг хожатини чиқаради. Ўзига олаётгани йўк-ку...

У тушлик қилгани уйига боргиси келмади, чойхонада ёлғиз ўтириб кабоб еди, чой ичди. Лекин еб егандай бўлмади, ичиб ичгандай. Хаёлида ўша тивит рўмол.

– Қилган ишинг ўғирлик... Нимага дейсанми? Ўз манфаатинг йўлида ўғирлаяпсан... Тўғрими? Сен кампирга раҳминг келганидан эмас, йўк, болангга караганлиги учун ҳам шундай қилмоқчисан, – дегандай бўларди кимдир.

– Йўк, агар шу рўмол дўконда бўлса, бундай қилмасдим, – дерди Мадийр хаёлан кимгадир жавоб қайтариб. – Бунинг устига кампир ёлғиз. Ўғли йўк, қизлари ҳар қаёққа тарқалиб кетишган.

– Дейлик ўша тивит рўмол сен айтган кампирдек бирор хокисор аёлга юборилган бўлса-чи?

Мадийр бу саволга жавоб топа олмади. Кўнгли баттар ғаш бўлди. Ўша лаънати симтўр ўрами хонада турмаганида, усталар полни қийшиқ қокмаганида, у йиқилмаган, жўнатма йиртилмаган, тивит рўмол эса жойида турган бўларди.

Бўлгани бўлди. Совға-саломни эртага уйига олиб кетади. Фақат бугун эмас. Мадийр ҳали уни олиб кетишга иккиланарди.

Иш тугашига яқин бошлиғи тайинлади: – келинга кўнгирик қилиб қўйинг. Бугун оқшом Гулбоққа бориб, тонгда қайтамиз. Бир кўнгилик ёзиб келайлик.

Гулбоғ – тоғ орасидаги кишлок. У ерда бошлиқнинг жияни бор. У – чорвачилик хўжалигида директор. Мадийер тенгги, қирқлар атрофида. Тоға-жияннинг бир-бирига меҳри катта. Шунинг учун улар бир-бирини тез-тез зиёфатларга чорлаб туришади.

Бошлиқ Мадийерни интизомли, ҳалол ходим бўлганлиги учун кўпинча зиёфатларга бирга олиб юради. Бунинг яна бир боиси бор. Мадийер давраларда кўп ичмайди, ичганда ҳам кўп гапирмайди. Шу одати бошлиққа ёқади, буни ўзи ҳам билади. Аслида бундай зиёфатларга Мадийернинг унча хуши йўқ.

У бу сафар таклифни бажонидил қабул қилди. Бошини бир шамоллатиб келсин. Шояд лаънати тивит рўмол ҳозирча хаёлидан кўтарилса. Мадийер хотинига бу оқшом келмаслигини айтиб, бошлиқ билан Гулбоқка кетди.

Бошлиқнинг жияни уларни одатига кўра ўз уйида эмас, хўжаликка қарашли меҳмонхонада кутиб олди. Аввалги сафар ҳайрон бўлганида, бошлиғи Мадийерга изоҳ берди: бу ерда бильярд бор. Тинч. Жиян билан ҳам бир-икки кўл бильярд ўйнамасак, тинчимаймиз.

Меҳмонхонада бошлиқнинг жияни, мактаб директори ва бир хизматчидан бўлак ҳеч ким йўқ эди.

Зиёфат қуюк бўлди. Сухбат ҳам. Бир гал гап шароб навларидан бошланиб, узумларга келиб такалди.

– Бизнинг ертокларга етадигани йўқ, – деди ўқитувчи. – Узумлари асалдек. Яна бир томони – пўстлоғи юпка, хушхўр, апрелгача сақлаш мумкин.

– Э, сиз, бу, бизнинг узум ундай, бизнинг узум бундай дейсиз-у, қорасини кўрсатмайсиз, – лужма ташлайди хўжалик директори ўқитувчига. – Биз-ку, майли, икки йилдан бери ишониб юрибмиз. Энди меҳмонларни ҳам апрелгача узум сақлаймиз, деб лақиллатиб ўтирибсиз. Аммо-лекин Бойсунда ишлаганимда, қиши билан узум едим. Бу ерда гапдан тўн бичишади-ю, амалда ҳеч нима йўқ.

Мактаб директори қизариб кетди. Ўзининг гапини исботламокчи бўлиб бир нималар демокчи эди, хўжалик директори оғиз очгани қўймади.

– Йўқ, энди унақаси кетмайди. Гап шу, бир сатил узум олиб келасиз. Сизга икки соат муҳлат. Ташқарида шофёрим кутиб ўтирибди. Хизматингизда бўлади. Биз унғача тоға билан бильярд суриб турамиз. Қани танти бўлсангиз, кўрайлик.

Мадийёр деразадан ташқарига қаради. Атроф зимзиё. Фақат ўчок бошидаги фонус милтирайди. У хозир бошлиғининг «кераги йўқ, жиян», дейишини кутиб ўтирарди. Боплиқ бўлса, аксинча, жиянини кўллаб – қувватлаб қадах кўтарди.

– Кейинги қадахга, – деди у, – Гулбоғнинг кишчилласигача турган узумдан газак килайлик.

Жиян бўлса бу гапдан хурсанд, кафтига кўйиб қадах уруштирди. Мадийёр мактаб директорига кўшилиб, ташқарига чиқди.

– Бекор бўлди-да, шу иш, – деди Мадийёр мактаб директорига. – Бемаҳалда узум топиб бўладими?

Мактаб директори хомуш эди. Афтидан у ҳам кишлоқ узумини таърифлаганидан пушаймон-у, лекин меҳмонга буни билдиргиси келмайди, «топилиб колар» деди.

– Сизга кўшилиб борсам, майлими? – сўради Мадийёр унинг кўнглини кўтариш мақсадида.

Мактаб директорининг чехраси очилди. «Икки киши бў, яхши-да. Зерикмаймиз», деб кўйди. Кейин, ўчок бошидаги шофёрни чақирди.

Мактаб директори машина кўзгалганидан сўнг, шофёрга гап қотди:

– Ука, кишлоқда хозир узум сақлаган одам борми?... Агар бировни билсангиз, айтинг. Бўлмаса, Бойсунга боришга тўғри келади.

– Шундай катта кишлоқда узум саклайдиган киши топилмайдими? Ишонмайман, – деб эътироз билдирди Мадийёр.

У узокка – Бойсунга бориб келишга чўчиётганлигини яширмади.

– Халк кузда узумни чўлга элтиб, сотадиган бўлгандан бери аҳвол шу, – деди мактаб директори. –

Билмасам, одамлар пулга мунча ўч. Илгарилари ундай эмас эди.

– Бир жойни биламан, – деди шофёр йигит, — у ерда узум бор. Лекин hozир у ердан бир нарса ундириб бўлмайди.

– Шу кишлоқдами, ахир.

– Шу кишлоқда.

– Бўлмаса, шу ёкка хайданг ука. Худонинг арзанда-си бўлса ҳам, узумидан оламан.

Шофёр йигит лом-мим демади. Машинани тўғри сойнинг нариги бетига тор кўча оралатиб хайдади. Кишлоқ жим-жит. Бу сокинликни факат улар кетаётган машина товуши бузади. Шофёр машинани тор кўча тугаган ерда тўхтатди.

– Келдик... Энди бу ёғини ўзингиз эплайсиз-да Карим ака, – деди у мактаб директориغا. – Мана шу эшик кимникилигини биларсиз.

Мактаб директори машинадан тушди.

– Э, бу кар момонинг уйи-ку, – деди мактаб директори эшикни кўриб.

Шофёр боши билан тасдиқ ишорасини килди.

– Кулоғи оғир, чакириб кўринг-чи, эшитармикан?

Мактаб директори эшикка яқин бориб, «Момо, хў, момо!» – деб чакира бошлади.

Чакиргани беҳуда кетаётганлигини кўриб, у ердаги тошни олиб эшикни урди. Тақиллаши билан унинг оркасидан ит хурди.

Мадийр чўчиб тушди.

Мактаб директори итга парво килмай, эшикни гоҳ тош билан тақиллатди, гоҳ товуш килди. Лекин бунинг нафи бўлмади. Улар шу тахлитда ярим соат туришди.

Шофёр чирт эткизиб гугурт чўпини ёкди. Кейин сигаретасини буркситиб, машинадан тушди.

– Карим ака, – деди у, – кар момо барибир эшитмайди. Ундан кўра бу ерга Гулсум опани олиб келсангиз, маъкул. Уша аёл момонинг иссиқ – совуғидан хабар олиб туради. Бу ит ҳам ўшанга ўрганган.

Афтидан Карим ака аёлни чакириб келгиси йўқ шеклли, яна эшикни тақиллата бошлади. Лекин Мадийр

ўзига бесабр қараб турганини сезиб, ночор товушда «Гулсум опага бориб, кўрайлик, ҳовлиси ҳув, анави қайрилишда», – деди.

Мадийр Карим акага эргашди. Унинг иккиланиб бо-
раётганини сезгач, бирдан тўхтади.

– Карим ака, қўйинг, яхшиси қайтамиз. Ҳар ҳолда бошида эри бор аёл... бундай бемахалда яхши эмас.

Мактаб директори бошқа нарсани ўйлаб истихола қилаётган экан.

– Эри-ку қилча ҳам кўнглига олмайди, – деди. – Мен бошқа томонини ўйлаяпман. Бу аёл мактабимизда фаррош. Икки ойдан буён орамиздан гап қочган. Шуни ўйлаяпман. Раҳбар бўлиб, мен бош эгиб келгандай бўламанми... Майли, илож қанча...

Улар фаррош аёлнинг ҳовлисига етиб келишди. Мадийр ариқ бўйидаги гужум тагида қолди. Осмонда юлдузлар чаракляпти. Атроф тинч. Сув шаркираб оқаяпти. Ҳавонинг совуклиги энди билинди. У қунишиб, девор панасига ўзини оларкан, мактаб директорининг уй эгаси билан қилаётган узук-юлук суҳбатини эшитиб турди.

– Кечирасиз-да энди, – деди Карим ака. – Марказдан бир нозик меҳмон келганди. Хотини узумга бошқоронғи экан. «Тонг-сахарда кетаман, шу кеча узум топиб бер», деб ҳол-жонимга қўймади. Кар мо-
мода узум бор экан. Хотинингиз...

Эркак кишининг қадам товушлари узоқлашиб кетди. Мадийр орадан қанча ўтганини билмайди. Бир пайт қараса, Карим ака бошига шол рўмол ўраган бир аёл билан келяпти. Аёл Мадийрга салом бериб, йўл бошлади. Улар аёлни машина ичида кутиб ўтиришди. Аёл кўлидаги қалтак билан эшик орқасидаги тамбани тушириб, ичкари кириб кетди. У кўп ўтмай қайтиб чиқди.

– Момо уйғоқ экан, – деди Карим акага. – Шу пайтда ҳам жун йигириб ўтирибди. Меҳмонлар кирсин деяпти. Ўзингиз биласиз, момо инжикроқ, айтганини қилмасангиз бўлмайди.

Улар ҳовлига киришди. Гулсум опа итти ёнғоқ та-
насига боғлаб қўйди. Момонинг уйи шундоққина ўнг

кўлда экан. Бир дахлиз-у бир хобгоҳ. Момо ерўчок ёнида ўлтириб, токчадаги фонуснинг хира ёруғида жун титарди. Момо қулоғи оғир бўлса ҳам, ўзи ўткир экан шекилли, Карим акани дарҳол таниди. Улар кампир билан сўрашди. Карим ака кампирга мақсадини бақириб-бақириб тушинтирди.

– Ундай бўлса, – деди момо секингина Гулсумга юзланиб, – дахлиздаги фонусни ёқинг-да, Каримбой билан бирга омборга қиринг. Ўзлари танлаб олсин. Идишлари борми ўзи?

– Э, унитибмиз-ку, – деди Карим ака қўли билан «йўк» ишорасини қилиб.

– Ўша ерда картон қути бор. Шунга солиб оларсиз. Меҳмон мен билан гурунг қилиб ўтирсин.

Мадийёр момо билан ёлғиз қолгач, ўзини ноқулай сездди. Кампирнинг синовчан кўзлари уни бирпас саросимага солди. Лекин у тез ўзини кўлга олди-ю, момони саволга тутди. Момо аввалига унинг саволини яхши эшитмади, шунинг учун Мадийёр яқин силжиди.

– Жун йигириб ўтирибсиз, нима зарил бу сизга, момо?

– Йигириб, рўмол тўқийман. Ҳазина рўмол деганини эшитганмисиз? Э, ҳозиргилар буни қаердан ҳам билсин. Шу рўмолни мендан бошқа тўқийдиган қолмаган.

Мадийёр бу рўмолнинг доврўғини раҳматли онасидан эшитган. Онаси бир рўмолни лоф эмас, қирк йил бошига ўраган.

– Эшитганман, – деди Мадийёр. – Ҳамсоёларингизга тўқияпсизми?

– Кимга керак бўлса сотаман-да, айланай.

– Пенсия оласизми?

– Оламан...

Мадийёр хайрон қолди.

– Ёлғиз бошга бунча пулни нима қиласиз?

Момо эса хайрон бўлиб қаради.

– Нимага ёлғиз бўларканман. Ҳовлидаги тоқларим, дарахтларим-чи? Бу рўмолни сотиб, пулига одам ёл-

лайман. Ўша одам ана шу тоқларимга, дарахтларимга сув қуйиб, тагини юмшатади.

Мадийр бир зум гангиб қолди. У бу кампирни боя бефарзанд, чоли аллақачон ўлиб кетган, деб эшитганди. Ана ирода, ана иш. Зўр кампир экан. Бир ўзи яшаса ҳам ўзини ёлғиз деб хисобламайди.

Мадийрнинг хаёлига лоп этиб бир фикр келди.

– Момо, шу хазина рўмолингиздан бирини сотмай-сизми?

– Кимга оласиз, айланай? Онангизгами ё хотинингизгами? Шунга қараб сайлай-да...

Унисига ҳам эмас, бунисига ҳам. Бир аёлга, – деб тушунтирди Мадийр. – Бечора бир аёлга.

– Майли, болам. Ёши нечада ўзи?

– Сиз қатори бор-ов. Етмиш атрофида.

Норхол хола Мадийрнинг эсига тушиб кетди.

Э, айтгандай, у аёл ҳам Гулбоғдан, шекилли. Кейин Шерободга кўчиб борган. Отини Норхол момо, дейишади.

Мадийр кампирнинг лабини тишлаб, унга қараганини сезмади. Лекин момонинг қахрли товушини эшитди.

– Норхолми? У манжалақига берадиган рўмолим йўқ!... Гадойга берсам бераманки, лекин унга деб сотмайман.

Мадийр кампирнинг Норхол момо билан қадимдан танишлигини, улар ўртасида қандайдир хусумат борлигини фаҳмлади. Момонинг унга рўмол берадиган чўти йўқ. Тақдирга тан берган Мадийр гап оҳангини ўзгартирди.

– Э, момо, бермасангиз бермабсиз-да, – деди у, – мен Норхол холани яхши билмайман ўзи. Хотиним орқали рўмол сўраттирган экан.

– Ҳа, бадқор, шум кампир, – ўзича шивирлади уй эгаси. – Ҳалиям ер ютмабди-да ўша очкўзни.

– Бир гап бўлганми ўзи ораларингизда, – ўсмоқчилаб сўради Мадийр.

– Худо кўтарсин ўшани, – деди кампир аччикланиб. – Номини тилга олманг-э.

Карим ака билан Гулсум опа омбордан қайтиб кел-

ди. Карим ака «узум пули» деб ўн сўм ташлаб чикди. Кампир пулни олиб, бошидаги оқ дастурининг учига тугиб кўйди.

Уччаласи кўчага чиққанда, машина ўз ўрнида йўк эди.

– Қайерга кетганикин, – деб ҳайрон бўлди Карим ака.

– Хотини яқинда бўшалган. Шундан хабар олгани кетгандир, – тусмол килди Гулсум опа.

– Кампир шу пайтда ҳам ухламас эканда-да, – деди Карим ака енгил тортиб,

– Қаранг, омадимиз бор экан.

– Баъзан кечалари уйқуси қочиб, рўмол тўкиб ўтиради, – деди Гулсум опа. Мадийр уларга кампирдан рўмол сотиб ололмаганлигини айтди.

– Э, нимага, – ҳайрон бўлди Гулсум опа. – Нархини киммат айтдимиз?

Мадийр кампир билан бўлган гапни айтиб берди.

– Э, Норхол холами? – деди Гулсум опа. – Жуда шум кампир-да. У ўзи қишлоққа келиб, тивит рўмол сотади-ку. Бунинг устига, кар момонинг рўмолини олманглар, эскидан қолган, деб одамларга гап ўргатади.

Мадийр бу гапдан гангиб қолди.

– Кар момо уни шунинг учун ҳам ёмон кўрарканда, – деди аранг.

– Йўк! Бу гапларни кар момо эшитмаган. Сабаби бошқа ёқда. Уларнинг орасида кирк йиллик адоват бор.

– Ҳа, мен бир эшитгандай бўлган эдим, – деди Карим ака.

Улар Гулсум опани уйига кузатиб боргунча, ўша воқеадан ҳам хабардор бўлишди.

Бу воқеа урушдан кейин бўлган. Бир куни кар момонинг чоли оғирлашиб қолибди.

У момога туш кўрганини айтибди: «Тушимга, – дебди у. – Норхолнинг чоли кирибди. У мендан гина қилиб, бизни ташлаб кетдинг. Ошналик шундай бўладими? – деди. Мени ёнига чакираяпти, шекилли. Энди, тайёргарликни кўравер, кампир».

Момо бўлса ранги бўзариб, нима қиларини билмай қолибди. Нима қилсин энди? Урушда икки фарзанди йўқолган. Чоли ҳам кетса, ёлғиз ўзи нима қилади. Ўйлаб, ўйига етолмабди. Эскича бир удум ёдига тушиб, ўшани қилмоқчи бўлибди. Бу удумда айтишларича, кимки бетоб бўлиб тушига мархум киши кирса, дархол ўшанинг қабрини очиш керак эмиш. Шунда у тузалиб кетаркан. Момо шундай қилибди. Бир куни кечаси, одам – одамни танимайдиган бўлганда, қўлига белкурак олиб, гўристонга борибди, мархумнинг гўрини очиб, тагин кўмибди. Лекин бу билан ҳам чоли шифо топмай, оламдан ўтибди. Кампир ўзининг бу қилмишини сир сақлолмай, кечирим сўраб, Норхол холанинг ёнига борган экан, у бу воқеани эшитиб гуноҳкорни қон қақшатиб урибди. Кампирнинг чолидан қолган биттаю-битта тилла сирғасини юлиб олиб, қайтиб бермабди. Кампирни уриб, қулогини қар қилган ҳам шу Норхол хола. Кейин Норхол хола Шерободга кўчган экан.

Улар Гулсум опани кузатиб, яна орқага, қар момонинг эшиги олдига қайтишди. Гулсум опанинг момо билан Норхол хола ҳақида айтганлари Мадийерга қаттиқ таъсир қилди. Ана Норхол кампир ким экан! У боласининг тарбиясини кимларга ишониб қўйибди? Бир талончи, чайқовчи кампирга. Бундан ортиқ ахлоқлик бўладими? Нега суриштирмай – нетмай боласини шу кампирга топширди? Дунёда қар момодай кампирлар бор-ку. Нега у шундайларни изламайди?

Мадийер-ку, хўп, билмас экан. Наҳотки хотини Норхол холанинг қандайлигини билмайди... Бўлиши мумкин эмас. Бир маҳаллада яшашса.

Мадийернинг хаёлига лоп этиб, бир воқеа келди.

Хотини бир сафар, «Отаси, кампир Деновдаги кизимникига бориб келайлик, деб қўймапти. Борсам-микан?» деди. Мадийер руҳсат берди. Шундан буён улар иккаласи тез-тез кампирнинг гоҳ Термиздаги, гоҳ Деновдаги кизиникига бориб келишарди. Бир марта бошлиғи «Душанбе шаҳридаги катта бозорда хотинингизни кўрдим», – деб қолди. Мадийер келиб, хотини-

дан сўради. У бўлса, «Ҳа, Норхол хола холи-жонимга кўйлади. Бирга бориб келгандик», – деб жавоб килди. Мадийр ўшанда индамади. Хотини ёш, у ёк-бу ёкка боргиси келади. Майли, Норхол хола уни кизидек кўриб, бирга олиб юрса, нима килибди, деб ўйлаганди. «Демак, хотиним Норхол холанинг ғайриқонуний ишларидан хабардор. Ундан тили кисиқдирки, менга ҳеч нимани айтмайди» деб хулоса чиқарди Мадийр.

Кўп ўтмай машина қайтиб келди.

– Бола-чақа тинч эканми? – деб сўради Карим ака шофёрдан.

– Уйга кетди деб ўйладингларми? – деди у уйқусиз кўзларини ишқалаб. – Директор бобо арок тайинлаганди. Магазин мудириникига бориб қайтдим.

Улар меҳмонхонага қайтишганда, хўжалик директори хонада ёлғиз ўзи эди. Бурчакдаги телефондан туриб «Тошкент, Тошкент» деб бакирарди. У телефонда ким биландир узоқ гаплашди. Карим ака унинг халибери телефондан бўшамаслигини фаҳмлаб, кетишга чоғланди.

– Эрталаб дарсим бор, – деди у Мадийрга. – Ўзингиз тушунасиз, андак тайёрланиб бормасам, бўлмайди.

Мадийр эътироз билдирмади. Уни боғ эшигига қадар кузатиб қайтди. Унинг кетганидан бирпас енгил тортди. Ўзидан ҳам камгап, мулойим бу одам нимагадир бирдан ёкмай қолди. Энг ёмони шуки, у нимаси биландир Мадийрнинг ўзига ўхшаб кетарди. Мадийр буни аниқ сезди.

Шофёр меҳмонхонага бир лаган чайилган узум олиб кирди. Узумни кўрган директорнинг чехраси хийла очилди. Ўзи дастурхон бошида туриб, қадахларга арок қуяркан, – кани, – деди, – шу толшириқни аъло бажарганликларингиз учун юз-юз олайлик. Ё тоғани уйғотайми? У киши нариги хонада дам олаяптилар.

– Ҳожати йўқ, – деди Мадийр хорғинлик билан. – Дам олсак бўларди.

Хўжалик директори Мадийрнинг ундан оғринганлигини фаҳмлади, шекилли, ўзини оқлаган бўлди.

– Хафа бўлдингиз, чоғи. Билмайсиз-да, бу ернинг одамлари жуда қаттиқ. Гап билан эзиб турмасангиз,

улардан натижа чиқмайди, – деди у. – Домулла кетиб қолибди-да, бўлмаса бу гапни ўзига айтар эдим. Мана ўзи, молларга озуқа сўраб келган эди, йўқ демадим. Биз ҳам бир сатил узум сўрасак, сўрабмиз-да. Ё шунга арзимаёмизми?

Мадийёр ҳеч нима демади. Нима ҳам десин? Директор уни яна ичишга қистади.

– Бўлмасам, – деди Мадийёр кўлига қадах олиб, – шу қадахни Кар момонинг соғлиги учун кўтарсак.

Директор аввалига бу гапдан таажжубланди. Кейин «Охо» деб кулди.

Улар ичиб олишди.

– Бу, акабой, сизни камсуқум десам, хийла гани биларкансиз, – деб гап бошлади директор тўсатдан. – Ё теша тегмаган гапларни тоғамнинг олдида... хурмати учун кўпам айтавермайсизми?

Мадийёр ҳайрон бўлиб суҳбатдошига тикилди. Кейин у хўжалик директори қар момони танимаслигига ақли етди. Шундан сўнг момонинг кимлигини тушунтиришни лозим топиб, оғиз жуфтлаган ҳам эдики, суҳбатдоши гапни илиб кетди.

– Биз ҳам китоб ўқиганмиз, – деди у аллақандай писанда билан. – Қар момони ҳам биламиз. Тилимизнинг учида турибди, сабил қайси бир дostonдан, шекилли. Лекин шу кампир зўр образда. Тўғримиди, меҳмон?

Мадийёр унга қар момо ҳеч қайси китобда йўқлигини, у шу қишлоқда яшашини, дастурхонда турган узум ўшанинг уйдан келтирилганини айтмоқчи эди. Лекин директор унинг фикрини қалғитиб юборди. Тўғрироғи, унинг гапини эшитишни хоҳламади. Шундай бўлгач, унга бу гапни айтди нима-ю, айтмади нима?

– Акабой, – деди директор ўрнидан туриб, – ҳозир мана бу хонага кириб, дам олинг. Эрталаб шофёр сизларни районга элтиб ташлайди. Яна бир гап. Эрталаб мен қўшни хўжаликка кетаман. Сизга бир топширик бор. Бир совға-салом тайёрлаб қўйган эдим. Тошкентга, ўз қўлингиз билан жўнатсангиз.

Директор таникли бир артистнинг номини айтди, кейин, яна алланималарнидир тайинлаб, ташқари чиқди.

Мадийёр бу гапларни эшитгани йўқ. У бармоқларини кулоқларига тикиб, кўзларини юмиб, ўтирарди. Хаёлида бўлса, қар момо. «Директор қар момони зўр образ, деб топиб айтди» ўйлади у. Ахир, Мадийёр шу кампир туфайли ўғрилиқ қилиш фикридан қайтди-ку. Мадийёрга Норхол холанинг чайковчилиги, ғайриконуний савдо билан шуғулланиши шу кампир туфайли маълум бўлди-ку. Неча ой мобайнида аразлашиб юрган мактаб директори билан фаррош аёл шу кампир баҳонасида ярашди-ку. Энг зўр образ шу бўлмай, ким бўлсин?! Энг кизиғи шундаки, кампирнинг ўзи булардан беҳабар. Мадийёрни ҳаяжонга солган шу нарса эди. Унинг ичида гап қайнарди. Лекин ушбу дамда уни тинглайдиган ҳеч кимса йўқ эди.

ЖАРЛИҚДАН ҚУШЛАР УЧДИ

Ражаб чўлок мактанишни яхши кўради. Лекин унинг мактаниши ҳеч кимга малол келмасди. Чунки ўзини эмас, қариндош-уруғларини ҳам эмас, қачонлардир аждодида ўтган «машҳур» кишиларни мактарди. Қайси бир авлодга тегишли Шоди полвон тегирмоннинг тоши синганда янгисини ўн чақирим наридан орқалаб келган бўлиб чиқади, қайси бир кишининг уйидаги эски нақшли сандикни унинг бундан эллик йил олдин ўтган бир бобоколони ясаган бўлади. Хуллас, шунга ўхшаш гаплар унинг бисотида кўп. Тўғри, у бу гапларни дуч келганга ёки дабдурустдан айтавермайди. Ўрни келганда айтади.

– Бизнинг аймоқда ҳам эл сўраган одамлар ўтган, – дейди у гапининг охирида. – Мана Сўфи бобо айтсин. Кўпни кўрган киши. Шу киши айтсин. Тўғрими, бобо?

Агар даврада тўксон ёшли Сўфи бобо бўлса, унинг гапини тасдиқ қилади-да, шу билан Ражаб чўлок тинчийди.

Унинг бу одатини билган киши ҳеч ранжимади. Аксинча, кўнглини кўтаради.

– Мана, уруғингиздан яна битта эл сўрайдиган киши чикди, – деб кўйишади унга.

Улар бу гапни унинг укаси, хўжалик директори Бекназарни назарда тутиб айтишади.

Бундай гап Ражаббойга хуш ёқади, ич-ичидан хурсанд.

– Бекназар ҳам ёмон чикмади, – дейди фахр билан. – Лекин бола сағир ўсди-да. Тўғри, ундан ҳеч нимани аяганим йўқ. Боримни едирдим, ўкитдим, одам килдим...

У шундай деганда ҳақ. Қишлоқдагилар буни ўз кўзлари билан кўришган. Ҳатто, чўлоқ деган номини ҳам укаси туфайли олган. Бундан ўттиз йил бурун, унда Бекназар олти ёшда эди, унга тут териб бераман деб дарахтнинг тепасидан учиб, оёғи майиб бўлган.

Хуллас, жонидан азиз бўлган мана шу укаси Бекназар ҳақида у кеча нохуш гап эшитиб, туни билан ухлолмай чикди. Нохуш гапни унга бешинчи синфда ўқийдиган Собир деган ўғли айтди: «Ота, эшитдингизми, Чори морбоз бор-ку, подачи, ўша киссасига илон солиб, амакимнинг олдига кирибди-да, кейин кўрkitиб бир коғозга кўл кўйдириб олибди».

– Ким айтди? – деди Ражаббой ва бир сесканиб тушди. У бекорга сескангани йўқ. Ражаб чўлоқ илондан ўлгудек кўркарди. Иккинчидан эса, ўғли етказган хабар уни ханг-манг қилиб кўйган эди. Ўғли бу гапни мактабдаги болалардан эшитибди.

Ражаб аввалига бу гапга ишонмади. Кимсан, катта бир чорвачилик хўжалигининг директорини аллақандай подачи кўрkitиб ўтирса. Обрў, хурмат, конунчилик қаерда қолди?

У тонг отиши билан юз-қўлини ювди-да, тамадди ҳам қилмай, отини миниб, укасиникига жўнади.

– Шу гапни кечкурун гаплашсак майлими? – деди укаси унинг саволига жавобан жуда юмшоқлик билан. – Ҳозир ижрокомга кетяпман... Шошилнч.

– Шу гап тўғрими, ахир? – қайта сўради акаси унинг гапларига парво қилмай. – Айт-да, кетавер... Менинг ҳам вақтим йўқ... Шундай...

Бекназар оғзига сигарет кистириб, гугурт излаб киссасини кавлади.

– Бирор сабаби бордир-да, шундай қилган бўлса, – яна Ражаббой укасига синовчан назар ташлаб.

– Э, бир ненармальний-да, – қўл силтади Бекназар. – Ана машина ҳам келди. Хўп бўлмаса...

Укаси кетди. Ражаббой бўлса, сойда отини суғораркан. Чори подачи ҳақида ўйларди. Йигитни у яхши билмасди. Лекин отасини яхши танирди-жанжалкаш киши эди. Бурноғи йил хотини, ўтган йил ўзи қазо қилган. Ўғли бўлса ўттизга яқинлашганига карамай, бўйдоқ. Отасининг касофати урдими, ҳеч ким қизини бермади. Илон ушлаб юради. Бундай кишига кишлоқда ким ҳам қизини берарди.

Ражаббой Чорини топиш пайига тушди.

Чори морбоз шу пайтда, одатдагидек, хўжалик подасини ҳайдаб, кишлоқдан уч-тўрт чакирим келадиган адирликлар орасидаги катта чимзорга етиб борган эди. У эндигина кумғонни қайнатиб, гирди чегаланган чойнакка чой дамлаган ҳам эдики, ёвшанзорда отлик кўринди. Подачи ҳурмат билан ўрнидан турди. Буни кўриб, Ражаб отдан тушди.

– Келинг, Ражаб амак! – деди Чори очик кўнгиллик билан. – Қани, чой ичамиз.

Ражаб чўлоқ дастурхон атрофига эмас, сал наридаги харсанг тош устига омонат ўтирар экан:

– Чой ичган жойимиз-да. Мен бошқа иш билан келдим, Чорибой, – деди хотиржам овозда.

Чори мик этмади.

– Нимага келганимни биларсан?

– Ҳа, – деди Чори.

– Хўш? – сабрсизлик билан унинг жавобини кутди Ражаб.

– Айтсам... шу... сиз аралашманг, амак.

Ражаб чўлоқ қандай қилиб ўрнидан туриб кетганини ўзи ҳам билмай қолди.

– Йўқ, – деди у важоҳат билан, – қани, айт-чи, нимага уни беобрў қилиб, нағмангни кўрсатдинг. А? Мана, кучинг бўлса, менга кўрсат.

Чори морбоз норозилик билан тикилди. Аммо жим тураверди.

– Қани гапир, – деди Ражаб чўлок. – Ўша коғозингни менга айтмайсанми, ўзим тўғрилаб берар эдим.

Чорининг лаблари сезилар-сезилмас титрарди, қўллари мушт бўлиб тугилганини Ражаб ҳам пайқади.

– Нима, у сени хафа қилдими? Айт. Мен ҳали укам Бекназарнинг чумолига озор берганини билмайман.

Шундай деди-ю, аммо бу сўзларида гумон борлигини ўзи ҳам сизди. Лекин сир бой бермай сўради:

– Балки сен биларсан?

Чори бамайлихотир чой хўплади. Ражаб чўлок яна жойига бориб ўтирди. Унинг бу ўтиришида шиддат, айни пайтда безовталиқ, ғазаб акс этарди. У энди рўпарасида мулойим, одамови ва довдир Чори морбозни эмас, балки кўзлари ўтдек ёнаётган, бутун вужудидан куч ёғилиб турган ўктам йигитни кўрди.

Чори синовчан назар ташларкан:

– Амак, мени сизга ҳурматим қатта, агар ишонсангиз, – деди секингина. – Лекин укангизди тарафини олиб юрманг.

– Йўқ, – деди Ражаб, – мени ҳурмат қилган киши уни пастга урмайди. Мен уни не азоб билан ўқитганман.

– Хўп яхши, – деди Чори. – Бўлмасам, бундай қилайлик. Укангиздан бўлган воқеани бир оғиз сўранг. Ундан кейин, мен айтаман қолганини.

Ражаб узоқ ўйлаб кўнди. Илож қанча, йигит ҳақ гапни айтяпти.

Хуллас, у яна отига миниб. Қишлоқ томон жўнади. Ўрта қирдан ўтгач, от бошини Анжирли булоққа бурди.

Агар булоқ бошидан ўтаётган Сония хола салом бериб қолмаганида, ким билади, у қай пайтгача шу ҳолатда ўтирарди. Ражаб чўлок унинг саломига бош кўтариб, хайрон бўлиб қолди. Хайрон бўлганининг сабаби, қишлоқда неча ойлаб кўрмайдиган Сония хола келиб-келиб ана шу Анжирли булоқда учратган эди. Сония хола Ражабнинг болаликдаги қўшниси – бир пайтлар уни яхши кўрган, одам қўйганида унга тегмаган.

– Нима, танимай колдингизми, кўшни? – кулимсиради Сония хола.

– Бу томонларда нима қилиб юрибди экан, деб хайрон бўляпман-да, – деди Ражаб чўлок.

– Хайрон бўладиган ери йўк, бу томонларга тез-тез келиб турамиз. Чори подавонга овкат элтаяпман.

– А, – ўзича тушунгандай бўлди Ражаб, сигиринг Чорининг подасидами?

– Йўк, сигирим йўк. Раҳматли чолим бу ёруғ дунёдан кетдиям, оркасидан сигиримиз дард тегиб ўлди. Шундан бери сигир тутмайман. Нима ҳам қиламан ёлғиз бошимга?

– Бўлмаса нимага бунча иссиқда куйди-пишди бўлиб юрибсан? Чори сенга қавм эмас эди, билишимча.

– Ҳа, у бир етим-да. Куядиган кишиси бўлмаса.

– Э, одам бўламан деса, ўзига боғлиқ. Мана бизди ука ҳам етим ўсган... ўқиди, одам бўлди...

Сония хола бошидаги тугунчасини кўлига олди.

– Ҳамсоя, хафа бўлманг-у, лекин ундай одамни мен ўқиган демайман.

Ражаб чўлок гаранг бўлиб колди.

– Нимага? – сўради у ўзини кўлга олиб. – Нима, песми, моховми? Ёки бирор айбини биласанми?

– Ўқиган одам ундай бўлмайди, – деди Сония хола ва бурилиб сўкмок бўйлаб кета бошлади.

– Сония, – деди Ражаб чўлок калтираб. – Шошма.

У икки хатлаб унинг ёнига борди.

– Бир гапни биласан ўзи. Менга айтгин.

Сония хола унга бирпас тик боқди:

– Майли, айт, дедингиз, айтаман.

Ражаб чўлок унинг гапидан қуйидагиларни билиб олди: Сония холанинг қизи кишлоқда яшаб, хўжалик марказидаги мактабга қатнаб ўқитувчилик киларди. Хўжалик маркази Пошхурт кишлоғидан уч-тўрт чақирим нарида. Яқинда хўжалик марказидаги уйлардан бири бўшабди. У бундан хабар топиб, тўғри комендантга учрабди. «Хўжалик директоридан бир оғиз сўранг, хўп деса, сизники», дебди комендант. Роҳила Бекназарга учрабди. Бекназар бўлса унга: «Мен ҳам бир нарса сўрасам, йўк демайсизми?» дебди. «Хўп, –

дебди Роҳила соддалик қилиб. – Нима экан у?». Бекназар эса: «Сиз билан уша уйда учрашиб турсак», деганмиш. Роҳила йиғлаб чиқиб кетибди. Кейин бу гапни онасига айтибди. Роҳила бу гапни айтаётганда Чори морбоз ҳам бор экан. У Сония холага кўшни. Чори эртасига тўғри директорнинг олдига кирибди. Қўйнидан илон чиқариб, Роҳилага уй бериш тўғрисидаги коғозга қўл қўйдириб олибди.

– Лекин бундай уйнинг кераги йўқ, – деди Сония хола алам билан. – Йигит бўлса, ўзининг амали орқали кизнинг кўнглини овлайдими? Мен ҳалиям сизни юзхотир қилдим, бўлмаса...

– Сония, – деди Ражаб аллақандай мунг билан, – билардим мени ҳурмат қилишингни. Раҳмат сенга. Лекин у ноқасни айт, нима қилай?

– Айтилган гап – отилган ўқ. Олдиндан ўйлаш керак эди. Энди нима фойдаси бор унга гапиришининг, – деди Сония хола.

Сония хола кетди. Ражаб чўлок чимзорга ўтиб, чалқанча ётди. Негадир шу тобда Ражабнинг болага айлангиси ва бақариб тўйиб йиғлагиси келди. У бунинг сабабини яхши биларди. Келиб-келиб Сониянинг, ха, ўша бир пайтлар оромини ўғирлаган Сониянинг олдига мулзам бўлди. Уни номусга ўлдирди, уқаси! Ражаб хайрон: кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Чўнтагидан дастрўмол олиб, кўз ёшларини артди. «Қарибман-да, – деб ўйлади у, – киши қариса йиғлоқи бўлади дейишади». Унинг кўнгли тўлиб, анчагача кўз ёши тўкди. Ниҳоят. Қуёш тафти зўрлик қилди. У ўрнидан туриб, ўтлаб юрган оти томон юрди. Шу пайт, икки кадам нарида – ариқ бўйида ўтириб, уни кузатиб турган Салим кизиқни кўриб қолди. – Бу ерда нима қилиб юрибсан? – деди ўзини ўнглаб олгач.

– Бу толларни мен экканман, шулардан хабар олгани келдим, – деди Салим. – Бўлмаса уларни эшак еб кетади.

«Хушёр тентак бу», кўнглидан ўтказди Ражаб ва отини ўнгариб узангига оёқ қўйди.

Ражаб чўлок Салим кизиқни шундан кейин яна бир неча марта учратди. Лекин Анжирли булоқда эмас,

аввалги жойида, Салим кизик одатда окшом тушди дегунча, бир пайтлари бозор бўлиб, эндиликда номи қолиб кетган, аслида бекат ўрнини ўтайдиган Бозорбоши деган жойда ўтирар, бу ерда ўн-ўн бешга якин одам йиғилиб, уни гапга солишарди.

– Қани, Самат полвон қандай йиқилди, кўрсатиб бер...

– Акбар хумса хотинини қандай урган экан...

– Шоди сариқ-чи? Директорни қандай боплабди?

Салим тентак эса номлари тилга олинганларнинг «образига кириб», имо-ишора, хатти-ҳаракатлари билан бўлган воқеаларни ифода қиларди. Қий-чув кулги сойнинг нариги бетигаги қишлоқ идорасигача етиб келарди.

Салим кизикнинг навбатдаги томошаларида Ражаб чўлоқнинг ҳам номи тилга олинди.

– Бас, тентак, – деди Ражаб ранги ўзгариб.

От сағрисига камчи солганини ҳеч ким кўргани йўқ. Лекин отнинг шу заҳоти осмонга пишқириб сапчигани-ю, эгасининг тизгинни қўйиб юборганини ҳамма кўрди. От икки-уч гир айланди-ю, шамолдай елиб кетди.

Шу пайт юкори йўл муюлишидан шиддат билан келётган юк машинаси кўринди. От хуркиб кетди. Ражаб отга кетма-кет камчи солди. От камчи зарбидан гангиб колди шекилли, тепалик томон чопиб кетди. Тепалик бекатдан у қадар узоқ эмас эди. У кирғокнинг энг баланд ери. Ҳамманинг кўзида кўрқув, ваҳима пайдо бўлди. От энди жарлик томон кетиб борарди. Кўп ўтмай у жарлик қаърида ғойиб бўлди. Жар томондан пирр этиб кушлар учди.

– Ака, акажон! – Салим додлаб шу томонга чопди. Эртасига Ражаб чўлоқни дафн қилишди.

Ҳовлида ҳам, кабристон бошида ҳам Салим кизик изиллаб йиғларди:

– Акажон, ака, мен тентак умрингизга завол бўлдим. Кечиринг мен тентакни, акажон!

1982 йил.

КАМОЛИДДИН БЕХЗОД

Шоҳ Исмоил вафотидан сўнг, унинг ўрнига ўғли шаҳзода Тухмасп тахтга чиққан кезларда ҳам устоз Камолиддин Беҳзод сарой кутубхонаси сардори эди. Аммо, кейинги вақтларда сарой нигористонига кам кадам босар, борганида, дарҳол ўзининг содик шогирди Қосим Алига китобат сайқали юзасидан баъзи юмушларни юклаб, ўзи Табриз шаҳридан бир уй сотиб олган жияни Рустам Алиниқига қайтар, ўша ерда тасвир такмил қилмоқ ила машғул бўлар эди. Рустам Али ҳам мусаввир эди, шу боис унинг ховлисида ижодга тегишли не лозим бўлса, барчаси мухайё эди. Рустам Али шу кунларда хасталаниб қолган онасидан хабар олгани Ҳиротга кетган эди.

Рустам Алининг боғли ховлиси шаҳар чеккасида, ҳавоси ёқимли, мусаффо, йилнинг тўрт фаслида ҳам хуш насимлар айланиб юрар, Беҳзод шу ерга келсагина, ўзини анча енгил сезарди.

Бугун ҳам бир пиёла майиз сувини ичганидан сўнг, эрталаб бошлаб қўйган «Зухак тасвири»ни ишламоққа ўтирди. Шаҳарнинг кўзга кўринган бойларидан саналмиш Козим деган санъаткор ҳозирлаётган мураккаси учун ундан бирон-бир манзара ишлаб беришни ўтинган эди.

Дарвоза зулфини шақиллаб, так-так этди. Беҳзод «Келган киши Козим оғойи бўлса керак» деган ўйда ўрнидан турди. Дарвозани очганида, рўпарасида мусаввир Мир Саид Алини кўрди. Кўлидаги чўб саватда туксиз тилларанг шафтоли бор эди.

– Ассолому алайкум, устоз, – деди Мир Саид Али. – Сиз Самарканди шафтолиларни хуш кўрардингиз. Илк нишонасидан келтирдим.

Мусаввир алик олиб, меҳмонни ёзги айвонга бошлади.

– Ажаб етилмишдир. Аларни ҳар гал пишиқчиликда тасвир этмакни ният қилурмен, аммо тановул чоғи фаромуш этамен. Қани, сўйлангиз, падари бузрукворингизнинг аҳволлари нечук? – деди Беҳзод.

– Ул киши кеча карвонсарой ёнида термизлик

кариндошларимизни учратиб қолибдилар. Ҳаждан қайтишаётган экан. Бугун аларни Табриз бозорини айлантирмоққа кетдилар.

– Ҳа, дарвоқе, ота-боболарингиз аслан Термиздан деб эшитиб эдим. Ҳўш, Табризда аҳволларингиз не кечмоқда?

Мир Саид Али айвоннинг зарҳал нақшларига тикилиб, хомуш сўзлади:

– Бу кишварларни кўрмоқ менга айни муддао эрди. Аммо падари бузрукворимиз хануз юрт соғинчи ила бедордирлар. Аввал Бадахшонда, кейин Балхда, сўнг Кобулда умргузаронлик қилдик. Мана, энди Табриздамиз. Дарбадарлик қисматимиз экан.

– Дарбадарликка сабаб недур? – Устоз Бехзод бу саволни худди ўзига ҳам бергандек кўзларини юмиб, оғир тин олди.

– Ғавғолардан қочиб, осойишталик излаб келадурмиз. Аммо бу ғавғоларнинг чеки кўринмайдур.

– Сиз-ку ҳали ёшсиз, дунё кезмоқ маъқул. Аммо падарингиз Мир Мусавирга қийин. Бунӣ ёшингиз бир жойга етганда англарсиз. Мана, камина қарийб йигирма йилдирким, Ҳиротдан берида, Табриздамен. Бу орада-ку Ҳиротда бир неча маротаба бориб келдим. Аммо энди ёшим етмишдан ошди. Ҳиротга кетсам дейман. Майли, фақирона рўзгузаронлик бўлса ҳам, кўнглим Ҳиротни тилайдур.

– Ҳирот унчалик олис эмас-ку. Менинг эса тағин олисларга кетгим келадур, – деди Мир Саид Али.

– Ҳиротнинг ҳар бир гўшаси, мадрасалари, зангори минорлари, муаззам кўрғон-у баланд қалъалари, сершовкин бозорлари тез-тез тушларимда зоҳир бўладир. Қани энди, бозор растасида тандирдан янги узилган нон-у бир бўлак кесма ҳалводан еб, бир пиёла чой ичиб, дўстлар даврасида ўтирсам...

– Устоз, жами шогирд-у биродарларингиз Ҳирот-у Кобулдан шу ерга, Табризга, сизнинг илқингиздан тутиб келишган-ку, – деди Мир Саид Али. – Мавлоно Қосим Али Чехрақушо, Дарवेश Муҳаммад, Султон Муҳаммад, жиянингиз Музаффар Али... Айниқса, Музаффар Али билан биз оға-инидек бўлиб кетдик.

– Ҳа, Музаффар Али кўп яхши йигит, феъл-атвори ҳам инимга тортибдур. Нақшаси хўб нозик. Аммо менга синглимизнинг ўғли Рустам Али амали хуш келадур. Афсус, нимадандур ранжиган кўринадур, Ҳиротга кетиб қолди. Мана, неча вақтким, дараги йўк.

– Бунинг сабаби бор экан, кеча эшитдим, – деди Мир Саид Али. – Хўжа Абдулазиз наққош воқеасидан хабардорсиз. Рустам Али шу гапдан сўнг Ҳиротга кетиб қолган бўлса ажаб эрмас...

Хўжа Абдулазиз сарой кутубхонасининг наққошию мусаввири эди. Беҳзодга шогирд тушган, тасвири хўб нафис. Хўжа Кабоҳат Жарроҳнинг ўғли Мирзо Муҳаммад бир неча наққош қатори уни ҳам Ҳиндистонга, бобурийлар салтанатига олиб кетмоқчи бўлибди. Йўл асносида улар подшоҳ муҳрини тақлид қилиб, юз туманлик бир барот (нақд пул олиш учун ишончнома) ясаган. Аммо қўлга тушган. Уларни Тухмасп хузурига олиб келишган. Шоҳ жазо сифатида Хўжа Абдулазиз билан мавлоно Али Аскарнинг кулок-бурунларини кес-тирган. Хўжа Абдулазиз ҳозир Ҳиндистонда эмиш, кўрганларнинг айтишича, ўзига аввалгисидан ҳам чиройлироқ кулок-бурун ясаб, кўндириб олган эмиш.

Беҳзоднинг бутун вужуди кулокка айланди.

– Рустам Али ана шу Хўжа Абдулазиздан мактуб олган эркан. Унинг ёзишича, шоҳ хизмат ҳақини бермагани учун ночорликдан барот ясаган эмиш. Биларсиз, Хўжа Абдулазизнинг синглисига Рустам Алининг кўнгли бор эди. Шу хабардан сўнг Рустам Алининг шоҳдан ихлоси совиган эмиш.

– Сиз бул хабарни қайдан олдингиз? – деди Беҳзод дили оғриб.

– Кеча карвонсаройда мусофирлардан эшитдим, – деди Мир Саид Али. – Камина бундан хабардорсиз деган ўйда эрдим.

– Иним, бул гапни менга айтдингиз, бошка бир жойда сўзламангиз, – деди Беҳзод. – Аҳли кўча, аҳли мусофир кўнгулларига не келса, сўзлагай...

– Шафтолидан олингиз, – деди Мир Саид Али. – Мен энди борай.

У ўрнидан турди. – Дарвоке, бир гапни айтмоқни фаромуш этибмен, – деди эшик олдига борганда. – Кеча шоҳ падари бузрукворимизни ҳузурларига чорлаб, сиз битган бир нақшани кўрсатиб, бунда не маъно бор, деб сўрамиш.

– Қайси нақша экан? – деди Бехзод хушёр тортиб.

– Туялар жанги чекилган тасвир деб эшитдим.

– Не дебмишлар жаноби Мир Мусаввир?

– Ул киши дебдиларким, бундай манзарани Термиз яқинида ҳам кўриб эрдим, ҳўб ўхшатибдилар. Шоҳ эса, буни мен ҳам кўриб турибмен, аммо ундаги маъно недир, деб яна сўрабди. «Маъноси шулким, одамзод туялар ҳолига тушиб қолмасин. Фикри ожизимча, шундай», дебдилар падари бузрукворимиз. Шоҳ бу масалани балки мусаввири олам Бехзод жаноблари ечиб берарлар, деганмиш. Не бўлганда ҳам, сиз бу саволга хозирок тадорик кўрсангиз – айни муддао деган ўйда огоҳ қилай деб келиб эрдим.

– Ташаккур, – деди мусаввир. – Миннатдормен.

Мир Саид Алининг хавотири бежиз эмас экан. У чикиб кетгач, хиёл ўтмай шоҳнинг чопари келиб, мусаввири шоҳ йўқлаётганини хабар қилди.

Бехзод шоҳ Тухмасп ҳузурига кирганда барча аъёнларга жавоб бўлган, фақат хос мулозимлардан икки киши ҳамда мусаввир Султон Муҳаммад билан Қосим Али бор эди. Бехзод таъзим бажо келтиргач, одатга кўра, кутубхона сардорига белгиланган жойга ўтирди. Тухмаспнинг иккала юзи ботаётган шафақдек гуногун бўлиб, зиёфатдан қайтгани сезилиб турар эди. Шаҳзодалиқ даврида бундай ичимликларни жуда кам ичар, вақтини кўпроқ санойи нафиса-ю китоб мутолаасига бағишлар эди. Султон Муҳаммадга, кейин устоз Бехзодга шогирд тушиб, нафис тасвирлар ҳам битган эди.

Тухмасп Бехзоддан ҳол-аҳвол сўраб бўлгач, тахт яқинидаги мулозимга имо қилди. Мулозим ён томондаги хонадон Бехзод нақша этган тасвири олиб чиқди.

– Мусаввир жанобларининг ушбу нақшаларини томоша айлаб, маҳоратларига тасанно айтдик, – деди

шоҳ. – Хўб жозибали, хўб маънодор! – Сўнг сохта табассум килди: – Нақшанинг чеккасида бундай ёзув ҳам бор эркан: «Мазкур тасвир мураккадан бир шингил бўлиб», ...улар туяларнинг қандай яратилганига карамайдиларми» демиш оят мазмунига бир ишораким, қалами шикаста, фақир ва номурод Беҳзод умри етмишдан ошиб, тажрибага бой бўлиб, ушбу ишга қўл урди». Буларни ўқиб, андак хавотирга тушдик. Мусаввири оламнинг битикларидаги бу қадар ҳазинлиқнинг маъниси недир? – Тухмасп қўлларини ёзиб, тахтнинг иккала ёнидан ушлади, қошлари чимирилди.

Беҳзод шунга шафе келтирдиким, шоҳ ҳар гал тахтнинг иккала ёнини ушлаганда ёки тахтга ўтирганида унда бошқа бир ҳолат содир бўлмай. Тухмасп бошқа пайтлари «устози олам» деб сўзларди.

– Бундан бир неча йил бурун Табриз атрофида маст бўлган туялар жангини кўриб эрдим. Аларни бир-бирига рўбарў қилган соҳиблари хотирамга ўрнашиб эрди. Шул воқеани тасвирга олмоқ ҳамда ояти қаримадаги маънога ишора қилмоқ муддао эрди.

– Жанобларининг самимийлигига шубҳамиз йўқ, – деди Тухмасп. – Аммо тасвирда ўзгача тимсоллар бор. Шундоқ эрмасму?

Тухмасп анча зийрак, боз устига, аҳли санъатнинг таълим-тарбиясини кўрган, қўлидан унча-бунча тасвир этмак ҳам келади.

– Кеча қарвонсаройда бир турк ўғлон сўйламишким, устоз Беҳзод «Туялар жанги» нақшасида шоҳлар жангини тимсол этмиш. Турк ҳамда Эрон шоҳларига ишора эрмиш. Мен буни аллақачон фахмлаган эрдим. Аммо ҳалойик ҳам сезган бўлса, бу саройнинг, бу тахтнинг обрўси қолурму? Гўри нурга тўлгур қиблагохимиз сизга не ёмонлик қилиб эрдиким, буни лойик кўрдингиз?

Қарвонсаройда айтилган бу гап Беҳзоднинг ҳам қулоғига етгани маълум. «Салим пошшо ҳам, шоҳ Исмоил ҳам турк бўлсалар, нега бир-бирларига от солишади?» деган экан ўша турк ўғлон кўпроқ ўз шоҳини айблаб. Фақат, ўша турк «Туялар жанги»ни қаерда кўрди экан, шуниси таажжубланарли. Нақша нигористонда эрди-ку?

– Шу боис, – деб сўзида давом этди шоҳ кўлига ўрама қоғоз олар экан, – жанобларига падари бузрукворимиз чиқариб кетган фармоннинг айрим ўринларини эслатиб кўймоқчимиз. Жанобларига сарой кутубхонаси саркори рутбаси берилганда фармони олийда дейилмишим... – Шоҳ ёрлигини текислаб, қироат ва иддао ила ўкиди: – «Устод... ушбу хизматга ростлик йўли билан киришуви, иккиюзламачилик майлидан ўзини йирок тутиб, содиклик ва савоблик қондасидан четланмаслиги керак, атрофдагилари ҳам шу йўлдан борсин...»

Тухмасп ўқишдан тўхтаб, чуқур тин олди.

– Қиблагоҳимиз бир нарсани фаҳм этганким, ушбуни битиб кетмиш.

– Жаннатмакон шоҳимиз учун мен кўлимдан келгон неки юмуш бўлса, адо этиб келдим, куч-қувватимни аямадим, – дея охиста жавоб килди Бехзод бошини куйи эгиб.

– Каминага шул нарса аёнки, – деди шоҳ киноя билан, – жаннатмакон шоҳимиз мусаввири оламини ўз мулки-ю хазинасидан ҳам устун кўйиб эрди. Ёки буни жаноблари фаромуш этдиларми?

Йўк, йўк, ул илтифотни Бехзод хотиридан фаромуш килган эрмас. Усмонли турк султони Салим пошшо Табризни босиб олмоқ ниятида жанг бошлаган кезлар эди. Муҳораба Табриздан йигирма фарсанг нарида, Чилдорон деган жойда рўй берди. Фармон бўлдиким, Бехзод ва хаттот Шоҳ Маҳмуд Нишопурий хос навкарлар ила хилват жойда яшаб тургай. Шоҳ бошка ҳеч кимни, хатто хазинани ҳам бу қадар муҳофаза этган эрмас. Шоҳ Исмоил жангдан енгилиб чикқач, яқин мулозимига берган илк саволи ҳам шул бўлибдур: «Устоз Бехзоднинг тани-жони омонми?»

– Шундай эрмасму? – деди Тухмасп Бехзоднинг хаёлини бўлиб.

– Жаноблари рост айтадурлар, – деди Бехзод.

– Қиблаи оламнинг фармонлари бизга мерос эрур, – деди шоҳ. – Биз ҳам шу йўлдан борурмиз. Салтанатнинг омонлиги шоҳ фармонларининг сўзсиз

адо этилмоғидур. Умидворманким, жанобларининг муборак мўйқаламлари фақат салтанат йўлида хизмат қилгай. – Тухмасп хиёл кулимсиради. – Энди жанобларига рухсат. Туяларни жанг қилмоққа эрмас, аларга кўнғироклар осиб, «Чўли Ирок»ни чалмоққа бошламок лозим. Тасвирлар киноя-ю мажозларга эрмас, кўнгул найларини чалмоққа хизмат қилсун.

Беҳзод таъзим ила ташқарига йўл олди.

Тухмасп «кўнғирок чалган» туяларни бежиз эслатгани йўқ. У Хўжа Абдулқодир воқеасига ишора қилмоқда эди.

Хўжа Абдулқодир машҳур хонанда, машшоқ ҳамда мусаввир бўлиб, Табризда Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ хизматида бўлган. Мироншоҳ ҳокимлик даврида базм-у ишратга, ичкиликка берилади. Бундан хабар топган Соҳибкирон ўғлини ўлимга буюради. Аммо шариат пешволари Мироншоҳнинг шу кўйга тушишига сабабчи бўлганларни жазолаш лозимлигини айтади. Хабаркашлар бундай базми жампидни уюштирадиганлар Мироншоҳнинг учта надими эканини билдиради. Улардан бири Хўжа Абдулқодир экан. Икки надим ясоққа келтирилади, аммо Хўжа Абдулқодир хибсдан қочиб қолади. Ўзини қаландар, гоҳо девоналикка солиб, мулкдан-мулкка ўтиб юради.

Амир Темур Ирокка кирганида, Хўжа Абдулқодир Бағдодда эди. Соҳибкирон истикболига туялар қарвони пешвоз чиқади. Хўжа Абдулқодир ҳар бир туяга маълум бир пардада овоз берадиган кўнғирок тақади. Қарвон юрганида, кўнғироклар садосидан латиф бир оҳанг таралади. Бу «Чўли Ирок» куйи бўлиб, Амир Темурни таажжубга солади. Қарвон эгаси – Амири Лорни чақириб, бу ҳол асрорини сўрайди. Амири Лор ҳукмдордан куй ижодкорининг бир томчи конидан кечишни сўрайди. Ижобат бўлгач, у ҳукмдорга Хўжа Абдулқодир шу оҳанг билан пешвоз чиққанини айтади. Олий ҳукмдор унинг истеъдодига таҳсин айтиб, саройга хизматга олади. Ривоят қилишларича, Хўжа Абдулқодир хийла мохир мусаввир ҳам бўлган, Қуръони каримни жуда ширали товушда кироат қилган. Ёши юзлардан ошиб,

казо қилган экан. Ул зот-ку замона зайлини англаб, хатосини топкирлик ила тузатган эрса, Бехзод не айб-нуксон қилибдурким, узрхоҳлик этар? Кўнглидагини холисанилиллоҳ тасвирга кўчирса, хукмдор-у раиятни куткуга эмас, ҳар ишнинг оқибатини англашга чорласа, бу хатолик бўлурми?!

Умрининг кўпи кетиб, ози колганда, Бехзод шунга иймон келтирдик, кўнгил Оллоҳдан ўзгага майл қилгудек бўлса, бундан хатолиг-у кулфатлар ёғилгай. Тўрт хукмдорни кўрган мусаввирнинг ҳаёлида бир-бирига зид, ечимини излаётган саволлар кўп эди. Султон Ҳусайн Мирзо ҳам, Шайбонийхон ҳам, Шох Исмоил ҳам – бари турк улусидан, барининг ҳам санъатга, санойи нафисага ихлоси баланд эрди. Аммо улар нечун жанги-жадалга бунчалик ўч эрдик, мудом бир-бирини ғорат қилиш ниятида бўларди? Рост, улар Бехзодга кўп меҳр-у иноятлар кўрсатди, нигористон учун неки лозим бўлса, мухайё этди. Бирок улар орасида Султон Ҳусайн Мирзонинг меҳри бўлакча эрди. Бу меҳр вазири аъзам Мир Алишербек жаноблари туфайли эканини Бехзод зинҳор-базинҳор унутмагай. Алишербек жаноблари билан илк дафъа учрашганлари ҳамон куни кечагидек хотирида.

Ҳиротда, ҳунармандлар маҳалласида умргузаронлик қилар эрди. Бир куни кулба эшиги оҳиста тақиллади. Бехзод апил-тапил чиқиб, эшикни очди. Рўпарасида либослари одми, аммо киёфасидан аслзодалиги билиниб турган бир жаноб турарди. У Бехзод ила аҳволлашгач, уй ичидаги тасвирларни кўришга изн сўради. Тасвирларда турли манзаралар, дostonларга бағишланган лавҳалар, шох ҳамда Алишербек сиймолари чекилган эди. Улар нисбатида вазири аъзамнинг тасвирлари кўпрок эрди. Келган меҳмон таажжуб ила сўради: «Бу тасвирлар кимники?»

Бехзод рўпарасида ким турганини дафъатан фаҳм этди. Тавозе ила жавоб қилди: «Ҳунармандларнинг хомийси Амир Алишер жаноблариникиким, мен ул зотнинг ҳузурларида турибмен».

Вазири аъзам деди: «Нега шул вақтгача ҳузуримга келмадингиз?»

Бехзод жавоб килди: «Боришимга ҳожат не? Борсам, сиз менга аксингиз битилган бу тасвирлар учун тухфа берардингиз. Яъни, уларни сизга сотган бўлардим. Ҳолбуки, бу тасвирларга шундоқ ҳам харидор кўп, сизга навбат етмагай...»

Амир Алишер табассум килди: «Қадр-кимматимни ҳаммаёқдан ҳам кўра бу ерда, наққош кулбасида топганимдан бағоят шодмен. Аммо сизни улуғ ишлар кутмоқдаки, бунга ҳозир турунг. Таърифингизни устозингиз Мирак Наққошдан эшитиб, сабрим чидамай ўзим хуфиёна келиб эрдим. Сизни яқин кунларда ҳузуримга чорлагаймен».

Амири аъзам лафзида турди: уни тез орада саройга чакириб, муборак юмушларга жалб этди. Яъниким, хаттотлар томонидан қайта кўчирилаётган улуғ алломаларнинг қадимги кўлёмаларидан тортиб, замондош олимлару шоирларнинг асарларига тасвирлар битмак лозим эрди.

Санойи нафисанинг улуғ ҳомийси, илҳомчиси Мир Алишер Навоий унга нигористоннинг жилвакор дарвозасини ланг очиб бериб эрди. Бунинг учун у тоабат миннатдор. Фақат кўнгли бу кунда меҳр ва саховат, далда ва мурувват тилар эди, холос. Қолган умрнинг вақту соатларини шодумон ўтказмакка энди хийла кеч эканини англаса-да, нечукким, ҳар гал Ҳирот томон юз буриб, унга элтувчи йўлларга нигоҳ тикканида, вужудини титратиб, қалбини аллаловчи аллақандай бир умидбахш эпкинларни туймиш. Ёлғиз шу эпкинлар унга таскин ва нажот йўли сари бошловчи, янги нақшалар чекмакка ундовчи бир илоҳий куч-қувват бўлиб туюлгай.

Кекса мусаввир шуларни ўйлаб, кизғиш тепаликлар аро ғойиб бўлгучи Ҳирот йўли сари беихтиёр қадам ташларди.

2004 йил.

ОЙНИНГ ОҚ КҮЙЛАГИ

*Бир кўйлагим оқ эди,
Оқ бўлса-да тоқ эди.
Кўнгиш кўйган қайлигим,
Бошқага илҳақ эди.*

Халк кўшигидан.

- Тут кокиб беринг...
- Кеч бўлди-ку. Энди эрталаб.
- Йўк... Ҳозир, – эркаланди Ойкулди, – Ҳозир кокиб берасиз!...

Абдулла ховлидаги дарахтга чиқди, бор кучи билан катта шохни силкитди. Осмондан худди юлдузлар учиб тушгандек, ой ёруғида тагидаги сўрига, Ойкулди тутган бўз дастурхонга тушаверди. Ойкулди ўтириб тут еркан, эрининг тепада узок қолиб кетганига ҳам эътибор қилмади.

- Иии... қанисиз...
- Ҳозир... Ойкул...
- Нима бор экан у ерда. Менам чиқаман...
- Бу ердами... Ой бор.
- Ойга чикмоқчимисиз?
- Йўк. Ойга тушмоқчиман. Ердаги ойга...
- Ердаги Ой тут еб, ҳаммаёғи доғ бўлди.
- Ие, биргина осмондаги ойда доғ бор десам, ердаги ойда ҳам доғ борми?

Абдулла ирғиб, пастга тушди.

Ойкулди унинг юзидан ўпиб олди.

– Ана энди сизда ҳам доғ бор...

Улар сўрида, ой ёруғида юзма-юз ўлтиришиб, тут ейишди.

– Тут шундаям ширин эканки... лабларим чиппа ёпишяпти. Уни экканга раҳмат.

- Онам эккан бу тутни.
- Онангиз... Нега отангиз эмас?
- Бу тутнинг кўчатини онам раҳматли сойдан топиб олган экан.

– Сойда факат тошу юлғунлар-ку.

– Сел оқизиб келганда баҳорда. Онам дарҳол

кўчатни олиб, ховлига эккан экан. Ўшанда ман энди туғилган эканман.

– Отам даладан келиши билан тутни кўриб, «Хотин, бу энг яхши тут нави. Экиб, яхши қилибсан, деган экан. Шу-шу, мана мактабни битирганимча тут еб катта бўлдим. Армияга кетганимда, шу тутни соғиндим деб ёзсам, тутмайиз қилиб юборишибди, Ойкулди.

– Холажоним сизга шундай меҳрибон бўлган эканлар-да.

– Ҳада. Энг катта меҳрибонлиги...

– Оғир бетоб бўлиб ётганларида, ўғлим армиядан қайтса, Ойкулдини олиб беринглар деб васият қилганлари... Тўғрими? Топдимми?

– Топдинг, Ойкулди. Хўшш... Ана, ой ҳам булут ичига кирди. Биз ҳам уйга кирайлик.

Ойкулдини эрта баҳорда тўй қилишди, Термиз атрофидаги қишлоқдан тоғ қишлоғига олиб кетишди. Куёв уйига етиб келишганида, учта кичик гулхан ёқилди, Ойкулдини уларнинг ҳатлаттиришди. Эшик олдида эса бир кампир унинг пешонасига ун суртди. Кейин, уни безатилган чимилдикли хонага олиб киришди. Хона ичи тўла одам: ёш болалар-у, киз-жувонлар... Бу ердаги узун, қизил духоба чимилдик ичида бекасам чопонни бошига ёпинган Абдулла уни ёнига олди...

Август окшомларининг бирида эса Абдулланинг яқин дўсти уйланди.

Куёвнинг ховлисида ҳамма йиғилган, қизлар бир томонда, йигитлар бир томонда. Икки томондан ҳам қиз-йигитлар бир-бирдан ўзмокчи бўлгандек ўртага чиқиб, ўйнашади. Сафар деган ўсмир, одатдагидек, рубоб чалиб, қўшиқ айтди, Ойниса деган қиз доира чертди. Ойкулди ҳам давранинг бир четида. Ёнидаги қайнсинглиси Зулхумор унга «экскурсовод».

Абдулла боғ ичида қурилган тошқозонлар ёнида, ўзи тенгги уч-тўрттаси билан пичирлашади. Негадир чувст дўпписи сал қийшайган. Ойкулди бориб, унинг дўпписини тўғри қийгазиб келмокчи бўлди-ю, ийманди.

Абдулла тўпдан ажралиб, даврага қайтди, кўшик энди тинганди. Зулхумор унинг оёқ олишидан «акам ичипти», деди Ойкулдига шивирлаб.

Кимдир Абдулланинг ёнида пайдо бўлди, кўлидан ушлаб, рубобчи йигит ёнига олиб борди.

– Бугун энг калин ошнангнинг тўйи, – деди котма, новча йигит. – Битта кўшик айтасан.

Даврада жонланиш пайдо бўлди.

Абдулла ой ёруғида рубобни созлайтуриб, шошмасдан атрофга аланглади, сўнг, давра четида турган оппок кўйлак кийган, хушбичим, сочлари турмакланган кизга бир караб олди. Ойкулди буни дарҳол пайқади. У киз бир чеккада қотиб турар, кўзларини Абдулладан узмасди. Ойкулди қошларини чимириб, Зулхумордан аста унинг кимлигини сўради.

– Оқ кўйлакли кизми? – сўради Зулхумор. – Сохиба. Термизда техникумда ўқийди. Асли ўзи киш-лоғимиздан.

Ойкулди зулфини тузатаётган Сохибага хомуш боқди.

Абдулла кўшик бошлади.

– Учиб ўтган қалдирғоч-ей, ёра айт саломимни...

Йўк, у кўшик айтаётганмасди, у бўзлаётганди. Унинг бу кўшиғи гўё эркакнинг ғамгин йиғисидек, юракни эзадиган нола бўлиб таралар, ҳатто бир-бирини қувлашиб юрган болалар ҳам даврага қайтишиб, тинглашаётганди. Ойкулди кўзларини юмиб олди, боши айланаётгандек туюлди. Юрагининг аллақаерида хўрсиникми, оғриқми, бир нимадир пайдо бўлди. У Абдулланинг қанча баланд овоз билан куйлаётгани сари, ўзидан шунча узоклашаётгандек бўлаётганини хис қилар, шунданми, кўлларини узатиб, «ушланг, бўлмасам йиқиламан», дегиси, йиғлагиси келарди. Кўшик тугаганди. Ойкулди кўзини очди. У ҳаммадан ҳам аввал Сохиба турган томонга қаради. Аммо, киз кўринмади.

Тўй тугамаган бўлса-да, Ойкулди Зулхуморга «кетамизми?» деди. У ҳам шунни кутиб тургандай «майли, кетамиз», – деди.

Зулхумор ховлидан чиқишлари билан:

– Сохибани кўрдингизми? Жуда ўзига бино қўйган киз. Ўзи акамни яхши кўрган... Манга ҳеч ёкмайди шу киз...

– Нега? – сўради Ойкулди.

Унинг овози негадир титраб чиқди.

– Ўзини катта олади...

– Акангиз ҳам уни яхши кўргандир, – деди Ойкулди.

У бу гапидан ўзи хижолат тортиб кетди.

– Ҳе... Акамнинг тирноғига ҳам олмайман уни.

Зулхумор кулиб, Ойкулдининг белидан кучди. Уларнинг уйи сой қирғоғида, тўйхонадан унча олис бўлмаганлиги учун бир зумда етиб келишди. Аммо, Ойкулди жуда узок йўл босгандек ҳорғин эди. У кела солиб, ўз хонасига кириб кетди. Эшикни беркитиб, ўзини ойнага солди. Кўзларини, қошларини томоша қилди. Хаёлан ўзини ўша оқ қўйлакли киз билан солиштирди. Йўқ, ундан қолишадиган жойи йўқ. Нозик бўй-баста, қора, йўғон сочлари, бежирим юзлари наҳотки Абдуллага ёкмаса? Ойкулди мактабда ўқиган пайтларида унга, севаман, деб хат ёзган юкори синф болаларидан Аҳмадни, ўзи билан бирга ўқиган Восиднинг маъноли қарашларини эслади. Уларни мазах қилиб, ғурур ва фахр билан юрган кунлари, Сурхон буйларида қизлар билан бекинмачоқ ўйнаганлари бир умрга қолиб кетди.

Ойкулди сандиғини очиб, бисотини титқилди. У энди онаси мактабни битирганда совға қилган оқ қўйлагини кидирарди. Унинг оқ қўйлак кийгиси, Абдулланинг худди Сохибага ёниб қарагани каби қарашини истар, мармар танасини аллақандай бир ўт секин-секин куйдираётганлигини ҳис қиларди. Мана, у оқ қўйлак! Сен шунчалар жозибали, сеҳрлимисан! Сен яна бир сеҳрингни кўрсат. Кўрсата қол, хўпми? Ойкулдингни уялтирма. Ахир, биласан-ку Ойкулди ҳеч кимга ёмонлик қилмаган ва ҳеч қачон раво кўрмайди. Фақат, фақат Абдуллага ёкса бас. Келинчак хаёлан шундай деб илтижо қиларди.

Абдулла уйга қайтганда, деразадан юлдузларнинг секин сўнаётганлиги кўриниб турар, Ойкулди оқ қўйлак

кийганча, окқуш мисол порлаб ўлтирарди. Абдулла кўзлари шишинқираган Ойкулдига бир лаҳза хайрон бокди, сўнг лабларида табассум пайдо бўлди. Ойкулди ҳаёдан ёниб, ўрин солди, ўзи дераза қанотини очиб, туриб қолди. Осмон! Мунчалар сирлисан, қани ушбу дамда Ойкулди ҳам уча қолса, шаффоф бағрингда бештавиш қулиб, рақсга тушса!

Осмон, шошма, бирпас тўхтаб тур! Ҳозир, шошма, қара, Абдулланинг бағри унга осмон бўлди, осмондан ҳам аълороқ бўлди. Оқ кўйлақ, мўъжизакор, сеҳрли оқ кўйлақ, раҳмат сенга!

Ойкулди худди қордек эриб кетгандек сезарди ўзини. Абдулла эса уни зркалаганча, «ухла, ухла, энди Ойкулди, – деди. – Нега ухламаяпсан?»

– Ухлайман, – деди Ойкулди.

Сокин тун. Ойкулди беланчақда ётгандек, бир куч уни тебратиб, аллалаётгандек бўларди. У ана шу оромдан секин-секин уйқуга кетди. Абдулла энди ҳар қуни уни ана шундай аллалаб, ана шундай ухлатиб қўярди.

Куз арафасида Абдулла яна маънос бўлиб қолди. Бу пайтда Ойкулди Соҳибанинг қишлоққа келиб кетганини эшитди. Яна юрагига чўғ тушди. Абдулланинг яна ичиб келганини кўриб, шодмон боқишлари йўқолди. Кейин... Кейин эса тарам-тарам олма юзи тароватини йўқотганлигини сизди. Қўшни кизлардан Абдулланинг ишни ташлаб бўлса ҳам Термизга, Соҳибанинг олдига бориб келганини эшитди. Ойкулдининг қошлари тез-тез чимириладиган, ғунча лаблари титрайдиган, қўли ишга бормайдиган бўлиб қолди. «Оқ кўйлақ, жоним оқ кўйлақ, наҳотки сенинг қудратинг йўқ! Ахир, Ойкулди нима гуноҳ қилди бу оламда? Шу хонадонни, шу етим қолган болаларни қийналмасин, деб ўйлагани, ё қайнонасининг васиятига рози бўлиб, бу уйга келин бўлганими? Оқ кўйлақ, сен унга мурувват қил, уни бу кўйга солма. Қўшни келинчақлар олдида уятга қўйма, унинг мағрур бошини эгма!»

Оқ кўйлақ унга мурувват қилмади... Уни атайлаб қийган кунлари Абдулла бурилиб ҳам қарамас эди. «Яхши» дер эди ортига қарамай. Ойкулди жаҳл билан у кўйлақни ҳеч қимга кўрсатмай, бурдалаб ташларди.

Абдулла тез-тез ичар, гохо каердадир тунаб колар, унга бепарво бокар, ғамгин кўзлари Ойкулдини хижолатга соларди.

Ойкулди ўша куни окшом тушганда, рўзғор ишларини саранжомлаб овқатга унади. Абдулланинг ишдан қайтиш вақти бўлди. Аммо, ундан дарак йўқ.

Ойкулди қайнукалари билан бирга овқатланди, қайнотаси қоровулликда бўлгани учун унга овқат юбортирди. Сўнг, ўз хонасига кириб кетди. Дераза ёнида стол ёнида ўтириб, хат ёзди:

«Абдулла ака! Мени кечиринг. Сизни ташлаб кетяпман. Қанча оғир бўлмасин, шунга аҳд қилдим. Бу ишим тўғрими, нотўғрими, ўзим ҳам билмайман. Аммо, шуни билдимки, васият бўйича турмушга чиқиш тўғри эмас экан. Сиздан ўтинчим шуки, мени айбламанг. Инсон васият қилганда, «агар ёшлар бир-бирини севса, уйлантиринглар, бўлмаса йўқ», – деб айтиши лозим экан. Сиз ҳам, мен ҳам шундай бўлайлик».

Ойкулди хатни тугата олмади. Зулхумор кирди.

– Акамни даштга, қўтонга юборишибди. Эртага қайтаркан, – деди у. – Ҳозир кўчада Сафар тоға айтди.

Ойкулди бош силкиб, қўйди. Зулхумор унинг ҳеч нарса демаганига ажабланиб қаради.

– Ҳа, янга? – деди у Ойкулдининг ёшланган кўзларига қараркан,

Ойкулди қайнсинглисига бетоблигини баҳона қилди.

Зулхумор бош силкиб, нариги хонага кетди.

Ойкулди эса ўзига, ёлғиз ўзига ўрин соларкан, эрталаб, эрта тонгда бу хонадондан бош олиб кетишга аҳд қилиб қўйди. Аммо эрталаб турибоқ, хатини йиртиб ташлади. Ўзининг устидан кулди». Китобдаги қахрамонларга ўхшаб, хат ёзганимни қаранг-а, – деб ўйларди у. – Мен шу уйнинг бекасиман. Ҳеч қаерга кетмайман. Оқ кўйлаққа ишонаман. Уни эса то эрим мени яхши кўрмагунича, янгиларини тикавераман».

Кунлар шундай ўтаверди. Бу орада фарзанд туғилди. Яна тут пишиғи келди. Яна окшом пайти тут егиси келди. Боласини ухлатиб, ўзи тут ёнига борди. Шунда...

ўзига, унга мафтун бўлиб қараётган ойни кўриб колди. Ун тўрт кунлик ой. Ҳилол ой. Унинг атрофида, ҳарир ҳавода юлдузлар милтирайди. Ойкулди донг котди. Гўё ой оқ кўйлак кийгандек, Ойкулдига уни кўз-кўз қилаётгандек туюлди. Мен ҳам худди шундай либос тикаман, ой, – деди унга пичирлаб. – Чинданам кўйлагинг чиройли. Мен бўлсам, Соҳибанинг кўйлагидан андоза олиб юрибман. Унга ўхшатишга уринибман.

Эртаси куни у шундай бир чиройли оқ кўйлак тикдики... Ёқалари, енглари, этакларида ҳилол ой ўйнаб тургандек кўринади. Раҳматли қайнанаси сандиғида оқ матолар асраб кўйган экан. Ичидан бу гал оқ пахта матосини, кумушранглисини танлаб олди. Кўйлак битган кун Термиздан дугонаси келган эди, уни кўриб, лолу хайрон бўлди. «Ажойиб! Мен ўзимни зўр модельер деб юрсам, адашибман. Сенга гап йўқ, аслида сен кўриктанловларда қатнашишинг керак», – деди ҳаяжонланиб. Сўнг, Ойкулди кўйлакни кийганида, беихтиёр чапак чалиб юборди. «Ой, сен худди Сурхондарё мадоннаси бўлдинг. Рўзи Чориев деган рассом сени кўрганида албатта, расмингни чизарди» деб олқишлади. У бекорга куйиб пишиб гапирмаган экан. Кетишида шу кўйлакни вақтинчага бериб тур деди. Йўқ дея олмади. Бир ҳафта ичида энди унданда чиройлисини тикди. Унда энди онаси ўргатган ойгул, ой барги, наш гирдоб, мажнунтол, жийдагул, гули ҳафтранг, абри баҳор, аноргул тасвирлари бор эди. Аммо, ой тасвири бу нақшларга етакчи эди.

Кунларнинг бирида Термиздан хат келди. Дугонасининг ёзишича, Ойкулдининг «Ойнинг оқ кўйлаги» деб аталган либоси вилоятда ҳунарманд танловида ғолиб бўлганмиш. Унга республика танловига йўлланма берилганмиш. Тантанага тез етиб келишини сўрабди. Шунда Ойкулди дугонаси кўйлакни нима учун олиб кетганини эслади. Эртаси ўша кўйлакнинг янгича тикилганини кийди, дахлиздаги тошойнага ўзини солди. Бундай караса, орқасидан эри тикилиб турибди. Бир кизариб, бир бўзарди. «Термизга бориб келмоқчи эдим», – деди ниҳоят – Рухсат берсангиз».

– Йўк, йўк, – деди Абдулла шоша-пиша. – Мен сени ниятингни биламан. Кетиб, қайтиб келмоқчи эмассан.

Ойкулди хайрон бўлди. «Ие, унинг менга иши бўлмасди. Нима бўлди унга?»

Ахир наҳотки. Ё мана шу ойнинг оқ кўйлаги, унга мурувват қилдими? Раҳмат сенга эй ойнинг оқ кўйлаги!

– «Чиройли бўлиб кетибсан, Ой», – деди Абдулла яна. – Кел, кўй, бари мендан ўтди. Кетмаа.

Ойкулди жилмайди.

– Кетаман. Лекин, қайтиб келаман.

Зулхумор ҳовлига чикқанида, акаси-ю янгаси сўри устида, дарахт тагида юзма-юз бўлиб тут мевасини те-риб ейишарди. Икковининг хандон отиб кулишларидан лолу хайрон эди.

– Менга тегинманг! Тутдан қўлларим доғ бўлган.

– Нима қилибди, Ойкулди, Ойда ҳам доғ бор.

Ойкулди унинг юзидан ўпиб олди.

– Ана энди сизда ҳам доғ бор...

– Мен ҳар қандай доғни ювиб ташлайман, Ой...

1976 йил.

АРВОҲ КАПАЛАК

Мансур ётган еридан турмай, қўлини ёнбошидаги тумбага чўзди, кундалик режалар қайдномасини излади. Қўли дафтарга тегар-тегмас, у ердан аллақандай бир капалак ғизиллаб учди. Ушбу дақиқада хаёлига пашша ўлдиргич келди, аммо уни тезда топа олмаслигига кўзи етди, ўрнидан кўзгалмай, капалакни бир зум кузатмоқчи бўлди. Кун хали кеч эмас, аммо, ташқарида ҳаво булутлигидан хона қоронғирок. Капалак қаёққадир ғойиб бўлган эди. Мансурнинг кизиқиши ортди, бетокатланиб чирокни ёқди. Ва ниҳоят, бояги капалак қаравот тепасига осиглиқ «Яланғоч аёл» портрети сиртида, нақ аёлнинг кўксига кўниб турганлигини кўрди. Дафтарни унга яқинлаштириши билан яна капалак учди. Унинг зир айланиб учишини томоша қиларкан, бирдан эслади:

арвоҳ капалак бу. Мансур уни кўп марта кўрган, шунга карамай, авваллари номини билмасди. Унга арвоҳ капалак эканлигини Ойгул айтган. Унинг номини биргина Мансур эмас, ишхонадагилар ҳам билмас экан. Архивлар сақланадиган шкафларда бундай капалаклар кўп эди. Мансур арвоҳ капалакни тутиб, хонасидаги иктисодчилардан ҳам, ўша ерда ўтирадиган ҳисобхона ходимлари-ю ер ости қазилма бойликларини ҳисобкитоб килувчи статистларгача сўраб чикди. Аммо ҳеч ким бу капалак номини тўғри айтолмади. Тасодифан учраб колган фаррош хотин оғзидан арвоҳ капалак номини эшитганида, у ёш боладек кийкириб юборди. Бутун бошли катта бир илмий текшириш марказида фаррош хотиндан бўлак ҳеч ким арвоҳ капалакни билмаслиги Ойгулни ҳайрон колдирди. Аввалига ишонмади. Аммо, Мансурнинг ланжрок жавобидан билдики, рост гапиряпти. Мансур ўшандан бери уйдан то ишхонасигача учрайдиган курт-кумрускаларни кузатадиган, ҳатто, хонада бўш колди дегунча, кўзини укалаб, хона шифтининг тўрт бурчагига қарайдиган бўлиб колган. Бир куни елпарраги олиб ташланган туйнукдан қатор тушиб келаётган чумолиларни кузатиб, ўзича бу кузатишларидан завкланиб, зудлик билан тайёрланиши керак бўлган ишни чўзиб юборди-ю, сўнг бунақа кузатишлардан воз кечди.

Арвоҳ капалак унинг кузатаётганлигини сезгандек, дераза ромига ўрмалаб кирди, шу тахлит гўё жонсиз бир нарсага айланди. Мансур уни авайлаб ушлади. Капалак қанотларини пириллатди, айниқса нозиккина оёқчаларининг ҳаракати бисёр чиройли эди. Боягина уни эзғилаб ташалашга ҳам тайёр турган киши, энди жовондан заррабни олиб, полиэтилен тўшалган стол устида уни синчиклаб томоша қила бошлади. «Арвоҳ капалакни ўлдиринг ёмон, у одамнинг арвоҳи эмиш». Ойгул шундай дейди.

Мансур шу гапни эслаб, арвоҳ капалакни қўйиб юборди. Кейин қайднома дафтарини очди. Унда таниш аёлниқига борадиган кун хабарини ўқиди, шоша-пиша йўлга тушди.

Кечкурун тўшақда, яна арвоҳ капалакни эслади. Ёнидаги аёл эркалатишини тўхтатди, унинг ўйланиб қолганлигига эътибор қилди.

– Ҳа, Мансур, нима бўлди?, – деди.

– Ҳеч гап йўқ, ҳеч гап йўқ, шунчаки, ўзим», – деди Мансур.

Осонликча кутулмоқчи эди, аёл қошларини чимирди.

– Уйланмоқчимисиз? Шунга айтилмайсиз, шекилли, тўғрими?

– Қўйсангиз-чи? Мен буни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ.

– Нега? – деди аёл. – Қизиқ. Келишган йигитсиз. Нега уйланмайсиз?

– Худбинман, – деди Мансур. – Беғалва яшашни афзал кўраман.

– Унда... Ҳозир нега бунчалик ўйланиб қолдингиз? Мансур унга арвоҳ капалак ҳақида гапириб берди.

– Балки сиз ҳам арвоҳ капалакни билмассиз, – деди йигит.

– Нега? Уни жуда яхши биламан, кўриниши оддий капалаклардан катта, бўйни томонида одамнинг бош чаноғи шакли бор. Тўғрими?

Мансур бош ирғади.

– Бошим оғрияпти, – деди аёл юзини унга терс буриб. – Оч қолган бўлсангиз, ошхонага чиқиб бирор нарса енг...

Мансурнинг иштаҳаси йўқ бўлса-да, аёлдан бир муддат узоклашиши учун ўрнидан турди. Деразадан боқаётган тўлин ой унинг ялонғоч гавдасини ёритиш учун бир муддат тўхтаб турганга ўхшарди. Мансур ётоқхонага қайтиб кирмади...

Орадан бир ҳафта ўтиб, Мансур уй хонасини супурар экан, радиатор тагида ўша арвоҳ капалакнинг жонсиз ётганини кўрди. Наҳотки ўша? Балки ўша эмасдир? Нега ўшанда деразани очиб, уни эркинликка чиқариб юбормадим, деб ўйлади. Ўша кечаси ухлай олмади, аввал арвоҳ капалакни, кейин эса Ойгулни ўйлаб кетди.

«Мен сизнинг уволингизга қолмадимми ўзи?» – У бу саволни бир марта, шунда ҳам Ойгулнинг ўзига бер-

ган. Қиз бунга жавобан, нимаики бўлиб ўтган бўлса, барига ўзим айбдорман, деб жавоб қилган эди. «Нега энди у бутун айбни ўзига олади? Унинг бахтсизлигига мен ҳам сабабчиман-ку?» деб ўйлади Мансур. Нега бу ҳақда аввал ҳам ўйлаб кўрмаган экан? Мансур бечора кизни тез-тез эслаб туради, ҳатто бир қадар меҳри тов-ланиб, яхшилик қилишни истайди. Афсуски, бунинг иложи йўқ.

У Ойгулни тасодифан учратди-ю, тасодифан йўқо-тиб қўйди.

Қиз билан танишган куни кечагидек эсида.

Ўшанда у яшайдиган уй рўпарасида янги осмонўпар бино қурилаётган эди. Юраги ёзув-чизувдан безиб, балконга чиққан пайтлари рўпарадан кўриниб турган баланд кўтарма кран тепасига озгингина бир кизнинг чикиб кетишини кўриб коларди. Қиз то кран кабинаси-га кирмагунча, ундан кўзини узмасди. Ўзича қизни ка-палакка ўхшатарди. Ана шу нозиккина «капалак» кун бўйи баҳайбат кранни хоҳлаган мукомга соларди.

Бир куни ваннахона шахтасига ишлатилган бўлса-да, икки-уч дона калта ёғоч керак бўлиб колди. Ўйлаб-ўйлаб, қурилиш майдончасига борди. Тушлик пайти эканми, майдонда ҳеч ким кўринмади. Қайтиб кетмокчи бўлиб турган эди, кран томондан келаётган ўша кизни кўриб колди. Мансур уни тўхтатиб, мақсадини айтди. «Бизга ҳали ёғоч олиб келишмади», деди у. Мансур кизни гапга солгиси келди. Краннинг ер зичлайдиган чўян болғасига кўзи тушиб, унинг зарбасидан ер тугул, уй поли ҳам зириллаши эсига келди. Қизга шуни айт-ди. «Секин ишлатишнинг иложи йўқми?» деб сўради. Қиз кулди. «Қайси уйда турасиз?» деб сўради. Мансур ўзи яшайдиган уйни кўрсатди. «Тошкентлик эмас экансиз, бўлмаса, зилзилани кўрган киши бунақа де-масди», деди киз.

Гап гапга уланди. Мансур: «Тўғри топдингиз, – деди, – ўзингиз қаерликсиз?». Қиз: «Тошкентлик десан-гиз ҳам бўлаверади», деб мужмал жавоб қилди. Шун-да Мансур топкирлик қилмокчи бўлди: ота-онангиз Россиядан келган, ўзингиз шу ерда туғилгансиз, шундайми?

Қиз миллати ўзбеклигини айтди, Мансур оқсарикдан келган бу қизнинг гапига ишонгиси келмади: «отам ўзбек, онам рус, лекин онамнинг кўлида тарбия топганлигим учун ўзбекчани яхши билмайман, тил ўрганмаганлигимдан афсус қиламан!»

– Агар чин дилдан истасангиз, тезда ўрганиб оласиз, – деди Мансур.

Мансур бу гапни танбеҳ сифатида айтмоқчи эмасди, аммо товуши дағалроқ чиқди.

– Сиз ҳам русчани сал бузиб гапирар экансиз, деб кулимсиради киз.

– Агар сиз ҳам мендек чекка қишлоқда яшаб ўқиганингизда, бундан ҳам беш баттар ҳолга тушардингиз, – деди Мансур.

Шу билан уларнинг суҳбати тугади.

Бир куни эрталаб ишга кетаётган эди, бекатда яна ўша кизга дуч келди. Трамвайда бирга кетишди. Мансур ундан нега бугун ишга бормаганлигини сўради. Қиз қандайдир мажлисга шошаётган экан. Бу сафар ҳам суҳбат қисқа бўлди. Лекин Мансур ундан айрим нарсаларни билиб олишга улгурди». Кранда ишлашнинг ўзи бўладими? Нега энди сиз шундай оғир касбни танладингиз?» деб сўради киздан. «Маоши яхши, жамоамиз яхши. Қолаверса, онам ҳам илгари шу жойда ишлаган», деди киз. Қизнинг онаси «Светлана» дўкон қурилишида ишлаётганида фалокат рўй берибди, у баланд каватдан йиқилиб тушибди. Дўкон онасининг номи билан «Светлана» деб аталар экан. Мансур бу гапларни эшитиб, ундан баттар ғаши келди. Онаси шу иш орқасида ҳалок бўлса-ю, унинг йўлидан бориб, кранчиликни танласа!

«Ақли расо киз бундай қилмасди», деб ўйлади у. Худди шу пайтда киз, «келинг, танишайлик» деб қолди. Исмини Ойгул, деб айтди-ю, сўнг шопа-пиша навбатдаги бекатда тушиб қолди.

Мансур кечқурун кўшниси Қудратга Ойгул ҳақида, онаси Светлананинг фожиавий ўлими ҳақида гапириб берган эди, у ҳовлиқиб, «Бир таништириб кўймайсизми мени ўша киз билан?» – деди. – Чиройли киз бўлса, бу-

нинг устига илюрлардан экан. Эхтимол, портретини ишларман. Очиғи бундай довюрак қизни кўргим келяпти».

Кейинги якшанба кунда Мансур Ойгулни яна учратди, уни тўғри Қудратнинг устахонасига бошлаб борди. Қудрат иккаловини жуда яхши кутиб олди. У кизга чиройли қилиб ишланган манзара асарини совға қилиб юборганида, Мансур ҳангу манг бўлиб қолди. Яна ҳайрон қоладиган нарса шуки, улар бир-бири билан худди эски кадрдонлардай очилиб-сочилиб гаплашишди. Балки бунга Мансурнинг кизга аввалдан Қудратни роса мактаб қўйгани сабабми ёки Ойгулни йигитга меҳри тушдими, бу унга қоронғи. Ўша оқшомдаёқ Ойгул расомга ўз портретини ишлашга розилик берди.

Орадан бир қанча вақт ўтиб, Қудрат Мансурниқига келди-да, «Шоир (у ўзи яхши кўрган тенгдошларини шундай дерди), сиз Ойгулга менинг уйланганлигимни айтганингиз йўқмиди, » деб сўради. «Нима, бу гапни айтиш шарт эканми? – деди Мансур. – Ё ораларингдан бирор гап ўтдимми?» Ойгул ундан, энди менга уйланасизми, деб сўраган эмиш. «Нима бало, сиз унга севги изҳор қилган эдингизми?» – деб сўради Мансур. Қудрат қулди: «Ахир, мен унинг ўзини яхши кўрмай, суратини қандай ишлай оламан», деди. Мансур вазмин йигит бўлса ҳам, лекин шу тобда жаҳли чиқиб кетди. «Яхши кўрсангиз кўраверинг, – деди у. – Лекин чега-радан чикмаслик керак эди-да». «Ўзи хоҳлади-да, мен билан бирга бўлишни. Илтимос, унга айтиб қўйинг. устахонамга бошқа келмасин. Бола-чақали одамман...».

Мансур бўзарди, кизарди, лекин уни қойий олмади, Қудрат эса унинг авзон бузилганини кўриб, тезда жўнаб қолди.

Мансур якшанба кунларининг бирида янги қурилган метрони томоша қилиб келаётган эди, бекатда бир кучок гул кўтариб турган Ойгулни кўриб қолди. У онасининг қабрини зиёрат қилгани кетаётган экан. Мансур кизни бир чеккага бошлади.

– Мени кечиринг, – деди у астойдил қуйиниб. – Қудратнинг аблаҳ эканлигини билмабман. Сизнинг уволингизга қолмадимми?

Ойгулнинг жавоби Мансурни ҳайрон қолдирди. У Қудратни яхши кўриб қолган эмиш. Йигитда айб йўқ эмиш. Кейин, киз тўсатдан йиғлаганча, кетиб қолди. Мансур учун унинг йиғиси ҳалигача бир жумбоқдай туюлади. Эҳтимол, у ўзи йиғлагиси келганлиги учун йиғлагандир. Балки, туғилмаган, ҳеч қачон туғилмайдиган боласини кумсаб йиғлагандир. Буни у билишга қодир эмас.

Ўша воқеадан кейин Мансур Қудратнинг уйига деярли кирмай юрди. Баъзи кечалари Ойгул эсига тушса, ўз-ўзидан хафа бўлиб кетарди.

Бу орада Қудрат туманли оқшом кунларининг бирида машина тагида қолиб кетди, бир ҳафта шифоҳонада ётиб, оламдан кўз юмди.

Мансур Қудратнинг дафн маросимига бориб келди. Бир куни уйда ёлғиз ўзи журнал титкилаб ўтирган эди, эшик тақиллаб қолди. Бориб очса, Ойгул. Қизнинг биринчи айтган гапи шу бўлди:

– Нимага хабар қилмадингиз?

У қўлидаги газетага ишора қилди. Қудратнинг оиласи ва биродарларига билдирилган таъзиянома эълон қилинган эди.

– Тўғриси айтсам, сизни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ, – деди Мансур. – Қани, уйга кириб, бафуржа гаплашамиз!

Ойгул бош чайқади. У Қудратни қаерда дафн этилганини сўраб-суриштиради. Қизнинг вазоҳатидан ўша ёкка бориб келиш истаги зўрлигини яққол англаш мумкин эди. Мансур уни кузатишга ҳам улгурмади. Ойгул қандай тез пайдо бўлган бўлса, шундай тез ғойиб бўлди.

Мансурга бу ҳол, бу йўқлов жуда қаттиқ таъсир қилди. Наҳотки, у Қудратни шунчалик севган бўлса. Қизик, Ойгул жудаям ғалати киз-да! Қудратни шунчалик яхши кўрибди-я! Эҳтимол, у шунга чиндан ҳам арзир. Дунё ҳам кўп ғалати-да, нега аввалроқ Қудрат Ойгулни учратмади. Нега? Кошки, шундай бўлса эди... Мансур балки шунда ўзини айбдор деб ҳисобламамас эдими?

Энди у чидаб бўлмас бир ғалати аҳволга тушди: ўзини нотавондек сезар, бундан ўзини кўярга жой топа олмас, гўё оёк-қўллари йўкдек, кўзлари кўрдек, ... Қийналиб балконга ўтди. Осмонга ой балқиб чиққан эди. Юлдузлар мавжланиб ётарди. Қўлида қайднома дафтари. Уни бурчакка иткитиб юборди. Қалбининг тўрида аллақандай занжирлар борлигини, улар секинлик билан, тобора секин узилиб бораётганини ҳис қилди. Мансур англадики, Ойгулнинг унга нисбатан айтилмаган муҳаббат изҳори бор. Бу қизнинг сохта, ўзини вақтихуш қилиб кўрсатиши, унинг Қудратга ёлғондакам мафтун бўлганлигидан ҳам билса бўларди. Ахир, дўсти фалокатга йўликиб, вафот қилганлигини хабар қилиб, унинг эшигига ёзиб қолдирган номаълум мактуб эгаси ким эди? Ўша... ўша Ойгул эди, буни у энди эслади: ўзбекчани бузиб ёзганлигидан ҳам билса бўлар эди. Эслади, хатда шундай ёзувлар бор эди: «Ортангиз (Ўртоғингиз) кича (кеча) машинага урилиб, бальнисага тушди».

Демак, киз Қудратнинг вафотидан хабардор. У охири марта ҳам фақат Мансурни кўргани келган. Гўё Қудратнинг вафотини газета орқали билгандек бўлиб.

Ойгул ўзининг бахтсизлиги учун Қудратни айбдор деб билмайди. Демак, унда Мансурни гуноҳкор деб билади. Мансур унга қандайдир яхшилик қилгиси келади, аммо буни ҳеч бир иложи йўқлигидан, ночорлигидан ўзини беш баттар ғариб ҳис қилади.

«Арвоҳ капалак – ким ўзи? У кимнинг руҳи? Қудратникими? Балки... Ойгулнинг руҳидир. Балки ўзиникидир?» Аммо у нима бўлганида ҳам энди жонсиз эди.

У ўзига келиб, қайднома дафтарини ердан кўтарди, сўнг, ўша таниш аёлга қўнғирок қилди. Негадир узок вақтгача ҳеч ким жавоб қилмади. Одатдагидек, у аёлни кига борадиган кун. Мансур телевизор қўймоқчи бўлган эди, телефон жиринглади.

– Мансур!

– Эшитаман!

– Мансур, меникига бошқа келманг!

– Нега, – деди Мансур. Унинг алами келди.

– Сабаби... Менга ахён-ахёнда келиб турадиган эр-какнинг кераги йўк.

– Тушундим, – деди Мансур. – Факат, бугун, охирги марта учрашсак.

– Йўк, – жавоб қилди таниш аёл. – Иложи йўк. Бугун уйда арвоҳ капалак учиб юрибди.

– Тушунарли, – деди Мансур.

У телефон дастагини қўйиб, ошхонага чикди. Газўчокка чойнак қўйган, ундаги сув аллақачон қайнаб, копкоғини тарақлатарди. Унинг тарақлаши гўё мотам куйини ижро этаётган оркестр садоларидек инграрди.

Ҳар қалай, унга шундай туюлди.

1983 йил.

КЎЧА ЭШИКНИНГ НАҚШИН ГУЛЛАРИ

Кампир ҳар галгидек пайшанба куни эрталабдан мис қозон осди, ўзига сув иситди. Кейин уйига кириб олиб чўмилди. Афтидан, у ҳеч кимни кўргиси йўк эди, шу боис ҳатто кичкинагина даҳлиз эшигини ҳам занжирлаб олган эди. Келини қайнонасига ёрдами керак бўлар деб тўнғичи Қизларойни юборганди, уни орқасига қайтариб юборди. Шундагина келин ўзининг бу ишидан афсус чекди, пешонасига енгил шапатилаб, «Эсим курсин-а,» – деди. Ахир қайнонаси невараси тугул ўз қизларидан ҳам ювинган чоғларида ёрдам сўрамайди, улар исташган тақдирда ҳам бунга мухтож эмаслигини билдиради.

– Нима, биз ўгаймиз бу хотинга. Бизга на кийимини ювдиради, на ювинтиргани қўяди, – деди каттаси кичигига. – Ахир онамиз-ку.

– Рост, – деди кичиги унинг гапини қувватлаб. – Шундай, тегманозик бу аёл.

– Ҳеч қаерда онамиздек бундай ўжари бўлмаса керак.

Иккаласи ҳам бу ерга тез-тез хабарлашгани келиб турса-да, барибир онамизга нафимиз тегмайди деб ота маконларида кўп туришмай, ўз уйларига – даштга жўнаб кетишади. Кампир эса уларни орқасидан қўни-

кўшниларга мактайти: «Икки киз ўстирдим, иккаласидан ҳам розиман. Иккаласининг ҳам рўзгори катта, шундай бўлса ҳам вақт топиб, онамга ёрдамлашай деб келади».

Келин эса хурсанд – кайнонаси билан жуда тил топишиб кетган. Фақат у кампирнинг киз боладек уятчанлигига тушунолмасди. Чўмилтириб кўяй деб минг ҳаракат қилсин, кампир сира ҳам кўнмайди. Кўнглида шубҳа ҳам туғилган, «Балки баданида бирор нуқсон бормикан?» деб. Кейин, вақти-соатини топиб, кампирнинг чўмилганини бекитикча кузатган. «Мен бетийикни худонинг ўзи кечирсин, ичим кизиб, билгим келаверди-да, – деди кейин кайнсингилларига. – Айтсам, ишонмайсизлар. Ой деса ойдай, гул деса гулдай тана-тўшлари. Кўриб, оғзим очилди».

Кампир чўмилиб, кийиниб бўлгач, келинини чакирди. Чойнакда чой дам еб турганини эшитиб, кўзларида миннатдорлик пайдо бўлди. У шундай аёл, бир нимани кўнглидагидек қилсанг, тилла топгандай суюнади. Кампир кайрағоч тагида ўтириб узок чой ичди. Ховли бурчагида кайроқтошга пичок чархлаётган ўғлига тикилиб ўтирди.

Тўсатдан ернинг қайсидир бурчагига бош уриб кизил қонига беланиб ётган қуёш нуруни кесганча қимдир ҳовли этагига қалама тошдан ошиб тушгандек бўлди. Ўз ишига андармон ўғил буни кўрмади. Кампир «Кўзимга кўринди шекилли» деб хаёл қилди. Ўғлимга айтсамми йўқми, деб иккиланиб ичкарига кириб кетди. Ярим тун экан алаҳлаб ўйғонди. Уйқуси қочиб, тиззасини қучиб хаёл қилди. «Итлар бунча безовта хуришмаса, ё жондор-пондорни исини олдимикан». Тонгга яқин кириб келди. Бир оз ҳовлиқиш билан сўз бошлади:

– Момо, ҳовлимиз қўйнидаги дўнгликда қимдир ўтирибди, – деди Қизларой.

Кампир ёқасини тишлади:

– Ёлпирай! Қим бўлдийкан?

Кўлига ҳассасини олиб ташқарилади. Кўзлари хира тортиб қолгани учун, сўри олдидан туриб ҳовли саҳнидаги кишини танимади. Кампир том ол-

дига юрди. Сигир боғловли қозикни ҳатлаб, таппи қилинадиган жойда тўхтади. Қўлини пешонаси устига қўйиб, қаттиқ тикилди. Оқдан кўра кўкка ранг берадиган тўзғин соч-соқолли, кирра бурун бояги кимса одам қадамини эшитиб, ўрнидан қўзғалди. Тўнига ёпишган хас-хашакларни қоқиб-қоқиб қалама тош девордан ошганча кўздан ғойиб бўлди. Кампир эшик олдида савол назари билан қараб турган ўғлига лом-лим демай ичкари кириб кетди. Сулаймон хайрон эди: онаси шу кетишда фақат эрталаб хонасидан чиқди. Юз қўлини ювиб яна қамалиб олди. Одатда у бирор-бир иш билан шуғулланиб ўтирмаса, мазаси қочиб қоларди. Шу боис онасидан хавотирга тушди. Бу номаълум кимсани билиш истаги юрагини чирмовуқдай сиқиб келар, аммо уни қаердан ва қандай топишни билмай хуноб бўларди. Ҳаммининг кўнглида шубҳа-гумонлар бола-лаб борарди. Бир куни хотини ёрилди.

– Балки, ёшликдаги танишидир...

– Ўчир овозингни! Биров эшитмасин... – У хотинига тарсаки тортиб юборди. Хотини шاپалок зарбидан, ловиллаб ёнаётган юзига қафт босиб ҳикиллаганча бурчакка чўкди. Сулаймон анча сукут саклаб тургач, бир оз ҳовуридан тушиб гапирди. – Кўнглига қўл солиб кўриш керак!

– У кишини билмайсизми. Мен сўрасам, айтадиган одам ўзиям.

– Бўлмаса мен сўрайми?!

Хотини «қайдам» дегандек, елка қисди. Кейин уйда ортик қололмади, эшикдан отилиб чиқиб, ошхонага кириб кетди. Қайта бу борада гап очилмади.

Кампирнинг хонасига Қизларой кириб чиқиб турди.

Орадан чорак ой чамаси вақт ўтиб, қишлоқда бир этикдўз пайдо бўлди. Мактаб қоровулхонасида ётиб юрган, ўша кишига Сулаймон ботинкасини яматгани борганда, кўзлари чакнаб кетгандек туюлди. Анчайин жиддий чехрасида ним табассум ёлқинланди. Эски кадрдонлардай сўрашиб кўришди. Эҳтимол отаси тенги бу одамнинг бу қадар мулозамати йигитни эритди-ми, икковлон мириқиб суҳбат қурдилар. Бу Асроркул

ака галати одам экан. Ҳамма шаҳарга қараб интилса, бу кишим Тошкентдай шаҳри азимдан келибди.

– Нима қилиб адашиб юрибсиз? Шаҳарда сиз учун ҳамма нарса қулай: иссиқ-совуқ сув, газ, электр. Бу ерда лоақал ҳовлидан сув ўтмайди. Қуриб қолган, икки йилдан бери. Сувни ташиб ичсак...

– Нолиманг, ука! «Ҳар ерни қилма орзу, ҳар жойда бор тошу тарозу» деганлар. Тирикчилик, ташвиши билан келиб қолдик энди.

– Барибир...

Уста унинг гапини шартта бўлиб бошиқа мавзуга кўчди.

– Ариқда сув қуриб қолган бўлса, қудук қазмадингизми?

– Ҳовлидан тўрт-беш марта қудук қазилган, аммо лекин сув чиқмаган.

– Йў-ўк! Чикади. Яхшилаб қовламагандирсизлар. Ёки ўрнини топа олмагансизлар.

Сулаймоннинг бу шаҳарлик «файласуф»ни гапидан энсаси қотди.

– Балки билсангиз, жойини кўрсатарсиз.

– Майли кўрсатаман ҳам, керак бўлса, қазишиб ҳам юбораман. Фақат битта илтимосим бор. Ҳовлингизни бир бурчидан каталакдек жой берсангиз. Кичкина кулба қуриб, пойабзал тузатсам. Ҳар ҳолда мактаб қоровулхонаси пойабзал тузатиш учун мос жой эмас.

«Ўх-ў! Иштаҳалари қарнай-ку, Сулаймон «Кел, шаҳарлик бу олифтани бир боқлаймиз. Қишлоқни шунча қудук қазиб юрган йигитлари чиқаролмаган сувни бу кишим чиқарар эмиш. Бир ҳолва деган билан оғиз чучимаслигини кўриб кўйсин-чи. Сал ўйлаб гапирадиган бўлади».

– Нега ўйланиб қолдингиз? Гапим сизга маъқул тушмади шекилли.

– Йўк! Йўк! Нега энди, розиман. Фақат анови, Турғун участкавой қалламни гаранг қилмайдимикан.

– Бу ёғидан хавотир олмаганг, ўзим гаплашаман.

– Бўпти, унда эртага кутаман-а

Чошгоҳ пайти ҳовли саҳнида чўкич кўтариб, Асроркул пайдо бўлди.

– Сиз ишингизга бораверинг, мен ҳовлини бир кўздан кечирай, – деди Асроркул ака Сулаймонга.

– Чойдан ичинг аввал, иш бўлса кочмас, – деди Сулаймон.

Асроркул ака унамади. Бир ўзи ҳовлини анчагача айланиб, кўздан кечириб юрди. Бу орада Сулаймоннинг онаси деразага тортилган ҳарир ок парда ортида гоҳ эски сандиқнинг ичидаги сарғайиб кетган суратга, гоҳ ҳовлини кўздан кечираётган кимсага қарар, қўллари дағ-дағ қалтираб турар эди. Ниҳоят Асроркул ака қари тут яқинида ўсган бир туп янтокка кўзи тушиб, чиройи очилди. Йигитнинг яқинига келиб, бу янтоқ гуллаш-гулламаслигини, яна қачондан бери ўсишини сўраб-суриштирди.

– Шу ерда озми-кўпми янтоқ ўсарди, шундан биров-ярими қолган эканда, – деди Сулаймон.

– Мана шу ердан сув чиқади, кудуклик бўлдим деяверинг, – деди Асроркул ака кулимсираб. Сўнг, ўн кадам чамасида иккита ёғоч қокди, шолча илиб, ўзини пана қилди. Кўйлагини ечиб, ишга тушди. Ёши етмишдан ошган, юзи бир оз қаримсиқ кўринса-да, қомади тик, барваста, ҳаракатлари ёш боланикидек енгил, кадамлари тез. Сулаймон унинг олдида анча суст, мактабда жисмоний тарбия ўқитувчиси бўлсам, у қадар чаққон эмас. Бир марта кудук казишда ёрдам қиламан деб, ичига тушди-ю, оёғини уриб олди. Шундан тиззалари зиркираб оғриб арқон тортиб туришга яради, холос. Бутун борлиғи билан ерни севадиган Сулаймонни ичи кизир, бир аммаллаб ишни пайсаллатишга уринар, аммо Асроркул ака ҳолдан тойиб чарчаш ўрнига кучига куч қўшилиб борарди. Ниҳоят унинг айтгани чинга айланди. Бир ҳафтадан сўнг у казиган кудукдан сув чиқди.

Тўғри, кудук анча чуқур казилди, камида ўн қулоч...

Охирги кун, садақайрағоч тагида икки киши ўтириб, бир пиёла чой устида суҳбат қуришди. Бириси дамбадам уф тортиб қўяр, бириси эса «хайрият» дегандек энтикиб қўяр эди.

Орадан кўп ўтмади. Юрагини узиб бергандек қилиб Сулаймон қийнала-қийнала жой берди. Бир-иккита оғзига эгалик қилолмайдиганлардан. «Сулаймон янги оталик бўйти» – деган маломатга қолди. Аммо билдирмади. Асроркул акани шу ёшда қийналиб, иморат кўтаришига қараб туролмади. Кўлидан келганча ёрдамини аямади. Нон-чоидан қарашиб турди. Аммо кўнглининг бурчак-бурчагида ечилмаган тугун қолаверди.

Бир кун туш пайтида кулба олдида, коп-кора чет эл машинасига кўзи тушди. Сулаймон кизиқиб ўша томонга йўл олди. Асроркул ака қуноқ тутган чайла ортига етганда, ичкаридаги ғала-ғовурдан тўхтаб қолди. Йўғон овозда бир эркак ялинди:

– Ада, мени шарманда қилманг! Илтимос кетайлик уйга.

– Сен ўзингни ишингни қилавер, ўғлим, мендан хавотир олма!

– Ахир сизга нима етмайди, ада-а?

– Ҳамма нарса етади, болам! Аммо айтганим билан сен барибир тушунмайсан-да.

– Биздан бирон хатолик ўтдими, ада!?

– Болам, ўзингни кўп қийнама, сендан мингдан-минг розиман.

– Бўлмаса бирор жойдан ер олиб, уй қуриб берай!

– Йўқ! Фақат сендан ўтинчим, ўғлим. Менга индама, мен шу ерда яшамоқчиман. Шундай яшамоқчиман.

Сулаймон бошида адоғсиз саволлар билан хаёлчан ортига қайтди.

Тушдан сўнг, у боғ тўридаги эски ғиштин деворлари нураб бутунлай ерпарчин бўлган сарой олдида Асроркул акани кўриб қолди. Чакалакзор оралаб, орқа томондан келиб, уни кузатди. Бу ерда нима қилиб юрганига ажабланди. Нимадандир шубҳаланди. Балки, бу ерларда тилла кўмилган бўлса, шуни хидини олиб, излаб юргандир бу индамас, ичидан пипган одам, деб ўйлади.

Асроркул ака саройдан ёлғиз сакланиб қолган икки табақали дарвозанинг кичик эшиги олдида тиз чўкиб, уни сийпалаб йиғларди. Сулаймон янада кизиқиб, ча-

калакзор паналаб, шохариқ ичига тушди. Бу ер эшикка якин жой бўлиб, пана эди, ундан ярим ётиб туриб, Асроркул акани бемалол кузатди. Ҳатто унинг секин айтаётган гапларини аниқ-таниқ эшитди. Сулаймон аввалига Асроркул ака ўтганлар рухига бирор-бир оят ўқиётган бўлса керак деб ўйлади.

– Ох, кадрдоним! Сени танидим, сенинг мана шу накшларингдан танидим. Сен ҳовлимизнинг кўча эшиги эдинг. Мана шу нақшин гулларингни бир кўрсам, армоним йўк деб узок жойлардан излаб келдим. Тушларимга неча марталаб киргансан, ахир...

«Ҳа, гап бу ерда экан-да». Сулаймон вужуди кизиби, дилида ғалати бир ўзгариш сезди.

– Асли шу ерлик экансиз-да, – бу кутилмаган саволдан. Асроркул ака илкис чўчиб тушди.

– Ҳа! – деди синик товуш билан.

– Нега буни келган кунингиз айтмадингиз?

– Қандай айтайин? Қишлоқда бирор уруғ-аймоғимиз қолмаган бўлса, ким танирди? Факат, Урин бова бизни аждодни озрок биларди. У киши ҳам яқинда қазо қилган экан. Фотиҳасини бериб, қайтиб кетмокчи эдим, аммо...

– Аммо жойни кўриб, кўзингиз киймади шундайми?

– Йўк! Йўк ундай эмас. Бизни бобомизни Соҳиб кўкчи дер эдилар. Ўттизинчи йилларда кулок бўлиб кетган. Отам эса урушда йўк бўлиб кетди. Кейин онам ўлди. Мен ўн олти-ўн етти ёшларда эдим. Шунда нон излаб Тошкентга кетиб, қолиб кетдим. Ака-укалардан қолмаган, уруш йиллари очликдан ўлиб кетишган.

– Энди бу эртакни тўқияпсизми? Ахир сиз тирикчилик учун юрган одам эдингиз-ку.

– Сизларни ортиқча ғалвага кўймай дегандим.

– Ўзингизни окламай кўя қолинг. Сизни асл максадингизни яхши биламан! Қайга борсангиз боринг, аммо мени ҳовлимни бўшатиб қўйинг!

– Илтимос, укажон, мени ҳайдаманг! Сизга зарарим тегмайди.

– Гап шу. Сизни ортиқ бу ерда кўришни истамайман, – Сулаймон шарт бурилиб уйга юрди. Келиб хо-

насига қамалиб олди. Кечга яқин онаси қошида музтар бўлди.

– Сулаймон, – деди у ўғлига қараб. – Мана шу ўлтирган уй-жойимизнинг ярми шу – Асроркул аканинг отасиники бўлган. Биз, шу ер эгасиз қолгани учун томоркамизга кўшиб олган эдик. Раҳматли отанг бир гапни биларканки, ўзлаштирган ўша ерга сира иморат қурмаган эди. «Ким билади, эҳтимол Соҳиб кўкчининг бирор-бир изи қолган бўлса, қайтиб келар», дерди.

Сулаймоннинг ранги окарди, лаблари билинар-билинемас титради. Сўнг ўзини тутиб олиб, онасига қараб хўмрайди.

– Бир пайтлар бу жойда Соҳиб кўкчи яшаган бўлса, яшагандир. Бу жойлар энди бизники. Бу жойни биз кишлок шўросидан хатлаб олганмиз.

– Йўқ, болам, бу жойлар бизники эмас. Мана шу тутнинг нариси шу Асроркулники бўлади.

Сулаймон ичиб гурган пиёладаги чойни пойгакка сепиб юборди.

– Она, кўп ўзингиздан кетаверманг. Мен ҳеч кимга бир қарич ҳам ер бермайман, билдингизми? – деди авзойи бузилиб.

– Берасан, – деди кампир ишонч билан. – Иложимиз йўқ, болам. Бу ерда Соҳиб кўкчининг аждод-аймоқлари руҳи бор. Уларни норози қилсак, у дунёю бу дунё ҳузур-ҳаловат кўрмаймиз.

Сулаймон ўрnidан турди. Айвондан чиқиб, атрофга кўз югуртирди. Ҳовли-жойининг нақ ярмидан ажралишини кўз олдига келтириб бош чайқади.

– Она, – деди у ялинчок товупда. – Мен бу ташландиқ ерга қанча пул, қанча меҳнат сарфладим. Мана, ҳокимият одамларга Сувли булоқ атрофидаги ердан томорка беряпти. Асроркул акага ўша ердан олиб берайлик. Ер ўлчагич – Ботир синфдошим бўлади. Керак бўлса, анча-мунча ер кўшиб беради.

– Ҳай, болам-а, – деди кампир, – нимага бу одамнинг ичини тушунмайсан. Ер-жой деганинг ўша Тошкентда йўқ эдими? Мен бу одамни ҳовлимизга кириб келган кунийк сезган эдим, ҳовлининг эгаси келди деб. Факат озрок гумоним бор эди.

– Барибир, она, бу жойни бермайман, – деди Сулаймон.

– Менга отанг тайинлаб кетган: мабодо ҳовлининг эгаси чиқса, гиди-биди қилмай, омонатини қайтариб беринглар деб. Арвоҳимни чирқиллатманглар деган. Билиб қўй, агар айтганимни қилмасанг, отангнинг арвоҳи уради. Дуо урса нажот бор, арвоҳ урса даво йўқ, дейишган авлиёлар.

У онасининг олдидан отилиб чиқди. Алами – ичига сигмай уйнинг пойгоҳидан тўрига қадар бориб келаверди. Тонггача уйку нималигини билмади.

Сахар. Кудук сувидан бир челак олиб, юзини чайди.

Қайрағоч тагида бирпас бошини чангаллаб ўтирди-да, сўнг омборхонага қараб кетди. У ердан теша, козиқ олиб чиқиб, тўғри кекса тут рўпарасига келди. Чуқур хўрсинди-да, ўтириб, козиқ кока бошлади. У энди ўша Асроркул акага тегишли ҳовлини чегириб, белги қўйишга, ўша жойни ўз эгасига беришга аҳд қилган эди. Эрталабдан уйкуни парчалаб юборадиган темир товуши атрофга ёйилиб кетди. Қўни-кўшни, бутун уй ичи норозиланиб эшикдан чиқиб келишди. Бирок Сулаймон кутган одам ҳа деганда кулбасидан чиқавермади.

– Нахот кетиб қолган бўлса, – хаёлидан ўтказди у.

Кулбасига бош сукиб, у ердан тополмади. Боғ томон юрди. Унинг тўридаги ўша нақшинкор эшикка кўзи тушди. У шамолда тебрангани тебранган, аммо тўлиқ ёпилломай овора бўларди. Сулаймон унга яқинрок келди-ю, бирдан тўхтаб қолди. Оёқлари мадорсизланди, юраги увишди. Асроркул ака юзида ним табассум билан ухлаб ётарди. Эҳтимол у адоғсиз тушида ёш болага айланиб, саройнинг қайсидир бурчагида чопқиллаб юргандир. Факат у ҳозир кўзлари ним очик ҳолда шунчалик тош қотиб ётган эдики, шамолнинг гапига кириб дам-бадам елкасига турткилаб қочаётган эшик табакаси ҳам уни уйқудан уйғотолмас эди...

2011 йил.

ЗАҲАРМУҲРА

1

Барчин момо урчукни айлангиришдан тўхтади, каршисига келиб ўтирган ўғлига қошини бир чимириб караб кўйди. Титилган жунни тиззасига олиб, бўхчасига сола бошлади. Қўллари билинар-билинемас калтиради. Жонмуроднинг бунга кўзи тушди, энди аниқ сезди – ҳозир онаси қаттиқ бир гап айтади. Секин силжиб, ўрнидан туришга шайланди.

– Валасипедни кўчага қолдирган эдим, – деди онасига. – Ман ҳозир келаман.

– Ўтир жойингга, – деди онаси ўқрайиб. – Қишлоқда валасипедга ўғри тушадиган замон бўлгани йўқ.

– Нима гап, тинчликми, она?

– Тинчлик эмас.

– Гапиринг бўлмаса. Шошиб турибман ўзи.

– Сан қандай ўғил бўлдинг, билмайман. На уй билан ишинг бор, на кўча билан.

– Уй билан сиз, келинингиз шуғуллангани етмайди-ми, она? Кўча иши бўлса, айтинг. Қўлимдан келганча, бажариб келай.

Она қаддини кўтарди, катта, шахло кўзлари ғазабдан ёниб турар эди. Жонмурод онасини бундай ҳолда камдан-кам кўрган.

Барчин момонинг гавдаси лойсупадан бир қарич кўтарилди, яна ўтирди, тагидаги гиламни муштлади.

– Белингда белбоғинг борми ўзи, бала? – У яна ер муштлади. – Отанг ҳақида Аскар тоғчи нималар деб юрибди, эшитдингми?

Жонмурод бу гапни эшитган эди. Бир ҳафта бурун онасининг ўзи айтган. Гапни қаранглар. Унинг отаси гўридан йўқолган эмиш. Ер чиқариб ташлаган эмиш. Бўлмаган гап. «Эй она, бари бўлмағур, бекорчи гап», деб жавоб қилган эди.

– Ҳеч нарса демайсан-а. Отангни арвоҳи чирқилласа, майли эканда. А?

– Э, она, кўйинг шу гапни. Одамларимиз ўзи шун-

дай, ҳар икки гапида бир ёлғонни кўшмаса, онаси талок.

– Бу гапни манам биламан. Аммо бу гапни шерободлик Карим ғилдирак айтган. Ўша отангни қабрини қовлаган экан, – деди онаси. Бу гал мунғайиб, эзилиброк гапирди. – Бил, бор, топ ўша одамни. Ўз оғзидан эшитайчи.

Жонмурод бош силкитди. Она кўз ёш тўкди, икки томчиси шундайгина дастурхонга, янги узилган садарайхон устига тушди. Садарайхон онасидан ёнидан сира аримайди. Ҳатто кишда ҳам уни қуритиб, ошкўк қилади, хидлаб ўтиради, таомига солади. Жонмурод садарайхонга қўл чўзди.

– Тегма унга, – деди онаси. – Мастава учун алоҳида тўғраб кўйибман. Ошхонада турибди.

Жонмурод садарайхонни таом учун эмас, онасининг кўз ёши тўкилгани учун олмоқчи, лойсупа ёнбошига – ям-яшил кўкат ўсган ерга улоқтирмоқчи эди.

Она дастурхондан садарайхонни авайлабгина олди, бошидаги оқ доқа рўмолини кўтарди-да, уни қулоғига қистирди.

– Мастава иссиқ турибди. Сузиб келай.

– Қорним тўк, она, – деди Жонмурод.

– Алдама. Кўзинг айтиб турибди, очсан.

– Ҳозир сой бўйида кўча оши тайёр бўлган экан.

Шунга бориб келаман.

– Сени чақиришганми унга?

– Йўк.

– Чақиришмадиям.

– Элга текин тарқатилади-ку. Айтишларига нима хожат?

– Ундай ошга эл хизматини қиладиганлар боради.

– Текин бўлса, ётиб е, деганлар, – деди Жонмурод.

– Бу анави, Қўлдошни гапида. Шундайми?

– Нима, бир нима гапирсам, дарров Қўлдошни гапи дейсиз?

– Мен ҳеч кимни қарғамайман. Аммо ўша итхўрни худо жазосини берсин.

– Она, биров билан нима ишингиз бор? А, тинчгина юрмайсизми?

– Нимага ишим йўқ? Ахир, сен ҳам ўшанга ҳамтовоксан.

– Ҳамсоя бўлгандан кейин, бориш-келиш қилади-да одам. Мен тенги бўлса у...

– Қайси гўрдан ҳам кишлокка кўчиб келди ўша итхўр.

– Она, унинг астмаси бор. Ит гўшти, ёғи шу дардга даво экан.

– Унинг дастидан кишлокда семиз кучук қолмади. Барини ўғирлаб, сўйиб еди.

– Қўлга тушган ўғри, она. Бу гапни бир айтдингиз, бошқа оғзингизга олманг. Эшитса, хапа бўлади.

– Шу кўчиб келгандан буён, ит, энди товук, кўзи йўқоладиган бўлди.

– Кўпчилик унинг уйини текшириб кетди. Участковой ҳам уникидан бирор улгу тополмади. Демак, ўғри эмас эканда.

– Тарафини олма уни. Қадимгилар «Ҳамроҳинг гўнгқарга бўлса, еганинг гўнг бўлади» деб бекорга айтишмаган.

Она Жонмуродга синчковлик билан қараб турди. Жонмурод ичидан зил кетди. Наҳотки онаси шу ишда Жонмуроддан шубҳаланаётган бўлса. Ахир, семиз итларнинг кимда борлигининг хабарчиси Жонмуродда. Кейинги пайтларда семиз итлар жуда кам бўлганлиги учун энди товук-хўроз, икки ёшдан ошмаган кўй-кўзига ўтилди. «Катта молга қўл чўзманглар, унда дарҳол қўлга тушамиз», – деди Қўлдош. Бу ўлжаларни қўлга туширишда Жонмурод қатнашмайди, фақат хабаркаш. Унинг касби ховлима-ховли юриб, мол олиб, семиртириб, Денов бозорида сотиш. Кимнинг ховлисида нимаси борлигини билиши шундан. Қўлга тушган ўлжалар Қўлдошникида, ёзу баҳор пайтлари кир-адирларда, фақат кечалари киши билмас давра қилиниб, тандир-кабобми, ковормами қилинади. Жонмурод ичишнинг, итхўрликни ҳам ўша даврада ўрганди». Сен нега ит гўшtidан ўзингни тортасан, Жонмурод, – деб устидан кулганди Қўлдош. – Ахир бу деликатес-ку. Тошкентга борсанг, корейс ошхоналарида энг тансик таом шул. Минг бир дардга даво бу. «Мени касалим йўқ», де-

ганди Жонмурод. Кейинчалик, вақт ўтиб, шаробхўрлик чоғида ит гўшtidан бир-икки бўлак еб кўрди. Оғзига ёқди. Шундан сўнг, даврадошларга онаси айтганидек, ҳамтовок бўлиб кетди.

Онаси ҳамон унга тикилиб турарди. Ниҳоят, яна урчугини олди.

– Ўша жойдан ҳам хабар ол! – деди.

Кейин бурилиб, тоғлар томон қаради. Гўё бу ердан мазористон кўринадигандек, бир зум ўша ёққа тикилиб турди. Онаси айтаётган бу кичкина қабристон аслида ўша тоғ қиялигида жойлашган. Бундан икки йил муқаддам у ерда катта, жуда ҳам катта бир сув омбори қуриладиган бўлди.

Жонмурод бу пайтда Россияда эди, ишлашга кетган эди. Уйда эса онаси-ю хотини қолганди. Сув омбори мутасаддилари шаҳардан ишчи ёллашиб, қабрларни қаздирибди, вертолётда тепага – катта қабристонга кўчиртирганмиш. Ана ўша қабрларни қайта қазिश чоғида Жонмуроднинг отаси ўз қабридан топилмаган эмиш. Гап кўп: Регардан, Алюмин завод ёнидан келин бўлиб тушган, икки йил бурун ўлган ёш жувон эса қандай кўмилган бўлса, шундай сулув турган эмиш. Юзлари олмадай таранг эмиш. Жонмурод бу гапларни Чори деган одамдан эшитган эди. У одам сув омборида коровул.

– Сиз хотиржам бўлинг, она. Бу гапни шундай қолдирмайман. Тагига етаман.

Нимагадир овози ўзиникига ўхшамаганрок бўлиб чиқди.

Кўчага чиққанида, бир оз қарахт эди, сой бўйига тушиб, ёрма ошдан тўйиб еган эди, тетик бўлиб қолди. Аммо, хаёлидан факат ўша қабрларни қазिशга қатнашган киши – Карим ғилдиракни топиш қайғуси сира кетмасди. Ахийри, тушдан сўнг, Карим ғилдиракни излаб, туман марказига тушди. Жонмурод Карим ғилдиракнинг уйини-ку осонгина топди. Аммо ўзини топиш амри маҳол бўлди. Карим ғилдирак деганларини туманда кўпчилик билар экан. Унинг иши гўрковлик – икки тоғ орасида қаерда эски сағаналар бор, уларни топиш, қабр қазिश-у қовлаш, кўмишга

жойлаш каби ишларни бажариб юрар экан. Айникса, археологлар унинг хизматига кўп талабгор эмиш.

Излаб-излаб, Карим ғилдиракнинг маҳалласини топиб борди. Ховли эшигини эринибгина, энсаси қотиб-рок очган аёл – Карим ғилдиракнинг хотини «Э, у ер ютгурни қидириб овора бўлманг, қайсидир бирортаси яна арок бериб, дабдиратиб юргандир-да», деб ҳафсаласини пир қилди. Жонмурод нима қиларини билмади. Қайтиб кетай деса йўл узок, қайтмай деса, бу ерда бирорта таниши ҳам йўк. Жонмурод Карим ғилдиракнинг кўчасида узок пайтгача дайдиб юрди. Ҳамон иккиланарди: кутсинми уни ёки йўкми?

Жонмурод бир нарсага хайрон: онасига нима керак экан шундай гаплар. Ўлган ўлиб кетди, ўлиги унга нима учун керак, хайронсан киши. Нима, отаси гўрдан чиқиб, қочиб қаерга ҳам борарди. Йўк, онаси бу пуч гапни тагига етмагунича қўймайди. Отаси – Ҳаққул бахши табиатан ювош, кулиб юрувчи, овози соз, кўнгли кенг бир одам эди. Ёшини яшаб нақ саксонни урган пайтда, тўсатдан ўша кичик қабристон ёнида мол боқиб юрганда ўлди. Жонмурод ўшанда, Приморск ўлкасида, аскарликда эди. Уни кўмишга етиб келолмаган.

Зарбандда бирон кишининг куни битиб, казо қилгудек бўлса, албатта, мархумнинг яқин эркак қавм-қариндошлари қабр қазиб, кўмишади. Агар, ҳеч кими йўк ғариб бўлса, унда савобини оладиган тўрт-беш киши бу ишни бажо қилишади. Отасининг қабрини эса у йўғида Зафар тоғаси билан амаки-жияни бирга қовлаган. Зафар тоға (унияма худо раҳмат қилсин) айтган эдики, отангни гўри чуқур, хўб мустаҳкам, уни одам тугул, экскуатор ҳам бузиши даргумон.

Карим ғилдирак ўша куни ҳам, эртасига ҳам уйига келмади. «Лаънати пияниста», – деб сўқди уни ичида. У икки кун бозоржойдаги чорбозорчилар билан тирбанд меҳмонхонада, омонат қоплар устида амал-такал қилиб, ётиб турди.

Масалани ҳал қилмаса, онаси унга тинчлик бермайди. Қишлоқда эса бу миш-миш яна авжига чиққан. Уйда ҳам, кўчада ҳам шу гап. Энди шу гапнинг рости ёлғонлигини исбот қилиб бериши керак. Бунинг учун

Карим ғилдирак гувоҳликка ўтиши, у қишлоқка келиб, тахминан шундай дейиши керак: «Одамлар, Ҳақкул бахшининг гўрдан йўқолганлиги ёлғон. Мен уни ўз кўзим билан кўрганман. Жойида. Қандай ётган бўлса, шундай ётибди. Ҳақкул бахшининг гўрдан ғойиб бўлди деганлар бўқни ебди».

Бу гап ҳаммадан ҳам кўра, унинг онасига керак. Жонмурод шунинг учун Карим ғилдиракни топиб, тўғри онасининг олдига бошлаб боради. Ана шу сўзларни айттиради-ю кейин онасининг кўнгли жойига тушади. Кеч окшом яна унинг уйига борди. Карим ғилдирак кейинги ҳафта келишини хабар қилибди. «Бор-э, бир алқашни кутиб юраманми? Онамнинг гапига ишониб келган мен аҳмоқ ўзи».

Эртаси куни онасига юзма-юз бўлди.

– Кўрдим, ҳаммаси ёлғон экан, – деди.

– Йўқ, – деди Барчин хола. – Сен жувонмарг, ўша одамни кутмагансан, топмагансан. Сен кўзларимга тик қараб алдадинг, бала...

Ё, ажабо, онаси қаердан билди экан унинг ёлғон гапирганини.

– Барибир ўша одам уйга келиб, ўзимга айтмагунча ишонмайман.

– Хўп, топаман, – деди Жонмурод онасининг кўнгли учун.

Лекин, у Карим ғилдиракни бошқа қайтиб изламади. Кунлар, ойлар ўтди. Уша миш-миш гаплар одамлар орасида ҳануз айланиб юрар, онаси эса борган сари кундан-кун ғами ортиб, тунларни мижжа қокмай ўтказарди. Она энди кундан-кун чўлдай озиб, беҳол бўла бошлади. Уни майда миш-миш гаплар енгдими, ё жигари оғриганиданми, ишқилиб, кунларнинг бирида она тўсатдан вафот этди. Жонмуроднинг бундан ичи куйган бўлса ҳам, бир томондан қулоғи тинчиганини ҳис қилди. Онани қабристонга кўмиб қайтгач, ўкраб-ўксиб бир йиғлади-ки, хотини ҳангу манг бўлиб қолди. Кеч окшом унинг бошини тиззасига олиб, бошини силаб, юпатиб, меҳр кўргазган бўлди.

– Отамнинг қабри бўлганида, онамни ёнма-ён қўйдирардим. Ох, отамаа, отам, – деб йиғлади у.

– Отангизни майити кўпчилик билан бирга, катта сағанага кўмилган, – деди хотини.

– Биладан, хотин, аммо онам ишонмай кетди. Ўғил бўлиб, унинг кўнглини топа олмадим, хотинжон, – деб яна изиллаб йиғлади у.

Шундан сўнг Жонмурод яна тирикчилик ғами билан овора бўлиб кетди. Мол боқади, ўт ўради, экадитикади. Ойда-йилда шаҳарга ё тушади, ё тушмайди. Қишлоқ атрофидан катта шаҳарга элтувчи йўл ўтган. Ана шу ердан ўтадиган йўловчиларга бир амаллаб кўй сотади, мол сотади, пул йиғади. Болалар ҳам катта бўлишди, хар томонларга қушдай учиб кетишди. Кунлар эса ўтаверди. Аввалгидек, улфатчилик ҳам йўқ. Қўлдош эса, онаси айтганидек, худо жазосини берди-ми, кайси бир жар тагида ўлиб қолибди. Ўлигини бир ҳафтадан кейин топишди.

2

Жонмурод йиллар ўтганини кўзлари хиралашиб бо-раётганда сезиб қолди. Ё, ажабо, у кундуз куни кўзлари хира тортиб, кечаси эса хийла тузук кўрар эди. Хотини унинг қора чирок хира ёруғида пул санашини кўриб. «Бу одамнинг гапи ичида. Ҳеч бир замонда кўз деганлари кундузи кўра олмай, кечаси яхши кўрарканми? Бу одамнинг бари иши найранг» деб кўярди. Жонмурод хотинининг гапига кулиб кўя қолар, аммо ичидан «Шошма ҳали, ҳаммангни тумшугингни ерга ишкалайман» дерди. Унинг ичида, хотини тусми таваккал айтганидек, гапи кўп эди. Гарчи у кайфу сафони яхши кўрса ҳам, текинини излаб юрар, кайсики моли мардумхўр бирор ис чиқарса, тўй-зиёфат уюш-тирса, искаб топиб борар, ўзидан сарф қилиш йўқ эди. Кўчаларда ночоргина кийиниб юрар, хотинига эса қимматбаҳо либослар олиб бермаса ҳам, тилла такинчокларига пул аямас, «Нима бўлганда ҳам бу мол либос каби ейилиб кетмайди, кадри борган сари ошади, изсиз йўқолиб кетмайди, бирор нарсага муҳтож бўлсак, сотиб, ўрнига неки бўлса, олаверамиз» деб ҳисоб-китоб қиларди. Айтган, мўлжаллаган кунлар ҳам келди – у Тошкентга тушиб, Иподром бозоридан биратўла учта

«Нексия» машинаси олиб келди, кира ишлашга ижарага берди. Шунда нафақат бутун қишлоқ аҳли, ҳатто хотинининг ҳам оғзи очилиб қолди. У одамлар юзидаги ана шу хайратни кўриб, роса роҳатланди. Бу унга тоғдай куч берганини, қадди баланд кўтарилганини сизди. «Бахши бовадан тилло қолган экан, шунини топиб олган бу хасис» деган гаплар ҳам тарқалди. Бунга жавобан, Жонмурод кулиб кўя қолди. Лекин, у кези келганда, пул кетмасин деб туманда маъданли сув ўрнига водопроводдан сув олиб ичганлигини, неки имкон туғилса, бир тийин сарф этмай, корниниям тўйғизиб, олисдан келадиган ёрдам ҳисобидан уст-бошини текин бутлаб юрганларини эсидан чиқаргани йўқ эди.

Кунларнинг бирида мол сотгани Деновнинг катта бозорига тушди. Тонг сахарданок мол сотиш билан овора бўлди. Ҳали молини сотиб улгургани йўқ ҳам эдики, дафъатан, ўзидан ўн кадам нарида... отасини кўриб қолди. Кўзларига ишонмади. Кўзларини очиб-юмиб қаради, қисиб, пирпиратиб яна қаради. Бошида кўк салла, эгнида оқ яктак, ўша беқасам тўн, қўлини орқасига қилган ҳолда ким биландир кулиб гаплашди-да, ўнгарилиб чапга қараб кетди. «Ё тавба, ё қудратингдан, нахотки шу отам». Ҳа, ҳа, отаси, товущи ҳам ўша. «Ота!» деб орқасидан югурмоқчи бўлди. Афсус, бир қўлида қўй тизгини. Ипни қўйворса, семиз, яхши боқилган кўчқори қочиб кетади. Қўйвормай деса, бу ёқда отаси кетиб қолади. Отасиз қолгани тузук эмаску. Бу гап чикора? Отаси ўлган ахир, отаси йўқ. Молни бировга арзонга эса ташлаб кетишга кўзи киймади. У ўша кун молларни сотишга улгурмади. Тўғрироғи, омади юришмади.

Кеч оқшом тунаш учун аввалдан таниш бир кишининг ҳовлисига қайтди, кечаси билан ўйланиб ётди, ўйлаб ўйига ета олмади, бу сирни еча олмади... Тонгда яна бозор бошланганда, барини унутди. Тушга яқин қўйнинг барини сотиб, шаҳардаги гавжум чойхонага кирди. Энди бир пиёла чой хўшлаган ҳам эдики, шундоққина ёнгинасидан ўша синик табассуми билан яна отаси ўтиб кетди. Унга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. Жонмурод ирғиб ўрнидан турди. Ё

Оллох, бу – бариси кудратингдан, деб ўйлади у. – Ё кўзимга шундай кўринаяптими?! Кўлидаги чойи тиззасига тўкилди. «Ота!!!», деб кичкирди, негадир овози чиқмади. Оркасидан чопди, аммо тиззалари калтираб, беш-ўн қадам юрмай бор кучи билан бетон ариққа йиқилди.

У кўзларини касалхонада очди.

– Ота, – деб ингради у.

– Болам, – кимдир ёқимли садо берди.

– Ота, сизмисиз?

– Ҳа, менман бу, ўғлим.

– Ахир сиз ўлган эдингиз-ку?

– Йўк, болам, мен тирикман.

– Менинг отам... Сиз тирикми?

– Ҳа, отанг тирик, – деди ёнидаги кимдир.

– Отам тирик бўлса, нега шу кунга қадар менга хабарини беришмади.

– Мен ўлган эмас эдим, – деди ўша киши.

Жонмурад узок жимиб колди. У кўзларини катта очди, отасини кўрмоқчи эди. Кўзлари хира тортган, ҳеч кимни кўролмади. Факатгина кўз олдида оқ-кўк ва шуълаларгина жимирлаб, ўйнаб турарди. Жонмурад шу алфозда ётар, туну кунни одамларнинг ғовуридан ё тинчиб қолишидан фарқлар эди

– Бечоранинг кўзи кўрмас эканми ей...

– Бунинг устига оёғи синибди, денг, – деди кимдир ёнидаги иккинчисига.

– Одамзод ҳеч қачон кўздан, оёқдан колмасин экан, – деди тагин бирови.

У бунга эътибор бермади. Фикри-ёди отасида эди. Яна хонадагилар жимиб қолишди.

– Отам кетдими? – деб сўради Жонмурад бир маҳал ён-веридагилардан.

– Ҳозиргина чиқиб кетдилар, – деди кимдир.

– Қани, юринг, биз ҳам тоза ҳавога чиқайлик, – деди иккинчиси кимгадир. Жонмурад тез орада уларнинг қадам товушларини эшитди. У хонада ёлғиз ўзи колди. Аммо кўп ўтмай, яна қадам товушларини эшитди. Бу қадам товушлари унга жуда таниш эди. Отасининг юришига ўхшайди. Ҳа, отаси келяпти, шекилли.

- Ота! – деди у.
- Ҳа, ўғлим.
- Бу сизмисиз?
- Ҳа, хонадагилар қани?
- Тоза хавога айлангани чиқишди. Ота, демак чин эканда ўлмаганлигингиз?
- Мана, кўриб турибсан-ку, болам, ўлганим йўк.
- Қандай қилиб?
- Отаси унинг назарида кулгандай бўлди.
- Болам, дамингни ол. Эҳтимол, сенга чой керакдир.
- Ота.
- Ҳа, ўғлим?
- Онам сизни кўрмади-да. Сизни кута-кута ўлиб кетди, – деди Жонмурод нима деярини билмай.
- Биз ҳаммамиз ҳам ўламиз, – деди отаси.
- «Ҳа, ҳаммамиз ўламиз», деди Жонмурод ичида.
- У энди бир нарсани хоҳларди: отасига ёқадиган, уни кувонтирадиган бирон-бир яхши сўз айтиш. Аммо тилига тузукрок бир гап келмасди.
- «Отажон, мен сизни яхши кўраман», – деди ниҳоят. Аммо у негадир сассиз айтилди, лаблари қимирлади-ю, товуши чикмади.
- «Сиз юрагимнинг тўридасиз, ҳар доим эсимда турасиз. Сизни ёд этиб, хатми куръон қилиб турамыз», – деб шивирлади у. Аммо... бу сўзлар гумбурлаб чикди оғзидан. «Ахир бу гаплар пуч ёлғон-ку, – деб ўйлади у. – Отамни кечаги кунгача эслаганим йўк-ку».
- Отаси бу гапга негадир жавоб қайтармади.
- Ота, сиз қаерда яшаб юрибсиз? – сўради Жонмурод.
- Қаерда бўлар-ди, шу ерда, бозор ёнида.
- Ким билан яшайсиз?
- Ким билан бўларди, кампирим билан.
- Сиз... сиз ҳали уйланганмисиз?
- Албатта, – деди отаси. – Уйланмаса бўладими, ўғлим?
- Ҳа, ҳа, онам ўлиб кетган-да, – хўрсинди Жонмурод, – Нега шу пайтгача уйга келмадингиз?

– Мен сени энди кўргани келдим, ўғлим, – деди отаси.

– Ҳа, тўғри қилгансиз, – деди Жонмурод. – Энди, шундай оғир аҳволга тушганимда, келганингиз яхши бўлди. Ахир, илгари сиз эмас, мен хабарлашишим керак эди. Мен сизга қарамай қўйдим. Одамлар мени халигача маломат қилишади. «Отанг қандай зўр бахши эди, сен унинг дostonларидан лоақал бир оғиз ҳам билмайсан, садкаи ўғил», дейишади.

– Дostonларни ҳамма ҳам эслаб туриш керак, ўғлим.

– Сиз ҳаммадан кўп билар эдингиз.

– Ҳа, отам ўргатган эди, – деди отаси.

– Лекин сиз менга ўргатмоқчи бўлганингизда мен – нодон истамадим. Отаси жавоб бермади.

– Ростини айтсам, сизни шунча йилдан бери бир мартагина эсладим. У ҳам онамнинг қистови билан. Кечиринг, ота.

– Ҳечкиси йўқ, болам. Энди кеч бўлсаям, эслаяпсанку. Бир сен эмас, кўпчилик шундай бўлиб қолган ҳозир. Оталарини унутишган.

– Нега шундай бўлди-а, ота?

– Ўзимиздан ўтгандир, болам, – деди отаси. – Сени урмадик, сўкмадик, ўз ҳолингга қўйиб бердик. Биздай қийналмасин, сўқиш-қарғиш эшитмасин, калтак емасин деб авайладик.

– Сиз мендан кўп ранжигансиз, ота. Эсингиздами, саман отингиз бўлар эди? Сиз қаергадир узоққа қолиб кетганингизда, мен отга қарамай қўйдим, уни харом ўлдирдим.

– Ҳа, отми, бизда от бўлар эди. Лекин сен унутибсан, менинг отим саман эмас, тўриғ от эди.

– Йўқ, саман от эди, – деди Жонмурод.

– Ҳа, майли, саман бўлса, бўла қолсин.

Йўге, нега, у адашдими? Ёки отасими? Ахир унинг оти саман эди. Саман от эди. Ўшанда отаси деҳқончилик қилиш учун тоғ тепасига эшак билан чиқиб кетган, ўша ерда хўжаликка қарашли бир парча ерни қўш хўкизда ер ҳайдаш билан овора эди. Ота-она унга саман отни

бериб, хар куни уч чақиримча келадиган Анжирлига юборар эди. У ер чимзор, бокувга зўр эди. Лекин зинҳор-базинҳор Захарли деган жойга ўтмагин дейишарди. У ернинг ўти заҳарли эмиш. Жонмурод ўшанда ўн беш ёшга кирган, отни туппа-тузук удда қилар эди. Лекин ўша кунлар танбаллиги тутди, отни ўзи эмас, Асқар тоғчининг ўғли Сафарбой ўтлатгани олиб кетди. Сафарбой эса отни яхши кўрарди, у билмасдан отни Захарли ерга олиб борибди. От ўша ерда ҳаром ўлиб колди. Отаси уни урмади ҳам, сўкмади ҳам. Лекин достон айта туриб, шу дostonнинг бир четига ўғлини ҳам, саман отини ҳам қистириб ўтди. Жонмурод аниқ эслай олмайди. Лекин отаси ўғлини қарғамаган-у, от номини тутиб, унга нола қилиб «Оҳ, жонивор, кечиргил, сени асраб қолмадим, савоб-увол дегани эт-тирноққа баробар», деб айтган эди.

Отаси ҳозир бу воқеани унинг юзига солмади. Ўша от ўлими-ю отасининг норози кўз кирини эсласа, Жонмурод сесканиб кетади.

– Ота, сиз нега менга таъна қилмаяпсиз, – деди Жонмурод. – Худо ҳаққи, бирор нарса денг, сўкинг, ёмонланг. Ахир, мен энди...

– Нимага таъна қилай, ўғлим. Ўзинг барини биласан-ку.

– Билмаяпман, ота, нимагадир ақлим етмаяпти.

– Унда айтай. Сизлар нимагадир корин кули бўлиб ўсдинглар. Ёрудўстларнинг, ошна-оғайниларнинг, дўстининг фарқига бормадинглар. Шу бугун еб-ичсам бўлди деган ўй-хаёл билан ўсдинглар. – Отаси жим колди.

– Гапиринг? Ота, бу тўғри.

Отаси бошқа жавоб қилмади. Афтидан, у яна каергадир кетаётгандек бўлди. Қадам товушлари эшитилди. Отаси кетган бўлса керак.

Эрталаб уйғонганида, яна таниш овоз эшитилди. Отаси ким биландир гаплашаётган эди.

– Ҳали ҳам ўзига келмаяпти. Билмадим, ишқилиб жони соғ бўлса бас, – дер эди отаси.

– Мен тирикман, – деди Жонмурод. – Ўлганим йўқ ҳали. Аза очманг.

– Ҳа, ўлмайсан, ўғлим, ўлмайсан ҳали, – деди отаси унга яқин келиб. – Яхши ухлаб турдингми, ўғлим?

У яхши ухладими ўзи?

– Ота! – деб чақирди уни. Отаси яқин келди.

– Нима дейсан, ўғлим?

– Нега ёнимга келмайсиз?

– Чарчаганман, ўғлим. Ишим, ташвишим кўп.

– Сизда ташвиш нима қилсин?

– Ҳа, ҳаммада ташвиш доим бор.

– Ота, окшом келинг. Ўтган кунларни эслар эдик.

– Эслайдиган нарса кам, ўғлим. Қани айт-чи, эслайдиган нарсаларинг борми? Неччига кирдинг ўзи?

– Сиз ҳали мени неччига кирганимни билмайсизми, ота? Мана, қирк бешдан ошдим-ку.

– Ҳа, сен каториларнинг кўпчилиги бир-бирига ўхшайди. Биласанми, нима билан? Ҳаётлари билан. Тунов куни сен катори кўп йигитлардан «эслайдиган нима нарсаларингиз бор», – деб сўрадим. Улар деярли бир хил жавоб қилишди. Қайси санаторийга бориб ичганликлари, қайси хотинлар билан юрганликларини, давлатдан қандай қилиб пул ўғирлаганликларини гаплашишди. Бошқа эслайдиган нарсалари йўқ экан.

– Ота, мен давлатдан пул ўғирлаганим йўқ, мол сотдим, мол қилдим, озрок чайқовчилик ҳам қилдим. Ичишга келганда, илгарилари дўконлар тўла арок эди, арзон эди. Тўйда, у ерда, бу ерда... Бу гапингиз рост, ота. Лекин, санаторийга борганим йўқ. «Аёллар билан юрганим йўқ», – дер эдим-у, шу ери сал нотўғри десам ҳам бўлади. Икки-уч марта туманга тушганимда, Қўлдошга қўшилиб бир-икки марта пул бериб, аёлга борганман.

– Болалардан нечта? – деб сўради отаси.

– Тўрт киз ва бир ўғил. Қизларнинг бари бегона ерларга чиқиб кетишган. Уларнинг бу ётишимдан хабарлари йўқ.

– Ўғлингчи?

– Ўғлим сал такасалтангрок бўлиб ўсди. Термизда. Онасидан эшитибди-ю, бу ерга чошиб келди. Яна ўша куннинг ўзида индамай «отам ухлаб ётган экан, безов-

та қилмай яна», – деб Термизга кетиб қолган эмиш.

– Хотинингчи?

– Хотиним келиб турибди. Сиз у маҳалда доим кетиб қоласиз. Чунки у қишлоқдан берига келгунча кеч бўлиб қолади-да. Унга «мен отамни кўрдим» десам, ишонмади шекилли, алахсираяпти, деган ҳаёл қилдими, индамай қолди. Сиз бирор марта келинингиз келгунча, кутиб туролмайсизми?

Отаси жавоб қилмади.

– Хайр, ўғлим. Ишим кўп эди, – деди у.

Шундан сўнг, яна унинг оёқ товушлари эшитилди.

Шундан кейин отаси бошқа келмади. Жонмурад уни эртасига ҳам, индинига ҳам, ундан кейинига ҳам қутди. Ундан дарак бўлмади.

3

Жонмурад касалхонадан тузалиб чиққанида у ётган палатада кўплари келиб кетишган, ҳеч ким унинг отасини танимас эди. Жонмураднинг оёғи тузалган бўлса ҳам, кўзи ўша-ўша, хиралигича қолди. Қишлоқда у «мен отамни кўрдим», деб, бир даврада гап очди. Аммо, гапига ҳеч ким ишонмади. Шундан сўнг, у тиним билмади, ўз гапини исбот қилиш учун қайта-қайта туманга тушди. Жонмурад кун бўйи бозор атрофидаги ҳовлилар эшикларини бирма-бир тақиллатиб чиқди. «Шу ерда фалончи бобо яшайдими?», деб сўрарди уй эгалари-ю ўтган-кетганлардан. Ҳеч ким «яшайди» деб айтмади. Нима қиларини билмади. Шундан сўнг отасини эслаб, дала-даштни кезди. Хотини «Бўлди, бас қилинг. Сизнинг кўзингизга шундай кўрингандир, бирортаси сизга ота бўлиб кўрингандир», дедиям, гапига қулоқ осмади. У нафақат бир ой, ярим йил «отамни кўрдим» деб, гапириб юрди. Шундан сўнг хотини мулла чакириб, ўқиттириб қўйди. Чилёсин ўқилгандан сўнг, Жонмурад тўсатдан муллага мурожаат қилди: «Мабо-до сизда захармухра йўқми?» «Бу нима деганингиз, таксир» деди у. «Захармухра – бу захарни қайтарувчи дори, – деди у. Хотинимга берардим. Унинг мияси

заҳарланган. Мани тентакка чиқарган бу. Зора ўша доридан топилса. Бурунги замонда отам тайёрларди бундай дорини. Энди кўпчилик билмайди уни». «Йўк, менам эшитмаганман», – деди мулла анкайиб. «Бир куни менам заҳармуҳра тайёрлашни ўрганаман, – деди Жонмурод. – Отамни кўрсам эди... ундан заҳармуҳра сирини сўраб эдим».

Ҳаёт шу тахлит ўтиб борарди.

Авжи баҳор эди. Жонмурод даштдан терган гиёҳларни ялангликда тўкаётган эди. Катта йўлдан икки киши унга қараб келаверди. Бирини таниди: тоғаси Зафар. Иккинчиси эса ўша, у излаб топа олмаган Карим ғилдирак экан. Карим ғилдирак Жонмуроднинг ҳолаҳволини сўраб туриб, шундай деди:

– Мен бир пайтлар Гулдуракда қабрларни кавлаганим тўғри. У ерларнинг хоки-туробларини кўчирганим бор гап. Лекин, менинг одатим шу-ки, кимнинг қабри обод бўлмаса, қаровсиз қолган бўлса, мен у ерда ҳеч ким йўк деб ҳисоблайман-да. Ўшанда мен «фалончи гўрда ҳеч ким йўк эди», деб айтган бўлсам, айтгандирман... Отангизнинг гўри обод эдими ўзи? Агар обод бўлган бўлса, бу гапни мен айтмагандирман».

Жонмурод бу саволга жавоб беролмади.

– Бу гиёҳлар газак қилишга зўр экан, ука. Ғилдираб бориб, анави сабилдан опкелмайсизми?

– Бундан дори тайёрлайман, ака.

– Қандай дори экан?

– Заҳармуҳра.

– Балки бизга ҳам керакдир...

– Ҳа, бир сизга эмас, кўпчиликка ҳам керак.

– У қачон тайёр бўлади, ука?

Жонмурод елкасини қисди. Шу кўйи уларга қараб турди. Энди кўзларида нимадир чарсиллаб, учкунлар сачрай бошлади. Одатдаги юрак оғриғи тез ўтмади, ерга қаради, оғриқ янаям кучайди. Шунда юзини тоғлар томон бурди. Қулоғи остида кимдир товуш берди. Қайрилиб қаради: ҳеч ким йўк. Ҳатто, тоғаси билан Карим ғилдирак ҳам кетиб қолибди. Уни кимдир чакиргандай бўларди. Жонмурод яна тоғлар томон

тикилди. Мовий тоғларга тутанган дашт томондан элас-элас товуш келди. Сесканди. Ахир, бу отасининг товуши. Вужуди титраб тинглади:

*Анал билан Мансурга қурган дормиди,
Тирик айрилган бир қўргани зормиди,
Юр чирогим дейди, мени қўймайди,
Сенда ота, менда ўғил бормиди?*

Жонмуроднинг кўзларидан ёш қуйилди. Ота айтган кўшиқни беихтиёр давом қилди:

*Йиғлаганда ёш ёғилар юзума,
Қулоқ сол отажон, айтган сўзума,
Кетдинг, сенга бу дунё ўзи тормиди,
Сенда ўғил, менда ота бормиди?*

Шунда... шунда унинг юрагидаги оғриқ кўйиб юборди. Аммо кўзларидаги ёш ҳали-бери тўхтамайдиганга ўхшарди.

2011 йил.

МУНДАРИЖА

ҚИССАЛАР

Бисот.....	8
Муқаддас балиқлар эгаси.....	53
Дарахт тагидаги одам.....	85
Жазо.....	140
Исмоил тоға тарозиси.....	215

ҲИКОЯЛАР

Ёзнинг сўнгги кунлари.....	270
Аёл овози.....	277
Тоғда.....	281
Ўк.....	288
Умрнинг икки куни.....	295
Ҳуштаклар.....	299
Ошиқтош ёки америкалик Тошболта ошиқ.....	305
Ойтош.....	315
Тошқайроқ.....	326
Тошқориз.....	331
Кўктошлар.....	337
Сайфи ака.....	342
Панжи.....	345
Бир куни чумоли бўлиб.....	350
Баланд тоғлар қайда бор.....	363
Анорзор.....	371
Кар момо.....	379
Жарликдан қушлар учди.....	391
Қамолиддин Бехзод.....	398
Ойнинг оқ қўйлаги.....	407
Арвоҳ капалак.....	414
Кўча эшикнинг нақшин гуллари.....	422
Заҳармуҳра.....	431

Адабий-бадиий нашр

НОДИР НОРМАТОВ

БИСОТ

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент - 2012

Мухаррир *Рустам Бойтўра*
Бадий муҳаррир *Талиб Қаноатов*
Рассом *Шухрат Қурбонов*
Техник муҳаррир *Лина Хижова*
Саҳифаловчи *Лидия Цой*
Мусаххилар: *Маъмура Зиёмухамедова,*
Фарзона Ҳайдарзода

Муқовада рассом Ваҳоб Зиёев асаридан фойдаланилди.

Нашриёт лицензияси А1 № 201, 28.08.2011 йил

Теришга берилди 04.05.2012. Босишга 04.09.2012 руҳсат этилди.
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. «Times New Roman» гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табоғи 23,52. Нашриёт-ҳисоб табоғи 22,65.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 2645.

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.